

350. 50634
X
ÚJ FOLYAM

50634
XLIV. KÖTET

ARCHÆOLOGIAI ÉRTESITŐ

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ARCHÆOLOGIAI BIZOTTSÁGÁNAK
ÉS AZ ORSZÁGOS MAGYAR RÉGÉSZETI TÁRSULATNAK KÖZLÖNYE

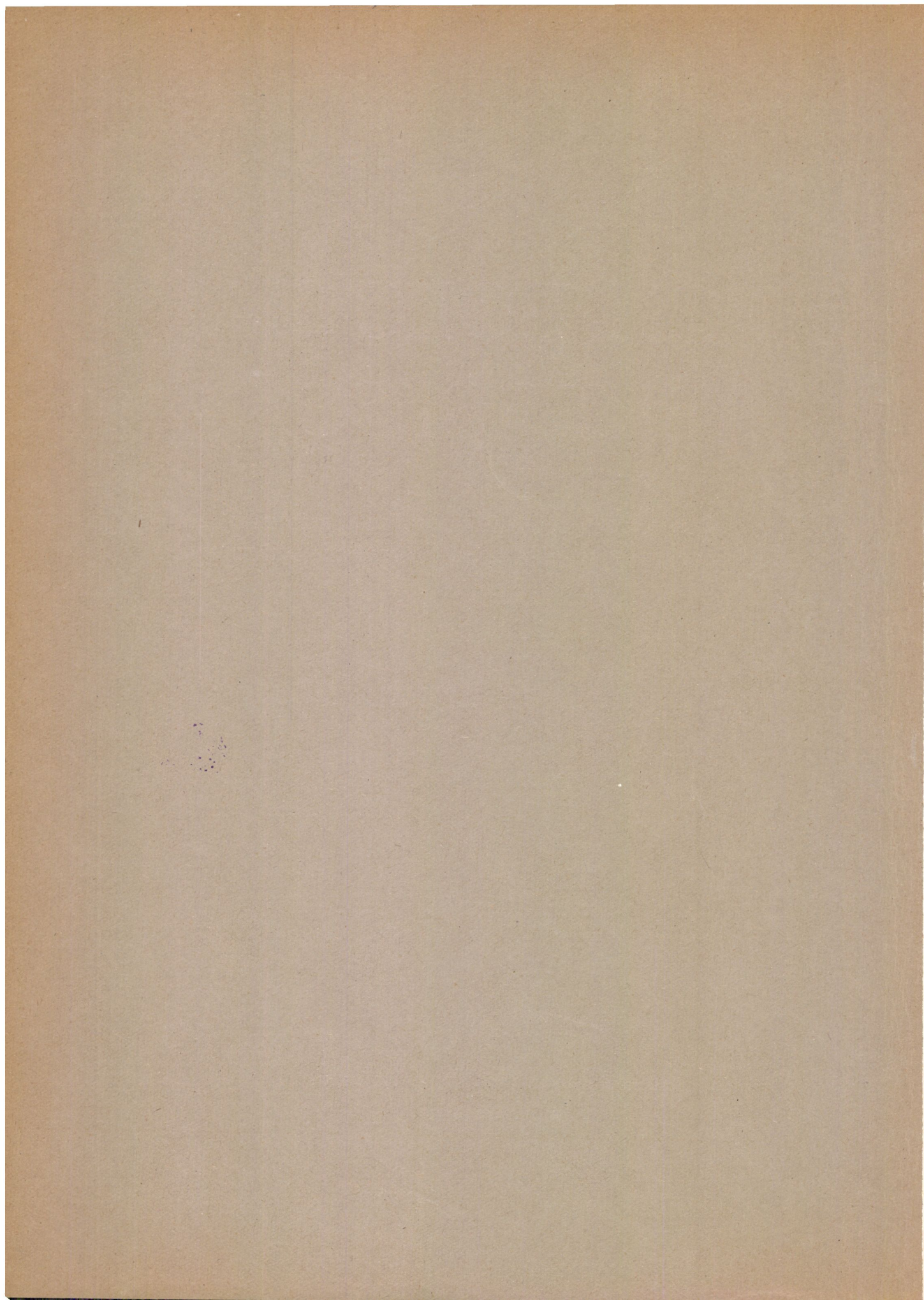
SZERKESZTI

HEKLER ANTAL

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

BUDAPEST, 1930

ARCHÆOLOGIAI ÉRTESITŐ

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ARCHÆOLOGIAI BIZOTTSÁGÁNAK
ÉS AZ ORSZÁGOS MAGYAR RÉGÉSZETI TÁRSULATNAK KÖZLÖNYE

SZERKESZTI

HEKLER ANTAL

ÚJ FOLYAM

XLIV. KÖTET

ib. Pinyi Endre

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

BUDAPEST, 1930

50634

TARTALOM.

	Lap
WIEGAND TIVADAR : A Pergamon-Múzeum.....	1
MÁRTON LAJOS : Bronzkardjaink markolatának és hüvelyének csontdíszítményei	14
CSALOGOVITS JÓZSEF : Földrajzi tényezők hatása Magyarország neolithikus kultúráinak kialakulására és elterjedésére	28
MAROSI ARNOLD : A pákozdvári őstelep	53
KERÉNYI KÁROLY : Ascensio-ábrázolás Brindisiben	74
HEKLER ANTAL : Priapos bronzszobrocskája	107
NAGY LAJOS : A brigetioi vas diatretum	111
JANKÓ LÁSZLÓ : A pápai avar kori sírleletek	124
HÖLLRIGL JÓZSEF : Árpád kori keramikánk	142
BALOGH JOLÁN : Tiziano Aspetti két ismeretlen műve	170
KAPOSSY JÁNOS : Maulbertsch sümegi freskóműve	177

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

A Magyar Nemzeti Múzeum gróf Vigyázó ásatásai :	
Őskor. I—II. TOMPA FERENC	194
III. HILLEBRAND JENŐ	196
Római kor. I. PAULOVITS ISTVÁN	198
II. SZALAY ÁKOS (†)	201
Népvándorlaskor. FETICH NÁNDOR	205
HILLEBRAND JENŐ : Prehistoria és etnologia	211
A ságvári diluvialis lösztelep.	
I. LACZKÓ DEZSŐ : A ságvári prehisztorikus ásatások története	213
II. GAÁL ISTVÁN : A ságvári Lukasdomb földtani alkotása	215
III. HOLLENDONNER FERENC : Előzetes jelentés a ságvári prehisztorikus faszenek vizsgálatáról	217
IV. HILLEBRAND JENŐ : A ságvári lösztelep koráról és annak régészeti jelentőségéről	218
BANNER JÁNOS : A tiszai kultúra két ismeretlen lelőhelyéről	220
CSALOGOVITS JÓZSEF : Újabb adatok a tököli eneolith (rézkori?) kultúrához ...	225
OROSZ ENDRE : A bányabükk-i rézlelet	228

ROSKA MÁRTON : Az érmihályfalvi germán sír.....	229
RICHTHOFEN BOLKO : A keletnémetországi és lengyelországi korai germán kultúra kutatásának mai állása	232
RICHTHOFEN BOLKO : Néhány III. századbeli vandál lelet Szabolcs vármegyéből	238
HEKLER ANTAL : Gallus szarkofág töredéke a Szépművészeti Múzeumban....	240
NAGY LAJOS : Újabb adat a római foglalatást megelőző őslakossághoz Szentendréről	242
NAGY LAJOS : A tatái ókeresztény aranygyűrű	243
DORNYAY BÉLA : Árpádkori kard Zagyvapálfalváról	246

KÖNYVISMERTETÉSEK.

P. MARCONI : La pittura dei Romani. Roma 1929. (<i>Láng</i>)	248
I. STRZIGOWSKY : Asiens bildende Kunst. Augsburg 1930. (<i>Fettich</i>)	252
Újabb régészeti irodalom	258
A Henszlmann Lapok legújabb számai (<i>Fleischer</i>)	259
PÉTER A. : A magyar művészet története. Budapest 1930 (<i>Pigler</i>)	260
YBL E. : Toscana szobrászata a quattrocentoban Budapest 1930 (<i>Balog</i>)	262
TARCAI GY. : Az Árpádház szentjei. Budapest 1930	265
Dr. DORNYAY BÉLA : Fellenthali Fellner Jakab tatái építőművésze. Budapest, 1930.	266

* * *

Szalay Ákos †. (<i>Márton Lajos</i>)	267
Krecsmárik Endre †. (<i>Márton Lajos</i>).	269

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ.

- Alsó-Ausztria : 31, s köv.
 Amantini területe : 243.
 Antik vallásos szimbolumok : 81, s köv.
 Aratos : 77.
 Arcabrázolású urnák : 233.
 Athen : 77 ; Kis Mitropolis : 77.
 Atlas Farnese : 78.
 Álcstatok : perescsepini leletből 132, s köv. ; Téperől 132, s köv. ; Pápáról 132, s köv. ; Fenékről 135 ; kiskunhalasi gyűjt.-ben 135 ; ismeretlen lelőhelyről 135.
 Árpádkori leletek : beregszászi lelet 149 ; zimonyi lelet 153 ; kecskeméti lelet 154 ; püspökszenterzsébeti lelet 154 ; rimóci lelet 154 ; bjelobrdoi lelet 154 ; győri homokgödri lelet 154, s köv. ; bajóti lelet 156 ; Kecskemét-cédulaházi lelet 156 ; Kecskemét-szikrai szőlőbeli lelet 156 ; budapesti Szerviták telkéről származó lelet 157 ; pusztavasadi lelet 158 ; Hajdúszoboszló-aranyszegi pusztai lelet 159 ; pilini lelet 159 ; nagyősi lelet 159 ; kiskozári lelet 160.
 Árpádkori pénzek : 153, s köv. ; keramika : 142, s köv. ; fegyverek : 156, 246, s köv.
 Ásatások : Pákozdvári 53, s köv. ; M. Nemz. Múz. Vigyázó ásatásai : Sátoraljaújhely 194, s köv. ; Bodrogkeresztúr 195, s köv. ; Miskolc—Ávas 196, s köv. ; Ószőny (Brigetio) 198, s köv. ; Dunabogdány 201, s köv. ; Mosonszentjános 205, 207, s köv. ; Mosonszentpéter 205, 208 ; Körösladány 205, 208, s köv. ; Cece (Fehérm.) 205, 211 ; Miklapusza 205.
 Azali néptörzs : 243.
 Balkán : 44, s köv.
 Barbár telepek Pannoniában a római foglалás előtt : 242, s köv.
 Barlangok : Aggteleki Baradla-barlang, Pórács, Óruzsín, Jászó, Aggtelek, Büdöspeszt, Szeleta, Hermann Ottó, Istállóska 35, s köv.
 Bastarna néptörzs : 232, 237.
 Bíró Márton : 180, s köv.
 Bizánci hatás avarokori tárgyakon : 134, 138, s köv.
 Bodzavölgy : 53.
 Bobrinskoi gróf : 132, s köv.
 Bologna, Giovanni da : 171.
 Brigetio : 198, s köv.
 Brindisi : 75, s köv.
 Campagna, Girolamo : 171.
 Cicero : 102.
 Cista mystica : 83.
 Constantinus Pogonatus : 132.
 Csepegővölgy : 53.
 Csigák : Víziek : Planorbis, Melánia, Micromelania, Hydrobia, Valvata és Neritina-félék : 216 ; szárazföldiek : Succinea pupa, Vitrea, Helicida-félék : 216 ; Fruticicola és Arianta-csigák : 216, s köv.
 Csiszolt kőeszközök : 194.
 Darnay Kálmán : 133.
 Demeter : 82, s köv. ; himnusza : 85.
 Demetrios Poliorketes : 96.
 Délbajor mennyezetfestészet : 190.
 Dischi sacri : 75, s köv.
 Díszítőmotívumok : őskor : Szögfejeket utánzó dísz bronzkori kardokon : 19 ; Hallstadtkori madárornamentum : 25 ; szalagdísz kerámián : 30, 224, s köv. ; spirálmeander u. azon : 30, s köv., 73 ; linearis ornamentika u. azon : 30, s köv., 73 ; zégzugvonalas dísz u. azon : 196, 225 ; meanderdísz u. azon : 196, 225 ; átfúrt büttyök edényeken : 224 ; kiemelkedő vonalak bemélyesztett pontsorokkal : 224, s köv. ; háromszöges-négyszöges vonal-

- dísz edényeken : 225 ; *görög-római kor* : Gelaiah kincsházának terrakotta dekorációja : 4 ; tojásfüzér-motívum dór oszlopfőn : 6 ; fogsor párkány triglyphos fríz felett : 6 ; ornamentika a siai városkapun : 12 ; hálódísz római üvegedényeken : 112, s köv. ; delfin- és csigaornamens vas diatre-tumon : 116, s köv. ; *népvándoláskor* : kettős gyöngysordísz avar szíjvégen : 131 ; pikkelyszerű dísz u. azon : 131 ; rovátkolt sugarasdísz avar öveken : 132 ; üres félgömbösor u. azon : 132 ; címerpajzsalakú dísz avar öveken : 133 ; cikk-cakkos háromszögdísz avar övön : 133 ; bagolyfejes dísz avar tárgyakon : 133 ; központi körös dísz avar tárgyakon : 135 ; népvándorlás-kori állatornamentika : 136 ; I. stí-lusa : 136 ; II. stílus : 136 ; ponco-lás avar tárgyakon : 138 ; *Árpád-kor* : fésűs hullámdísz fenékbélyeges edé-nyen : 146, s köv. ; spirális vonal-dísz u. azon : 147 ; vesszősoros dísz u. azon : 147 ; fekvő S-alakok sora u. azon : 147 ; festett párhuzamos csíkozás u. azon : 147 ; ferde festett hálózati u. azon : 147.
- Ducas Mihály cs. : 153 ; aranyai : 153.
- Dunabogdány : 201, s köv. ; castelluma : 201, s köv.
- Dunakapu : 33.
- Duna-Tisza köze : 43.
- Égetett sírok : 200.
- Ékszerek : pákozdvári leletből kagylók, állatfogak : 64 ; ókeresztény arany-gyűrűk : 243, s köv. ; Tatáról : 243, s köv. ; Jülichben : 244 ; Chonyból : 244 ; Cobernben : 244 ; British Mu-seumban : 244 ; Szombathelyről : 244 ; Sopronból : 244 ; Vinkovcé-ről : 244, s köv. ; osztropatani lelet-ből : 245 ; Szalacsáról : 245 ; Esz-tergomi Múzeumban : 245 ; Victoria and Albert Mus.-ban : 245 ; római kori ezüst niellos csat : 246.
- Eleusisi kultusz : 83.
- Empedokles : 99.
- Építészeti emlékek : *ókor* : Pergamoni nagy oltár : 1, s köv. ; miletosi ar-chaikus templom : 4 ; Didimai Branchida templom : 4 ; monodendri Poseidon oltár : 4 ; Myus város Dionysos-temploma : 4 ; Olympiai Zeus-templom : 4 ; Erechtheion : 4 ; Didymaion : 4 ; Pergamoni Athena-templom : 4, s köv. ; prienei Athena-templom : 6 ; Mausoleum : 6 ; mag-nesiai Artemis Leukophryne-templom : 6 ; miletosi városháza : 6 ; prienei vásártér csarnoka : 6 ; prienei nagy oltár : 6 ; magnesia nagy oltár : 6 ; pergamoni Trajaneum : 8 ; Carfinia síremléke : 8 ; baalbeki vörös gránit csarnok : 8 ; miletosi városkapu : 8, s köv. ; pergamoni Caracalla-templom : 12 ; siai városkapu : 12 ; pergamoni királyi paloták : 12 ; brigetioi castrum : 198, s köv. ; ókeresztény gyanús épü-let Ószónyben : 200 ; castellum Duna-bogdányban : 201, s köv. ; burgus u. o. : 203, s köv. ; *barokk* : sümegi plébá-niatemplom : 177, s köv. ; franciská-nus templom u. o. : 177 ; püspöki kastély u. o. : 177 ; házikápolnája : 177.
- Equus ferus fossilis : 217 ; metsző- és zápfoga : 217.
- Equus Abeli Ant : 217.
- Eratosthenes : 77.
- Eraviscus néptörzs : 243.
- Erdélyi medence : 44.
- Eros : 87, s köv.
- Eudoxos : 77.
- Exogam Vaterrechtlicher Kulturkreis : 212.
- Fegyverek : *őskor* : markolatlemezes kar-dok : 14, s köv. ; kardhüvely Itáliá-ból : 14 ; kard Békésmegyéből : 14 ; ismeretlen helyi hazai leletből : 14 ; London Museumban : 16 ; törkard a gráci múzeumban : 16 ; markolat-lemezes kard Itáliából a British Mu-seumban : 16 ; mykenei kard u. ott : 16 ; markolatgombok bronzkori kar-dokon : 16 ; csontmarkolatú bronztőr a római Museo Pigoriniban : 18 ; kardmarkolatok csontreszei a M. N. Múz.-ban : 18, s köv. ; bronztőr Ta-táról : 21 ; Domonyról : 21 ; nyíl-csúcs Tószegről : 22 ; kardmarkolat Tatáról : 22 ; kard La Guilletière-ből a British Museumban : 23 ; Sagay-ból u. ott : 23 ; Blacas gyűjt.-ből u. ott : 23 ; 1909. é. Morgan adomány-ból u. ott : 23 ; bronzkori csákányok : 23 ; felsőbalogi csákány : 23 ; dán bronzkori kardmarkolatok : 24 ; nagy-démi fegyverlelet : 25 ; csúsztatópánt kardhüvelyen : 26 ; buzogányok a pákozdvári ásatásból : 90 ; nyílhe-gyek u. onnan : 60 ; fokos a povádi

- Körös-kanyarból: 225; *népvándorlás-kor*: avar kard a pápai lovassírból: 136; horgosi lovassírból: 137; germán kardok a bezenyei sírmezőből: 136; érmihályfalvi sírból: 229, s köv.; Karoling-kardok: 136; avar-kori kard az ösküi leletből: 137; vandál sarkantyúk a nyíregyházi Jósamúzeumban: 239; vandál pajzsdudor u. ott: 239; lapos gerincű lándzsahegy u. ott: 239; kardhüvelykoptató: 237; *Árpád-kor*: fegyverek a győri homokgödörből: 156; kard Zagyvapálfalváról: 246, s köv.
- Fenekbélyeges edények: 142, s köv.; lelőhelyei Magyarországon: 148; Németországban: 164, s köv.; Lengyelországban: 165.
- Festmények: *a) vázafestmények*: Kereszt fáklyaábrázolás délitáliai vázákon: 81, s köv.; létraábrázolás délitáliai vázákon: 84; Persephone mithosz ábrázolásai vázákon: 91; síroszlopok ábrázolása délitáliai vázákon: 104; *b) falfestmények*: Demeter és Hermes ábrázolása Pompejiben: 98; Maubertsch falfestményei Sümegen: 177, s köv.; székesfehérvári karmelita templom oratóriumában: 191; győri székesegyházban: 191; mennyezetképe Kremsierben: 192; *c) táblaképek*: Gregorius Vogl képei a sümegi püspöki kastély házikápolnájában: 177; Rubens: Golgota a Louvre-ban: 189; Golgota az Antwerpeni Múzeumban: 189; Szt. Pál megtérése: 190.
- Gallusábrázolások: 240, s köv.
- Gemma: Persephone elrablása a volt Pulszky-gyűjteményben: 91.
- Germán sírmezők topográfiai elhelyezése: 237.
- Géta települések: 233.
- Gyantagubacsok: 217.
- Hampel József: 117, s köv.; 131; 149; 208.
- Harangsírok: 237.
- Házieszközök: *őskor*: edény Simontornyáról: 31; Pécs-Makár hegyről: 31; Veszprémből: 32; kaptafa-alakú kőfejsze: 40, 194; őrlőkövek: 40, 194; edény Herpályról: 41; Bodrogkeresztúrról: 41; Tordáról: 44; talpcsöves tálak: 50; kiöntőcsücskös edények: 44, s köv.; nyéllyukas bal-ták Pákozdvárról: 60; csiszoló- és őrlőkövek u. onnan: 60; fenőkövek u. onnan: 60; kőmozsár u. onnan: 60; bőrsimító eszköz (?) u. onnan: 60; agancsból készült házieszközök u. onnan: 60, s köv.; csonteszközök u. onnan: 62, s köv.; bronzeszközök u. onnan: 64, s köv.; öntőminták agyagból u. onnan: 60; edények u. onnan: 66, s köv.; orsógombok u. onnan: 73; agyagnégyláb u. onnan: 73; kemencerészek, füstvezetőrész u. onnan: 73; bronzkori edények és edényfedők: 162; csontáruk: 195; kőfejszék: 198; szakócák: 198; kétsoros szakállal ellátott szigonyok: 220; edények a povádi Körös-kanyarból: 224; talpcsöves edények u. onnan: 224; kettős csonkakúpalakú edények u. onnan: 224; rézbalták a bányabükki leletből: 228, s köv.
- Házurnák: 238.
- Hephaistos: 84.
- Heraclius II. Constans cs.: 133.
- Heraclius I.: 138.
- Hermes: 87, s köv.
- Hermogenes: 6.
- Hideg eljárás «vas diatretum» készítésénél: 121.
- Hipparchos: 77.
- Honorius- arany Körösladányból: 208.
- Hurkavölgy: 53, s köv.
- Jaba-patak: 215.
- Jankovich-gyűjtemény: 132, s köv.
- Justinianus cs.: 141.
- Kagylók: Limnocardium, Dreissensia, Congeria, Unio-félék: 216; Arca diluvii, cardium edule L.: 217.
- Karolingok: 131; kardjaik: 136; pénzek: 160.
- Kelta nevek: 242, s köv.
- Kerámika: *a) őskor*: neolithikus kerámika: 29, s köv.; elterjedése, vándorlása: 29, s köv.; szalagdíszes kerámika: 30, s köv.; linearis ker.: 30, s köv.; mészbetétes kerámika: 72; bronzkori kerámika: 162; *b) népvándorlaskori kerámika*: thrákiai kerámika: 233; germán kerámika: 234; tillitzi edények: 234, s köv.; vandál kerámika: 240; *c) Árpád-kor*: fenék-bélyeges edények: 142, s köv.
- Kovapengék: 194.
- Kőládásírok, korai germán: 237.
- Körösladányi népvándorlaskori lelet: 208, s köv.

Krisztus monogramm ókeresztyén gyűrűk: 245.

Kronos : 83.

Kutatóárok : 201, s köv.

Kuzsinszky Bálint : 118.

Ladoga-tó : 167.

Lakring nép : 240.

La Tène-kultúra : 195.

Litorina időszakasz : 198.

Lóczy Lajos : 213.

Lovasberény : 54.

Löszcsigák : 216.

Magdalénien-korszak : 218, s köv.

Manierismus : 176.

Maulbertsch, Franz Anton : 177, s köv. ;

freskói Sümegen : 177, s köv. ; ön-

arcképe : 191, s köv. ; szignatúrája :

184, 193.

Meisseni porcellángyár : 164.

Meleg eljárás vas diatretum készítésénél : 121.

Menghin : 31, s köv.

Metrizáló módszer : 213.

Miocen-kor : 215.

Moirák : 89 ; moira orsók : 90.

Montelius : 18, s köv.

Mozaikok : Pergamoni királyi palota mozaikjai : 12 ; Orpheus-mozaik : 12 ; vadállatokkal küzdő Eros : 12.

Mutterrechtlicher Kulturkreis : 212.

Murgai korsó : 211.

Múzeumok : *Antwerpen: Museum Rubens:*

Golgota : 182 ; *Athén: Nemzeti Múzeum:*

Echelos és Basile relief : 90 ; *Berlin: Pergamon Múzeum:* 1, s köv. ;

Régi Múzeum: 1 ; Rotundája : 1 ;

Rhodosi relief : 91 ; *Antiquarium:*

Vas diatretum : 112, s köv. ; *Bécs:*

Kunsthistorisches Museum: vas diatre-

tum Daruvárról : 114, s köv. ; *Bihar-*

megyei Múzeum: Fenékbélyeges edény :

150 ; *Budapest: Nemzeti Múzeum:*

őskori kard Békésm.-ból : 14 ; ismer-

etlen lelőhelyről : 14 ; csontmarkolat-

részek : 18, s köv. ; bronztőr Tatá-

ról : 21 ; Domonyról : 21 ; nyílcsúcs

Tószegről : 22 ; kardmarkolat Tatá-

ról : 22 ; Neolith-edény Simontor-

nyárról : 31 ; Pécs-Makár hegyről :

31 ; Veszprém-Nándortelepről : 32 ;

Herpályról : 41 ; Bodrogheresztúr-

ról : 41 ; Tordosról : 44 ; vas diatre-

tum Szekszárdról : 113, s köv. ; Fe-

hér megyéből : 116, s köv. ; pápai

avar sírleletek : 125, s köv. ; edények

fenékbélyeggel ellátva : 143, s köv. ;

bronztal Pusztavasadról : 158 ; Far-

kas Sándor gyűjteménye és az Emperl-

féle gyűjtemény : 221 ; La Tène-kori

germán edény : 232 ; ókeresztyén

aranygyűrű : 243, s köv. ; *Aquincumi*

Múzeum: Római füles serleg : 118, s

köv. ; sírkő Szentendréről : 242 ; *Ipar-*

művészeti Múzeum: Tűzbakok Tiziano

Aspettától : 170, s köv. ; *Szépművé-*

szeti Múzeum: Gallus szarkofágtöre-

déke : 243 ; *Brindisi: Múzeum:* Ascen-

sio ábrázolású relief : 74, s köv. ;

Danzig: Múzeum népvándorláskori

anyaga : 236 ; *Esztergom: Múzeum:*

ókeresztyén aranygyűrű : 245 ; *Grác:*

Múzeum: törkard : 16 ; *Győr: Kath.*

főgimnázium régiségtára: fenékbélye-

ges edények : 154, s köv. ; *Kecskemét:*

Városi Múzeum: fenékbélyeges

edények : 156 ; *London: British Mu-*

seum: markolatlemezes kard Itáliából :

16 ; ókeresztyén gyűrűk : 244 ; Mor-

gan-adomány : 23 ; kard La Guille-

tiéreből : 23 ; Sagayból : 23 ; Bla-

cas-gyűjteményből : 23 ; *London Mu-*

seum: bronzkori kard ólomkitöltésű

markolattal : 16 ; *Victoria and Albert*

Museum: ókeresztyén gyűrű : 245 ;

Mainz: Central Museum: frank pohár

utánzott hálódísszel : 121, s köv. ;

Milano: Cagnola-gyűjtemény: vas

diatretum keleti műhelyből : 123 ;

München: Antiquarium: vas diatre-

tum : 112, s köv. ; *Nápoly: Museo*

Nazionale : Prometheus-szarkofág :

97 ; *Nyíregyháza: Jóska-Múzeum:*

vandal leletek Kanyarról és Kékcseről :

238, s köv. ; *Paris: Louvre:* Rubens,

Golgota ; *Goluchów-gyűjtemény:* for-

rasztott hálós serleg : 121 ; *Lionell*

Rotschild-gyűjtemény: vas diatretum

keleti műhelyből : 123 ; *Roma: Museo*

Pigorini: csontmarkolatú bronztőr :

18 ; *Laterán:* Passio-szarkofág : 89 ;

Sangiorgi-gyűjtemény: forrasztott há-

lós serleg : 121 ; *Vatikán:* vas diatre-

tum : 122 ; *Székesfehérvár: Múzeum:*

Pákozdvári ásatásból származó őskori

emlékek : 60, s köv. ; *Stambul: Otto-*

man Museum: vas diatretum : 119 ;

forrasztott hálós serleg : 121 ; *Ta-*

rentum: Museum: Dischi sacri : 74, s

köv. ; *Velence: San Marco kincstára:*

vas diatretum keleti műhelyből : 123 ;

Zágráb: Múzeum: bjelobrodi lelet: 154.

Mystica vannus: 83.

Népvándorlási leletek: pápai avar sírok: 125, s köv.; pusztatóti sírok: 131; szenterzsébeti sírok: 131; cikói sírok: 131; závodi sírok: 131; perescsepini lelet: 132, s köv.; tépei lelet: 132, s köv.; bágyogi lelet: 133; Keszthely-dobogói sírmező: 135; bezenyei germán sírmező: 136; horgosi avar lovassír: 137; jutasi sírmező: 137; ösküi sírmező: 137; longobárd sírok Itáliában: 138; kúpi lelet: 139; szentendrei sírlelet: 137; Ajka, Halimba, Papkeszi-i leletek: 140; bihari honfoglaláskori sír: 149; jászberényi jazig lelet: 163; mosonszentjánosi lelet: 207; mosonszentpéteri lelet: 208; körösladányi lelet: 208, s köv.; cecei lelet: 211; érmihályfalvi germán sír: 229, s köv.; vettersfeldi lelet: 235; grossendorfi temető leletei: 236; vandál leletek Szabolcs vm.-ből: 238, s köv.; vandál leletek Kanyaron és Kékcén: 238, s köv. munkácskörnyéki leletek: 240; árpádházi lelet: 240; nyíregyházi lelet: 240.

III. Nicephoros: 153; aranyai: 153.

Obszidiánpengék: 194, 196.

Ovidius: 93; Fastija: 93.

Ősállatok: 217.

Őskori időlplasztika: 47, s köv., 233.

Őskultúrák: neolithikus kultúra: 28, s köv.; lengyeli kultúra: 34; bükki kultúra: 36, s köv.; 194, tiszai kultúra: 40, s köv., 195, 221, s köv.; Boján A. kultúra: 44, s köv.; bronzkor: 14, s köv.; lausitzi kultúra: 196, 233, 236; campignien kultúra: 198; chelléen-achelléen kultúra: 212; primitív mousterien kultúra: 212; aurignacien kultúra: 212; protosolutréen kultúra: 212; felsőpaleolitikus löszkultúra: 214; korai germán kultúra: 232; fokozatai: 236; görriitzi kultúrkör: 237; hallstadti kultúra: 235.

Őstelepek, lelőhelyek: polladai cölöpös építkezés: 18, s köv.; tószegi őstelep: 18, s köv.; pécska-szemlaki nagysánc: 18; donja-dolinai őstelep: 19; patvarci őstelep: 19; nagydémi ő-

lelet: 25; darufalvi őstelep: 30; veszprém-nándortelepi: 30; zselizi: 30; szolnoki: 30; tolnai: 30; baglyaspusztai: 30; Barlangok: Pórács, Oruzsin, Jászó, Aggtelek, Büdöspeszt, Szeleta, Hermann Ottó, Istállósókő: 35, s köv.; Löszhátságok: Bodrogkeresztúr, Rakamaz, Tiszadada: 35, s köv.; Kenézlő, Gáva, Buj, Tócsavölgy, Békésszarvas: 39, s köv.; Paszaböved, Tokaj, Tiszapolgár, Szentes, Kopáncs, Ócsanád, Tordos, Nyanyapuszta, Herpály, Kismarja, Esztár, Pocsaj, Pusztárcs, Lebő, Lengyel, Tevel, Hidegkút, Simontornya, Somor: 43, s köv.; Münchsdorfi telep a Rajna mellett: 45; jordansmühli telep Sziléziában: 45. Pusztáistvánháza: 46, s köv.; Vinca: 46; Pločnik: 46; Temeskubin: 49; Pákozdvár: 53, s köv.; urnatemető u. o.: 54, s köv.; Sátoraljaújhely: 195, s köv.; Bodrogkeresztúr: 195; urnatemető u. o.: 195; ságvári felső diluviális lösztelep: 213, s köv.; Vésztő Mágor pusztája: 221; povádi Körös-kanyar: 221; Tököl: 225; Bányabükk: 228.

Pannon föld: 32, s köv.

Pannon réteg: 215, s köv.

Pattintott kőeszközök: 217, 225.

Persephone: 82, s köv.

Petersen, E.: 233, s köv.; munkája Keletnémet- és Lengyelország korai germán kultúrájáról: 235, s köv.

Phallos: 82, s köv.; 107, 195.

Phokas I.: 138.

Pinus genus: 218.

Pleistocén szint: 218.

Pliocénkor: 215, s köv.

Porta, Guglielmo della: 175.

Porta praetoria: 201.

Porta principalis: 200.

Priapos: 107, 284.

Primitív népek kultúrái: 212.

Ptolemaeus: 234.

Pytheos: 6.

Renaissance: 23.

Regensburgi pénzek: 160.

Rézkori temetők: 226, s köv.

Roccatagliata: 175.

Római kori emlékek: felirat nélküli szarkofágoldal a szőnyi magtárépület falában: 198; katonai jellegű feliratos sírkő Ószőnyben: 200; kifosz-

- tott szarkofág Ószőnyben : 200 ; díszes sírkő egy ószőnyi cubiculumszerű épület falában : 200 ; egyéb faragott kövek u. o. : 200 ; sírkő Szentendréről az aquincumi Múzeumban : 242, s. köv.
- Római sírok : 198.
- Rómer Flóris : 159.
- Smederevo : 107.
- Somogykiliti : 107.
- Spiegler, Fr. Joseph : 191.
- Szasszanida fedelmek : 133, 140, s. köv.
- Szentendrei sziget : 201.
- Szentesi Vénusz : 48.
- Szent László : 153 ; ezüstpénzei : 153.
- Szkythák : 134, s. köv.
- Szobrászat : őskori idólplasztika : 47, s. köv., 233 ; szentesi Vénusz : 48 ; pergamoni oltár fríze : 1, s. köv ; Telephos-fríz : 2 ; márványoroszlánfejek az olimpiai Zeus-templomról : 4 ; Amazonfríz a magnesia-i Artemis-templom : 6 ; pergamoni Athéna-szentély fríze : 6 ; Athena Parthenos : 8 ; Traianus ülőszobra : 8 ; pergamoni Traianaeum Medúza-fríze : 8 ; Marcus Aurelius szobra a miletosi városkapun : 8 ; Ascensio ábrázolású relief Brindisiben : 74, s. köv. ; Antoninus Pius és Faustina mennybemenetele, relief a római Giardino della Pignaban : 88, 100 ; Sabazios-relief Kopenhágában : 89 ; Passio-szarkofág a Lateránban : 89 ; Echelos és Basile-relief az athéni Nemzeti Múzeumban : 90 ; rodhosi relief Berlinben : 91 ; Ascensio-ábrázolás az amyklai Hyakinthos-oltáron : 94 ; Demeter és Hermes-ábrázolás veronai reliefen : 98 ; állatöves szarkofág a római Palazzo Barberiniben : 100, s. köv. ; Priapos szobrocskája műkereskedői tulajdonban : 107, s. köv. ; gall szarkofágtöredék a budapesti Szépművészeti Múzeumban : 240, s. köv. ; szarkofág Tivoli-ban gallus ábrázolással : 240 ; Amendola-szarkofág : 240 ; figurális ábrázolások ókeresztény aranyékszereken : 244 ; Tiziano Aspetti : Tűzbakok a budapesti Iparművészeti Múzeumban : 170, s. köv. ; Atlaspár a Doge-palota Sala del Anticollégio kandallóján : 171 ; Szent Dániel mártíruma relief Padovában : 171 ; Vulkán szobra a bécsi Strauss-gyűjteményben : 171 ; Caritas szobra Padovában : 171 ; Judith szobra a berlini Kaiser Friedrich Múzeumban : 171 ; Mercur szobra a volt Figdor-gyűjteményben : 171 ; Gian Bologna és Francavilla : Caritas szobra Genovában : 171 ; Girolamo Campagna : földgömböt tartó evangélisták szobra, Velence San Giorgio Maggioreban : 171, s. köv. ; Guglielmo della Porta : III. Pál pápa síremléke Rómában : 175 ; XVIII. sz.-i szobrok a sümegi püspöki kastély tetején : 177 ; Antonio Orati : stukkódísz a püspöki kastély könyvtártermében : 177.
- Tackenberg, K. : 232.
- Takács Zoltán : 134.
- Temetkezési urnák : 195, s. köv.
- Terra rossa : 36.
- Theodosius II. : 230 ; aranya : 230.
- Thessalia : 45, s. köv.
- Tiepolo : 192.
- Tipologizáló régészeti módszer : 213.
- Tompa Ferenc : 34, s. köv.
- Trapaini kincslet : 122.
- Tyche : 74, s. köv. ; kereke : 85.
- Ukrajna : 239.
- Van Dyck : 191.
- Vas diatretum : Tuzsola-gyűjteményben : 111, s. köv. ; Nemzeti Múzeumban : 113, s. köv. ; Berlinben : 112, s. köv. ; Münchenben : 112, s. köv. ; Bécs, Kunsthist. Múzeumban : 114, s. köv. ; Aquincumban : 118, s. köv., Stambul, Ottomán Múzeumban : 119 ; Kölnben : 122 ; Trierben : 122 ; Vatikánban : 122 ; Tyrben : 122 ; Lionell Rotschild gyűjteményében : 123 ; milánói Cagnola gyűjteményben : 123 ; velencei San Marco kincstárában : 123.
- Vaskorszak (korai) : 234.
- Vaterrechtlich-Grossfamilialer Kulturkreis : 212.
- Velencei-hegység : 53, s. köv.
- Velencei-tó : 53.
- Vergilius : 81 ; IV. eclogája : 81.
- Világpalást : 96 ; szerepe a mithoszokban : 96.
- Vittoria, Alessandro : 171.
- Vitruvius : 6.
- Zodiakus : 76, s. köv. ; 100, s. köv.

ARCHÆOLOGIAI ÉRTESITŐ

A PERGAMON-MÚZEUM.

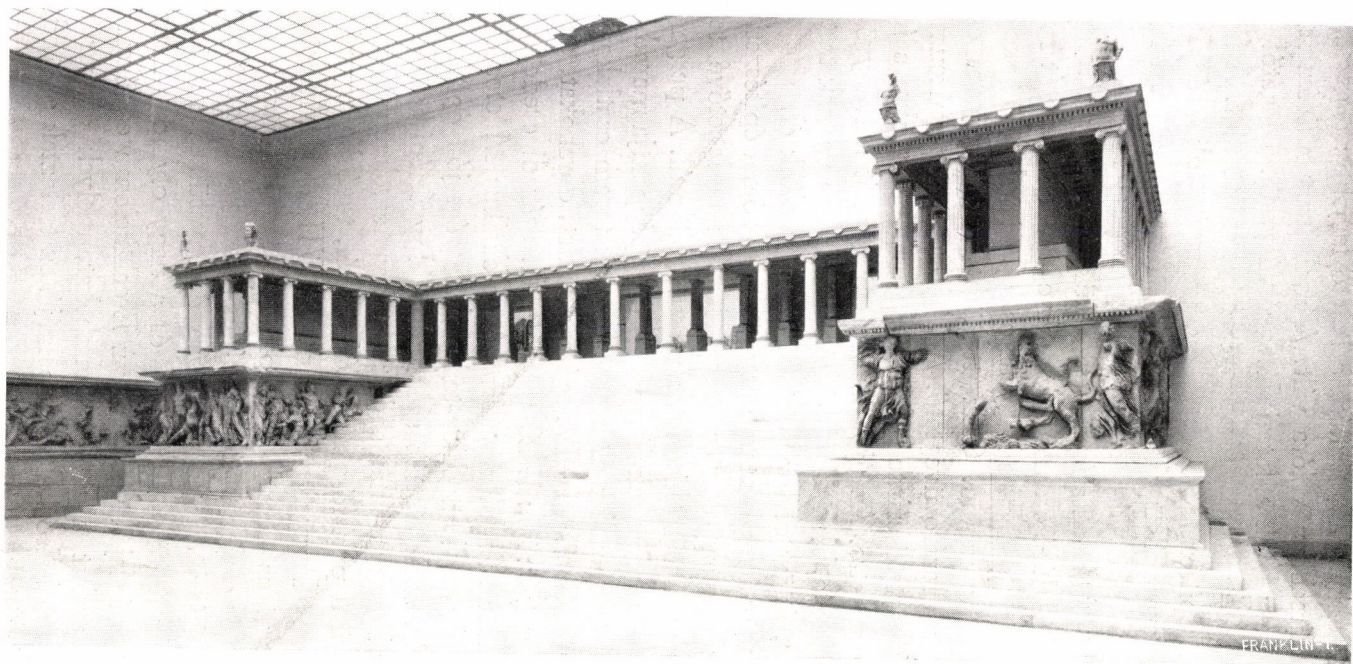
A kincseket érő pergamoni régiségeknek, melyeket Humann Károly és Conze Sándor tettejének köszönünk, mióta Kisásziából Berlinbe kerültek (1886), sajátságos, hányatott sorsuk volt. Először csak az oltárfríz néhány összetartozó lapját állították ki a Régi Múzeum Rotundájában, minden más raktárba került. Miután a 2'30 m magas oltárlapok a Rotunda architektonikus benyomását rendkívül zavarták, néhány további lappal megtoldva újra csak ideiglenesen a Régi Múzeum keleti szárnyában, ferdén a földre fektetve helyezték el őket, úgy hogy az eléjük épített falépcsőről a szoborműveket úgy ahogy szemügyre lehetett venni.

Csak 1902-ben került sor arra, hogy az oltár a Dr. Ing. Wolff Frigyes építészprofesszor által tervezett Pergamon-múzeumban önálló hajlékot kapjon. Csak most vált lehetővé «az oltárnak egész kiterjedésében és jelentőségében való méltatása s csak most történt az első kísérlet arra, hogy északi talajon egészében az eredeti hatást megközelítő felállításban érvényesülhessen a görög művészetnek egy monumentális alkotása, mely nem szakemberek számára is az építészet és szobrászat összhatásáról élményerejű képet nyújtott.» (H. Winnefeld, Arch. Anzeiger, 1902 S. 1). Az egykori fölépítés megközelítő teljességét azonban ez a felállítás a koronázó csarnokkal együtt csak a bejárat oldalról nyújtotta, amely fölött lapos ívben boltozódott az üvegtető. De ennek a résznek is jelentős fogyatkozásai voltak. Elsőbben is a belépő túlságosan közel került az oltár homlokzatához. Az oltár lépcsője is egy-egy kisebb jobb- és baloldali szakasztól eltekintve hiányzott: ezek a lépcsők nem voltak járhatók s így nem lehetett eljutni a felső oltártérbe, melynek az alsó tér fölött kellett volna feküdnie. Ezt a négy-szögű tereget mint üvegtetővel fedett világító udvart alkották meg, melybe a többi, Pergamonban, Priénében és a Maeandros melletti

Magnesiában talált épületrészeket állították fel. Ezek a próbák azonban az alacsony üvegtető következtében nem juthattak megfelelőn érvényre. Az oltárt koronázó csarnok és a talapzatprofil fölépítésétől három oldalon eltekintettek. A szemlélő számára itt még szűkebb tér maradt, mint a homlokzati oldalon (7 m). Az ablakok mentén felállított szobrok és feliratos emlékek csak fokozták a térszűkét. A világítás sem volt előnyös: a fény számos félmagas ablakon át egyenesen az oltárfrizre esett, úgy hogy a felállítás után Conze joggal mondhatta; «Nem ismerek rá oltárfrizemre.» Az akkori világítás bágyadt hatását jól éreztetik az *Altertümer von Pergamon* III, 2 kötetének a táblái. Hatástalan volt a Telephosfriz szerves összefüggésükből kiszakított lapjainak a felállítása is a bejárat oldalán, az oltárhomlokzattal szemben. Aránylag kedvezően hatottak ezzel szemben a földszinti helyiségben a raktárak, a tanulmányi és feliratgyűjtemények, melyek bőséges villanyfényvel voltak ellátva (Winnefeld a. a. O. S. 2).

Az elmondottak eléggé megmutatták azokat a fogyatkozásokat, melyeket el kellett kerülni, midőn 1908-ban fölmerült a terv, hogy az időközben alapjaiban erősen megrendült Pergamon-múzeumot lebontsák és Alfred Messel tervei szerint egy újabbal és hatásosabbal pótolják. Az oltárfriznek mindenekelőtt oly világítást kellett kapnia, mely az ábrázolás hatalmas drámai akkordjainak megfelel. Ez csak bőséges felső világítással volt elérhető. A gondolat mérlegelésénél, hogy az oltárt egész testiségében teljesen szabadon, magas térben állítsák fel, számolni kellett a Múzeum-szigeten rendelkezésre álló beépíthető terület elégtelenségével. Semmiesetre sem volt szabad újra abba a hibába esni, hogy a friz egy keskeny körjáratba szorítva ne kaphassa meg a kellő szemtávolságot. Így jött létre Messel javaslata alapján az a Bode, Kekulé és Winnefeld által is helyeselt megoldás, hogy az oltárnak csak a nyugati homlokzatát építjük fel (1., 2. kép), ezt azonban az áldozat helyéhez vezető teljes lépcsőzetével és minden részletével: a friz többi oldalait, mint monumentális képszalagokat a terem többi falain kívántuk elhelyezni, és pedig ugyanabban a magasságban és ugyanolyan keretben, mint magán az oltáron s ezenfelül úgy, hogy mindegyik fal egy-egy oltároidal teljes hosszának feleljen meg, ami által a műalkotást a szétzaggatás veszélyétől megóvtuk. A Telephosfriz eredeti helyére, az áldozati helyet övező falra került az oltár lépcsőkön megközelíthető felső szinten.

A Messel által így megalkotott 18·10 m magas, 47 m széles és

1. KÉP. A PERGAMONI OLTÁR.

30 m mély teremnek a világítása a lehető legjobb : a genialis építész jóslata a legteljesebben valóra vált. A szobrászat művészi tartalma a legfinomabb árnyalatokra kiterjedőleg érvényesül. Magától értetődik, hogy a frizreliefeken semmiféle kiegészítés nem történt. A frizhez tartozó, beépített építészeti tagokat is megszabadítottuk a régi Pergamon-múzeumban elszennvedett kiegészítésektől, úgy, hogy törési felületeiken és egyéb sérüléseiken eredeti mivoltuk azonnal felismerhető. Az új felállításban különösen hatásos az a körülmény, hogy a terem főbejáratán nyugatról belépő szemlélő az oltár egész homlokzatát 20 m távolságról teljesen áttekintheti s hogy az oszlopcsarnok fölött még kb. 9 m magas levegőréteg marad. Csak itt következik a teljesen egyszerűen tartott vízszintes lezáró üvegtető. A régi Pergamon-múzeumban ezzel szemben az üvegtető szinte ráfeküdt az oszlopcsarnokra s így azt elnyomással fenyegette. Az új oltárterem padozatát halványvörös mészkőlapok borítják, a falak ellenben kékes tónusban vannak tartva, amely elől a levegős, áttört oszlopcsarnok hatásosan válik el.

Messel nagy átfogású terve egy görög és római építészeti Múzeum gondolatának oly szemléletes megvalósítását is lehetővé tette, mely minden ilyirányú előző kísérletet messze felülmúl. A pergamoni oltár minden időkre az egésznek fénypontja és középpontja marad. Az északi oldalon azonban most az oltárteremhez két terem csatlakozik, melyek közül az egyik Kr. e. VI—IV. századi eredeti darabokat, a másik, nagyobbik pedig (30 : 20 : 17·20 m) IV—II. századi eredetieket és fölépített modelleket foglal magában. Az archaikus Miletos és a perzsavész előtti didymai Branchida-templom a régi jón építészeti pompás, eredeti példáit szolgáltatják számunkra. Így felépíthettük a monondendri nagy Poseidon-oltár sarkát hatalmas sarokvolutájával. Mellette áll egy gyönyörű pillérfő a régi Didymából, továbbá egy régi jón oszlopfő töredékei a Pausanias által említett (VII, 2, 11), Miletossal szomszédos Myus város Dionysos-templomából. Az olympiai gelaiak kincsházának dór oszlopfői és sajátságos, gazdag ornamentikával ellátott terrakotta-borításai éppoly hatásosan érvényesülnek, mint a sykioniak kincsházának építészeti részletei és a nagy olympiai Zeus-templom márvány oroszlánfejei. Csaknem az Erechtheionra emlékeztető finomság jellemzi azokat a márványdarabokat, melyek egykor a didymai Apollo-templom belső kultuszkápolnájához tartoztak s röviddel Kr. e. 312 után készültek.

A nagyobbik, északi teremben a pergamoni dór Athena-templom

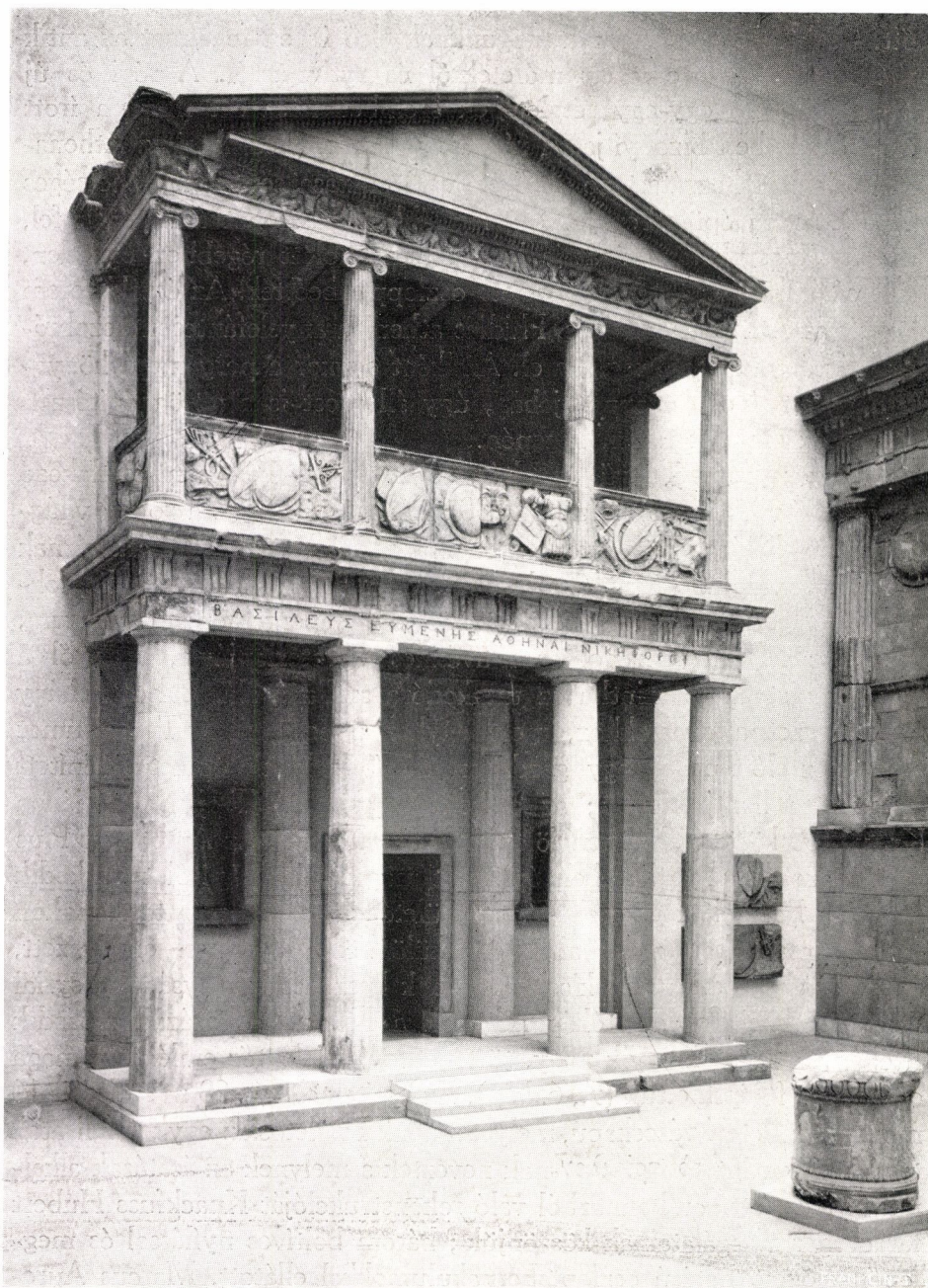

2. KÉP. A PERGAMONI OLTÁR.
(Részlet.)

(3. kép) és felső vásárcsarnok rendszerei mellett különösen két fölépített épületrésznek van fontossága; az egyik a prienei Athena-templom 16 m magas oszloppárja a koronázó gerendával: ezt a templomot a nagy építész Pytheos, a halikarnassosi Mausoleum mestere emelte; s a talált fölírás szerint Nagy Sándor ajánlotta fel 334 körül diadalmas hadjáratainak elején. Ennek a tektonikusan szigorú, nemes épületnek a hellenisztikus jón építészeti stílus szempontjából kanoni jelentősége van; alkotója róla egy írásművet hagyott hátra, melyet még az Augustus korában élt építészeti író, Vitruvius is felhasznált a jón építészeti stílusról adott leírásában. A másik, a terem keleti falán fölépített hatalmas oszloppár (közel 18 m magas) a magnesiaai Artemis Leukophryne templomáról származik. Ennek az építőmesterét is ismerjük: Hermogenes személyében, aki a Kr. e. II. század második felében élt és írt. Ennek az épületnek a formái az előkelő, de szigorúan tektonikus prienei Athena-templommal összevetve súlyosabbak és gazdagabbak az oszlopfők díszítésében is; mindenekelőtt szembetűnik az architráv és a fogsorpárkány közé illesztett figurális fríz (Amazon-csaták), ez a statikaellenes, festői elem, amit Pytheos még megvetett.

A fiatalabb hellenisztikus építészetnek jó példája a IV. Antiochos kincstárnoka, a syriai Epiphanes által Kr. e. 170 körül alapított miletosi városháza féloszlopaival, melyeknek dór echinusát plasztikus tojásfüzér díszíti és dór triglyphosfrizével, mely fölött egészen kanonellenesen jón fogsoros párkány nyugszik. Ugyanezt a stílus-keveredést látjuk az Orophernes kappadokiai király által a prienei vásártéren Kr. e. 150 körül fölépített csarnokon is; a pergamoni Athéna-szentély Propylonján az alsó emelet dór, a felső jón stílusban van tartva. Ehhez járul az emeleti márványkorlát lapjainak gazdag, II. Eumenes-korabeli (197–159 Kr. e.) fegyverekkel elborított dekorációja s a guirlandokkal, bukranionokkal, sasokkal és Athena baglyaival díszített felső fríz. A prienei és magnesiaai nagy templom két oltárának fölépített próbái bizonyítják, hogy a pergamoni oltár gondolata elvben már a Kr. e. IV. században megvolt s hogy ezt a gondolatot a II. században nyersebb és óriás méretekre fokozott szobrászi díszítés alkalmazásával fejlesztették tovább.

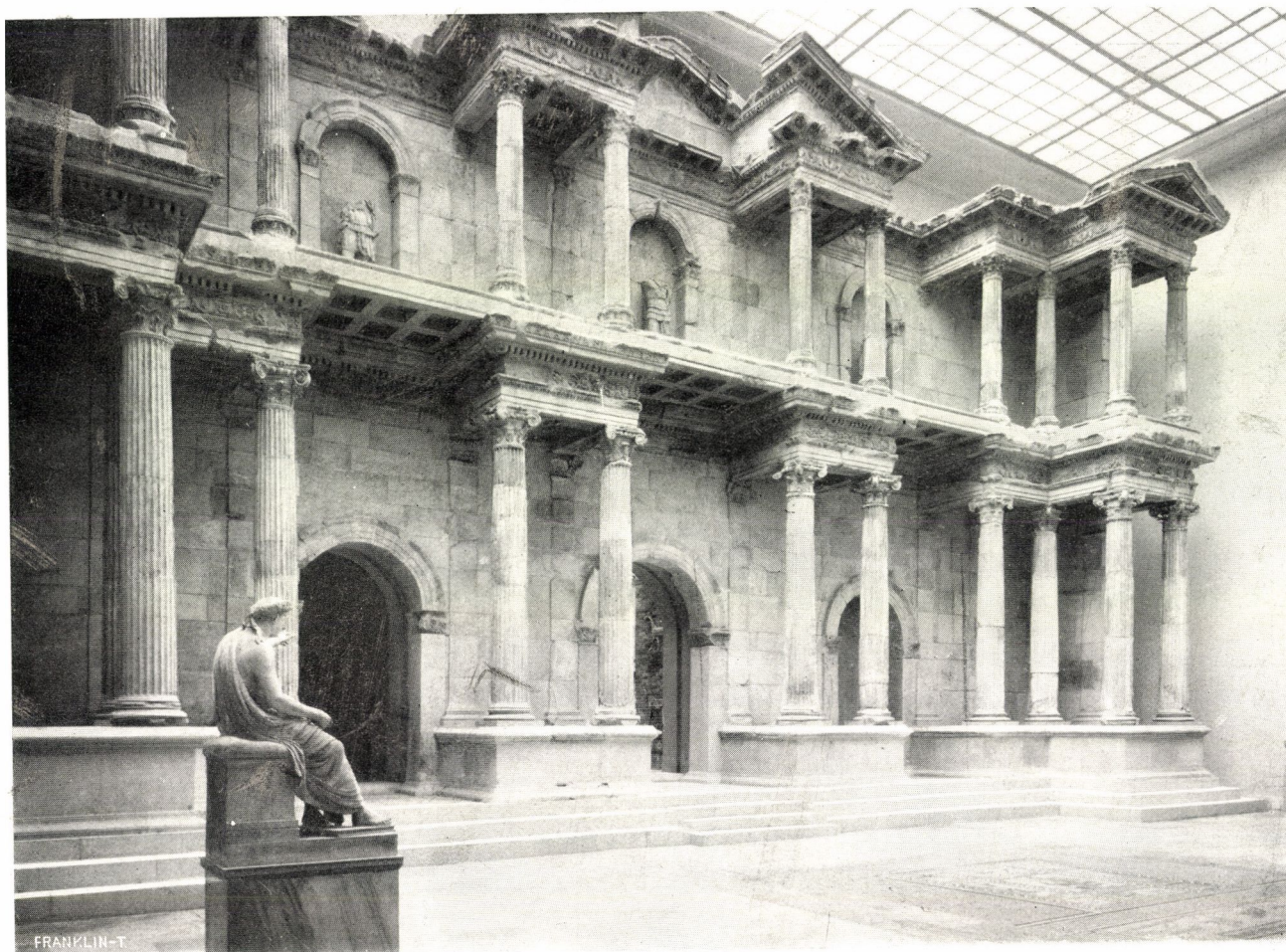
Ez a nagyobbik, északi terem különösen alkalmas arra, hogy az új felállításnak a régi Pergamon-múzeummal szemben mutatkozó előnyeit szemléletessé tegye. Az antik építészet összes rendszereit valódi magasságukban, minden csonkítás és rövidítés nélkül látjuk magunk

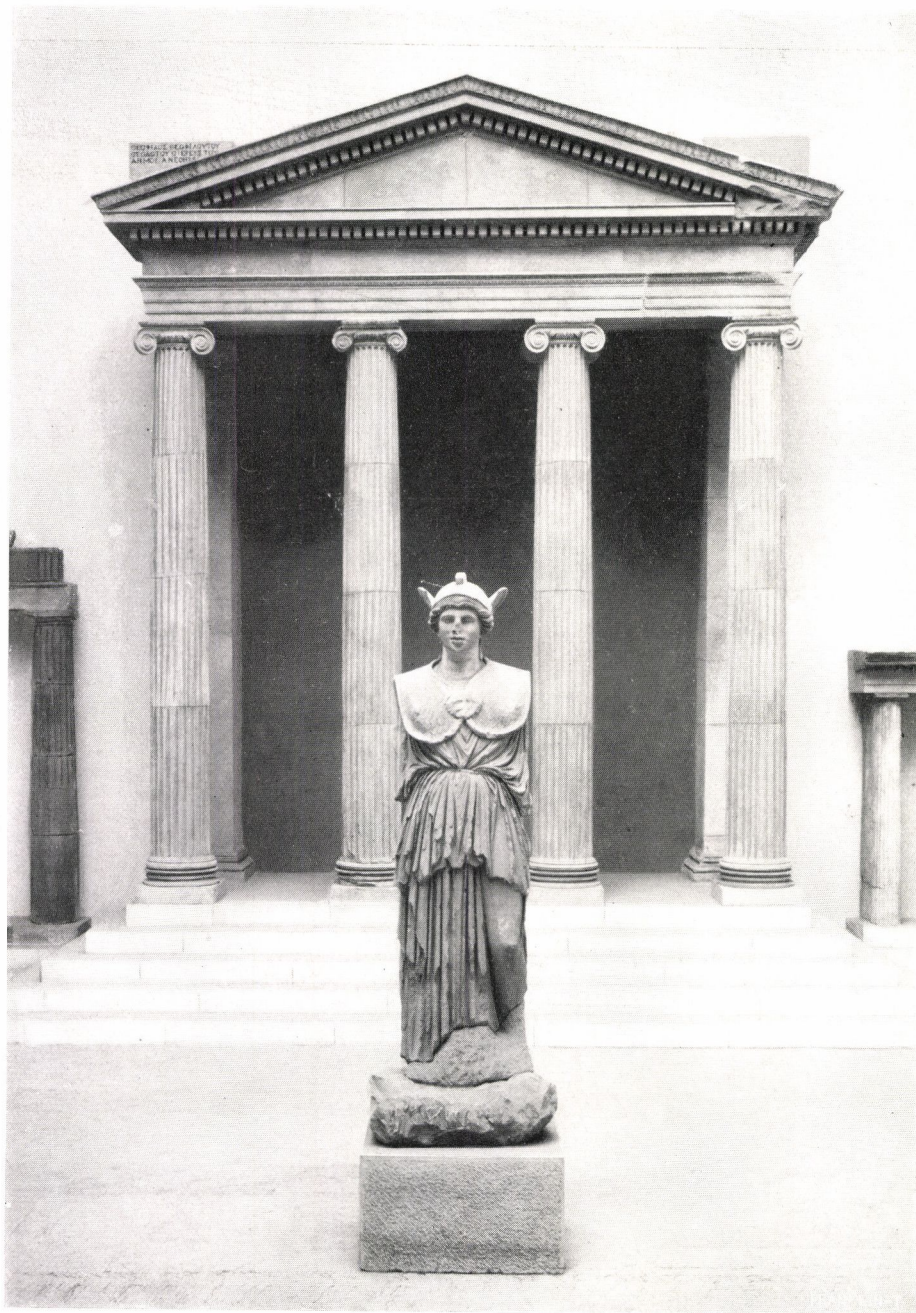
3. KÉP. A PERGAMONI ATHENA-SZENTÉLY ELŐCSARNOKA.

előtt. Csak most alkothatunk magunknak első ízben fogalmat az antik építőművész által tervezett méretekről és rythmusról. A régi és új múzeumi terem egy-egy részletének szembeállítása ezt minden írott szónál ékebben bizonyítja. A régi Pergamon-múzeumban az Athena-csarnokának a hozzátartozó tetővel való ellátása sem volt lehetséges (4. kép). Az új épületben mindig legalább két oszlopot állítottunk fel, hogy a támaszok távolságát is bemutassuk, holott régebben egyetlen, magassági méretében lecsökkentett oszloppal beérték. Az északi terem közepét az Athena Parthenos, Phidias atheni aranyelefántcsont szobrának márványmásolata foglalja el. Amiként egykor a pergamoni könyvtár nagytermének középpontjában, úgy áll most is a görög építészeti kutatásnak szentelt terem közepén.

Egészen más jellegű az oltárteremhez déli irányban csatlakozó nagy, felső világítású helyiség (20'30 : 30 : 17'20 m). Itt a római világbirodalom határai legnagyobb védelmezőjének, Trajanus császárnak ülő márványszobra köszönti a belépőt. Ettől balra, a délnyugati sarokban emelkedik a korinthusi stílusban épült pergamoni Trajaneum, sajátos Medúza-frizével és művészies akroterionjával, melyről a győzelem istennője mintha az uralkodóra szállana alá. Balról néhány lépcső vezet a csarnokhoz, mely egykor a pergamoni Trajaneumot övezte, ez előtt pedig egy gazdagon díszített kerek épület fölépített szakaszát pillantjuk meg; az előkelő Carfinianak Trajanus idejében Kr. u. 100 körül Faleriiben fölépített síremléke az. Az Antoninus Pius és Marcus Aurelius korabeli építészet magas fejlettségéről tanuskodik a syriai Baalbek Heliopolitanus kerületének vörös gránitoszlopokon nyugvó csarnoka; a római terem különböző részeiben elhelyezett, ugyane helyről származó kisebb darabok beszédes bizonyosságai a syriai építészek kivételes alkotóképességének a Kr. u. II. század második felében. E korszak egyik nagy, történetileg is jelentős emlékét a maga egészében fölépíthettük (5., 6. kép). Ez a kétemeletes, 28 m széles és 16 m magas miletosi városkapu, melyet maguk a miletosiak egykor feliratok tanúsága szerint τὸ τριπύλον-nak neveztek s melynek az ásatások alkalmával felfedett romhalmazból való rekonstrukcióját Knackfuss Hubert fáradságos vizsgálatainak köszönjük; három boltíves nyílással és meglepően előkelő hatású oszloptabernakulumokkal ellátott, Marcus Aureliusnak a parthusokkal vívott nehéz küzdelmei idején keletkezett kapu áll előttünk; a császár szobra a felső emelet baloldali fülkéjében foglal helyet, amint lábát egy fogoly parthusra helyezi. «Éppen azok szá-

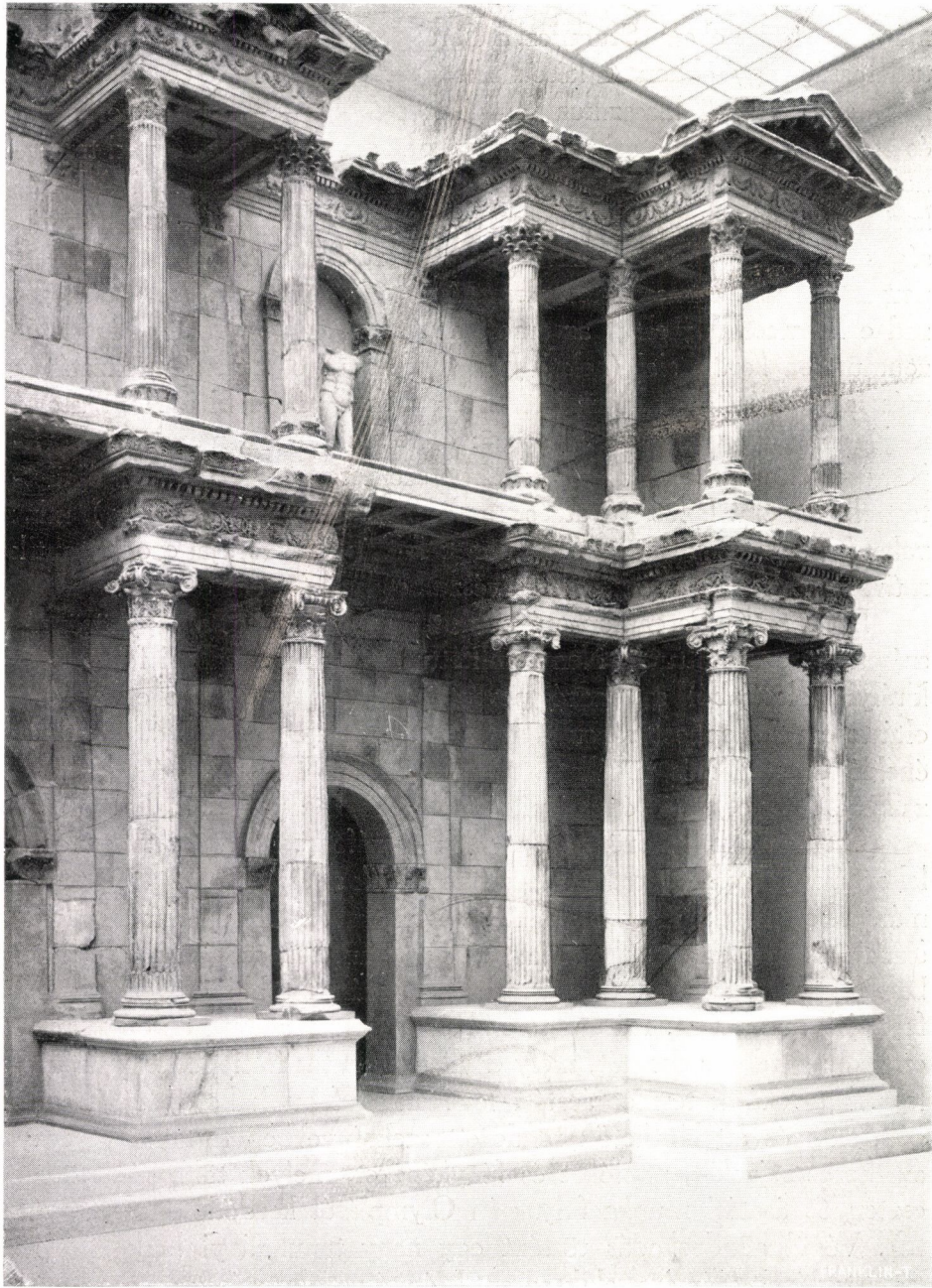

5. KÉP. MILETOSI VÁROSKAPU.

4. KÉP. A MAGNEZIAI ZEUS-TEMPLOM ÉS A PERGAMONI ATHENA PARTHENOS.

6. KÉP. MILETOSI VÁROSKAPU.
(Részlet.)

mára, — írta nekem Studniczka Ferenc — akik előtt még nem vált tudatossá, hogy ebben «a későantikban» is még minő teremtőerő lakozott, az egyszerű klasszikus formákat felbontó építészeti szerkezetű és ornamentikájú miletosi városkapunak az egybevetése az északi teremben felállított, az érett hellenizmus korából való pergamoni Athenakerület kapujával párját ritkító szemléleti tanítással szolgál.» Ezen tanulságos példák sorába tartozik a terem északkeleti sarkában felállított pergamoni jón Caracalla-templom részlete is. A Kr. u. harmadik század e képviselője mellett az amerikai Mr. Armour ajándékaként Múzeumunkba került siai (keleti Jordánvidék) városkapu homlokzatának másolata az építő és díszítő törekvéseknek a római birodalom utolsó idején beállott változását mutatja: a homlokzatot ornamensek borítják, melyek azonban nincsenek többé szervesen összeforrvá az épülettesttel, hanem lapos rovátkás modorban (Kerbschnittmanier) mint valami szőnyegrajz területnek el: utolsó kihangzó akkordjai ezek az antik művészetnek az ókeresztény művészetbe való átmenete előtt.

Ezek az új Pergamon-múzeum termei, melyeket a nagyközönség számára megnyitottunk. Nem említettük még a pergamoni fejedelmek királyi palotájából származó pompás mozaikokat, melyeket a nagy oltárterem Telephosterében helyeztünk el, és az állatoktól körülvelt éneklő Orpheust és vadállatokkal küzdő Erosokat ábrázoló nagy mozaikpadlót, melyet a római építészeti terem közepére illesztettünk be.

Ezekhez a nagyközönség számára hozzáférhető helyiségekhez csatlakoznak több emelet magasságban a kutatók számára fenntartott tanulmányi helyiségek, melyek az állami Múzeumok Olympiában, Magnesiában, Prienében és Miletosban, Didymában, Samosban és Pergamonban eszközölt ásatásaiból származó nagyszámú többi eredeti darabot foglalják magukban. Három teremben fogjuk felállítani az epigraphiai emlékek gazdag sorozatát, mely egyben az antik írásfejlődés múzeuma lesz. Egy másik termet ásatási levéltárnak fogunk berendezni, mely gondosan és áttekinthetőn rendezett szekrényekben tartalmazni fogja az összes rajzokat, naplókat és fényképeket, melyek több mint ötven esztendő ásatási munka folyamán Olympiától kezdődőleg összegyűltek. Végül gondoskodás történt egy nagy tanulmányi helyiségről is azon tudósok számára, akik az antik építészeti kutatás e modern intézetében dolgozni kívánnak.

Befejezésül ilyenformán elmondhatjuk, hogy nincs még egy Múzeum, mely hasonló módon megfelelné mindazoknak a követelmények-

nek, melyeket e téren a népművelés és akadémiai tanítás szempontjából támaszthatunk. Sehol sem találhatunk még egy gyűjteményt, mely a görög—római építészet fejlődéséről akárcsak megközelíthetőleg is ily áttekinthető és sokoldalú képet nyújtana. A felállítás értéke nem az egyes építészeti darabok sajátosságain nyugszik, hanem abban áll, hogy itt a legkülönbözőbb korok antik épületeinek az arányai időrendi sorban egész térbeli kiterjedésükben érvényesülnek. Egy félszázad cél tudatos, odaadó kutató, ásató és gyűjtő munkája tette lehetővé, hogy ezt a hatást elérjük. A világ azóta nagyon megváltozott, a lehetőségek többé nem fognak visszatérni s az új Pergamon-múzeum nem típus lesz, hanem valami egészen magában álló és egyedüli marad.

Berlin.

Wiegand Tivadar

BRONZKARDJAINK MARKOLATÁNAK ÉS HÜVELYÉNEK CSONTDÍSZÍTMÉNYEI.

A magyarországi bronzkor rendkívül gazdag a bronzkardok és török változataiban. E mellett a bőség mellett föltűnően kevés az olyan adat, amely a kardok és török felszereléséről tájékoztatást nyújtana. Nem tudjuk, milyen volt pl. a markolatlemezkes kardok markolatának burkolata, nem ismerünk olyan tárgyakat, amelyekről feltétlen bizonyossággal állíthatnánk, hogy hüvelypántok voltak, egész hüvely pedig csak egyetlen példány maradt reánk, az is már a kifejlett vaskorból való és kétséget kizárólag Itáliából¹ származik.

A markolatlemezkes kardok egy készítési sajátosságára az ősrégészeti kutatásnak a közelmúltban elhunyt nagy mestere Sophus Müller hívta föl a figyelmet, az ő érdeklődésének, éles szemének köszönjük, hogy útmutatása nyomán mi is föllettük e típushoz tartozó kardjaink markolatlemezén az egykori ólomkitöltés maradványait. Az ólmot Sophus Müller nézete szerint olvasztott állapotban öntötték be a peremek közé szorított csont vagy szaru burkolólapok közt maradó üregbe. Közlünk itt egy annakidején Sophus Müller számára készült és általa² közzé is tett fényképet, a Nemzeti Múzeum egy békésmegyei kardjának markolatáról (7. kép), tisztán felismerhetők rajta az ólomnyomok. Annak igazolására, hogy nem esetlegességgel állunk szemben, bemutatunk egy másik ismeretlen hazai leletből származó kardot (8. kép), egyébként úgy nálunk, mint Európaszerte megleljük ezeket a nyomokat a markolatlemezkes kardok e változatán, amelyben S. Müller az itáliai korai bronzkor

¹ A mohácsi lelet kéiantennás vastőre. Kalauz a Régiségtárban 1902 (I. terem X. sz. 21. sz.). Ma a Nemzeti Múzeum raktári anyagában.

² Débuts et première évolution de l'âge du bronze au Danemark, Copenhague 1910, 51., 52. ábra.

7. КЭР.

8. КЭР.

készítményeit s az itáliai bronzkultúra terjeszkedésének emlékét keresi. Az általa felsoroltakhoz egy a London Museumban levő, London város belterületén lelt példányt fűzhetünk, amelyen egy centiméter vastagságban maradt fenn az ólomkitöltés. Ez a londoni kard és egy kis törkard-féle a gráci múzeumban (7487. szám), amelyen egészen a markolat pereméig ér az ónból készült kitöltés, arra látszik mutatni, hogy burkoló csontlemez nélkül egyszerűen valamely puhább fémbeöntéssel is készülhettek markolatok. Mindenesetre érdemes volna a kardmarkolatok ezen technikai sajátosságával behatóan foglalkozni és a kitöltésére használt anyagot esetről-esetre elemeztetni. Arra nézve, hogy milyenek lehettek teljesen fölszerelten a mi markolatlemezes kardjaink, a British Museumnak egy 1922-ben szerzett, állítólag itáliai eredetű markolatlemezes kardja (35. kép) nyújtja a legteljesebb tájékoztatást. A forma némileg eltér a miénktől, de teljes épségben maradtak meg rajta az elefántcsontból készült lényeges alkatrészek; a félköríves foglалvány, a közép tag és a gömbszelvény idomú díszes markolatgomb.

Ez az utóbbi bizonyos nálunk később a római hódítással párhuzamosan fellépő kalcedon gombokra emlékeztet, amelyeknek szintén hasonló rendeltetést is tulajdonítanak.¹

¹ A British Museum egyébként egy mykenaei kardot is őriz, amelyen fennmaradt a markolat burkolás nyoma (1915, 7, 13, 26). Sem Brewis, *The bronze age sword in Britain*, sem Peake, *The bronze age and the celtic World* című műve, amelyre T. D. Kendrick volt szíves figyelmemet felhívni, nincs meg egyetlen magyar könyvtárban sem. A British Museum említett elefántcsont-markolatú rövid kardja valóban itáliai eredetű lehet, mert a kalabriai rövid kardoknak azzal a csoportjával látszik összefüggésben állani, amellyel legutóbban David Randall—MacYver foglalkozott (*The Iron Age in Italy*, 183. l.) amely egyébként Közép-Itáliában az Appenninektől nyugatra, egy területileg és chronologiai is zárt egységet alkotó csoportban meglehetősen sűrűn lép föl s amely csoportban díszesen alakított elefántcsont markolat-gombokkal más példányokon is találkozunk. A említett angol kutató a kardokra vonatkozólag Orsi véleményét teszi magáévá, aki a kardokat a X—VIII. századra helyezi és mivel a kardok sűrűn, sőt sűrűbben fordulnak elő vaspéldányokban, azt tételezi föl, hogy bár az első példányokat a submykenaei Görögországból hozták be, a tárgyak jelentékeny része Itáliában készült.

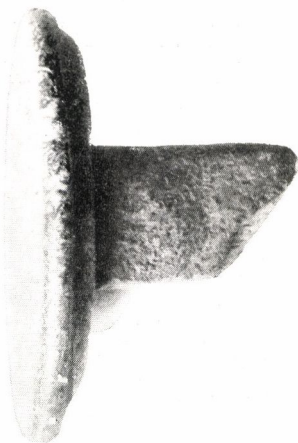
E kardforma, másrésről hazai kardjaink mykenaei kapcsolataira az idevágó mykenaei anyagot autopsiából csak most ismervén meg, nincs módomban kiterjeszkedni, bár egyes darabok, mint pl. a lajstrom 823. számú két tárgya sokban erősítik azt, amit a markolatok és késnyelek összeszögezésére vonatkozólag mondtunk. E kérdésre azonban más alkalommal szándékozom visszatérni, amikor Karo hatalmas munkája révén az aknasírok leletei értékükhöz illő formában és tudományos méltatásban hozzáférhetőek lesznek azokra nézve is, akiknek nincs módjukban magukat az eredeti leleteket tanulmányozni.

9. КЭР.

a

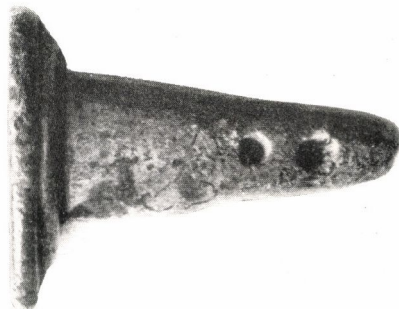

b

10. КЭР

a

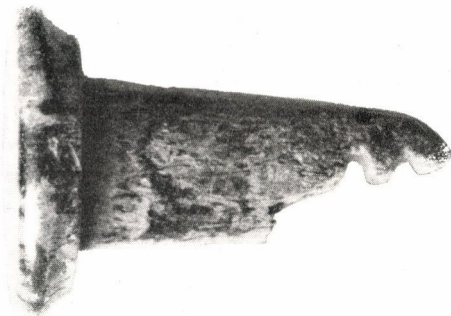

b

11. КЭР.

a

b

12. КЭР.

Kardjaink és töreink között számos olyan alak, főleg korai bronzkori típus van, amelyeknek vagy egyáltalán nincs markolatlemeze, vagy csak egész rövid markolatlemezzel vannak ellátva s ezért bizonyos kiegészítésre szorulnak, bronzmarkolatra, esetleg más anyagból készült toldaléokra. Leletanyagunkból nem ismertünk eddig olyan tárgyakat, amelyeket kiegészítésükre alkalmasaknak tekinthettünk volna. Ezért néhány már régebben ismert, rendeltetésük szerint meg nem határozott tárgyra kívánom itt a figyelmet felhívni. Azokra a csonttárgyakra, amelyeknek ilyesféle alkalmazására először, akkor gondoltam,¹ amikor 1912. évben közvetlen szemléletből volt alkalmam megismerni azt a polladai csontmarkolatú bronztőrt (9. kép), amely régebben egy Montelius több művében megismétlődő igen fogatékos kép révén volt közismert, amely helyett utóbb Montelius maga is a tárgynak Colini egy közleményében megjelent újabb képére hivatkozik. A tárgy még 1872-ben került felszínre Polladában és Rómában van a Museo Pigorini gyűjteményében. Egy mocsáros tó lecsapolási munkálatainál került elő cölöpös építkezés maradványai közül.² A középén erős bordával ellátott háromszögű penge fölül félköríves foglaltványba van belészorítva, ez a foglaltvány középén rövid tokfélébe megy át, ez a tok szolgál a sajátképpen markolat befogadására. A szaruból készült markolat fölül olyan lapos ovális, szélein profilált gombban végződik, mint régi lelet lajstromainkban olykor «ismeretlen rendeltetésű pecsétlő forma csonttárgy» néven szereplő tárgyaink, amelyekből három példányt mutatok itt be a M. N. Múzeum gyűjteményéből (10—12. a, b kép). A 10. képen ábrázolt a tószegi őstelepről való, a sajátképpen telepen kívül, a délkeleti ú. n. kisebb halomból került elő nagyobb verem belsejéből korhatározó leletek nélkül. Hasonlóképpen nem esik latba korhatározás szempontjából a másik két darab sem. Kívülök még két hasonló tárgy ismert az irodalomból. Egyik a pécskai szemlaki nagy sáncon került elő, de nem Roska Márton példaadó ásatásának eredményeképpen, hanem mint

¹ Tanulmányúti jelentésem a Magy. Nemz. Múzeum 1912. évi jelentésében.

² Montelius *Civilisation primitive en Italie* V. 4.

Die älteren Kulturperioden 71. ábra, *Vorklassische Chronologie* II. T. 2. ábra. T. E. Peet: *Stone and bronze ages in Italy* 302. l. 158.

Munro, *Prehistoric man* Plate 50 fig. 1. Colini *Bulletino di Paleontologia Italiana* XXIX. évf. Tav. VI, fig. 2.

Érdekes mindezeket a rajzokat az Ebert-féle *Reallexikon*ban megjelent fényképpel összehasonlítani, hogy meggyőződjünk arról, hogy a rajz a tudományos szemléltetésnek mennyire fogatékos módja.

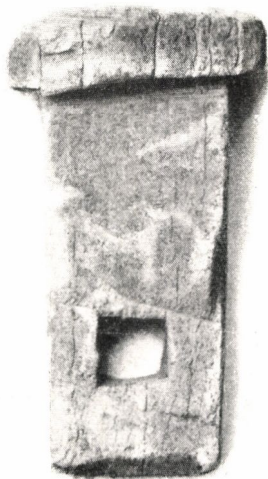
szórványlelet.¹ Roska fogantyús csontsimítónak nevezi a tárgyat, agyagművészeti csontsimítóra gondol. Simítónak határozta meg Truhelka is a donja dolinai őstelep néhány, a tárgyainkhoz alakra meglehetősen hasonló agyagtárgyát.² Úgy az agyag, mint a csonttárgyak kétségtelenül alkalmasak is erre a célra, az itt bemutatott tárgyak gombjának csinos profilálása, még inkább az irodalomból ismert másik példány gondos faragása azonban ellentmond annak, hogy a szerszámnak a közvetlen használat következtében beálló kopásnak annyira kitett részeit ilyen gonddal faragják ki. Ez az itt hivatkozott példány a patvarczi őstelepről való, képét (13. kép) ismételjük itt a Nemzeti Múzeum 1908. évi jelentése után.³

13. KÉP.

Némileg kétes, hogy e tárgyak csoportjába szorosan beletartozik-e az a velemi példány, amely a megerősítő szöglyukak helyén nagyobb négyszögű csap befogadására szolgáló lyukkal van ellátva? (14. kép)⁴

A magyar leletekben talált ilyen tárgyak egyike sem alkalmas pontosabb korhatározásra, ezért fontos az, hogy a polladai leletben a csontmarkolat olyan törtípussal van összekötve, amely korhatározó jellegű, egyszerű háromszögű penge erős középső gerinccel. Montelius az itáliai bronzkor első szakaszának végére helyezi ezt a tárgyat. Azt, hogy a mi tárgyainkat is a korai bronzkorba utaljuk, a polladai törőn kívül más tárgyak közvetett analógiái is erősítik. Bronzmarkolatú törőn a markolat gomb alatt, körülbelül oly távolságban attól, mint ahogy csonttárgyainkon jelentkezik az átfúrás, gyakran látunk szöglyukat, szögfejet, illetve szögfejet utánzó díszítményt (15–19. kép),⁵ jeléül annak, hogy e példányokat a polladaihoz hasonló olyan példányok előzték meg,

14. KÉP.

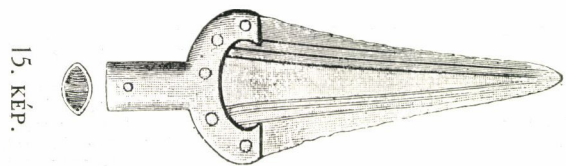
¹ Roska : Ásatás a Pécska-Szemlaki határban levő nagy sáncon. Kolozsvár, 1912. 44. lap és a 82. kép a 45. lapon.

² Truhelka : Donja Dolina XX. T. 21. XXII. T. 13. XXVII. T. 16.

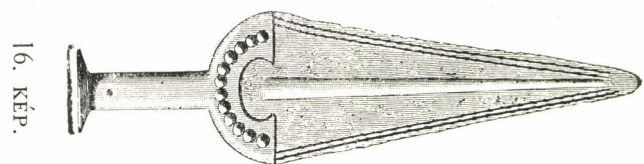
³ Jelentés a M. N. Múzeum 1908. évi állapotáról 174. lap 25. ábra.

⁴ Br. Miske : A velemszentvidi őstelep VI. T. 4.

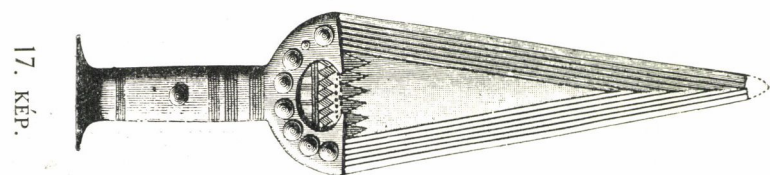
⁵ Montelius. Vorklassische Chronologie VII. T. 5, 6, 7, 9 zu T. 2. Utóbbin tisztán dekoratív vésés jelzi az egykori szög fejét. 13. ábra. British Museum a Guide to the antiquities of the Bronze age, fig. 85. (1909)

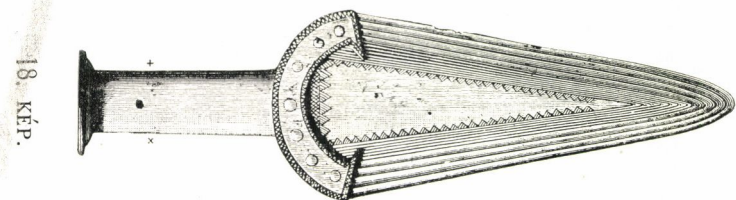
15. KÉP.

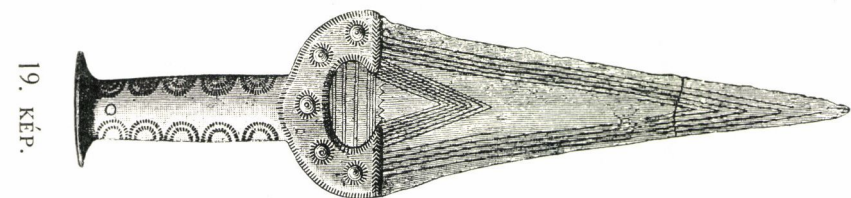
16. KÉP.

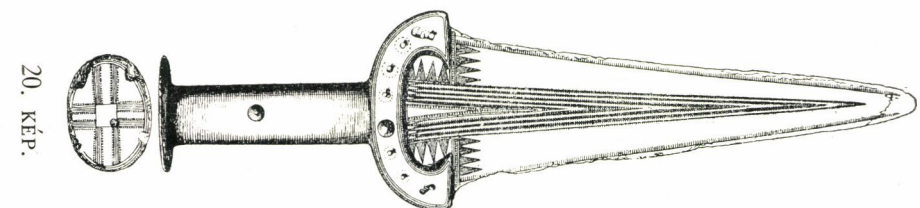
17. KÉP.

18. KÉP.

19. KÉP.

20. KÉP.

amelyeknél a markolat külön darabból készült és úgy volt a penge befogadására szolgáló taggal összeszögecselve. Az egy darabban öntött bronzmarkolatok Itáliában rendszerint egyszerű profilálásukban a mi csonttárgyainkra emlékeztető lapos ovális gombban végződnek,¹ ugyanilyen a dániai korai típusú bronztörök markolata is, valamint ugyanilyen a N. Múzeum egy kiadatlan, állítólag Tatáról származó, valamint egy domonyi (Pest vm.) eredetű kis törének a markolata. A tatai törön a markolatgomb és markolat összefoglalására szolgáló szög fejét is megleljük, bronzmarkolatának (21. kép) gombja is, szintén korai bronztörhöz való. Hogy északon, délen és Közép-európában való ilyen formai összhangzás nem lehet véletlen, a mellett szól az is, hogy még a polladai tör markolatgombjának fogazott léccét is ismétlődni látjuk dániai példányokon. A tatai markolathoz egyébként igen hasonló csontmarkolatot is ismerünk Itáliából (21. kép).

Magukon a csonttárgyakon, kézbe fogásra nem valami nagyon alkalmas csapjuknak átfúrásán kívül egyéb jelenség is bizonyítja, hogy nem készültek szerzőként való önálló használatra, az, hogy ez a csap az itt 10. és 11.

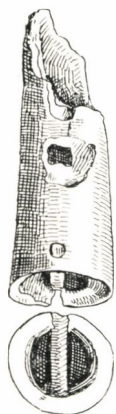
képen bemutatott példányokon, valamint a patvarci példány felső részén szépen ki van formálva. Szinte elválnak a kihegyesedő rész érdes felülete, amely már befoglalásra készült, mint ahogy ugyancsak befoglalásra készült a pécskai és a tószegi példány lapos lemeze is. Ezt a részt már nem kellett gondosan megmunkálni, mert el volt burkolva az üreges középtag által.

¹ Montelius id. mű 2. T. 2—4 — VII. T. 4, 6, 7, 8, 9, valamint az egy darabból készült csontmarkolat ugyanott VIII. T. 11.

21. KÉP.

Az ellen, hogy ezeket a csontmarkolatgombokat egyáltalán bronz-
tárgyakon alkalmazott díszítményeknek minősítsük, föl lehetne hozni,
hogy rajtuk a bronztárgyakkal való érintkezésnek semmi nyoma. Azon-

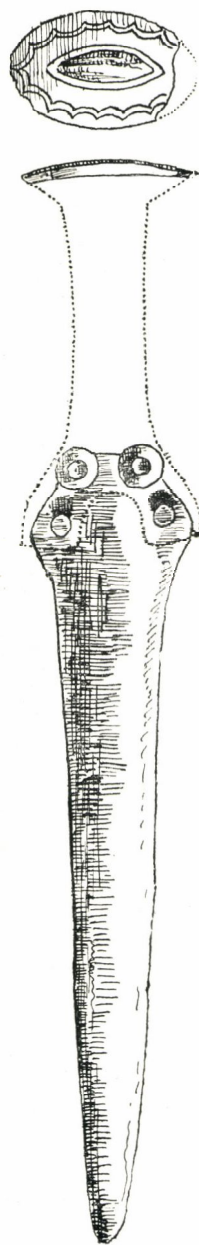
22. KÉP.

ban nem is feltétlenül bizonyos, hogy patinától festődötteknek kelljen lenniök. A markolatrés és a markolatgomb külön darabból is készülhetett, a markolatgomb ilyen esetben nem is került a bronzpengével vagy a foglaltánnal közvetlen érintkezésbe. Csonttárgyak összeszögecselésére pedig csontszögek is megfeleltek. Hogy az ilyen csontszögek alkalmazásában az őskori kézműves minő ügyességet fejtett ki, azt itt egy tőszegi nagyobb nyílcsúcson mutatjuk be (22. kép).

Hogy a magyar korai bronzkorban is ekként több darabból készültek a markolatok, annak igazolására a többször ismertetett sopronnyéki bronztőrre (23. kép) és annak jellemző ovális markolatgombjára is utalunk.¹ Rekonstrukciója aligha lesz helyes, valószínűbb, hogy itt is a polladai töréhez hasonló foglaltánnra és csontmarkolatra kell gondolnunk, annnyival inkább, mert Reinecke korhatározásának helyességéhez, a bronzkor II. szakaszát illetőleg alig férhet kétség, erre a jellemző akasztások (rivets annulaires) is utalnak. A már említett tатаi bronzmarkolat (21. kép), amely feltűnően hasonló ugyan egy Montelius által bemutatott egészen csontból készült markolathoz (21. b. kép), szintén egy darabból van öntve, de egyszerű lapos markolatgombja alatt ott találjuk a nyomát annak, hogy a bronzműves még ismerte a régebbi összeszegecselt példányokat, amelyeken a markolatgomb külön darabban készült.

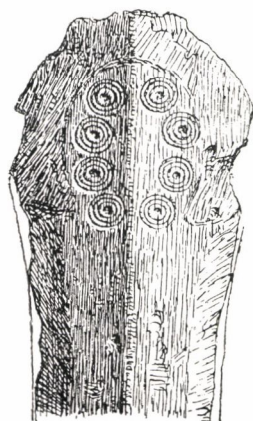
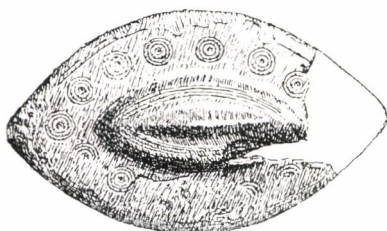
A sorozathoz, amelyet múlt év őszén ekként lezártam, néhány igen szép példányt fűzhetek a British Museumból, amelyek ezeknek a töröknek elterjedési területét is lényegesen kibővítik és azt tanúsítják, hogy

¹ Arch. Ért. 1894. 371. old.

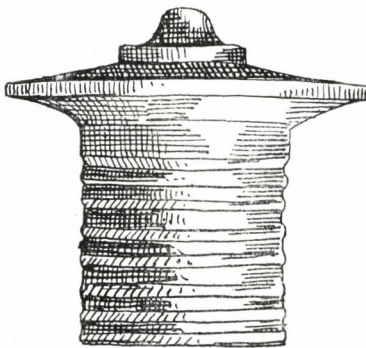
23. KÉP.

a bronzkori kultúra korai fokozatában Európaszerte ismerték a külön darabból készült markolatokat. Ezek közül a British Museum bronzkori gyűjteményét ismertető kis kézikönyvének ¹ kiadásában állandóan szerepel, lelhelye La Guillotière (Franciaország) 20. kép) és egy másik példány Sagayból (Seine et Marne), amely azáltal tér el az előbbitől, hogy két szög díszíti a markolat középtagját. Leghatározottabban tanúsítja

24. KÉP.

azonban azt, hogy egy alul-felül befoglalt, illetve összeszegecselt markolat középtaggal is számolnunk kell, az a két fénykép, amelyet a British Museum szívésségéből van módomban itt bemutatni. Mindkettő itáliai eredetű. Az egyik (26. kép) a Blacas-féle gyűjteménnyel került a múzeumba, a másik pedig (27. kép), az 1909. évi Morgan-adományból való, ez a példány, amely Montelius után közölt 15-ik

25. KÉP.

képünkre emlékeztet (V. ö. még Montelius id. mű. VII. 11.), szokatlanul széles pengével van ellátva, úgyhogy szinte azt hihetnők, az olasz renaissance cinquedeája veti benne előre az árnyékát, még egy sajátos jelenség szempontjából érdekes a törpenge, erősítő bordái miatt, amely technikai fogással nálunk bronzcsákányainkon, főleg a felsőbalogi csákányon, csak jelentékenyen későbbi időben találkozunk.

¹ A Guide to the antiquities of the bronze age, 1920, fig. 125.

Dániában a kardmarkolat elburkolásának egy másik módját is fölleljük, amely szórványosan Itáliában is előfordul. (Montelius, Vor-

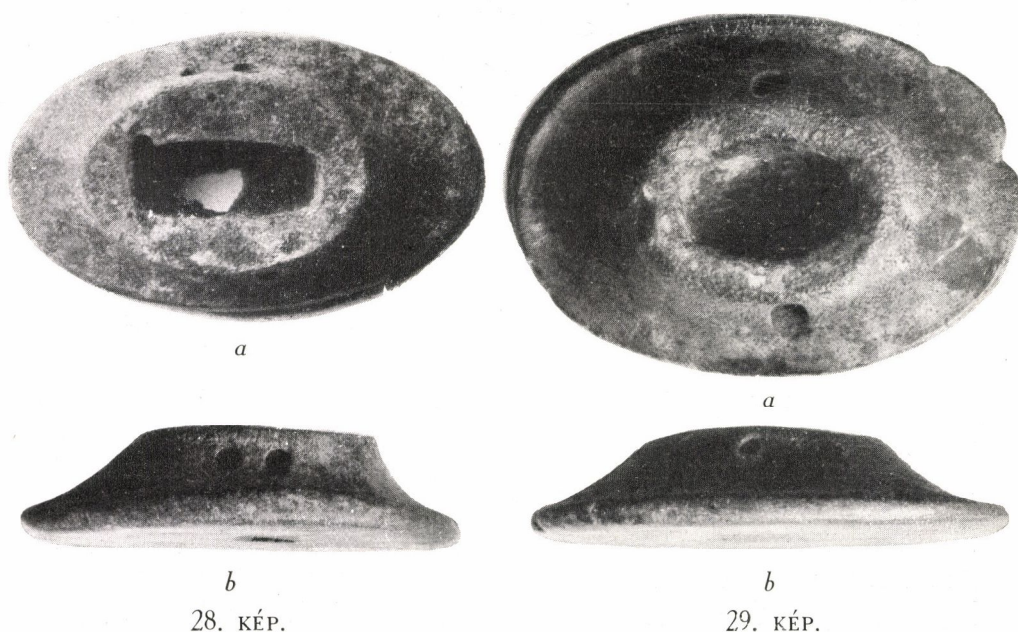
26. KÉP.

27. KÉP.

klassische Chronologie, Taf. 2. fig. 5.) Ezeknél a penge tüskében fut ki és erre a tüskére fűzött váltakozó szaru és bronzkarikák alkotják a markolatot, még a későbbi korokban is általános a csont- vagy szarumarkolat

vagy a markolatnak váltakozva felfűzött csont- és bronzkarikákkal való burkolása. Nálunk példa erre jóformán nincs is. Egyáltalán igen ritka a fölül nyélbe való tüskében végződő kés- vagy törpenge is. Itt-ott találunk csak annak a nyomára, hogy ilyen markolatú török még igen késői időben is készülhettek. Így a nagydémi bronzleletben (25. kép), ahol a külön tagban készült kerek átmetszetű markolatgombot a jellemző hallstatti madárcák datálják, ez késztet arra, hogy csontmarkolat gombját gyanítsuk abban a szép csontdíszítményben, amely az 1927. évi tószegi ásatásnál került felszínre (33. a. és b. kép). A telep legfelső rétegéből, a réteg által

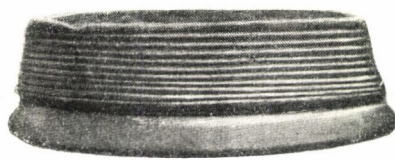

képviselt korszak jellemző leletei kíséretében ; egyszerű bőtorkú és szép turbántekercses bögrécskékkal. Egyébként díszítése már magában is kevés kétséget hagyhat fenn abban az irányban, hogy bronzkorunk végső kifejlődésének korából való, a mykenaei ízlés azon késő utóvirágzásának korából, amelyre annak idején Sam Wide terelte a figyelmet.¹ Ennek az ízlésnek a jellemző hajtása az a szép csontindustria, amely egyébként bronzművességünkkel és aranyművességünkkel áll közvetlen kapcso-

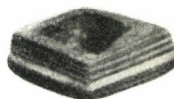
¹ «Mittheilungen, Athen XXXII. 233. és köv. V. ö. még szerzőnek részletesebb fejtegetéseit az ottlakai arany kincs ismertetésében. A. É. 1909. 405—414.

latban. Az a körülmény, hogy a tárgyak kardok, török és kések markolatának díszítésére készültek, érthetővé teszi most ezt a szoros kapcsolatot.¹

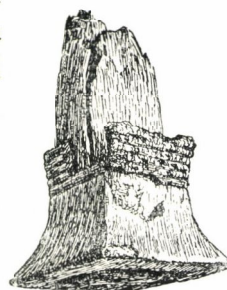
Az 1928. évi tőszegi ásatás egy másik olyan tárgyat is adott, amely szintén tör vagy talán inkább kard felszereléséből eredőnek látszik. Ez is elliptikus csontlap, amely azonban ellentétben az előbbiekkel, belül üreges, profilált széle van s mindkét hosszanti oldalán át van fúrva szögecselésre. A szöglyukakban bronzsal való érintkezésnek nyoma nem látszik, de négyszögű kis belső üregének falaihoz gyantamaradványok tapadnak, amelyek helyenként zöldesen festődöttek (28. kép). Ez a tárgy az 1928. évben föltárt nagy lakóház agyagfeltöltésének lehántásakor, tehát felülről számítva a X. szintről került elő, korhatározó adatként szolgálhat az a csüngő spirális, amely a közvetlen fölötte levő réteg szintjéről került elő és annak a sok irodalmi vitára okot adó kis ékszernek igen régi típusából való.

30. KÉP.

31. KÉP.

32. KÉP.

Amikor a tárgy a kezembe került, markolatgombjára gondoltam, így is jegyeztem azt be a leletlajstromba. Sophus Müller e tanulmányban többször idézett művének egy képe (a 98. kép a 110. lapon), amelyet itt a 30. képen ismételtek, más lehetőségre is figyelmeztetett, arra t. i., hogy a tárgy esetleg fából készült kardhüvely alsó, ú. n. csúsztató vagy koptató pántja is lehetett. A Sophus Müller képén bemutatott csúsztató pánt a dániai korai bronzkor IV. szakaszára jellemző, de egy, már az V. szakaszból származó finomultabb példányon van bemutatva. Ez esetben a dániai példányokhoz hasonlóan bőrbe varrott fatokra lett volna szegecselve. Ne tévesszen meg bennünket a belső üreg kicsi volta, ilyen

¹ E sorok lezárása után mutattak be a Nemzeti Múzeum régészeti osztályában egy eladásra felkínált magángyűjteményt, ebben is volt egy kisebb késmarkolatgomb (34. kép). A kísérő leletek a Tőszeghez hasonló folyóparti őstelepek I–II. per.-beli keramikájához tartoztak. Egy a British Museumban levő Neuenheilgen-i tör bronzmarkolatában látjuk közeli analógiáját. Guide to the antiquities of the Bronze age, 1920, fig. 145.

kicsi ürege van a későbbi dániai csúsztatópántoknak is (31. és 32. kép), amelyek egyébként maguk is kicsinyek, ez utóbbiaknak ritka voltát Sophus Müller azzal magyarázza, hogy célszerűtlen voltak miatt nem terjedtek el általánosan.

Azok az adatok, amelyeket Sophus Müller a dániai kardhüvelyekre vonatkozólag közöl, megmagyarázzák azt is, hogy ami eddig ismeretlen bronzkori kardhüvelyeink miképpen készülhettek. Két pengeszerű lapos fadarabot illesztettek össze, amelyeket

a

b

34. KÉP.

kívülről, olykor belülről is bőrrrel vontak be. Sophus Müller szerint később tisztán bőrből készültek és a penge alakjához alkalmazkodva a kardhegy felé nagyon elkeskenyedtek, nézete szerint e bőrhüvelyekhez készültek az egész kis hüvelypántok; vajjon nem inkább valami fából készült megnyújtott tömör hüvelyvégződés befejező tagjául?

Ennek az utóbbi tőszegi tárgynak tehát, amelynek még egy analógiáját mutatok be a N. Múzeum gyűjteményéből (29. kép), rendeltetését nem tekintem teljesen eldöntöttnek, csupán a kardokkal való összetartozását tekintem megállapítottnak s egyelőre beérem azzal, hogy e sorokban felhívtam szaktársaim figyelmét ezekre a csonttárgyakra, amelyekhez hasonlóak még számosan lappanghatnak őskori gyűjteményeinkben és amelyek meggyőződésem szerint kardjaink és tőreink egykori felszerelésének magyarázatául szolgálhatnak.

Márton Lajos.

35. KÉP.

FÖLDRAJZI TÉNYEZŐK HATÁSA MAGYARORSZÁG NEOLITHIKUS KULTURÁINAK KIALAKULÁSÁRA ÉS ELTERJEDÉSÉRE.

Magyarország ősmultjának kutatása közben nem kis jelentőségű feladat jut osztályrészül a kutatónak akkor, midőn neolithikus kultúráink lelőhelyeit térképre vetítve, azok előfordulási helyei, illetve területenkinti megoszlásuk és a magyar föld különböző jellegű, földrajzi értelemben vett részlettájegységei között okozati összefüggést keres. Valamely tájnak művelődéstörténeti szempontból való jelentőségét ugyanis a belső tényezők mellett — értve ezek alatt elsősorban a rajta lakó emberanyag minőségét — főleg külső tényezők határozzák meg. A külső tényezők körébe tartozik az illető terület földrajzi fekvése, azaz világhelyzete, vízszintes és függőleges tagoltsága, talajviszonyai, klímája, fejlettebb fokon pedig természeti kincsekben, bányajavakban való gazdagsága stb. A belső tényezőkkel párhuzamban főleg ezek azok, melyek területenkint irányt szabnak az emberi művelődésnek; az egyes embernek jobb vagy kevésbbé jó megélhetést, kényelmet és védelmet, ipari és művészi tevékenységéhez alkalmas nyersanyagot nyújtanak; népeket nehezen megközelíthető helyre zárva elszigetelt fejlődésre, stagnálásra vagy éppenséggel tengődésre kárhoztatnak, avagy megadva nekik a környező területekkel való érintkezés lehetőségét, terjeszkedésre, messzenyúló kereskedelem lebonyolítására ösztönöznek. Jelentőségük már csak azért is elsőrangú kell, hogy legyen, mert önmagukban véve is alkalmasak arra, hogy a művelődés belső tényezőjét, magát az embert is átalakítsák.

A fentebb mondottak alapján az azonos művészi hajlam és ízlés szülte azonos megnyilvánulási formákat kereső és ennek megfelelően topográfiai kultúrköröket megállapítani igyekvő stíluskritikai kutatás természeténél fogva egyoldalúnak tekinthető. Nem lehet elégséges még akkor sem, ha az egyes kultúrköröket időben, illetve sztratigráfiailag és

helyben is rögzíteni tudja. Amennyiben ugyanis a külső tényezők mel-
lőzésével az embert ízlésével, hajlamaival és képességeivel állítja a kér-
dések központjába, csak belső okokat vesz tekintetbe. Megváltozott élet-
viszonyok és foglalkozás azonban — amit pedig nagyobb embertömegek
lakóhelyválttatása, azaz vándorlása az őskorban is gyakran eredmé-
nyezhetett — változatlan emberanyag mellett és minden keverődés nél-
kül is, ha nem is teljesen, mindenestre nagy mértékben magát az illető
népet is megváltoztathatják. Bő érvényesülési tere nyílik így a külső
tényezőknek is.

Míg tehát a lakóhely földrajzi adottságainak milyensége és meny-
nyisége hatását illetőleg egyrészt abban nyilvánul meg, hogy a rajta lakó
emberanyag életének — ott, ahol átkulturálásról még nincsen szó —
területenkint meghatározott irányt szab, addig ugyancsak ebből követ-
kezőleg a vándorlásban lévő, új hazát kereső népeket az új terület karak-
terének megfelelő átalakulására, esetleg egész életberendezésüknek meg-
változtatására kényszeríti. Amennyiben pedig a megváltozott életviszo-
nyokkal és foglalkozással — a kerámia terén a szerint, hogy az új terü-
leten az ipari és művészi tért szolgáló nyersanyag milyen minőségben
áll rendelkezésre — természetszerűleg együttjár az embernek, mint
művészi ténykedést kifejtő lénynek kvalitatív megváltozása is, más-
részt pedig a lehetséges átalakulás okát, népeknek más földrajzi jellegű
területre való vándorlását a hazai neolithikumban, főleg az ország foko-
zatos benépesülése idején szintén több esetben megtaláljuk, nem hang-
súlyozható eléggé annak fontossága, hogy különösen mozgásban lévő,
terjeszkedő prehisztórikus kultúráink megítélésében — ott, ahol
nagyobb méretű kultúrátalakulást látunk — az átalakulások mögött ne-
csak belső, az emberi ízlés és divatból fakadó momentumokat keres-
sünk, hanem egyebek között földrajzi okokat is.

A fentebb mondottak érvényességét ugyan látszólag lerontja az a
tény, hogy a mozgásban lévő népek lakóhelyválttatásuk folyamán ter-
mézhetszerűleg inkább azokat a területeket keresik fel, melyek egyéni
sajátosságaiknak, megszokott életmódjuknak leginkább megfelelnek s
így kulturális berendezkedésük megváltoztatására nem kényszerítik őket.
Mivel azonban egyrészt maga a mozgás sem megy mindig szabadon
végbe, hanem többnyire éppen kényszerítő körülmények eredménye,
másrészt pedig, mert a régi területtől eltérő jellegű táj is nyújthat esetleg
olyan természetű javakat, melyek megszerzése kívánatos lehet, e nehéz-
ség is érvényét veszti. Természetes és az eddigiekből következik az is,

hogyan nem ítélték meg minden mozgásban lévő nép, illetve kultúra azonos szemszögből. Meg kell különböztetnünk: 1. azonos jellegű tájon *terjeszkedő* népeket, melyeknél a földrajzi adottságuk csupán a terjeszkedés irányát szabják meg, de lényegesebb kulturális változást nem idéznek elő; 2. eltérő jellegű tájra *vándorló* népek kényszerűségből történő mozgását, melynél az új táj jellege mint átalakító tényező szerepel. A továbbiak folyamán, amikor is Magyarország neolithikus kultúráinak elterjedését az egyes kultúrák eddig elfogadott sztratifráciája alapján mint folyamatot igyekezünk megvázolni, azon leszünk, hogy a vándorlások fentebb 1. és 2. alatt vázolt lehetőségeit szem előtt tartva a stíluskritikai kutatásnak mintegy kiegészítését célozva, felszínre hozzuk a jelenségek eddig rejtett földrajzi okait is.

A szükséges földrajzi ismeretek külön tárgyalására e helyütt természetesen nem térhetünk ki. Magyarország és közvetlen szomszédságának tájrendszertani térképét minden jobb földrajzi kézikönyvben megtaláljuk. Elég lesz tehát, ha az egyes földrajzi tényezőket helyükön, a velük kapcsolatos régészeti anyaggal együtt tárgyaljuk.

*

Magyarországnak idegenből bevándorolt és itt karakterében változatlanul megmaradt egyik legrégebbi neolitikus kultúrája a szalagdíszes kerámia spirálmeanderes csoportjának egy fiatalabb hajtása, az úgynevezett fiatalabb lineáris kerámia. E kultúrának hazai földön való előfordulásával csak keveset foglalkozott az irodalom; eddig ismert hat lelőhelyét — névszerint Darufalva,¹ Veszprém-Nándortelep,² Zseliz,³ Szolnok (?),⁴ Tolna⁵ és a Kéthelytől nyugatra fekvő Baglyas⁶ — csak négy helyen találjuk megemlítve.

¹ Tompa Ferenc: A szalagdíszes agyagművesség kultúrája Magyarországon, *Archaeologia Hungarica*, V—VI. 27. o.

² U. o. említve.

³ U. o. és H. v. Mitscha Marheim: *Vorgeschichtliches aus dem unteren Grantaletale*, W. P. Z. 1924. 105—117. l.

⁴ Márton Lajos: *Arch. Ért.* 1909. 156. o. 2. és 3. kép. Márton csak felteszi, hogy esetleg Szolnok környékéről való.

⁵ Márton: i. m. 158. o. 7. kép. E kettős szájnnyílású, Márton szerint női testet utánzó edény mélyített vonaldíszét kitöltő inkrusztáló anyag valószínűleg nem eredeti, hanem meg nem engedett «rekonstrukció» eredménye.

⁶ Kuzsinszky Bálint: *A Balaton környékének archaeológiája*, 30. o. 37. kép, 14. szám.

Legutóbb a Magyar Nemzeti Múzeum raktárhelyiségében, részben pedig az egyes vidéki múzeumokban talált és idetartozó kerámiai anyag újabb állomásokkal szaporítja az eddig ismert lelőhelyek számát. Úgy a már ismert, mint pedig az alábbiakban első ízben közölt edények és cserepek — eltekintve egyik-másik kissé szokatlan alakjától — tökéletesen megfelelnek annak a forma és díszítő-ízlésnek, mely Menghin szerint Alsóausztria és Morvaország fiatalabb lineáris kerámiáját jellemzi.¹ De tökéletes megegyezést mutatnak a Lajta-környéki egykorú kerámiával is.²

A 18 cm magas, 14 cm legnagyobb szélességű és 8·3 cm szájmérőjű, gömb- és hengeridomokból összetett edény (36. kép) Simontornyáról került a Magyar Nemzeti Múzeumba. Az edény formája, alsó hasi részén látható, erőteljesen bemélyített, egymásmellé helyezett és egymással felfelé ívelődő párhuzamosokkal összekötött spiráldísz, valamint a vállhajlásban elhelyezett négy bütyköt összekötő s ezt feljebb a nyakon kísérő, ugyancsak mélyített pontokkal megszakított vonaldísz olyan jellegzetességek, melyek az edény idetartozását kétségtelenné teszik. Hasonló eset forog fenn a 13·5 cm magas és 22 cm szájmérőjű pécsi³ (Makárhegy?) nagyjából félgömbalakú edény esetében is (37. kép), csak hogy itt a fiatalabb lineáris kerámiai jelleget nem a mélyített vonaldísz közé iktatott pontok, hanem az ívelt vonaldísz közti felületekre alkalmazott, háromszoros rövid vonalakból álló karcolat adja meg.

36. KÉP. SIMONTORNYA.
(Tolna m.)

¹ O. Menghin: *Urgeschichte Niederösterreichs, Heimatskunde von Niederösterreich*, 1921. Heft 7, 9—11. o.

² Alexander Seracsin: *Vor- und frühgeschichtliche Funde aus dem Leithagebiet, Niederösterreich und Burgenland*, Abb. 2. S. 68., W. P. Z. 1923. 65. o.

³ Jelenleg a pécsi múzeum tulajdonában.

37. KÉP. PÉCS. (MAKÁRHEGY?)

A harmadik képen látható veszprém-nándortelepi edény és a negyedik képen feltüntetett, ugyan- csak innen származó cserepek ide- tartozása szintén kétségen kívül áll. Míg az edény jellegét körte alakja és három függőlegesen átfúrt bü- työk füle adja meg,¹ addig a cserép- töredékeknek a fiatalabb lineáris kerámiához való tartozását pontok- kal megszakított, mélyített zeg-zug és ívelt vonaldíszje árulja el.²

Az utóbbiakkal nyolcra szapo- rodott lelőhely még mindig csekély száma természetesen nem elégséges ahhoz, hogy segítségükkel a fiatalabb lineárkerámia magyarországi el- terjedésének körzetét pontosan megállapítsuk. Az ismert lelőhelyek elhelyezkedése, úgyszintén az a körülmény, hogy az ősrégészeti szem- pontból talán jobban átkutatott Nagyalföldön egyetlenegy kétes eset kivételével sehol sem akadt eddig nyoma a szóbanforgó kerámiának, a csekély számú lelőhely ellenére is arra enged következtetni, hogy e kultúra elterjedése Magyarországon a földrajzilag vett Pannoniával

esett egybe.³ Egy olyan terület- tel tehát, mely a fiatalabb lineár- kerámia Menghin alsóausztriai tapasztalatai szerint békés föld- művelő, főleg löszterületeket ked- velő készítőinek táblás, majdnem mindenütt könnyen művelhető, főleg pedig az Alfölddel szem- ben kifejlődött vízhálózatú s így

38. KÉP. VESZPRÉM-NÁNDORTELEP.
Eredeti nagyság. Veszprémvármegyei Múzeum.

¹ V. ö. Stocky : La Bohème Préhistorique, IX. tábla, 10. kép és XX. tábla, 15. kép.

² V. ö. Menghin : i. m. 10. o., 1. kép és Stocky : i. m. XVII. tábla, 3., 5., 7., 17., 22. kép.

³ A Pannoniával földrajzi elhatá- rolását lásd Prinz : Magyarország föld- rajza.

árvízmentes területeivel felette kedvezhetett és mely az elhatároló Kárpátok redőkeretének a Duna-kapu helyén szenvedett megszakításán keresztül Alsóausztria és Morvaország hasonló jellegű tájairól könnyen meg is közelíthető. A Pannonföld és kultúránk eredeti származási

39. KÉP. VESZPRÉM-NÁNDORTELEP.

Eredeti nagyság. Veszprémvármegyei Múzeumban.

helyének, Alsóausztriának és Morvaországnak főbb vonásaiban megnyilvánuló hasonlósága képezi tehát a legnagyobb valószínűség szerint az okot arra nézve is, hogy a fiatalabb lineárkerámia minden átalakulás nélkül hódíthatott teret és maradhatott meg a Pannonföldön mindaddig, míg itt éppen úgy, mint Alsóausztriában, a nálánál jóval fiatalabb és leszármazottjának semmi esetre sem tekinthető, akkortájt már erősen terjeszkedő tiszai kultúra váltja fel.¹

A Pannonföldtől eltérő geológiai fejlődés eredményeként létrejött s ennek megfelelően más szerkezetű és arculatú Felföldön a neolitikus ember megtelepedésének menete is más volt. Az idegenből, Tompa szerint a Sudetáktól eddig ismeretlen úton beözönlött legrégibb, emlékeinek előfordulásában bizonyos topográfiailag is jól körülhatárolható területre szorítkozó idősebb lineárkerámiás kultúrának e helyütt végbement további terjeszkedése folyamán az új földrajzi viszonyoknak és adottságoknak megfelelő átalakuláson kellett keresztülmennie. E változás, illetve átalakulás közvetlen földrajzi oka sztratigráfiai megfigyelésekből és az emlékanyagnak tipológiai alapon történő tanulmányozásából nem tűnik ki eléggé világosan. Az utóbbi módszerrel végzett kutatás főcélja ugyanis az, hogy segítségével a végbement átalakulás időrendben egymásután következő fázisait az emlékanyagnak bizonyos stílus és uralkodó formák szerinti csoportosításával szemléltesse. Az ilyen úton elért eredmények mindazonáltal a mi szempontunkból sem tekinthetők hasznavehetetlennek; a szóbanforgó prehisztórikus kultúrátalakulás földrajzi tényezőkben fekvő végső fokát ugyanis csak ezek segítségével, ez esetben településföldrajzi alapon, az egyes fejlődési fázisok települési viszonyaiban kereshetjük. Az alábbiakban az idősebb lineáris kerámiának «bükki»-kultúrává alakulásának körülményeiről és okairól szólva, ennek megfelelően teljes mértékben igazodunk azokhoz a mi szempontunkból is fontos, részben sztratigráfiai, részben pedig tipológiai alapon leszűrt eredményekhez, melyeket Tompa Ferenc «A szalagdíszes agyagművéség kultúrája Magyarországon» c. alapvető munkájában lefektetett.

Mint mondtuk, tipológiai alapon alkalmunk nyílik arra nézve, hogy az idősebb lineáris kerámia és a belőle kialakult bükki-kultúra eddig ismert huszonnégyszáz lelőhelyét a fejlődés főbb fázisainak megfelelően topográfiailag, jobban mondva a lakóhely földrajzi karaktere szerint

¹ Menghin : i. m. 11. oldal. Menghin e helyen még a régi, újabban helytelennek bizonyult «lengyeli»-névvel illeti ezt a fiatalabb kultúrát.

csoportosítsuk. Ezirányban folytatott vizsgálódásaink folyamán úgy találjuk, hogy az őslakosság két megfelelő és egymást követő időszakban egymástól eltérő területeket keresett fel. Míg ugyanis a régibb lineáris kerámia hordozói földművelő életmódjuknak megfelelően az Alföld peremén, de a tulajdonképpeni Alföldnél minden esetben valamivel magasabb fekvésű s ennek megfelelően árvízmentes területeken, löszhátságokon telepedtek le (Bodrogkeresztur, Rakamaz, Tiszadada) és csak kivétel, talán szükségből fakadó esetben keresték fel a Bükkhegység déli szélén fekvő barlangokat (Istállóskő, Herman Ottó és aggteleki Baradla-barlang), addig az előbbinél fiatalabb bükki-kultúra embere — azért, *mert az említett területeken nem talált elég művelésre alkalmas földet s az Alföldre annak különösen a peremeken mocsaras és árvizektől gyakran járt volta miatt nem húzódhatott le*¹ — útját a folyóvölgyek mentén a Bükk belseje felé véve, megszállta a folyóvíz-közelben lévő terraszokat (Borsod, Boldogkőváralja, Sátoraljaújhely), részben pedig a szóbanforgó mészkővidéken lakásul is önként kínálkozó, majdnem kivétel nélkül megművelésre is kiválóan alkalmas aluviális rétegekkel kitöltött völgyfenekek és süllyedések közvetlen szomszédságában fekvő barlangokat (Pórács, Óruzsán, Jászó, Aggtelek, Büdöspest, Szeleta, Herman Ottó, Istállóskő).

Az őslakosságnak ezen fentiekben vázolt, már a lineáris kerámia idején kezdődő és a bükkien folyamán mindinkább erősödő kapcsolata a barlanglakásokkal, illetve az a körülmény, hogy a megművelésre alkalmas földek keresése közben mind jobban és jobban hozzákapcsolódott a barlangok alapfeltételét képező mészkővidékhez, nagyban hozzájárulhatott ahhoz, hogy az előbbi kultúra az utóbbivá átalakuljon. Jól szemügyre véve ugyanis a két kultúra kerámiáját, úgy találjuk, hogy a kettő közötti leglényegesebb különbséget — ebből magyarázva a technikai kivétel és az ornamentika fejlettségi fokában mutatkozó eltéréseket is — az előállításához felhasznált agyag minősége okozza. Az idősebb lineáris kerámia anyaga többnyire egyszerű, úgyszólván mindenhol könnyen fellelhető folyami vagy más agyag. Ezzel szemben a bükki-cserepek jóval finomabb, a legmerészebb technikát is megengedő, egészen síma és

¹ Helyes képet alkothatunk magunknak az Alföld akkori vízenyős, árterületekben gazdag felszínéről Dr. Strömpl Gábornak még publikálatlan, Magyarország eredeti folyóvízhálózatát és árterületeit feltüntető 1 : 1.000.000 léptékű kéziratot térképe alapján, mely jelenleg a m. kir. Közgazdasági Egyetem Földrajzi Intézetének képezi a tulajdonát.

finom karcolatokkal díszített felületek előállítására egyaránt alkalmas, nagy vastartalmánál fogva sötétbarnára vagy majdnem feketére égett, az előbbi követelményeknek minden tekintetben megfelelő és a mészkővidékeken járulékként előforduló *terra rossából* készültek.¹ Egy olyan meghatározott helyhez kötött előfordulású anyagból tehát, melynek hiányában az idősebb lineáris kerámia egy ideig fenntarthatta eredeti jellegét, de amely előfordulási területének a hozzá legközelebb eső részekben történt elérésével (Aggtelek és Herman Ottó-barlang) megindulhatott az átalakulás folyamata, a már új anyagot felhasználó bukkien I. kialakulása.

Erősíteni látszik e nézetet, hogy az előbbiek közvetlen szomszédságában fekvő, de már a bükk második fokozat által képviselt Szeleta és Büdöspesti-barlangtól északabbra fekvő, a feltételezett folyamatnak megfelelően későbbben megszállt telepeken (Jászó, Oruzsin, Pórácsi-barlangban, ugyanígy azonban a szabadtelepeken: Borsód, Boldogkőváralja) már csak a kifejlődött bükk kultúrát, még pedig annak második periódusát találjuk meg. De nem okozhat nehézséget még az sem, hogy délen az eredeti kiindulási területen (Tiszadada, Rakamaz, Bodrogykeresztur) a bükk kultúra első, de ugyanígy a második és harmadik periódusát is megtaláljuk. Ez utóbbi, már korábban is létező telepek kapcsolata a bukkien I. fokozatot elért aggteleki és Herman-barlangi és későbbben még északabbra vándorolt (bükk II.) törzsekkel egészen magától érthetőnek tekinthető.

Azon feltevéseket, melyeket a kerámiai célokra felhasznált anyag minőségéhez fűztünk, tudniillik, hogy finomabb agyag finomabb formákat és díszítésmódot enged meg, végeredményben tehát nagyobb arányú stílusfejlődést is eredményezhet, szintén nem kell bizonyítanunk. Elég, ha e helyen ráutalunk azokra a párhuzamos jelenségekre, melyek más téren, pl. az építészet és szobrászat terén az anyagnak a stílusra gyakorolt hatásaként jelentkeznek.

Nem vonható kétségbe ezek mellett természetesen az sem, hogy a bükk kultúra felette finom, forma és díszítő-ízlés szempontjából, egészen sajátos és egyéni jellegű kerámiájának kialakulására más tényezők is hatottak. Ilyen az előbbivel egyenrangú tényezőt kell látnunk az e kerámiát készítő törzsek művészi alkotóképességében és kétségtelenül

¹ E kérdést végleg eldöntő kémiai analízis eredményét az Archaeologiai Értesítő követhető számában egyébként szintén közölni szándékozom.

fejlett díszítő-ízlésében is. Bizonyos azonban, hogy ez utóbbi tényező egymagában véve az említett terra rossás agyag nélkül sohasem vezetett volna olyan nagyarányú fellendüléshez, mint amelyet a bükki kerámiában magunk előtt látunk. Feltételezhető egyébként, hogy egyebütt is, ahol az egyes prehisztórikus kerámiai válfajok terén szokatlanul nagyarányú fejlettséget találunk, idővel több esetben kimutatható lesz egy-egy azok elterjedési körzetén belül előforduló agyagfajta hatása.

E magyarázat egyszersmind kizárja azt a felfogást is, mely szerint a bükki kerámia egyéni színeződése és fellendülése a földművelésnek a barlanglakó életmóddal karöltve járó háttérbeszorulásával lenne kapcsolatban, s így annak a körülménynek tulajdonítható, hogy a bükki ember az őt idejétől megfosztó más foglalkozás híján ráért az edénykészítéssel foglalkozni.¹ Ellentmond e felfogásnak különben maga Tompa is, amikor a szerinte eredetileg halász-vadász bükki törzseknek e kultúra virágkorának idején földművelő elemmé való átalakulásáról és a háziipar fejlettségéről — ideértve az agyagművességet is — szólva, ezen fentebbi idézet szerint egymást kizáró két különböző foglalkozás bizonyítékaival foglalkozik.²

Hogy a bükki kultúra hordozóinak főfoglalkozása valóban a földművelés volt, azt nincs okunk kétségbevonni. Amíg ugyanis kétségtelen bizonyítékaink vannak arra nézve, hogy e kultúra virágkorában, a második periódus szabadtelepein fejlett földművelés folyt, másrészt pedig a bükki törzsek elődeit, az idősebb lineáris kerámia hordozóit szintén mint földművelőket ismerjük,³ addig semmi sem zárja ki kultúránk első fokozatának idején még az itt-ott barlangokba húzódó őslakosság földművelő voltát. A barlanglakó életmód ugyanis, amennyiben a barlangok kivétel nélkül megművelésre alkalmas területek tözsomszédságában vannak, nem szól a földművelő életmód ellen. Könnyen lehetséges, hogy ezek csak télen szolgáltak lakásul, míg nyáron az őslakosság a közelben lévő völgysíkokon eddig kellőképpen ki nem kutatott — nyári lakásokban tanyázott. De határozottan a földművelőéletmód mellett tanuskodnak a települési viszonyok, melyeknek fentebbi vázolásánál láttuk, hogyan került az idősebb lineáriskerámiájú és bükki lakosság a halász-vadász életmódnak jobban megfelelő, egészen a legújabb időkben megindult folyóvízszabályozásokig mocsáros és árteres Alföldet. De bizonyítja e

¹ Tompa : i. m. 61. old.

² Tompa : i. m. 25. old.

³ Tompa : i. m. 24. old.

felfogás helyességét az az általános érvényességű tapasztalat is, hogy földművelő népeknek mindenkor fejlett kerámia, mozgékony életmódot élő halász-vadász és pásztorkodó népeknek durvább kerámia felel meg.

A fentiekben feltett és megvitatott azon kérdéssel kapcsolatban, hogy az őslakosság miért kereste fel éppen a Bükk-hegység területét, még egy másik körülményre is ki kell terjeszkednem. Tompa e kérdéssel kapcsolatban úgy vélekedik, hogy a természetes védelmen kívül főleg e területnek obszidiánban és más szükséges kőzetekben való gazdagsága az a tényező, mely a bükki törzseket e helyen megállásra bírta.¹ E feltevessel kapcsolatban rá kell utalnom egy nehézségre, mely abból származik, hogy a bükki kultúra ma ismert elterjedési körzetének legnagyobb részén így elsősorban a barlangok által jellemzett mészkővidéken egyáltalán nem fordul elő az obszidián.² Tompának a *Compte-Rendub*en (1876) megjelent Rómer Flóris «*Les silex tailes et les obsidiannes en Hongrie*» című cikkére és táblázatára való hivatkozása sem helytálló. Rómer táblázatai és térképe ugyanis nem az obszidián természetes előfordulásaira vonatkoznak, hanem csak a már feldolgozott őskori obszidián lelőhelyeit tüntetik fel, melyek nyilván vándorlás és kereskedelem útján nyerték a szóbanforgó kőzetfajtat.

A bükki kultúra végső fokán, a harmadik periódusban két mozzanat játszik fontos szerepet. Az egyik a kerámiának stílusban és kivitelben megnyilvánuló hanyatlása, jobban mondva közeledése ahhoz a karakterhez, mely a későbbi fokon már a tiszainak nevezett kultúrát jellemzi ;

¹ Tompa F.: i. m. 24. o.

² E vulkáni eredetű kőzet, szemben a geológiai középkorból származó tengerfenéki képződésű, jelenleg magasabb helyzetű tönkökből és összetört táblákból álló mészkővidékekkel, csak az Alföld peremén végighúzódó fiatalabb törésvonalon keletkezett Eperjes-Tokaji hegylánc kőzetei között fordul elő. (M. Szabó: *L'obsidienne préhistorique en Hongrie et en Grèce, Compte-Rendu 1876*, 96. o.) Olyan helyen tehát, mely a bükki telepek némelyikéhez ugyan aránylag közel fekszik, de amelytől a telepek jórésze mégis meglehetősen távol esik. Nehezen képzelhetjük tehát el, hogy az obszidián termelőnek feltételezett lakosság minden egyéb ok nélkül a Hegyalja vidékétől miért távolodott el mégis. A fentiekben vázolt nehézségek alapján sokkal valószínűbbnek látszik az a már hangsúlyozott felfogás, mely szerint az őslakosság mint földet művelő és ennek megfelelően e célra alkalmas, főleg árvízmentes földeket kereső nép jött erre a vidékre, amit nem zár ki még az a tény sem, hogy egynémely telepen — főleg Borsodon — a halász-vadász életmód jeleivel is találkozunk. E telepek kora ugyanis a már kifejlődött és végső bükkienre esik ; olyan időre tehát, amikor az elégtelenné vált és főleg a helyhez kötött telepek szomszédságában talán ki is merült, egyébként is sovány földek miatt az ember kényszerűségből fordulhatott ezen új foglalkozáshoz.

a másik az előbbi időszaktól eltérő településviszonyokban jut kifejezésre. Míg Tompa a bükki kultúra e megindult hanyatlását egyéb okok mellett főleg belső okokban, a technikának az elért maximumot követő szükség-szerű visszafejlődésében látja,¹ addig nézetem szerint — éppen a megváltozott települési viszonyokra való tekintettel — az okot legalább is részben a lakosságnak más foglalkozást igénylő, a kerámia terén pedig az előforduló anyagnál fogva kisebb lehetőségeket nyújtó élettáj felé fordulásában kell keresnünk. Az újólag keletkezett telepek, névszerint Kenézlő, Gáva, Buj, Tócovölgy és Békésszarvas topográfiai elhelyezkedése, valamint az a tény, hogy a bükki kultúra virágkorában igen fontos szerepet játszó északi telepeken, Pórács, Óruzsín, Jászó és Borsodon a harmadik periódus emlékeit már nem találjuk meg s hogy a régi telepek közül csak a legdélibbek, Aggtelek, Büdöspeszt, Szeleta, Istállóskő, Bodrogkeresztur, Sátoraljaújhely és Rakamaz maradnak még egy ideig lakottak, határozottan a mellett szól, hogy a lakosság áramlása most már az Alföld felé irányul. Egy olyan terület felé, mely egészen finom kerámia előállításához alkalmas anyagot, terra rossa-t, már nem nyújthatott. A rendelkezésünkre álló adatokból fentebb leszűrt tény ugyan egy látszólagos nehézséget hord magában, nehéz u. i. elképzelnünk, hogy egy eddig elsősorban földművelőnek ismert s magát az Alföldről hosszú időn keresztül távoltartó nép miért keresett fel ebben az időben egy olyan területet, mely a maga eredeti átkultúrátlanságában, folyóközben mocsaras, egyebütt inkább száraz steppeszerű, vízben szegény földjével inkább csak halász-vadász vagy pásztorkodó nép számára kínálkozhatott alkalmas lakóhelyül. Érvényüket veszítik azonban e látszólagos ellentmondások akkor, ha az emléanyagban egynémely, a foglalkozásra és életmódra fénytvető jelenséget figyelembevée beigazolván látjuk, hogy az eredetileg földet művelő nép — talán a rendelkezésére álló földek kimerülése folytán — s már a bükki időszak folyamán szükségből megkezdett halász-vadász életmódot folytatva, régi jellegét fokozatosan levetkőzve, végül maga is halász-vadász, illetve pásztorkodó néppé változott. Felülvizsgálva u. i. a két különböző terület és fejlődési időszak szerint külön tartott régészeti anyagot, úgy találjuk, hogy a fentebb feltételezett átalakulásnak valóban végbe kellett mennie. A jelentkező eltérések közül e helyütt mindazonáltal csak a legszembetűnőbbeket soroljuk fel. Azokat, melyek a szóbanforgó két különböző életmóddal a legszorosabb

¹ Tompa: i. m. 33. o.

kapcsolatban vannak. Ilyennek tekinthető a földművelés mellett tanuszkodó eszközök közül a «kaptafaalakú kőfejsze» (Schuhleistenkeil) és őrlőkövek előfordulása, mely a bükki kultúra minden jólismert lelőhelyén igen gyakori, ezzel szemben a tiszai kultúra telepein — egy-két lokális kivételtől eltekintve — egyáltalában nem található meg. Ezzel szemben a halász-vadász életmód fellendülését két körülmény is igazolja: bizonyíték e mellett a halászati eszközöknek, horog, szigony, hálónehezék, hálókötőtű és a vadásztrófeumok, nyakon hordható vadkanagarak és agancseszközöknek a tiszai kultúra javára írható nagyarányú megszorodása, továbbá az a körülmény, *hogy az új telepek zöme ártéren, illetve az azokon található kisebb terjedelmű dombokon megművelésre alkalmas földektől többnyire távol fekszik.*¹

Feltéve, hogy az anyagnak a technikai finomságra és stiláris fejlettségére kifejtett hatását elfogadjuk, a mondottak alapján teljes mértékben indokoltnak tekinthetjük a kerámiának azt a szükségszerű dekadenciáját, mely a fejlettség csúcspontját jelentő bükki kultúra II.-vel szemben a tiszai kultúrában, de már az átmeneti időszak (bükki III.) folyamán is jelentkezik.

E hanyatláshoz különben még egy másik, az anyaghatáson kívül álló ok is hozzájárulhat. Ezen másodlagosnak tekinthető ok nem más, mint a kerámiának a megváltozott életviszonyokkal és foglalkozással járó feltételezhető háttérbeszorulása. Etnográfiai analógiák alapján ugyanis joggal feltételezhetjük, hogy az inkább halász-vadász és hihetőleg pásztorkodó tiszai népeknek is voltak olyan bőrből készült tömlő vagy ivóedényeik, melyek törhetetlenségüknél fogva az említett életmódnak jobban megfeleltek, mint az agyagedények. Az alábbiakban bemutatott Herpályról és Bodrogkeresztúrról származó két edény (40., 41. kép) formája és díszítésmódja véleményem szerint legalább is erre

¹ Ezen ártéri dombok, mint a tiszai kultúra fontos települési formái, amennyiben az ártér adottságaiból — védekezésképpen az emelkedő ár ellen — szükségszerűen jöttek létre, kizárják azt, hogy erre az időre vonatkozólag esetleg szárazabb klímát tételezzünk fel s így a szóbanforgó telepek közvetlen szomszédságában fekvő területeket földművelésre alkalmasnak tekintsük, avagy feltételezzük azt, hogy ebben az időben éppen a klímaváltozás miatt földművelő népek számára is alkalmas megtelepülési helyé változott az Alföld. Nem tagadjuk ezzel természetesen azt sem, hogy helyenkint, különösen a folyóvizek árvízmentes magasabb terraszain, az őslakosság a halászat és vadászat mellett mellékesen földet is művelt, avagy hogy helyenkint — különösen későbbi időben — ott, ahol a terep megengedte (pl. a tolnamegyei löszplatókon), földművelő centrumok is ne alakultak volna ki.

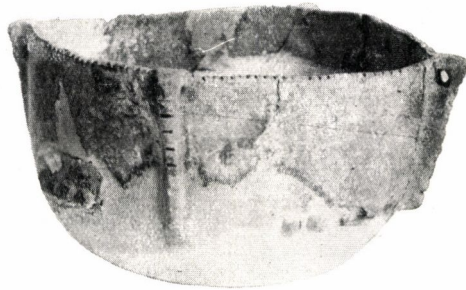
enged következtetni. Mindkettő főjellegzetességét az oldalukon egymással szemközt elhelyezett négy varrott öltéseket utánzó dísszel ellátott domború gerinc adja meg. E gerinc egyébként a bodrogkereszturi edényen valamivel a perem fölé is emelkedik. Egy olyan jelenség ez, mellyel eddig még nem találkoztunk s amely pusztán mint ornamentum meglehetősen indokolatlannak is látszik. Könnyen

értelmezhetővé válik azonban, ha az edényt egy német érdemkereszthez hasonlóan négy egymással ellentétes oldalán bevágott s a bevágások helyén összevarrt egyetlen bőrdarabból készült edény agyagutánczatának tekintjük. Ebben az esetben ugyanis a gerincnek az eredeti bőredény természetesen kipúposodó varrása felel meg. De nem is igen találunk más magyarázatot. A herpályi edény négy gerincének felső részükön történt átfúrása ugyan felébresztheti bennünk azt a gondolatot, hogy esetleg füllel állunk szemben.

E lehetőséget azonban kizárja az a körülmény, hogy a bodrogkereszturi példányon a fül a gerinctől függetlenül, a közbeeső felületeken szabadon van elhelyezve.

További kérdés marad, vajjon a tiszai kultúra nagyszámban előforduló, meglehetősen nagyra méretezett és rövid nyéllal ellátott agyagkanala nem vezethető-e vissza a pásztornépek szokásos faivókanalára, mint alapformára.

A bükki kultúra III. és az azt követő tiszai kultúra kerámiája mindazonáltal csak relatíve mutat hanyatlást. Csak annyiban tudniillik, hogy a rendelkezésre álló és ennek megfelelően általánosságban felhasznált durvább agyag, gyakran folyami iszap, csak egyszerű mélyített vonal-
díszet engedve meg, techni-

40. KÉP. HERPÁLY.

Tompa nyomán. Nemzeti Múzeumban.

41. KÉP. BODROGKERESZTÜR.

Tompa nyomán. Nemzeti Múzeumban.

kialag kizárta az egészen finoman vésett mintázatok előállítását. Az említett oknál fogva mind gyakrabban símán hagyott felületek révén azonban új tere nyílt a már régebben is ismert edényfestési eljárásnak, mely már az átmeneti időszakban is, de főleg a tiszai kultúra idején — a legnagyobb valószínűség szerint a tünedező karcolt vonaldísz pótlására törekedve — valóban hatalmas fellendülésnek indult.¹ Az edényfestésnek a bükki karcoldísz pótlására irányuló törekvését a festési technika fejlődése, illetve az ornamentikának az előbbihez való igazodása igazolja. Míg ugyanis az átmeneti időszakban a vésett motívumok felvételére anyagi okból alkalmatlanná vált edényfelületekre az akkori agyagműves mindenkor a régi bükki kultúra íveltvonalas vonalrendszerekből alkotott s így inkább a karcolási technikának megfelelő motívumaira emlékeztető mintákat festett,² addig a tiszai kultúrában a természetes fejlődésnek megfelelően az ecsetkezelésnek jobban megfelelő vastagon kihúzott egyenes vonalas minták és szalagtestű spirálisok jutottak túlsúlyba.³

A tiszai festett kerámiának ilymódon földrajzi ok szülte szükség-szerű fellendülését vallva, könnyű megértenünk, hogy külföldi szakemberek e kultúra főjellegzetességét így gyakran éppen a festett kerámiában ismerték fel.

A tiszai kultúra további elterjedésének határait az eddig ismertetett földművelő s így magasabb szintű területekhez, a Pannonföldhöz és a Felföldhöz kötött kultúrákkal szemben halász-vadász és esetleg pásztorkodó karaktere jóval nagyobb területen jelölte ki. Expanzív törekvéseinek már nem állhatták útját azok a földrajzi adottságok, melyek az előbbi kultúrák hordozóit megállásra vagy szűkebb körön belüli mozgásra kényszerítették. Amazoknak a megművelésre alkalmas föld képezte a létalapot, emezek ettől nagyrészt függetlenek lévén, életmódjuknak megfelelően a folyók irányát követve úgyszólván szabadon terjeszkedhettek mindazon területeken, melyeket a folyóvízhálózat színti elhelyezkedésükben megnyilvánuló eltéréseik ellenére is egységgé kapcsolts össze. Minden kétséget kizárólag e kultúra belső karakterében, hordozóinak életmódjában rejlik tehát az oka annak, hogy Magyarország színti elhelyezkedésüket és arculatukat tekintve, különböző jel-

¹ Jól szemlélteti e folyamatot Tompa leletstatisztikai térképe, i. m. LXI. tábla.

² V. ö. Tompa : i. m. Sátoraljaújhely, XLVI., 2., 3., 4., 5., XLVII., XLVIII. 1., 2., 3., 4.; Bodrogkeresztur, LI. 1—3.; Rakamaz, LI. 4.; Gáva LII.

³ U. o. Tiszapolgár, LV., LVI. és LVII.; Lengyel, LX.

legű alkotó részei ellenére is éppen ezen kultúra révén és ennek virágzási idején válhatott első ízben egységes kultúrterületté is, más szóval, hogy kultúránk minden nagyobbméretű helyi átalakulás nélkül vehette birtokába az egész ország területét.

Az a két fejlődési fokozat, melyet Tompa a tiszai kultúra keretén belül megkülönböztet, nem mutat szoros kapcsolatot elterjedési területével, nem tekinthető tehát helyi viszonyok hatásaként megnyilvánuló fejlődés eredményének. E fokozatok inkább csak időrendben való egymásutánt jelentenek, mely egymásutániság az első fokozaton a régi bükkikultúra egyes formáinak, vésett vonaldíszének megtartásában és a polichrom-festésben, a második fokozaton pedig ezeknek úgyszólván teljes elhanyagolásában és a monochrom-festésben jut kifejezésre.¹ Becses adatokat szolgáltat azonban e két tipológiai alapon megállapított fejlődési fokozat topográfiája a tiszai kultúra elterjedésének menetére és terjeszkedési irányaira vonatkozólag. Bodrogkeresztur, Paszab-Öved és Kenézlő, ahol a régi bükki formákat is megeljük még, természetszerűleg kultúránk kiindulási területének tekinthetők. Valamivel fiatalabbak Tokaj, Tiszapolgár I., Szentés, Kopáncs, Öcsanád, Tordos II. és Nyanyapuszta, ahol a régi formák már erősen tűnedeznek, de megvan még a vésett vonaldísz és a vele gyakran kapcsolatosan előforduló polichrom-festés. Még későbbi telepek Herpály, Kismarja, Esztár, Pócsaj, Tiszapolgár II., Pusztaszer, Lebő, Lengyel, Tevel, Hidegkút, Simontornya és Somor. E telepeken tűnedezik a vonaldísz s főleg csak monochrom-festés található, egyik-másikon pedig feltűnik az ékszerként használt réz is. (Tiszapolgár II., Lengyel.) E leletkataszteri felsorolásból természetesen hiányzanak azok a festett kerámianélküli vagy eddig kellőképpen fel nem tárt telepek, melyek említett hiányaiknál fogva semmilyen kronológiai támpontot nem szolgáltatnak. A felsoroltakból mindazonáltal eléggé világosan kitűnik, hogy kultúránk a Tisza folyás irányát követve, először az Alföldet szállta meg és csak miután a mellékfolyók mentén is otthonossá lett, terjeszkedett tovább; először kelet felé a Szamos és Maros mentén Erdély területén, utóbb pedig a Duna-Tisza közét és magát a Dunát is átlépve a Pannonföldön.

A törzsterület, a tiszai kultúra bölcsője ilymódon az Alföld. Erdély és a Pannonföld csak a további terjeszkedés területei. De még mint ilyenek sem játszottak egyenlő szerepet. Míg ugyanis a Pannonföldön

¹ Tompa : i. m. 44. és 60. oldal.

az eddig ismertté vált lelőhelyek tanulsága szerint kultúránk a folyók és a patakok irányát követve más, e helyen már meglévő kultúra híján minden nehézség és gátló körülmény nélkül szabadon terjedhetett el, addig Erdélyben, az Olt-menti területeken, de szórványosan a medence egyéb részeiben is akkortájt már elterjedt és Nestor szerint Oláhországból beözönlött boján A. kultúrával ¹ kellett bizonyos mértékig osztoz-

42. KÉP. TORDOS.

A Magyar Nemzeti Múzeumban. Eredeti nagyság.

kodnia a szóbanforgó területen. Valószínűnek látszik, hogy a tiszai hatásoktól még mentes tordosi legalsó réteg is ehhez a kultúrához tartozik. Tompa minden tekintetben bőséges fejtegetései után felesleges bővebben foglalkoznom azokkal a formákkal és díszítőelemekkel, melyek Tordos II.-ben a tiszai kultúra marosmenti, a petrisi telepen pedig szamosmenti terhódítását szemléltetik. Mégis meg kell emlékezni egy, a M. Nemz. Múz. tordosi anyaga közt lelt kiöntő csücsökkel ellátott edénytöredékről (42. kép), mely mint feltűnő jellegzetesség, már a bükki kultúrában is megtalálható ² és amely a tiszai kultúra közvetítésével — miként azt az alábbiakban még látni fogjuk — a Balkánra is eljutott.

Az a körülmény, hogy Erdély területén két különböző helyről származó és így egymástól idegen kultúra találkozhatott, az erdélyi medence két oldali nyitottságában (Szamos-Maros az Alföld felőli oldalon, Olt és Zsil az Oláhország felőli részen), végeredményben tehát földrajzi okban találja meg a magyarázatát. De ugyancsak e kétoldali nyitottság

¹ Jon Nestor : Zur Chronologie der rumänischen Steinkupferzeit. P. Z. XIX. 1928. 140. o.

² V. ö. Tompa : i. m. XVI. tábla, 8. kép. (Aggtelek.)

következtében jelenhetett meg a boján Á. kultúra kimerültével az Olt mentén a szintén inkább délkelettel rokon erődi kultúra is.¹ E kultúrának a tiszai jellegű tordosival szemben megnyilvánuló másodlagosságát legjobban telepeinek harcias és hódító jellege árulja el. A tordosi csoportba tartozó folyómenti telepektől eltérően ugyanis ezek a magasabb terraszokon fekszenek és rendszerint meg is vannak erősítve.²

De nemcsak a redőkerettel védett magyar medencecsoporton belül terjedt el a tiszai kultúra. Kisugárzásait megtaláljuk az ország közvetlen és távolabbi szomszédságában lévő területeken is. Számításba természetesen csak azok a területek jöhetnek, melyek Magyarországgal vízrajzi vagy szerkezetbeli kapcsolatban vannak. Ilyenek egyrészt nyugatra fekvő és a Dunakapun keresztül könnyen megközelíthető területek, Alsó-Ausztria, Bajorország, Morvaország, Csehország és Szilézia, másik részen pedig a szerkezeti is szorosan az országhoz kapcsolódó északi Balkán³ illetve Ószerbia és közvetve Thesszália.

Mint már a fiatalabb lineárkerámiáról szólva is megemlítettük, Menghin szerint Alsóausztriában a lineáriskerámiát váltja fel tiszai kultúránk. Bajorországnak a Rajna jobbparti részében a münchenshofi,⁴ Csehországban és Sziléziában a jordansmühli⁵ típus telepei jelzik kultúránk kisugárzásainak végső határait.

A tiszai kultúra két fejlődési fokozatának fentebbiekben vázolt topográfiája, főleg pedig az összekötő területnek a Pannonföldnek a fiatalabb fokozathoz való tartozása alapján a nyugati kisugárzást szemléltető münchenshofi és jordansmühli típust a második fokozattal kell egykorúnak tartanunk.⁶ E felfogást különben megerősíti az a körülmény is, hogy Jordansmühl jellegzetes edényformáit csak a tiszai második periódusban kereshetjük. Ilyen többek közt az alsó részén a talp felé szűkülő, a váll felett ívelten behúzott-szájú, vállhajlásán kis büty-

¹ Tompa : i. m. 59. o.

² Roska Márton : Az ősrégészet kézikönyve, II. 412. o.

³ Az északi Balkán törzsterülete, az Eduard Suess-féle trák-masszívum tulajdonkép ikertestvére a Magyarország törzsét képező összetöredezett és az Alföld felé lépcsőzetesen lesüllyedt Prinz-féle Tisia-masszívumnak. A kettőt egymástól csak törésvonal választja el, redőkeretük azonban közös.

⁴ Paul Reinecke : Der Münchshofer-Typus im rechtsrheinischen Bayern. Der Bayerische Vorgeschichtsfreund, 8—17. oldal. 1927. H. VII.

⁵ Hans Seger : Die Steinzeit in Schlesien. Archiv für Anthropologie, 1906. 116—141. oldal.

⁶ V. ö. Tompa : i. m. 64. oldal, synchronistikus táblázat.

43. KÉP. JORDANSMÜHL.
Seger nyomán.

kökökkel ellátott edényforma is (43. kép), melynek hasonmásait csak a fiatalabb, Jordansmühlhöz hasonlóan már réz ékszer is felmutató telepeken, Lengyelen és Tiszapolgár II-n találjuk meg.¹ A teveli hengerded nyaka alatt ívelten kiszélesedő majd bütykökkel díszített vállhajlása alatt ismét összeszűkülő vörösfestésű edénnyel (Wosinsky : i. m. XXXV. t. 1. kép) alakban teljesen megegyezik az az edény, melyet Seger id. művének IX. tábláján a 42. képen közöl. De

még fiatalabb jelleget kölcsönöz Jordansmühlnek a 44. képen Seger nyomán közölt edény, mely forma, felületbeosztás és díszítés szempontjából a pusztai Istvánháza *koraréz* kori temető 15. sz. sírjának egy edényével (45. kép) mutat meglepő rokonságot.

Münchshof fiatalabb jellegét nézetem szerint Jordansmühllel való rokonsága, különösen abroncsszerűen kiszélesedő peremű talpcsöves tál típusa biztosítja.

A tiszai kultúra hatása az említett területeken kívül az északi Bal-

44. KÉP. JORDANSMÜHL.
Seger nyomán.

kánon, messzebb délen pedig Bulgáriában és Thesszáliában is jól kimutatható. Szerbiában a hiányos feltárások következtében mindazonáltal csak kevés számú lelőhelyre hivatkozhatunk. Gradac mélyített zegzug és meandroidvonalas kerámiájának tiszai jellegét már Tompa is kiemelte. Rendkívül fontosnak kell e szempontból tartanunk Vincát és Pločnikot is, mely telepek egymásra rakódott különböző, gyakran kevert

¹ V. ö. Wosinsky : i. m. XXIV. tábla, 1., 2. kép.

kerámiájú rétegei, mint látni fogjuk, lehetővé teszik a tiszai kultúra észak-balkáni relatív kronológiájának közelebbi meghatározását is.

Az északi Balkán legrégebb, Vinča legalsó rétegének benyomott és tűzdelt dísszel kitöltött zegzug vonalpáros technikájú kerámiája tiszai kultúránkkal még nem hozható vonatkozásba. E kerámiai csoport inkább a déllel mutat kapcsolatot. Gyakori spiráldísz alapján azonban a Thesszália régebb neolitikumával (Sesklo I.) egykorú déli analógiájánál fiatalabbnak s így valószínűleg már a thesszáliai II. periódus (Dimini) kezdetével kell egykorúnak tartanunk. Ezen legalsó rétegre közvetlenül rátelepült második, Vassits szerint «lakógödörreteg» alsó határán jelenik meg a mélyített zeg-zug és meandroidvonalas kerámia, mely a közös technika

45. KÉP. PUSZTAISTVÁNHÁZA.

15. sz. sír. Hillebrand Arch. Hung. IV. nyomán.

díszítőminták és bizonyos tárgyi formák alapján tiszai kultúránk hatásának tekinthető. Mint analóg jelenséget, illetve mint a tiszai kultúrában is nagy szerepet játszó, de nem feltétlenül tiszai eredetű tárgyi formát ki kell emelnünk azokat a Vincáról és Pločnikról származó, felül enyhén bemélyített, három vagy négy oldallappal határolt, ugyanannyi szögletes vagy kerek lábbal ellátott és néha sarkaikon állatfejekkel díszített kis áldozati oltárkákat is, melyeknek hasonmásait tiszai kultúránkban az Alföld és Erdély több telepéről szintén ismerjük.¹

Ezen északi kultúrhatás idejének a relatív kronológia segítségével való meghatározásánál tekintetbe vehetjük Vinča és a többi szerbiai lelőhely szóbanforgó, Vinča II a. és II b. rétegének idólplasztikáját és emberalakú vázáinak előfordulását. Ez utóbbi két jelenséggel kapcsolatban Vassitsnak az a véleménye, hogy azok Tordos kivételével a Szerbiá-

¹ V. ö. Balduin Saria: Vor- und Frühgeschichtliche Forschungen in Südslawien. Bericht d. R. G. K. XVI., 1925—26. 1. és 2. kép. — M. Vassits: Starinar, II. Seria III. 77. oldal. — M. Gribic: Pločnik, Narodni Muzej-Beograd, 1929. 61—63. kép. — Tompa: i. m. XL. tábla, 16. kép. — Roska M.: i. m. 146. o., 78. kép. — Kisléghy Nagy Gyula: Az óbesenyői telep. Arch. É. 1911. 153. o. IV. t.

tól északra fekvő területeken nem mutathatók ki.¹ E felfogással szemben az utóbbi időben napfényre került magyarországi idetartozó anyag alapján rá kell mutatnunk arra, hogy az emberi test sík és plasztikus ábrázolása, ha kisebb számban is, mint Vincán, de nálunk is kimutatható, s hogy Vinča idólpasztikájának és emberalakú vázáinak régibb és újabb vezértípusaihoz Magyarországon is találunk analógiákat. Vinča idősebb idóltípusa Vassits szerint csak nagyjából adja vissza az emberi test formáit; az arcnak a fejen egy háromszögletes, közepe táján bütyökszerű orral ellátott felület felel meg, a karokat pedig egyszerű csontok sejtetik (46. kép). E típushoz tartozó példányok néha kövértestűek. Hasonló példányokat

46. KÉP. RÉGIBB
TÍPUSÚ IDÓL
VINČARÓL.
Vassits nyomán.

Magyarországon több helyről ismerünk. Legnagyobb részüknek azonban éppen a feje töredékes. Aránylag ép példány és csak a derék alatt törött el a 47. képen látható tordosi női idól, mely az előbbitől annyiban tér el, hogy háromszögletes arcán, az orr két oldalán még a szemeknek megfelelő bemélyítéseket is látunk. A tordosi idólnak arc, orr és szemkiképzés szempontjából közeli rokona a 11. cm magas, meglehetősen kövértestű Szentesi Vénusz, mely szöveg nélkül, tévesen mint gombosi edény az Arch. Ért. 1908-as évfolyamának 244. oldalán az 1. és 2. képen lett közzétéve. Ez utóbbi korára, illetve

47. KÉP. NŐI IDÓL
TORDOSRÓL.
M. N. Múz. Eredeti nagyság.

hovatartozására az óbesenyői edény vet fényt, melyet az említett telepen Kisléghy Nagy Gyula a tiszai kultúra emlékeivel együtt talált.² A kontúrok vonalvezetése mindkét edénynél nagyjából hasonló; megegyezik a karok kiképzése is, melyeket a szentesi példányon éppen úgy, mint az óbesenyőin függőlegesen átfúrt fülek helyettesítették. A különbség a kettő között csupán az, hogy míg az egyik a test egyes részeit bizonyos mértékig részletezve adja vissza, addig a másikon ezek el vannak hanyagolva. Közel áll e két edényhez egy vincai emberalakú edény nyak-

¹ M. Vassits: Die Datierung der Vincaschicht. P. Z. 1911. 131. o.

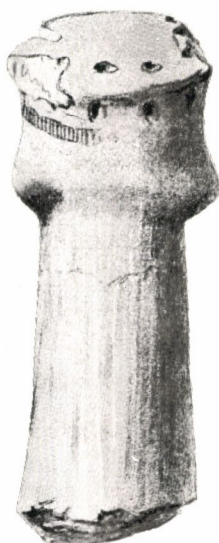
² Kisléghy Nagy Gyula: i. m. 160. o. F. ábra.

töredéke (48. kép), melyen a két oldalt betűzdelt bütyökörről mellett festett szemek láthatók és amelynek nyakhajlata is hasonlít az óbesenyői edény megfelelő részéhez.

Az eddig megemlített régibb idóltípust Vincán éppen úgy, mint Tordoson, időrendben és sztratifíkásiailag is kimutathatóan egy fejlettebb típus követi, melynél az egyes testrészek is jobban kivehetők s nem ritkán a ruházatnak mélyített vonaldísszel való utánzása, úgyszintén — valószínűleg Sultan-Selo többszörösen átfúrt csontidőljainak hatása

48. KÉP. EMBERALAKÚ
EDÉNY TÖREDÉKE
VINČARÓL.
Vassits nyomán.

49. KÉP. ÁTFÚRT FEJŰ
IDÓL
THESSZÁLIÁBÓL.
Tsountás nyomán.

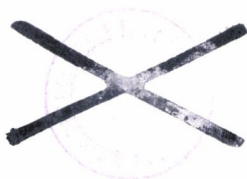

50. KÉP. EMBERI FEJET
UTÁNZÓ EDÉNYFOGÓ
THESSZÁLIÁBÓL.
Tsountás nyomán.

alatt — a fej hátsó részének varrásszerű többszörös, a karoknak pedig egyszeres átfúrása is előfordul.¹ E típus, mint láttuk, az előbbinél valamivel fiatalabb; Plocnikon rézvésők és nyéllyukas rézcsákány társaságában fordul elő. Vincával közeli területeken típusai az Alföld területén csak az Alduna mentén a Temeskubin melletti Csolak-dombon fordultak eddig elő.² Kimutathatók azonban messzebb délen, Thesszáliában, ahol

¹ V. ö. M. Vassits : i. m. IX. tábla, b, c, d, kép. — M. Vassits : Starinar, 1908. 72. o. 1a—b és 2a—b. — Gribic : i. m. 80. kép — Roska M. : i. m. 421. o. 275. kép és 272. o. 163. kép.

² Bella Lajos : Aldunai leletek. Arch. Ért. 1898. 103. o.

a fejnek varrásszerű átfúrása nemcsak az ottani második neolitikus periódus idóljain (49. kép), hanem hosszú nyakon ülő fejet utánzó edényfogókon is előfordul (50. kép).

Thesszáliában azonban nemcsak ezt az aránylag fiatalabb, a pločniki nyéllyukas rézcsákány révén esetleg már a bodrogkereszturi kultúrkörrel egykorú idóltípust találjuk meg. Éppen úgy, mint a tiszai kultúra formáira visszavezethető talpcsöves tálak¹ és kiöntőcsücskök, előfordulnak Thesszáliában az idősebb típushoz tartozó idólok is, melyeket az irodalomban igen gyakran éppen mint Trójaeagei típust találunk megemlítve.

Egyfelől a tiszai kultúra típusaihoz tartozó talpcsöves tálak és kiöntőcsücskök, másfelől a fentebbiekben fiatalabbnak mondott átfúrt fejű idóltípusnak Thesszália második periódusához tartozó emlékei között való előfordulása Thesszáliának az említett északi területek kultúráihoz való viszonylagos kronológiáját is tisztázzák. Valószínűnek kell tartanunk ezek szerint, hogy a thesszáliai második periódus eleje egybeesik tiszai kultúránk második fokozatával, vége pedig belenyúlik a bodrogkereszturi kultúrkör első szakaszába, Magyarország korai rézkorába.

Hogy a fentebbiekben vázolt folyamat, illetve kultúráramlás iránya valóban észak-déli volt és nem fordított, azt az egyes kultúrák viszonylagos kronológiájára vonatkozó megfigyeléseken kívül még az a körülmény is igazolja, hogy a Balkán kevert kultúráiban a tiszai kultúra elemeit, mint láttuk, megtaláljuk, ezzel szemben tiszai kultúránkban az esetleges dél-észak irányú kultúráramlással szükségszerűen együttjáró déli kevert elemek, kivéve az idólpasztikát, teljesen hiányzanak. A feltételezett észak-déli kultúráramlás, mellyel valószínűleg egyes tiszai törzsek vándorlása is együttjárt, különben is könnyen elképzelhető. Az északi Balkán többoldali nyitottsága, Bulgáriával és Thesszáliával való erős kapcsolata különböző részben déli, részben északi kultúrák keverődési helyévé tette. E kultúrák, illetve hordozóiknak ellentállóképessége nem lehetett oly nagy, hogy a feltételezett igen nagy expanzív erővel bíró, mindenhol természetes határok elérésére törekvő tiszai kultúrát feltartóztathatták volna.

A tiszai kultúra virágzási idejét követő időszakban úgyszólván egész Keleteurópa nagy változások, újabb kultúráramlások színterévé válik.

¹ Tsountas : Αἱ προϊστορικαὶ ἀκροπόλεις Διμνιῶς καὶ Σερικλοῦ, πίν. 23. 3, πίν. 10, 1—2 és 1670 Εἰκὼν 81.

A neolitikum végén egységes kultúrterületté lett magyar medence-csoportozat egységét egy időre ismét elveszti. Tiszai kultúránk egyenes leszármazottja, a bodrogkereszturi kultúra — amennyire eddig ismert lelőhelyeiről következtetni lehet — már csak az Alföldre szorítkozott.¹ Az Alföld peremétől nyugatra, a Pannonföldön a harangserleges (Glockenbecher) és zsinórdíszes kerámiájú kultúrák jelennek meg.² Ez utóbbiakat ugyancsak két helyről, Tökölről és Veszprémből ismerjük (51. kép), az a körülmény azonban, hogy erről a területről más hasonló korú

IDŐRENDI TÁBLÁZAT.

Cseh-ország	Morva-ország	Alsó-Ausztria	Pannon-föld	Felföld	Alföld	Észak-Balkán	Thessália	Nyugat-Erdély	Kelet-Erdély
Idősebb lineáris kerámia	Idősebb lineáris kerámia	Idősebb lineáris kerámia	?	Idősebb lineáris ker.					
Fiatalabb lineáris kerámia	Fiatalabb lineáris kerámia	Fiatalabb lineáris kerámia	Fiatalabb lineáris kerámia	Bükk I.					
Idősebb tűzdelt kerámia	Idősebb tűzdelt kerámia			Bükk II.					
Fiatalabb tűzdelt kerámia	Fiatalabb tűzdelt kerámia			Bükk III.			Thessz. I. Sesklo		
					Tiszai I.	Vinča I.	Thessz. II. Dimini	Tordos I.	
Jordans-mühl	Festett kerámia	Tiszai II.	Tiszai II.		Tiszai II.	Vinča IIa.		Tordos II. Tordos III.	Boján A
	Északi és cölöpép. kerámia Zsinór és Glockenbecher	Északi k. Zsinór k. Glockenbecher	Zsinórdíszes ker. Glockenbecher		Bodrogkeresztur	Vinča IIb.		Zsinórdíszes ker.	Erősd I. Erősd II Erősd III.
						Vinča III.	Thessz. III.		

¹ Hillebrand Jenő: A pusztaitvánházi korarézkori temető. Arch. Hung. IV.

² U. ott.

kultúrát nem ismerünk, arra enged következtetni, hogy elterjedésük körzete egybeesett az említett területtel. Erdélyben az erősi harmadik réteggel egyidőben és rézeszközökkel kísérve egy sajátos vesszősdíszű és a zsinórdíszes kerámia jelenik meg.¹ E mozgalmak oka bizonyára távolabbi okban fekszik. Olyan tényezőkben, melyek fejtegetése jelen dolgozatunk kereteit túllépné.

Csalogovits József.

51. KÉP. ZSINÓRDÍSZES EDÉNYTÖREDÉK
VESZPRÉMBŐL.

A Veszprémvármegyei Múzeumban.

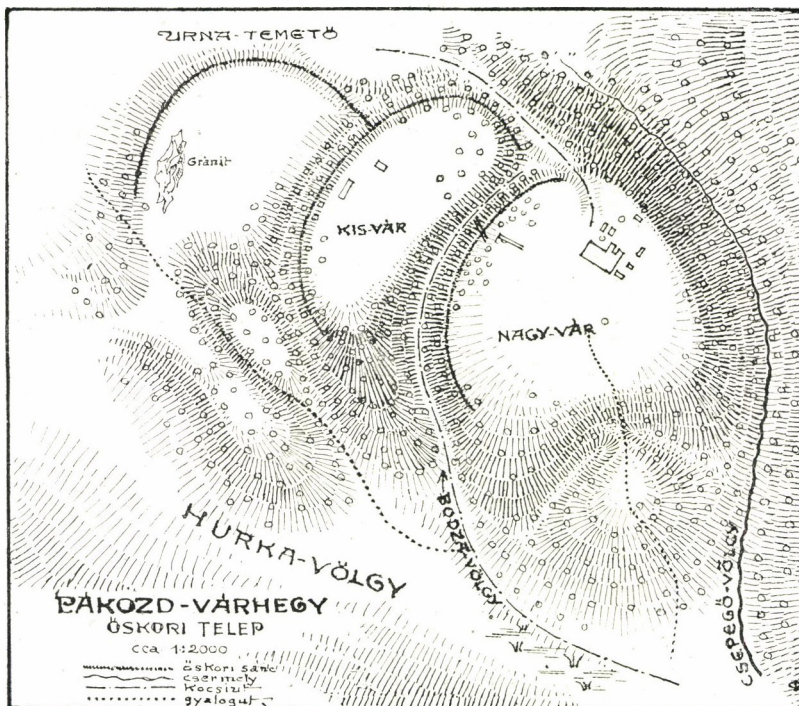
¹ V. ö. Roska M.: i. m. 415. old.

A PÁKOZDVÁRI ÖSTELEP.

A telep helyrajza. Pákozdvár nevét a Székesfehérvárral szomszédos Pákozdi községtől kapta, melynek határához tartozik. Hozzá legközelebb lakott hely Világos-puszta, a Velencei-tótól északra elterülő Velencei-hegységben. Maga a vár a hegység legmagasabb pontjának, a 352 m magas Meleg-hegység délnyugati lejtőjén fekszik. Az ősember megtelepedésére szép fekvése, könnyen munkálható talaja, természet-től védett helyzete tették alkalmassá. Lent, a közeli völgyben ivóvizet nyújtó forrás fakad. Nincs messze tőle a halban gazdag Velencei-tó sem, hová gyönyörű kilátás nyílik a vár tetejéről. Közvetlen környezete, mely most jórészt kopár, egykor mint erdő, a vadászatra szolgáltatott bőséges anyagot. Emellett természetes erődítmény. A mögötte lévő fennsíkba felúszik előre, melyet meredek partú völgyek: a Hurka- és Csepegő-völgy határolnak (52. kép). A harmadik völgy, a rövid Bodza-völgy, felvezet a várba és lassú emelkedésénél fogva könnyen járható feljáró. E feljáró a várt két részre osztja: a Csepegő-völgy felé néző rész a Nagyvár, a másik a Kisvár, melyen túl a telep urna-temetője fekszik. A földrajzi fekvés mellett a talajviszonyok is kedvezők e helyen az őskori településre. Tudvalévő, hogy a Velencei-hegy törzse gránit, mely ott, ahol nem takarja laza, művelhető talaj, nagyon kietlen képet nyújt. Kopár, szél- és esőtől lekoptatott terület ez, ahol a növényéletet néhány elcsenevészedett fa, szétszórt bokrok, silány legelő képviselik. Száraz időben a fű egy-kettőre lehevad és murvás talaj váltja fel az egyébként is gyér pázsitot. Csak a vízmosta völgyeknek van gazdagabb vegetációja, ami koszorúként veszi körül a kopár hegycsúcsokat.

Van azonban a Velencei-hegységnek termékenyebb része is. Északi oldalán, hol az észak felől fújó szelek akadályra találtak és a magukkal hozott finom port lerakták, lösszel borították be a lejtőket. E tájakon

már művelhető a talaj és az őskorban is népes terület volt. Ide esnek a Lovasberény határában fekvő szűzvári, mihályvári, jánoshegyi bronzkori telepek (Arch. Ért. 1897, 394. l., 1898, 317. l.) és hozzájuk tartozik a pákozdvári telep is. Míg azonban azok távol esnek a gránitos területtől, Pákozdvár vele annyira szomszédos, hogy a felületét takaró, hatalmas löszlerakodást csak keskeny völgy, a Csepegő-völgy választja

52. KÉP. A PÁKOZDVÁRI ŐSTELEP TERVRAJZA.

Dr. László Gábor felvétele alapján rajzolta Philip Zoltán.

el a gránitkitöréstől. E völgy egyik partja falszerű és sziklás, felette köves és kopár vidék emelkedik; másik oldala domborúan húzódik föl-felé és laza, könnyen átható talaj takarja. Az ősember tehát, természetes, inkább ezt, mint a köves partot választotta lakóhelyül, melynek csak annyiban vette hasznát, hogy közelsége miatt könnyen megszerezhetette az őrléshez, tűzhelyekhez, urnasírokhoz és sáncerősítéshez szükséges követ.

Az ásatás. Pákozdváron már régebben is találtak régiségeket, főleg

őskori urnákat. Miután a vár területe a székesfehérvári káptalan birtoka, a leletek Károly János nagypréposthoz kerültek, kinek halála után nyomuk veszett. 1925 tavaszán a vár területein végzett földmunkálatok közben újabb leletek jutottak felszínre. *Zaitz Gusztáv*, káptalani jószág-felügyelő a leleteket bejelentve a székesfehérvári múzeumnak, a további teendőket ez vette kezébe. Mindenekelőtt helyszíni szemlét és próba-ásatást végeztünk. A vár kedvező fekvése, a világosan kivehető sáncok, a szanaszét heverő őskori cserepek, a próbaásatás folytán előkerült edények, kő- és csonteszközök világosan mutatták, hogy itt őskori teleppel van dolgunk és mert leletekben is gazdagnak ígérkezett, elhatároztuk tüzetesebb feltárását.

A terv kivitelének azonban a múzeum szerény anyagi viszonyai mellett nagy nehézsége volt a költségek előteremtése. Ez is hamar megoldódott. *Jancsó Sándor*, hadiárvaintézeti igazgató az intézet cserkész-csapatát átengedve az ásatás céljaira, velük a munkát augusztus havában megkezdhattuk. A siker oly nagy volt, hogy ennek alapján most már a nagyközönséget és hatóságokat is felkérhettük a kutatás pénzbeli támogatására. Kérésünk nem volt hiábavaló, a m. kir. vallás- és közoktatásügyi minisztérium 10 millió, Székesfehérvár városa 5 millió, Fejérmegye 2 millió, a nagyközönség pedig 6 millió 700 ezer koronával járult az ásatások költségeihez. Ezenkívül *Jancsó Sándor*, *Pfinn István*, *Stankovits János* és *Zaitz Gusztáv* urak a szükséges fuvarok felajánlásával voltak munkálataink nagy segítségére.

Jelen beszámolónk három ásatás eredményéről szól. Az első 1925. augusztus 18-tól szeptember 26-ig, a második 1926. június 7-től 26-ig, a harmadik 1927. szeptember 7-től 26-ig tartott. A munkálatokat *Marosi Arnold* múzeumi igazgató irányította, az állandó felügyeletet, a leletek kipreparálását *Lichtnecker József* régiségkutató végezte. *Philipp István* reálgimn. rajztanár rajzokkal és festményekkel, *vitéz Láng István* városi számvevő fényképfelvételekkel, *dr. László Gábor* m. kir. főgeológus a telep helyrajzának megrajzolásával járultak munkánk sikeréhez. A földmunkálatokat két hétig hadiárvák, tovább napszámosok végezték.

Az ásatás folytán feltárult két-három méter vastag talajban két réteget találtunk; a felső szürke és többszörösen bolygatott volt, mely alatt különböző mélységben bolygatatlan, sárga föld következett. A szürke talajban kemény, sok helyütt csak csákánnyal megbontható területek és laza, lapáttal is kihányható részletek váltakoztak egymással. Helyenkint egész hamutelepeket találtunk tűzhely-maradványokkal, néhol az

edénytöredékek egész halmazával, törött csont-, agancs- és kőeszközökkel. Ez tehát a kultur-réteg. A sárga talaj teljesen meddő volt, egyes helyeken azonban szürke földdel kitöltött üregek mélyedtek bele, miként kiderült, az őskori ember földalatti lakásának, éléskamrájának, tűzörző gödrének betömődött maradványai.

Pákozdvár nemcsak természetes erődítmény, mesterséges védőművei is vannak. A bodzavölgyi feljáró felső nyílását bástyaszerűen felhányt magaslatok védik, valóságos várkaput alkotnak belőle. Előtte szűk út vezet, melyen túl meredek völgypart következik. A kapuval szemközt azonban a part egy kis terrasszá szélesedik, hogy támadás esetén a kapuvédőknek legyen hol elhelyezkedniök.

A bástyaszerű magaslatokból sáncok indulnak ki. A Nagyvárbán csak a Bodzavölgy mentét kíséri sánc, ahol a völgy fölfelé fokozatosan alacsonyodó partjai tették szükségessé a feltöltést. Ez a vár belsejéből nézve szelíden emelkedő, hosszú halmot mutat, de a bodzavölgyi oldalon meredeken ereszkedik lefelé. Másutt a völgyek mélysége eléggé biztosította a Nagyvár védelmét. A Kisvár már nagyobb erősítést kívánt. Közte és a mögötte levő fennsík között nincsen természetes akadály, itt tehát kettős sánc védi a telepet. A belső a kapu melletti bástyából indul ki és veszi körül a Kisvár területét; a külső ebből a belső sáncból szakad ki és övezi a várat, illetőleg választja el a mögötte lévő fennsíktól. E külső sánc mellett még megvan az árok is, melyből a sáncot felhányták és a nép ma görög ároknak nevezi. Innen a fennsíkról is vezet egy út a Nagyvárba, mely a Kisvár sánca és a mély Csepegő-völgy között halad és a kapu előtt találkozik a bodzavölgyi feljáróval.

Hogy a sánc belsejét is megismerjük, a Nagyvár sáncát átvágtuk, ami által egy 19 m hosszú és középtáján 5 m mély árkot kaptunk. Érdekes kép tárult elénk. A sánc tetején, közel a felszínhez két-három rétegben egymásra rakott, agyagtapasszal összeragasztott köveket találunk, melyek védőbástyaként takarták a sáncot. A kihányt földből előkerült leletek megegyeztek a vár belsejében találtakkal. Meglepő, hogy lent, a sánc mélyén három betömött üregre akadunk. Egy a sánc közepetáján, kettő végén feküdt. Valószínű, a sáncfelhányás előtt készültek és csak azután kerültek oly mélyen a föld alá.

Ásatásunk legnagyobb része a Nagyvár területén folyt le. Eljárásunk 1925-ben az volt, hogy közel egymáshoz 4—6 négyzetméter területű gödröket ástunk egész a bolygatatlan talajig. Kezdetben csak a leletekre ügyeltünk, minél több anyagot akarván összegyűjteni a mú-

zeum számára. Később azonban az egyik kutató-gödörben, a sárga löszben egy 130 cm átmérőjű, köralakú, szürke folt tűnt föl, mely betöltött földalatti üregnek bizonyult. Most már erre is kiterjedt figyelmünk. Mindenekelőtt a köralakú foltot mutató gödör viszonyairól igyekeztünk tájékozódni. A gödör teljes kitisztítása csak zavarta a helyzetet, mert több folt is kapcsolódott a köralakúhoz, tűzhelynyomok is kerültek elő, melyek egymáshoz való viszonyát sehogysem tudtuk megállapítani. A gödör egyik oldalán egy különálló félkör is került felszínre, fele az eredeti üreg alapjának.

Még érdekesebb volt az a gödrünk, melyben egy négyfülkés földalatti lakás alaprajza bontakozott ki. Ugyanis az üreget kitöltő szürke föld az alaprajzban két méter átmérőjű középkört, továbbá ehhez csatlakozó négy, kisebb oldalkört képezett, míg az üreg falát alkotó lösz az oldalkörök közötti teret töltötte ki. A középkör Philipp István szerint megfelelt a lakás középső, tágas részének, a nagy oldalköz pedig a fülkének. E fülkék talán kemencéül, raktárul, fekvőhelyül szolgáltak, a lakás nyílását pedig, melyen átbújva létraszerű ágon lehetett lejutni a lakásba, az eső ellen ágsátor takarta. A lakás érdekességét emelte a benne talált leletek sokasága. Nemcsak cserepek, ép edények is kerültek elő belőle, továbbá vagy tíz liternyi égett búza és bronzleletek. A bronzok olvadása, a megszenesedett búza és az edények kormos volta arra vall, hogy a lakást tűz pusztította el.

Ez eredményektől felbuzdulva 1926. évi első ásatásunkat főleg az ősember lakóhelyeinek feltárására szántuk. A sáncátvágásnál kezdtük meg a munkát, ahol két egymással összefüggő verem körvonalaíra és tűzhelynyomokra akadtunk, de oly kuszált helyzetben, hogy nem tudtunk rajtuk eligazodni. Majd tovább délre folytattuk a feltárást a mult évi ásatás területéig egy 2 m széles és 25 m hosszú kutató-árok-kal. Eddigi tapasztalataink után most már nem volt nehéz a keresett földalatti üregek föllelése, a talajviszonyok mindig biztos nyomra vezettek bennünket. Egyik helyen mintha a földet ledöngölték volna, csákánnyal kellett dolgozunk, másutt meg szaladt az ásó és hamuval kevert föld omlott utána. Mikor aztán ezeket a laza, hamus helyeket kitisztogattuk, ott állt előttünk az ősember méhkasalakú földalatti lakása, szilárd összeállítású falával, melytől az üreg porhanyó tölteléke szinte magától elvált.

Ily módon 13 üreg körvonalaít sikerült megállapítanuk. Közülük 8 külön állott, semmi összeköttetésük nem volt szomszédaikkal. Ötnek

egymásba kapcsolódó körvonalai azt a benyomást keltették, hogy a régi, betömött vermek fölött később megint ástak vermeket, melyek a feltárásnál emeletszerűen következtek egymásra. Az üregek fenék-átmérője különböző volt: volt közöttük 110, 140, 176, 180, 192, 243, 250, 260 cm átmérőjű. Fenekük mélysége a felszíntől számítva 2 és 4 méter között változott (53. kép).

Legérdekesebb feltárásunk egy ágsátoros lakás alapjának kiásása volt. A kutató-árok felszínétől egy méter mélységben a szürke földben

53. KÉP. KUTATÓ ÁROK FELTÁRT PUTRIKKAL.

Vitéz Láng István fényképe.

10 cm vastag löszréteg mutatkozott. Letakarítva a fölötté lévő földet, 380 cm átmérőjű, félkör alakú sárga foltot kaptunk, melynek szélén tűzhelyet, agyaggulákat és ágbenyomásos agyagtapszokat találtunk. Az egyik tapaszt síma felülete meszelt. Átérve a löszréteg alatti, szürke föld átkutatására, ott veremre bukkantunk. Kutató árunk épp a verem szélét érinté és így mikor a benne levő laza földet kihánytuk, az egész üreget

megkaptuk a löszmezőn végződő nyílásával együtt. Az üreg méhkas formájú volt, fenékátmérője 110, magassága 130 cm (54. kép). Arra nézve, hogy mindez minek a maradványa, azt hiszem, nem tévedünk, ha az ősember ágsátoros lakására gondolunk. A félkört, melyet a kutatóárok átvágott, kiegészítve teljes körre, megkapjuk a lakás löszszel kitapasztott alakját. Ennek falát egy méter magasságban a környező talaj alkotta, mely felett, miként az agyagtapszok mutatták, ágakból összerótt, agyaggal tapasztott és kimeszelt sátor emelkedett, a lakás közepén levő verem pedig éléstár lehetett.

Megkíséreltük az ásatást a Kisvár területén is. Itt is találtunk putrimaradványokat, de a terület leletekben oly szegénynek mutatkozott, hogy bővebb kutatásra nem volt érdemes. Az urna-temető feltárását megnehezítette a rajta levő fiatal tölgyültetvény és e miatt alaposabb kutatást nem végezhattünk. Néhány sírt mégis felbontottunk minden különösebb újdonság nélkül.

Leletek. A három ásatás eredményeként kellő válogatás után összesen 1228 darab tárgyat vezettünk be múzeumunk leltárába. E szám, tekintve a sok kiselejtezett anyagot, a feltárt terület arányához mérten nagy eredmény, de értékessé főleg az teszi, mert a vele egykorú és szakkörökben közismert leletek mellett van közöttük ritkaság is. A leletek függőleges eloszlásában időrendi sorrendet nem tudtunk megkülönböztetni, talán azért,

54. KÉP. ÁGSÁTOROS LAKÁS FÖLDBE ÁSOTT ALAPJA
AZ ALATTA LEVŐ ÜREGBE VEZETŐ NYILÁSSAL.

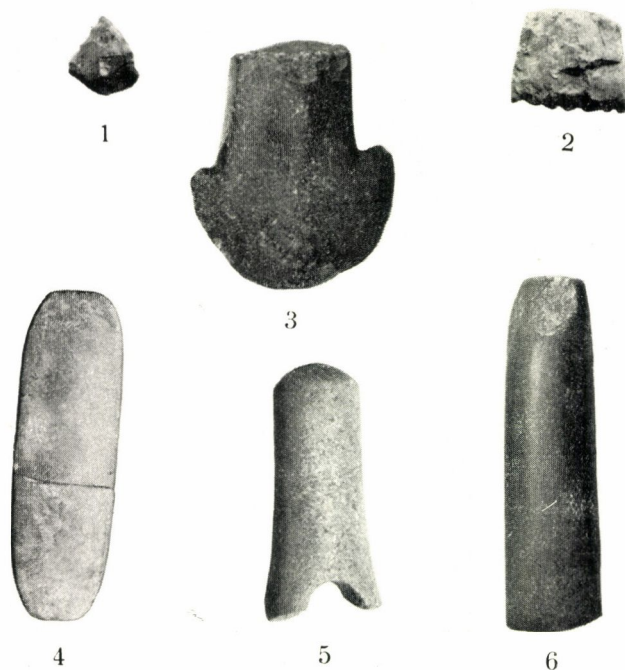
Vitéz Láng István fényképe.

mert az ehhez szükséges lassúbb munkához, pontosabb megfigyeléshez és feljegyzésekhez nem volt elég időnk. Ami a leletek vízszintes eloszlását illeti, szétszórtnak mindenütt találhatók, egyes helyeken pedig, főként a hamus földdel megtöltött üregekben, az edényfélék szinte raktárszerűen voltak együtt. Úgy tűnt föl, mintha az elhagyott egykori lakásokat szemétdörmök használták volna, hová a törött jószágokat összehányták. Másutt égési nyomokra akadtunk, és az a látszat, mintha a lakást tűz pusztította volna el, de a benne égett tárgyak fennmaradtak. Ép tárgy nagyon kevés van, legfeljebb kis po-

harak, mégis az együvé tartozó cserépdarabok összeválogatásából több edényt sikerült rekonstruálnunk.

Kőtárgyat 75-öt szállítottunk be a múzeumba, és pedig 20 pattintott kovát, 12 kőéket, 6 nyél-lyukas baltát, 3 buzogányt, 11 csiszoló- és őrlőkövet, 9 fenőkövet, 10 csiszolt kavicsot, 1 kőmozsarat és 1 bőrsimító (?) eszközt.

A kovák között van 1 nyílhegy és 6 fogazott élű fűrészfűrés (55. kép, 1–2).

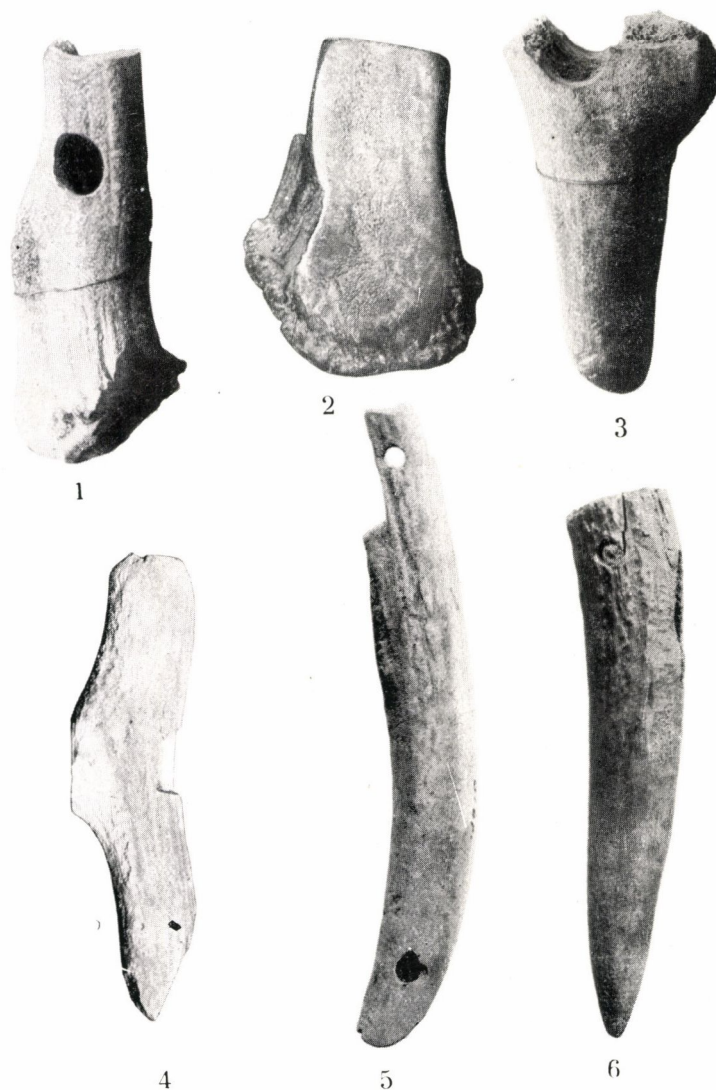

55. KÉP. PÁKOZDVÁRI KŐESZKÖZÖK.

Szokatlan alakja miatt külön figyelemre méltó az egyik kőbalta. Sajnos, csak töredék, mindössze 7,5 cm, legjellemzőbb része kétoldalt kiugró, félkör alakú éle (55. kép, 3). A nyél-lyukas kőbalták között is van egy szebb típus, megmaradt felső része fokosainkra emlékeztet (55. kép, 5).

Megmunkált agancsot 65 darabot osztottunk be. Van közöttük csákány is: hossza 22 cm, egyik vége hegyes, a másik élezett, a nyél-lyuk egyik oldalán kerek, a másikon négyszögű (56. kép, 4). Az agancsok között akadt egy vége felé vékonyodó, fokosforma eszköz (56. kép, 3). A szúrásra használt agancsvégek néhány példánya át van lyukasztva.

Az itt bemutatott darabnak vége kivájt, mintha nyélre húzva, lándzsaként szerepelt volna (56. kép, 6). Kérdéses a rendeltetése egy két lyukkal átfúrt, hasított agancsnak (56. kép, 5).

56. KÉP. PÁKOZDVÁRI AGANCSESZKÖZÖK.

Szép kidolgozásával kelt figyelmet két derékszög-alakú agancsszerszám, melyek szúrásra vagy nyélre erősítve fókusnak is alkalmasak voltak (57. kép). Két díszítéssel agancsunk zablaszárt alkotott. Ezt

57. KÉP.
AGANCSESZKÖZ.

igazolják a közepükön látható, tágas szájrúd-tartó nyílások, két végükön pedig a kantár és gyeplő megerősítésére való lyukak (58. kép). Figyelemre-méltó két gödörkével díszített agancslemezünk is. Az egyik piskótaalakú, de fele hiányzik, a másik alakja szerint valami kapcsoló lehetett, amit három, kopott nyílása igazol (59. kép).

Az ősember a véső, fúró, lyukasztó eszközeit az agancsnál keményebb anyagból, csontokból készítette. Erre kiválóan alkalmasak voltak a szarvas és őz rugalmas lábszárcsontjai, amiben a pákozdvári embernek hegyes-völgyes, erdőkkel koszorúzott lakóhelyén bőven volt része.

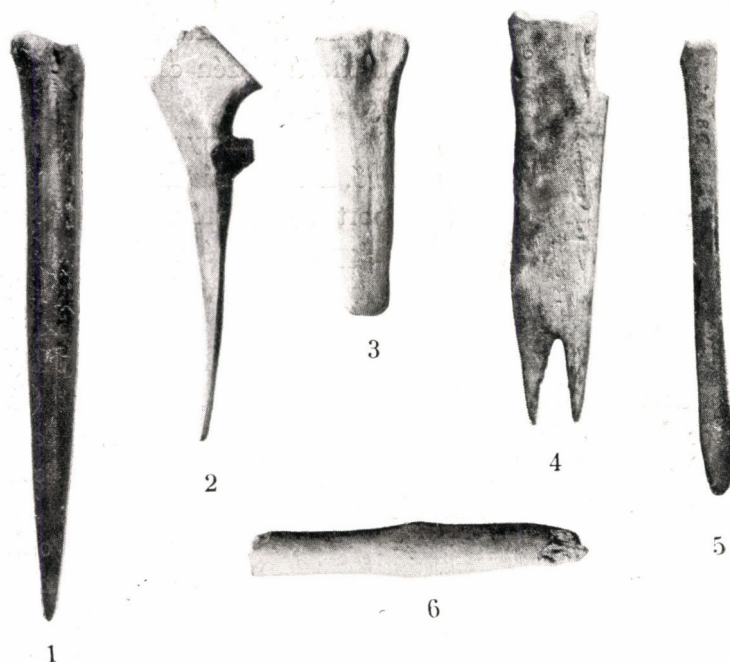

58. KÉP.
ZABLASZÁRAK AGANCSBÓL DÍSZÍTÉSSEL.

59. KÉP. DÍSZÍTETT AGANCS-
FARAGVÁNYOK.

A csontok eszközzé való átalakítása könnyűszerrel ment. A vastagabb csontokat kettéhasítva, a vékonyabbakat pedig e nélkül is, egyszerűen élesre vagy hegyesre csiszolták és ezzel kész volt a véső vagy ár. A pákozdvári ásatások 26 csontvésőt eredményeztek (60. kép, 3), míg az árként, fúróként használható csonteszközök száma 32 (60. kép, 1–2). A bordákat simító és vágó eszközöknek használták föl. Késforma kevés akad köztük, a pákozdi leletek között mindössze 3 (60. kép, 6). Annál

60. KÉP. PÁKOZDVÁRI CSONTESZKÖZÖK.

több a simító (32 db), amire különösen az edénykészítésnél volt szükségük. Közelebbről meg nem határozhatók egy kétágú és egy kis kanálszerű csont-eszközünk (60. kép, 4–5).

Tűknek leginkább a vékony madárcsontokat dolgozták föl. Erre ott, a Velencei-tó környékén nagyon alkalmasnak kínálkozott a gázlók vékony, de kemény csüdje, melyet tűhegyesre csiszolva és átfúrva alakítottak át tűvé. Néha a hegyes állatfogakat is felhasználták e célra. Ilyen tűféle csontot vagy 13 darabot gyűjtöttünk össze. De akadtak finoman átfúrt madárcsontok a maguk természetes alakjában is, melyek valószínűleg díszül szolgáltak (61. kép).

61. KÉP. CSONTTŰK.

Ékszerűen kedvelték a kagylókat és állatfogakat, melyeket átlukasztva akasztottak magukra. Ily fogakból szétszórtan 2 került elő, 5 db pedig bronzdíszekkel együtt, mint nyakékszer-részek. Mint ritkább lelet kiemelendő egy ékszerként szereplő vadkan-agyar, felső, domború élén a nyakba függesztésre egy lyukkal, alsó, homorú részén csüngők számára három lyukkal.

Bronztárgy aránylag kevés került elő. Előfordulásuk szerint három csoportra oszthatók. A fent ismertetett, négyes putriból való lelet: 2 sarkítottan peremes véső, az egyik 13,5, a másik 8,5 cm magas: bronztőr töredéke; két lyukkal áttört bronzpityke (62. kép).

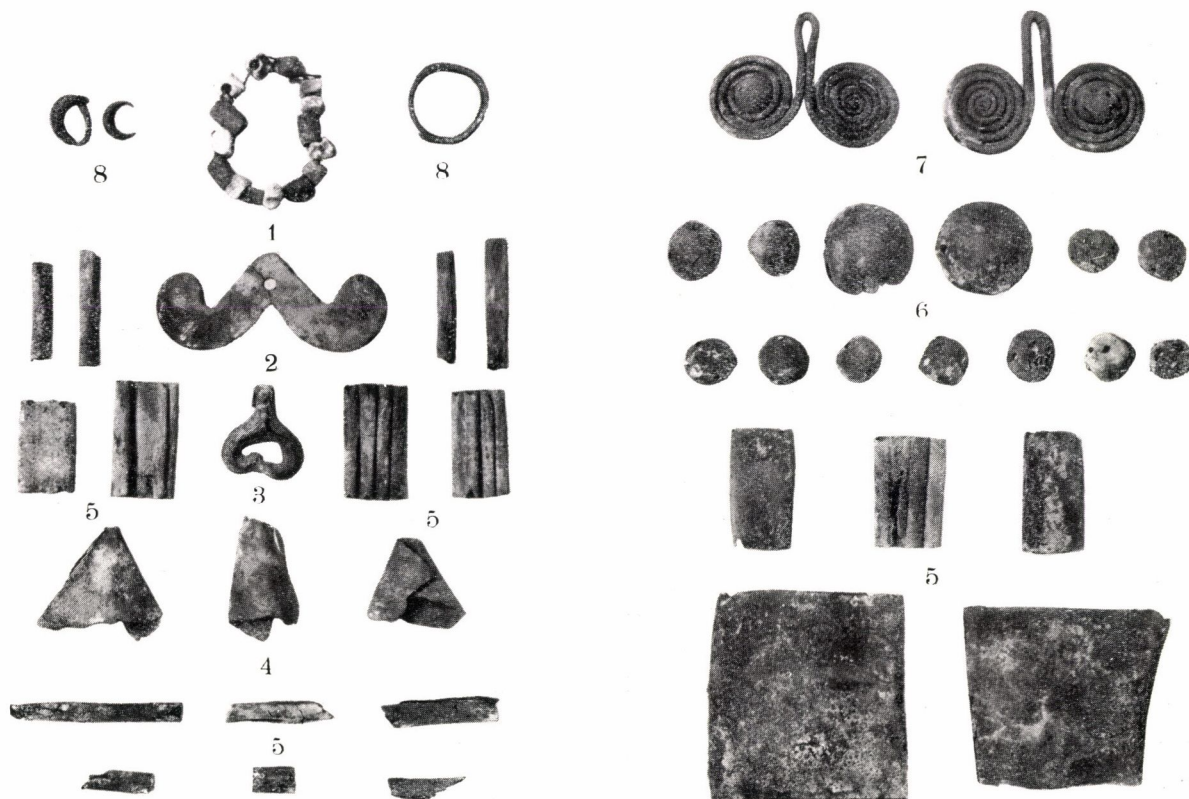
Az urna-temetőből való a következő együttes sírlelet (63. kép): 6 hengeres bronz- és 9 kockaalakú masszagyöngy (1); fecskefarkú csüngő (2); félholdalakú csüngő (3); 3 tölcséralakra összehajtott lemez (4); 19 csövesen összehajtott lemez és töredék (5); 30 bronz-

spirál; 2 nagyobb és 14 kisebb lyukasztott bronzkupak (6); 2 kettős sodronytekercs (7); 2 kis bronzgyűrű (8). Ugyancsak urnasírból való egy kis 3,5 cm átmérőjű, köralakú, átlukasztott bronzlemezke is keresztalakú pontdísszel.

A harmadik nagyobb bronzlelet tűzhelybe volt tapasztva. Ennek részei: 2 tű, nyakdísz-csüngők és egy díszített bronzpánt. A tűk egyike 30, a másika 31

62. KÉP. BRONZESZKÖZÖK OLVADÁSI FOLTOKKAL.

63. KÉP. URNÁBAN TALÁLT BRONZLELET.

cm, gömbösiüvegalakú fejük csillagalakban körívekkel díszített, rovátkás tűjük jellegzetesen hajlított és csavart (64. kép). A nyakdíszhez tartoznak: 6 szívalakú csüngő, közülök 4 pontdíszes; 8 félholdalakú csüngő, kettő nagyobb, hat kisebb; kis bronzpityke; 5 átfúrt állatfog; 25 spirál és 4 csöves töredék (65. kép). A lelet legérdekesebb része a gyűrűalakban összehajtott bronzpánt háromszögalakú kiemelkedéssel és vésett díszítéssel. Gyűrűs alakját valószínűleg később kapta. Eredetileg egyenes pánt lehetett, melyet a végeken levő lyukakba fűzött fonállal a homlokra erősítettek és diadémszerűen ékesítette a fejet (66. kép).

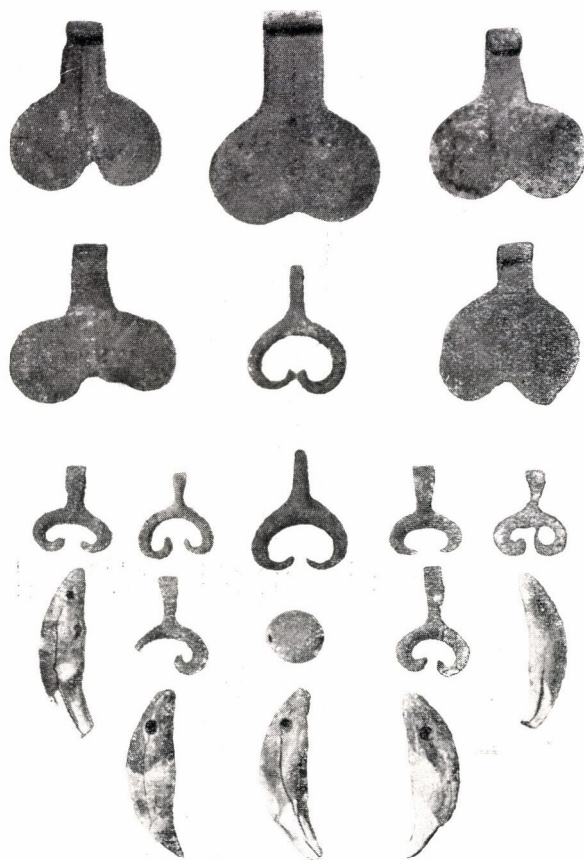
Szórványos leletek: egyik végén élezett, másikon hegyezett bronzpálca (22,2 cm hosszú), négyszögű pálcika törött véggel. A telep környékéről való egy 8 cm hosszú szárnyas véső. Két, agyagból készült öntőminta is került elő: az egyik tűvéget, a másik tűfejet mutat.

Nagyon változatos az edények csoportja. Legnagyobb köztük egy, a temetőben előkerült, teljesen ép hamvveder: magassága 57, szájpereme

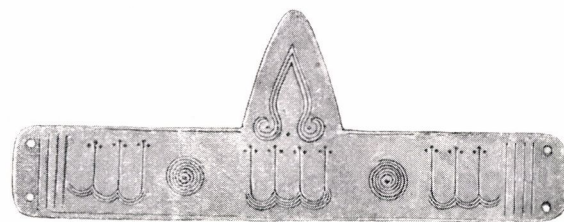

64. KÉP. BRONZTŰ ÉS GOMBJÁNAK DÍSZÍTÉSE.

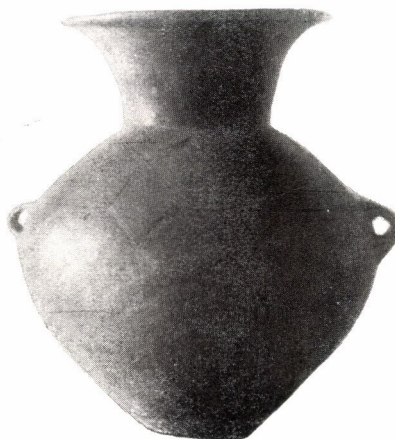

65. KÉP. NYAKÉKSZER-RÉSZEK : BRONZCSÜNGŐK
ÉS ÁLLATFOGAK.

66. KÉP. BRONZ HOMLOKDÍSZ.
Philipp István rajza.

67. KÉP. HAMVVEDER.

68. KÉP. DÍSZEDÉNY.

37 cm, hasát egymást keresztező barázdaszalagok díszítik (67. kép). Legszebb darab egy veresessárga edény, mely analóg a rákospalotai kincslelet edényével (Hampel J.; *Bronzkor emlékei Magyarhonban* I. 86. t.). A Nagyvár területén összetörve került elő, de darabjaiból kevés kiegészítéssel teljesen helyre lehetett állítani. Magassága 34, szájbősége 22 cm. Hasától egész a szájperemig hatalmas fülek nyúlnak ki, melyek félholdalakú vajúlatban végződnek. A nyak alatt az egyik oldalon 3 bütyök díszíti, a másikon a középső bütyök helyén egy kis fül van. A bütyök körül és has közepén barázdás dísz emeli szépségét. Az egész meglepő szabályossággal van felépítve, mintha csak

69. KÉP. HAMVVEDER.

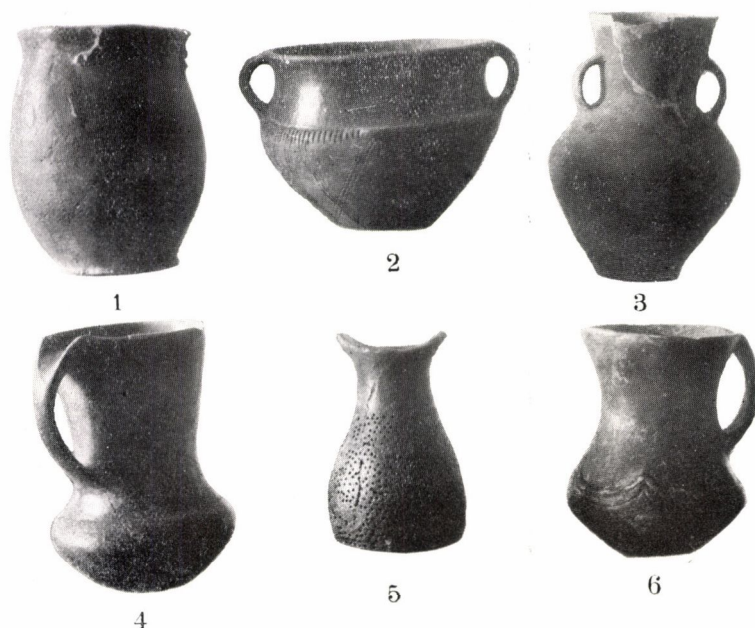
70. KÉP. FAZÉK FEDŐVEL NÉGYLÁBON.

korongon készült volna (68. kép). A harmadik ide, az urnák csoportjába tartozó ép edényünk szintén rekonstrukció eredménye. Magassága 34,5 cm, egyfülű, karcsú alakja, íves és bütykös díszítése kiemeli a köznapiság sorából (69. kép).

A fazékféle edények közül figyelemreméltó az a csúcsos fenekű, kétfülű fazék, melyet teljes épségben talált fedővel és darabjaiból összeállított, négy lábú tűzkutyán mutatunk be. A fazék magassága 25, pereme 24 cm. Nyaka alatt bütykök, rovátok és hosszanti barázdák díszítik (70. kép).

Egyéb, efféle házi használatra készült edények alakja nagyon vál-

tozatos. Van köztük, miként képünkön látható, fületlen köcsögforma, kétfülű alacsonyabb és karcsúbb fazék, azután kancsó (71. kép). A bemutatott két (4. és 6.) kancsó közül az egyiknek (mag. 15 cm) szép «ansa lunata» füle, fénylő, sárgásszürke színe, vékony cserepe kelt figyelmet, a másik feketés színű és ívelt dísz visel (mag. 16,5 cm). A köztük álló, apró lyukacsokkal áttört edény töredékekből van összeragasztva (5.). Magassága 15,5 cm. Fent szarvalakú nyúlványai vannak. Alul is nyílt, mint a lámpaüveg, de széle befelé hajló, keskeny

71. KÉP. FAZEKAK ÉS KANCSÓK.

peremet alkot, úgy hogy e peremre a felső nyíláson keresztül pálcikákat állíthatunk. Hasonló edényeket talált Wosinszky Mór Kölesden és Lengyelen (Tolna megye) és mint lángborítókat írja le. De alkalmasak arra is, hogy a felső nyíláson keresztül az alsó peremre vékony fenyőpálcikákat helyezzünk, hogy azoknak a szájon kiálló szabad végét meggyújtva világítsunk velük. Tehát a lámpát helyettesítették, melynek lángját az oldalfal lyukacsain betóduló levegő élesztette.

A bögrék között érdekesebb darabok (72. kép): vöröses színű, 18 cm magas, füles bögre, nyakán mészbetét, alsó zeg-zugos vonal és barázda-szalagok (1); két füles pohár szürkés színnel (3. és 4.);

72. KÉP. BÖGRÉK.

73. KÉP. IVÓPOHARAK.

kétfülű csésze, magassága 8, szájbősége 13,5 cm, peremén mészbetét, alján egymást keresztező barázdák (2); 8,5 cm magas szűrőedény két füllel (5).

Kisebb, ivásra szolgáló füles poharak (73. kép): az egyik karcsú, derékban összenyomott, 11,5 cm magas, karcsú alakjával (1.); kettő «ansa lunata»-s fülével (2., 3.); másik kettő szép sárga, illetőleg fekete

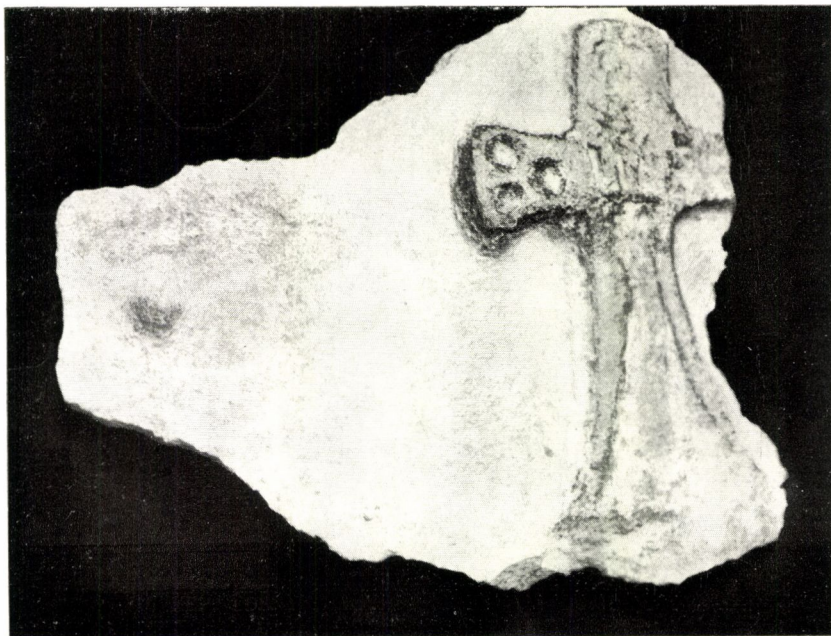
74. KÉP. MÉSZBETÉTES EDÉNYEK.

75. KÉP. POHÁRKÁK.

fényével (4., 6.); míg köztük álló, csorba példány (5.) szokatlan, egyenes vonalú, geometrikus díszítésével vonja magára a figyelmet.

A mészbetétes keramikát (74. kép) leginkább kis poharak képviselik a közismert vonalas és pontdísszel (1–3.), de akad köztük szalagdíszes is (4.); nagyon csinos két felfüggesztésre szolgáló, fülekkel felszerelt edényke, az egyiket köröcskék (1.) díszítik. Nagyobb mészbetétes edényekből csak töredékek maradtak fenn, belőlük is bemutatunk három peremrészletet (7–9).

76. KÉP. EDÉNYTÖREDÉK BRONZBALTA DOMBORMŰVÉVEL.

Elütő a szokásos edényformáktól egy kis négyszögletű edényke (75. kép), melynek oldalait a fenékvonal középpontjából háromfelé ágazó vonalak, fenekét pedig az éllel párhuzamos barázdaszalagok díszítik (1.): méretei: magassága 5,5, hossza fent 9, lent 6, szélessége lent 4 cm. A hallstatti kultúrába való átmenetet jelzi egy csavarmenetes, bordákkal díszített pohárka alsó töredéke (2.). Az alattuk levő három apró edényke gyermekjáték.

A telepen található rengeteg cserépből kiválogatva a díszítéseseket, az újjnyomások, hullámos, párhuzamos vagy egymást keresztező

mintákból egész sorozatokat állítottunk össze. Akadt köztük meander-szerű is. Ugyancsak gazdag változatot sikerült összehoznunk fülekből és edényperemekből. Igen becses, talán egyedülálló egy domborműves cserépdarabunk, mely nyélre erősített peremes bronzbaltát ábrázol. A cserép domborulata arra utal, hogy edényrészlet (76. kép).

A tálak nem mutatnak eltérést a szokásos típusoktól. A fedők között azonban új, szokatlan alakokkal is találkozunk. Jellemző vonásuk, hogy a fedő közepén csészeszerű mélyedést képező perem emelkedik és a fül ezekhez kapcsolódik. Két darabot teljesen rekonstruáltunk; a magasabb peremű és kétfülű átmérője 16, a másiké 18 cm. Öt db kisebb evőkanál mellett akadt egy 12 cm átmérőjű merőkanál is.

Az orsógombok, karikák is nagy változatot mutatnak. A számos agyaggúla között ritkább lelet a már említett és a mi vasháromlábunknak megfelelő agyagnégyláb, melynek középső nyílásába állították az edényt (70. kép). Kemencerészeket is találtunk; egy nagyobb, kemenceszáj betámasztására szolgáló agyaglapot, kemencenyílásdugókat, füstvezető csőrészt, egy nagyon vastagfalú, talán kovásztartó agyagtálcát.

A földalatti üregekből előkerült, megszenesedett magvakban búzára, makkra, a borsóhoz, vadalmához hasonló termésekre ismertünk.

A sok állati csont között akadt néhány embercsont is, de nagyon szétszórtan.

Marosi Arnold.

77. KÉP. TERRACOTTA-KORONG BRINDISIBEN.
(Szerző felvétele.)

ASCENSIO-ÁBRÁZOLÁS BRINDISIBEN.

Brindisi kis múzeumának régiségei közt néhány esztendő óta egy figyelemreméltó terrakotta- emlék foglal helyet. A múzeum népszerűsítését szolgáló nyolcoldalas nyomtatványban PASQUALE CAMASSA kano-nok úr, a gyűjtemény gondozója így ismerteti : *Un disco di terra cotta, trovato recentemente, nella cui zona circolare sono rilevate undici costellazioni dello zodiaco, per indicare forse, con la mancanza della dodicesima, in quale epoca dell'anno accadeva l'avvenimento ricordato con la rap-presentazione principale.* A 35 cm átmérőjű, 12 mm vastagságú korong a városban, a Via Garibaldin folytatott építkezések alkalmával került napfényre, lelőhelye tehát messapus föld. Kora szerint első tekintetre a római Itáliából valónak kell tartanunk, vagyis a Kr. e. 245 utáni idő-ből valónak, amióta Brundisiumban római kolónia telepedett meg : sőt hajlandóbbak volnánk inkább késői, mint túlkorai időre tenni. Viszont a rajta ábrázolt tárgyak egy csoportja olyan szembeszökő mó-don köti össze a korongot a délitáliei Nagygörögország egy jellegzetes emlékcsoportjával, a *dischi sacri* néven ismeretes tarentumi terrakotta-reliefekkel, hogy a görög vallástörténelem oldaláról való megvilágítása,

éppen az említett, szintén megfejtésre váró ábrázolásokkal kapcsolatban, a magyarázat első követelményei között kell, hogy szerepeljen.

Különösen ez a körülmény késztet arra, hogy a múzeum vezetőjétől, CAMASSA főtisztelendő úrtól felajánlott engedelemmel élve a korongot minél előbb nyilvánosságra hozzam. Fölösleges sok szót vesztegetni arra, hogy mily fontos számunkra az antik vallásosság egy új emlékének ismerete éppen Délitáliában. Ez a terület ugyanis az, ahol olyan kölcsönhatás jöhetett létre vallásos és filozófiai gondolkodás között, mint a görög műveltség körén belül talán sehol másutt, s ahol az érintkezés ugyanakkor a görög és itáliai vallásosság között is fennállott. A messapusok vallása természetesen ismeretlenebb előttünk, semhogy kellőképpen számításba vehetnők. Kísérletet kell tennünk a rendelkezésünkre álló görög anyag felhasználásával előrejutni — a már említett tarentumi korongokkal való rokonvonások erre feljogosítanak — annál is inkább, mert Nagygörögország vallástörténetének felderítésére az archaeologia körén kívül eddig aránylag igen kevés történt.¹

A tárgy természeténél fogva nekem is lehetőleg e körön belül kell maradnom, teljes tudatában ismereteim korlátozottságának. Hogy az érdekes kis emlék magyarázatát legalább megkísérelhetem, azért elsősorban a szeretetreméltó conservatorenak, Brindisi régiségei hivatott gyűjtőjének és őrzőjének tartozom hálával.

I. A zodiakus.

A korong fentidézett rövid ismertetése joggal emeli ki, mint a legszokatlanabbat rajta, a szélén kissé bemélyített gyűrűben körülfutó, 11 jegyből álló zodiakust. Ezzel a feltűnő, emlékeinken valóban ritka jelenséggel kell legelőször foglalkoznunk. Fontossága, mint szilárd kiindulóponté, a korong valamennyi ábrázolásának megítélésénél rögtön ki fog derülni, ha nem is vonhatunk le belőle az értelmezésre vonatkozó messzemenő következtetéseket. Az a feltevés azonban, hogy a korong sepulchralis rendeltetésű, ily következtetések levonása nélkül is helyes lehet. A korong lelőhelyének közvetlen környékéről ugyanis — a kitűnő conservatore megfigyelése szerint — kétségtelenül sepulchralis

¹ Giulio Giannelli könyvében, *Culti e miti della Magna Grecia*, Firenze 1924, a régibb irodalom is megtalálható. L. ugyane szerző újabb könyvét is, *La Magna Grecia da Pitagora a Pirro I.* Milano 1928, s Ciaceri nagyobb munkáját, *Storia della Magna Grecia*. 1924—28.

rendeltetésű emlékek nagyobb számmal kerültek a múzeumba. Megjegyzendő még az is, mielőtt a tárgyalásba fognánk, hogy a korongon mutatkozó egyetlen lényegesebb sérülés a perem alsó részét középen, s vele a legalsó állatövi jegyet rongálta meg. A megmaradt kiemelkedések nem egész világosan, de mégis legkönnyebben a halak képévé egészíthetők ki. A többi jegy azután, az óramutató haladásának irányában : vízöntő, bak, kos, ikrek, bika, rák, oroszlán, szűz, skorpió és nyilas. Amint látjuk, magával a sorrenddel is foglalkoznunk kell (1), mielőtt a 11-es szám magyarázatára (2) s a jegyek leírására (3) rátérhetnénk.

1. A hagyományos és valóságos sorrendtől való eltérés először a bika és ikrek helyének felcserélése, másodszer a bak, vízöntő, halak sorának megfordítása. A szándékosság gondolata kizárt. A hagyományos sorrend, mint hangsúlyoztuk, a valóságos : az állatöv jegyei egymáshoz való viszonyukban az égen szilárdak. A sorrend elhibázása művészeisebb állatöv-ábrázoláson is előfordul : példa a sentinumi Sol-mozaik Münchenben, melyen a kos a nyilas mögé került, a mérleg és skorpió felcserélődött.¹ Ennél az utóbbinál is sokkal inkább lehet az antik mester, mint az újkori restaurator gondatlanságát feltételezni. A mi korongunk készítőjének asztronómiai műveletlenségéről meggyőződhetünk majd : itt csak az a kérdés, hogy nem ugyanennek tudható-e be az egyik jegynek teljes elhagyása.

Próbáljuk a készítő munkájának menetét abból a célból elgondolni, hogy a hibák forrását megtaláljuk.² Ez nem nehéz, ha abból a feltevéseből indulunk ki, hogy mesterünk egy ellenkező irányú zodiakust három-csoportokra tagolva másolt, elkezdve a kossal.³ Ez ugyanis az egész ábrázolás főtengelyét alkotó vízszintes átmérő fölött áll, ellenkező irányba fordulva, mint a szabályszerű állatöv-ábrázolásokon. Ebbe a csoportba esik azután a kisebb hiba, a bika és ikrek felcserélése. A felső félkör második csoportja helyes. A következő csoportban a skorpió helyzete ismét megfordított, de pontosan két jegy helyét foglalja el : még egyszer olyan hosszú, mint a szűz, vagy a nyilas. Az utolsó csoport

¹ Engelmann, Arch. Zeitg. 35, 1877, 10. l. és 3. t.

² Szövegezésem abból a benyomásból indul ki, hogy a korong kézi munka, s nem kész forma lenyomata. Ha e felfogás ellenkezője volna a helyes, az elmondottak a formára vonatkozólag ugyanígy fennállnának.

³ A kos *princeps* Man. I. 263 ; *dux et principium signorum* Nigidius Figulus fr. 89 Swob. ; s ezért ἡγεμονικόν astrologiai szövegekben, Boll, Aus der Offenbarung Johannis 44, 3.

pedig a maga egészében, az ellentétes irányú mintának megfelelően fordított. Az állatöv köre végeredményben korongunkon is 12, nagyjából 30 fokos részre oszlik. A 12. jegy számára is volna hely éppen ott, ahol a skorpió a mérleget kiszorítva 60 foknyira terjeszkedik. Ezt az utóbbit tehát nem azért mellőzte mesterünk, mert amikor ideért, csak egy jegyre való helye volt már. Ellenkezőleg : 30 fokos beosztása kellett volna, hogy figyelmeztesse feledékenységére vagy gondatlanságára, ha arról volna itt szó. Ily feltevés valószínűtlenségére külön rá kellett mutatnunk, mert a sorrend zavara miatt felmerülhet.

2. Zodiakusunk jegyeinek számát magyarázó feltevésekre természetesen nincs is szükség. Mielőtt a mérleg, keleti mintára a szintén keletről kölcsönzött többi 11 jegyhez csatlakozott volna,¹ a görög zodiakus csak az utóbbiakból állt : ezt a 11 jegyű állatövet tükrözi a platoni mythos a Phaidrosban.²

A görög asztronómia állatövéből Eudoxosnál, de még Hipparchosnál is, (Kr. e. 161—127) hiányzik a mérleg, ellenben a skorpió két jegy helyét foglalja el. Ugyanúgy a tudományos asztronómiától függő költészetben Aratos és Eratosthenesnél.³ Ezt a hagyományt tartja fenn pl. Ovidius, Met. 195—7 : *est locus, in geminos ubi bracchia concavat arcus scorpius et cauda flexis undique lacertis porrigit in spatium signorum membra duorum*, mihez pontos kommentár az Aratos-scholion ad 644 : τὸν Σκορπίον φησὶ πλείονα καὶ μείζονα, στοχαζόμενος ὅτι καὶ δύο ἀστρῶν μῆκος ἐπέχει καὶ ἐξηκοντάμοιρος ἐστὶ μόνος. Ez a régibb görög szemlélet tükröződik korongunkon, és pedig egyedül rajta a 12 jegyű zodiakus ábrázolásairól közismert gyűrűs ornamentális formában. Mellé csak a berni Aratos-kézirat planisphaeriuma állítható — tudományos segédeszköz a költő megértéséhez,⁴ — az emlékek közül pedig legfeljebb az athéni kis Mitrópolisba beépített naptár, ahol azonban a skorpió ollói (a χηλαί csillagkép) elkülönített, koszorúszerűen alakított⁵ vagy a koszorú (στέφανος) csillagképpel helyettesített⁶ jegyet alkotnak.

¹ Bezold-Boll, Stern Glaube u. Sterne Deutung, 3. Aufl. von Gundel, 7. és 52. l. ; Gundel, Libra (cikk a RE.-ben) 118.

² 246. kk. magyarázatommal Arch. f. Rel.-Wiss. 22, 1923/4, 245 kk., s különösen Gundel, Bezold-Boll 92.

³ Thiele, Antike Himmelsbilder 70 ; Boll, Sphaera 186 ; Gundel, Libra 117.

⁴ Maass Aratos-kiadásában ; Thiele 167.

⁵ Svoronos, Journ. int. d'arch. numism. 2, 1899, 31 ; Gundel, Libra 121.

⁶ Thiele 61 ; Cumont, Zodiacus (Dict. des Ant.) 1054.

E naptár még így is készítőjének az astrologiai koráramlattól való elmaradottságáról tanuskodik; ábrázolásainak kivitele a Kr. utáni I. századnál korábbi időmeghatározást nem enged meg, a mérleg hiánya viszont még ily elmaradottsággal is nehezen volna megmagyarázható a Kr. utáni II. században,¹ ugyanakkor, amikor a zodiakus jegyei először tűnnek fel kisázsiai² és alexandriai pénzeken,³ és pedig a mérlegnek mind a skorpiótól, mind a szűztől teljesen független típusával.

A mérleg, mint a $\chi\eta\lambda\alpha\iota$ új értelmezése a skorpió-ollókra akasztva már az Atlas Farnese éggömbjének Augustus-kori ábrázolásán megjelenik,⁴ hasonló a szerepe a cod. vat. Gr. 1291 hemisphaera-képén.⁵ Az itáliai földműves-naptár a Flaviusok idejében már ismeri⁶ s Petronius, délitáliai erkölcsrajzában, kisemberek tudakosságának jellemzésére egy étkefogás keretéül használja fel, a teljes zodiakussal együtt (Sat. 35). Az irodalomban egy századdal előbb Varrónál (De lingua Lat. VII. 14) történik róla említés első ízben. Tehát ugyanekkor, a Kr. e. I. században, Délitáliában a 11 jegyű zodiakus szerényebb színvonalú műveltség jele lehetett még, előfordulása ebben az athéni naptárnál is elmaradottabb formában később már nem valószínű. Másfelől az a kép, amelyet az astrologiai gondolatoknak Itáliában való terjedéséről eddig alkotnunk kellett, a Kr. előtti I. századnál sokkal korábbi időmeghatározásnak sem kedvez.⁷ De e kép teljességéhez hozzátartozik az is, hogy a 11 jegyű állatöv régibb hatásának nyomát talán az etruszk villámtan *manubiae*-inek 11-es száma is megőrizte.⁸ A keletről való közvetlen átvétel gondolata mellett most már a délitáliai közvetítés lehetősége is megfontolást kíván, ami nem jelenti természetesen azt, hogy e bizonytalan etruszk vonatkozásból egyedül messzebbmenő következtetéseket vonhatnánk le.

3. Zodiakusunk egyes jegyeinek vizsgálata, a mellett, hogy pontos

¹ Thiele 60; Cumont i. h. (s. I. p. Chr.)

² Első: Nikaia AE, Antoninus Pius, Rs. nap-hold, Gaia és Thalassa közt trónoló Zeus a zodiakusban, Waddington-Babelon-Reinach I. 407, 68. sz. Összeállítás Cumontnál i. h. 1057, 7 (Syria 1048, 10); Cook, Zeus I. 752 k.

³ Antoninus Pius astronomiai érmei 144/5-ből, Vogt, Die alex. Münzen II 71 Svoronos i. h. 79 kk. s π. Z' (a mérleg 22. sz. = 15).

⁴ Thiele 33, Boll helyesbítésével Sitz.-B. München, 1899, 120.

⁵ Boll az imént i. h.; a szűzzel való kapcsolatról később.

⁶ Wissowa, Apophoreton, Berlin 1903, 29.

⁷ Cumont szerint, a 86. l. 5. j.-ében i. h.

⁸ Thulin, Die etr. Disziplin I 48; Die Götter des Mart. Cap. 81. Magna Graeciának az etruskokra való kultúrhatásairól I. E. Ciaceri, Klio 23, 1930, 457—9.

mértékét adja a készítő ügyességének, szintén hozzájárulhat az idő-meghatározáshoz. Számolnunk kell ugyanis azzal, hogy az állatöv ismerete naptári és astrologiai jelentőségében a Kr. u. első századokban az antik világban mind általánosabb lesz, úgyhogy oly fogyatékos-ságok az ábrázolásban, amelyek a kivitel silányságán kívül az egyes képek értelmetlen átvételére is engednek következtetni, minél korábbi időmeghatározást követelnek. Korongunkon mindkét fajtája a fogyatékos-ságnak megállapítható, és pedig a munka kezdetlegessége oly szembe-tűnőleg, hogy itt csak azokat az eseteket kell mérlegelnünk, amelyekben az erre való utalás nem volna elegendő magyarázat.

A kosnak más antik ábrázolásokról ismeretes hátraforduló fej-tartása¹ a kivitel felületessége miatt inkább csak sejthető, mint felismerhető, sőt határozottan az sem dönthető el, hogy a készítő valóban kost akart-e ábrázolni. A bikát minden kétségen kívül értelmetlenül vette át mintájáról. Azt kell ugyanis feltennünk, hogy ott nem a tudományos égtérképek bika-protoméját látta, sem az ehhez közelálló, visszahúzódva szarvát előreszegző teljes bikát, hanem farkát felemelve rohanó állatot.² Korongunk bikája azonban ehhez is csak távolról hasonlít; vágató lónak gondolnók, hogyha az állatöv összefüggésében nem állana. Nem értette meg korongunk készítője a nyilast sem. Mintáján az ismeretes babilóniai eredetű négy lábú nyilazó kentaurost kellett, hogy lássa.³ Ennek felső testét ábrázolásunkon értelmetlen, szarvban végződő hosszú nyak helyettesíti, a jegyet jellemző íjj teljes mellőzésével. A vízöntő fel-emelt kezéből is hiányzik az, ami e jegynek értelmet adna: az amphora.

A babilóniai eredetű antik állatövben a bak szintén felemás lény volt, mint a nyilas kentauros; teste első felében kecskebak, végződésében hal.⁴ Ennek ellenére jellemző vonásának bakszarvait tartották, mint görög s latin neve, *αἰγόκερος* és *capricornus* egyformán mutatja.⁵ Korongunk mesteréről azonban azt kell hinnünk, hogy nem volt oly fogalma a jegyről, amely e név ismeretét feltételezné. Figyelmét a halfark ragadta meg, a fejet és a szarvakat elhanyagolta: ez különö-

¹ *Respicit admirans aversum surgere taurum*, Man. I 264; Thiele 70.

² Bartoli, *Gli antichi sepolcri* 22. t.; Robert, *Sarkophagreliefs* II 179. Fej-tartásával ennek felel meg a cremonai csatatéren talált legio-kasszán látható bika-protome, Domaszewski, *Abh. zur röm. Rel.* 4.

³ Thiele 71; Boll, *Sphaera* 189.

⁴ Thiele 20; Lehmann-Hartleben, *Röm. Mitt.* 42, 1927, 166 kk.

⁵ *Capricornus* és *cornu copiae* is kapcsolódik, Lehmann-Hartleben i. h.

sen akkor tűnik szembe, ha a «bak» tömzsi fejét a «nyilas» szükségtelen szarvával hasonlítjuk össze. Az ilyen módon megállapítható értelmetlenség pedig itt annál figyelemreméltóbb, mert a *capricornus* a Kr. e. I. század végétől kezdve a legnépszerűbb csillagképek egyike volt. Pénzeken Sziciliában jóval előbb is előfordul. De ekkor Augustus, mint nativitásának döntő csillagképét címerállatul választotta: pénzekre verette,¹ képein a feje mellett volt látható,² legiói jelvényül hordozták.³ Többször előfordul római dísztéglákon.⁴ S a *Capricornus* nevet viselte a misenumi flotta egyik *triremis*-e⁵ szintén vonatkozással Augustusra;⁶ tehát e csodalény, hajóorrnak kifaragva, nem egyszer feltűnhetett Brundisium kikötőjében is. Abból, hogy korongunk ábrázolása épp e ponton mégis ennyire felületes, ugyanazt a következtetést vonhatjuk le, amit a jegyek számából s a megállapított többi értelmetlenségből; több-kevesebb biztonsággal minden vonás az Augustus előtti időre utal.

Felvetődhetik természetesen az a kérdés is, hogy, ha korongunk kivitele a részletekben annyira felületes, vajjon az a lefelé tartott tárgy, amely a szűz kezében látható, de közelebbről meg nem határozható, nem lehet-e a hiányzó mérleg? Ugyanis e jegy bevezetésének ez a módja is előfordul. A szűz tartja a kezében a mérleget a cod. Vat. Gr. 1087 planisphaeriumán:⁷ vele függ össze hosszú láncon a leydeni Germanicus-kézirat planetariumán⁸ s erre a kapcsolatra vall a Parthenosnak Dike, az igazság istennője gyanánt való értelmezése is.⁹ Az égbe szálló szűznek a földön igazságot osztó, eltávoztával viszályt maga mögött hagyó szerepe Aratosnál (97 kk.) és Ovidiusnál (Metam I. 149 k.)

¹ Gardthausen, Augustus II 18; Schlachter, Der Globus 77 k.; Norden Die Geburt des Kindes 160; Gundel, Philologus 81, 1926, 313 kk.

² A bécsi Gemma Augusteán, Furtwängler 56. t.; egy karthagoi reliefen, Babalon, Gaz. arch. 10, 1885, 138. l. és 19. t.

³ Domanewski, Die Fahnen im röm. Heere 54 k. s 77; i. m. 7 k.

⁴ Schlachter 83. l. és 2. t.

⁵ CIL X 3597: III CAPR. Gundel, De stell. appell. Rom. 111, 1; Sterne u. Sternbilder 209.

⁶ Ez biztosnak látszik abból, hogy amint a legio-jelvények Augustus capricornusa mellett megőrzik Caesar bikáját (az említett legio-kasszán, Domaszewski, Abh. 3 kk.), úgy szerepel mellette a hadiflottában is a Taurus hajónév, CIL X 3447, 3648 (id. Gundel).

⁷ Boll, Sphaera 1. t., 92. l.; Gundel, Libra 122.

⁸ Thiele 7. t., 141. l., Gundel i. h.

⁹ Dieterich, Abraxas 108 k.

s áldásos visszatérése Vergilius IV. eclogájában¹ ezt az elhelyezési kísérletet már feltételezi — annak ellenére, hogy a *χηλαί* (*chelae*) mindhármuknál mint a skorpió ollója is (sőt Aratosnál csak mint az) szerepel. Ugyanez a helyzet tükröződhetnék esetleg — ha a szűz valóban mérleget tartana — korongunkon, szintén a 11 jegyű állatöv keretében.

De ez a különben nem bizonyítható feltevés sem változtathatna azon a tényen, hogy korongunk a régibb görög astronomiai tudomány zodiakusát a skorpió jellemző kiterjedésének megtartásával őrizte meg. S végül megjegyzendő az is, hogy a szűz jegyét ábrázoló alexandriai érme kalászcsonót tartó Demeter-típusa² némi alapot ad ahhoz, hogy korongunk szűzének hasonló kéztartását a kérdéses tárggyal hasonlóan értelmezzük. Az állatöv sajátságai korongunkon mindenképpen a Kr. e. I. századra utalnak, mint még valószínű, de a zodiakus fejlődés története szempontjából már elég kései keletkezési időre.

II. Az alsó segmentum.

Mint már megjegyeztük, korongunk ábrázolásának főtengelye a vízszintes átmérő. Az ábrázolás közepén helyet foglaló kocsí tengelye kb. ezzel esik egybe. A lovak lábai alatt megvonható, s részben kidomborodással is jelzett vonal egy kisebb segmentumot vág le. Ennek a tartalmára emlékeztet a *dischi sacri* néven ismert tarentumi eredetű terrakotta korongokon ábrázolt tárgyakra. Az összehasonlítás könnyebbé kedvéért egy függelékben állítottam össze az utóbbiakból tudomásom szerint eddig nyilvánosságra hozott 18 darabot, típusok szerint (a—h) csoportosítva.³ A korongunkon ábrázolt tárgyak meghatározásánál e típusokra utalok. Az alsó segmentum 16 tárgyat tartalmaz; ezeket balról jobbra (ill. felülről lefelé) számolom, megbeszélésükben azonban a biztosabb megértés kívánta sorrendet követem.

(2) A később tárgyalandó kerék után az első tárgy a délitáliai vázáképekről és érmekről ismeretes kereszt-fáklya (*crossed torch*) hol a

¹ Marx, Neue Jahrb. 1, 1897, 113; Boll, Deutsche Literarische-Zeitung 45, 1924, 770. Kerényi, Egyet. Phil. Közl. 54, 1930, 152.

² Svoronos π. Ζ'. 14.

³ A cikk végén; ugyanott az irodalom, amelyre itt rövidítésekkel hivatkozom.

leányát kereső Demeternek,¹ hol Persephonénak,² mint az alvilág királynőjének attribútuma. A tarentumi korongokon a leggyakrabban előforduló symbolumok egyike ; v. ö. **a, b, c, e, f, g** (az **f**-típus többszörösen is mutatja s külön kétszer a fáklya kereszttrészét). Egy uralkodó nagygörögországi kultuszhoz való határozott és kizárólagos vonatkozását illetőleg sem lehet kétségünk.

(15) Vele szimmetrikusan az utolsóelőtti helyen egy másik hatalmas nagygörögországi istenség attribútuma : a szigony. A tarentumi korongokon is uralkodó ; v. ö. **a, b, c, f, g** (a **c**-hez különben közel álló **d**-típus hiányát mind a két esetben a rendelkezésünkre álló példány töredékessége magyarázza).

(9) A kereszt-fáklyán kívül, középponti helyzetben, világosan felismerhetően mutatja korongunk az egyszerű égő fáklyát, mely a nagy délitáliai istenpárnak, Demeter és Korénak a kultuszában az előbbi mellett szerepel.³ V. ö. **a, e, g** (ezek a főtípusok : pusztán a fáklya, láng nélkül talán még kétszer ; **b, f**.)

(3) A kereszt-fáklya mellett bőségszaru ; a gyümölcs- és gyermekáldásnak ugyane kultuszkör képzetvilágához tartozó szimbóluma.⁴ V. ö. **a, c, f, g**.

(4—8) A két fáklya között a bőségszarun kívül még öt tárgy foglal helyet, melyek közül csak az alsó legszélső (8) ismerhető fel kétségtelenül : egy kis phallos. A tarentumi korongok közül legalább az **a** típuson szintén felismerhető⁵ s valószínű az **f**-en is. A többi négy tárgy meghatározását csak a csoportosításból lehet megkísérelni. Különösen a phallosról látszik úgy, mintha a mellette levő 3 kis karikaszerű

¹ «Fackel, oben mit Kreuzstäben,» Jahn 52, 92 ; vázán : Overbeck, Atlas 17. t. 26 (a Hope gyűjteményből) és 27. sz. ; érmen : Metapontum, Carelli 159. t. 193. sz. (Demeter kezében), Brit. Mus. 58. sz. (kalász mellett). A fáklya keresztje külön : Tarentum, Carelli 118. t. 371 ; Brit. Mus. 433. sz.

² Monum. ined. 8, 1864/8, 9. t. és Furtwängler-Reichhold I 10. t. ; Harrison, Prolegomena 161—162. ábra.

³ Diels, Sibyll. Blätter 47 k.

⁴ A Demeter-kultusz ismert eleusisi vonatkozású ábrázolásainak megfelelően — konstantinápolyi hydria : gyermek a bőségszaruban (Harrison, Prol. 525. l.), kercsi péliké : gyermek a bőségszaruval (Furtwängler-Reichhold II 70. t.) — a brundisiumi érme Phalanthosának bőségszarujában gyermek, Usener, Sintflutsagen, Münzt. 21 ; a tarentumi érmeiken Taras bőségszaruval, Evans Num. Chron. 1889, 9. t. 9 és 12. sz. stb. ; Tarasról az «lakchos gyermek» szerepében Evans u. o. 88 kk.

⁵ Cum. 100 kk. a nála C 29. sz.-mal jelzett phalloson kívül (nálunk az **a** típuson) más «partes genitales masculines»-t is vél felfedezhetni ; ennek valószínűtlenségéről később V 2, b.

tárgyhoz (5—7) tartoznék. Ilyen karikák háromszögű csoportosításban a tarentumi korongokon is előfordulnak ; v. ö. **a, e, f; g** háromszögű csoportosításban szögletes tárgyakat mutat, de **a** ugyanolyan helyzetben gyűrűalakúakat is. Ezeknél a legvalószínűbb magyarázattal áldozati süteményekre lehet gondolni. Ugyanezt feltehetjük a phallos szomszédsága miatt a mi korongunk karikáiról is. A *mystica vannus*ban gyakran együtt látjuk a phallost gyümölcsökkel. De legalább egy feljegyzésünk van arról is, hogy ennek tartalma sütemény is lehetett.¹ S ebben a föltevésben szabad talán a karikák feletti tárgyban (4) a letakart λίχνον-t, a misztikus nászt a termékenység áldásával megszentelő *vannus*-t magát² megsejteni. Így a két misztikus fáklya között elhelyezett tárgyak (3—8) egybehangzó értelmezést nyernének, de ezenkívül semmi bizonyítéka nincs a tarentumi korongokon is példátlan 4. sz. darabra vonatkozó magyarázatunk helyességének.

(10, 11, 13, 14) Az égő fáklya és a szigony közé eső tárgyak sorában — a létrától egyelőre eltekintve — az első pár szintén az előbb megbeszélte csoporttal összefüggésben határozható meg némi valószínűséggel. A fáklyával párhuzamosan fekvő tárgy (11) szalagos thyrsosnak, vagy skeptronnak látszik ; v. ö. **b**. Korongunk készítőjének felületességét e meghatározáshoz mindenesetre számításba kell venni. A fáklya és thyrsos között talán a *cista mysticá*t kell felismernünk (10), amely különben a tarentumi korongokon éppoly példátlan, mint a λίχνον.³ A szigonyhoz közelebb (14) kígyó tekergőzik ; chthonikus istenek szent állata. A Persephone-mythosban az istennőhöz szent nászra jön⁴ s az eleusisi kultuszban való szerepe is megemlíthető.⁵ (V. ö. talán **f**). A szigonytól távolabb (13) Kronos sarlója könnyen

¹ [Plut.] Prov. Alex. 16 νόμος ἦν Ἀθήνησι ἐν τοῖς γάμοις ἀμφιθαλῇ παιῶν λιχνὸν βαστάζοντα ἄρτων πλέων εἶτα ἐπιλέγειν ἔφυγον κακὸν εἶρον ἄμεινον Harrison, Prol. 532. Figyelmet érdemel Leipoldt megjegyzése a Bilderatlas z. Rel.-Gesch.-ben a 171. sz.-hoz.

² Harrison i. h. ; Bieber, Jahrb. 43, 1928, 309. ; Cumont, Les Rel. orientales dans le paganisme Rom.⁴ 202.

³ A tarentumi korongokon oly gyakran előforduló rács (az **a** típuson a hold mellett, a létra átellenében) nem vonható ide s Mc Dan. 40 a tarentumi érmeken látható négyzet-alakú táblácskákkal is hibásan hozta összefüggésbe : sokkal inkább emlékeztet a spártai Menelaion és Amyklaion stipes votíváiból előkerült meghatározatlan jelentésű rácsokra («grilles» Tod-Wace-nál a spártai múzeum katalógusában.)

⁴ Selinusi érmen, Overbeck Kunstmyth. II 2. Münztaf. 9, 27 s 668 k.

⁵ Torrenovai leányszarkofág, Röm. Mitt. 25, 1910, 2. t. : Lovatelli-féle urna u. o. 7. t., Harrison Prol. 546 ; Dieterich Mithraslit. 123.

azonosítható ; v. ö. **c**. A földművészetben való szerepe lehetett a többi szimbolumok körébe való felvételének oka.

(12) A létra az istenekkel s kultuszaikkal összefüggő tárgyak sorából éppoly feltűnően válik ki itt, mint a tarentumi korongok szimbolumai között, ahol fontossága szintén nem lehet kétséges ; v. ö. **a, e, f, g, h**, (jelenléte a töredékes darabokkal képviselt **c** és **d** típuson is föltehető). Tychével való kapcsolata, melyet egy kései forrás Pittakos¹ nevével hoz összefüggésbe, használhatatlan azon a körön belül, amelybe a többi ábrázolt tárgyak esnek. A délitáliai vázákön látható létrácskák vallásos jelentőségéről való feltevést, mely a *dischi sacri* irodalmában is kísértett, már Heydemann a helyes értelmezéssel küszöbölte ki² : azok biztosan hangszerek. A mi korongunkon a létra szembeszökően nyúlik le a felső segmentumnak a lovak lába alatt látható határától, mintegy összeköti vele az alsót ; az egyetlen a tárgyak csoportjában, amely eredeti rendeltetésének ábrázolásunkon is megfelelni látszik. Ez a helyzete egyenest megerősítően utal Cumont magyarázatára, aki a tarentumi korongok létrájában a mennybemenetelnek azt a mágikus eszközét ismerte fel, amelyet bronzamuletként itáliai sírban is megtaláltak.³ Korongunk alsó segmentumának eddig meghatározott tárgyai mind a föld és tenger istenségeinek szimbolumai ; elegendő egy pillantást vetni a felsőre, hogy ott az égiek uralmáról meggyőződjünk. A felvezető létra jelenléte a lovak lába alatt kidomborodó vonalnak is határozottabban megadja azt a jelentőségét, hogy egy magasabb régió színvonalá.

(16 és 1) A hátralevő két tárgy meghatározásánál nagyobb nehézségekbe ütközünk. Az, amely a szigony után következik (16), nem ismerhető fel világosan ; talán négyszirmú virág, mint az **a** típuson a három orsó s Hephaistos fogója között látható.⁴ A másik oldalon a kerék (1) könnyen felismerhető, s azzal az általában csak szimbolumokat

¹ Ael. Var. Hist. II 29 ; id. Elw.

² Annali 41, 1869, 309 kk. ; id. Mc Dan.

³ Cum. i. h. ; u. ö. : After Life in Roman Paganism 154 ; Gerhard, Etrusk. Spiegel I 126 ; Gerhard—Panofka, Neapels Bildwerke Z. V. Schr. 8 ; Cook, Zeus II 125.

⁴ A Persephone-mythos délitáliai körében közelfekvő hyakinthosra gondolnunk (Evans i. h. 186), a régi orphikus hagyomány narkissosról tud : Papyr. Berol. 44, fr. 49, 33 Kern, v. ö. [Hom.] Hymn. Cer. 8 ; nem dönt a kettő között Claudianus, De raptu Pros. II 131—36 ; Sziciliában a *viola* (ῥοῦ) áll előtérben, Diod. V 3, Malten, Hermes 45, 1910, 527, 4.

kereső eljárással, amellyel a tarentumi korongokat értelmezték, egyszerűen, mint ott tették, Tyche (vagy Nemesis) attributumának foghatnók fel; v. ö. **c, d, f, g**. Itt azonban annál kevésbé tehetnők túl magunkat eddig követett szabályunkon, t. i. hogy elsősorban a dél-italiai viszonyoknak megfelelő értelmezést keressünk, mivel a kerék a tarentumi korongokon kívül a tarentumi pénzekén is, mint jellemző szimbolum már Kr. e. 510 előtt szerepel¹ s ott valószínűleg napkeréknek kell felfogni.² E magyarázat a *dischi sacri* legalább egy részének a szimbolikájával is összeegyeztethető, sőt a keréknek a holddal való párhuzamos helyzetéből a **g** típuson, ugyanott, ahol **e** a napot mutatja, önként adódik. Ellenkező a helyzet korongunkon: a nap sugárkoronás mellképe a felső segmentumban a többi égitestek közt párhuzamosan áll a holddal, a kerék helyzete viszont lent, a Demeter—Kore-kultusz szimbolumainak tözsomszédságában magában véve sem kedvez a solaris felfogásnak. Úgy látszik tehát, hogy mégis a Tychenek a Kr. e. I. században római íróknál már emlegetett, emlékeken aránylag ritkán előforduló kerekéhez³ kell folyamodnunk, amire szükség esetén az orphikus Demeter-hymnus is feljogosít.⁴ De talán még mindig közelebb fekvő kivezető utat nyit az a körülmény, hogy a kerék a Demeter és Persephone-mythos délitáliai ismeretes ábrázolásairól sem hiányzik. A vázák nagy alvilág-képein Hades palotájának gerendázatáról úgy függ le két kerék, hogy az egyik az alvilági király, a másik a kereszt-fáklyával is kitűnő királyné személyével mintegy szorosabb kapcsolatba kerül.⁵ E kerekék magyarázata szintén kétséges; a Persephone elrablásánál szereplő kocsi alkatrészeinek természetesebben felfoghatók, mint akár az újrászületéssel kapcsolatos szertartások,⁶ akár a mágikus védelem eszközeinek.⁷ A kerék azonban nemcsak mint kocsikerék szerepel az elrablás ábrázolásain, hanem mint szerelmi varázs-forgó, *ῥοῦξ*, a láthatóan békés megegyezéssel tovarobogó istenpár feje felett lebegő

¹ Evans i. h. 2.

² Cook, Zeus I 254.

³ Peter, Fortuna 1506, Ruhl, Tyche 1342 k. (cikkek a Myth. Lex.-ban); Cook i. h. 268. Első említés Cic. in Pis. 22.

⁴ Thuriói-i aranytáblácskán, fr. 47, 4 Kern *Τύχης* vagy *Τύχαις*; Diels, Festschrift für Gomperz I kk.

⁵ A 82. l. 2. j.-ében idézett vázákon.

⁶ Harrison, Prol. 590.

⁷ Cook, Zeus I 259; a kocsikerék felakasztásának szokását bizonyítja Verg. Aen. VII 183/4.

Eros¹ csábító eszköze. Persephone nászának az Aphrodite hatalmi körére utaló emléke lehet e szerint korongunkon is e szimbolum. A kultusz szent tárgyainak összefüggő csoportjában ez az értelmezés a legközelebb fekvő, s ugyanezt megengedi az **f** típus is.

A nyilvánvaló megegyezéseknek abból a sorozatából, amely korongunk és a *dischi sacri* ábrázolásai között e ponttól függetlenül is fennáll, rögtön adódik az a kérdés, hogy a kivitelben észlelhető különbségekből milyen időrendi viszonyra lehet következtetni korongunk s az összehasonlításra felhasznált emlékek között. Egyéni benyomásom az, hogy az előbbi más technikával készült, mint a nagyobb számban negativumokban reánk maradt *dischi sacri*. Azt is figyelembe kell venni ezenkívül, hogy Brundisium Tarentummal szemben «vidék». A kivitel felületessége azonban még így is későbbi keletkezésre vall.

Sajnos, a tarentumi korongok időmeghatározására eddig archaeologiai részről kevés történt. A közzétett darabokon előforduló pereméktípusokat e tekintetben nem aknázták ki, s kiaknázásuk nem is kecsegtet e kis anyagon sok eredménnyel; az előforduló «Eierstab» és «futó kutya» a Kr. e. V. századtól elkezdve minden időben lehetséges.² Az elhangzott időmeghatározások főképp az értelmezési feltevésekkel függenek össze. Mc Daniel hajlandó a Kr. e. IV. század végéig visszamenni, természetesen sajátos kereskedelmi («compound seal») magyarázata kedvéért is.³ Cumont, aki a kezdettől fogva uralkodó mágikus magyarázat híve, a keleti vallások nyomainak teljes hiányából császárkor előtti keletkezésre következtetett, a korongokon megnyilvánuló synkretismusból közelebbről a hellenistikus korra. De az **e** típus középonti szimbólumán astrónómiai hatást vélte felismerni,⁴ s ezért a keleti eredetű astrológiai vallás elterjedésénél, a Kr. e. II. vagy inkább I. századnál magasabb időmeghatározást nem tartott valószínűnek.⁵

Cumont következtetései, mint már láttuk, sokkal határozottabban érvényesek korongunkra, ahol az összbenyomás római idő mellett szól. Ellenben a *dischi sacri* időmeghatározásánál két megfigyelésünk módo-

¹ Overbeck, Atlas 17. t. 26 és 26a; Cook i. h. 255 kk.

² Erre vonatkozó felvilágosításokat a terracotta apróholmik egy kitűnő ismerőjétől, Karl Kübler dr. úrtól (Athen) kaptam.

³ Mc Dan. 43; magyarázatáról később V 2. a.

⁴ «La sphère coupée par deux cercles, celui de zodiaque et celui de la voie lactée, qui était une représentation du Ciel divinisé.» Másképp fogja fel e két kört Schlachter 69.

⁵ Cum. 107.

sítóan vehető számításba : 1. a rajtuk kifejezésre jutó synkretismus összetevői a nagygörögországi kultuszok körén belül egyenkint többkevesebb biztossággal megtalálhatók, csoportosításukban e kör átlépését egyáltalán nem engedik meg ; 2. a számbaveendő astralis elemek a klasszikus görög asztronómia körébe utalnak s erősebb és frissebb keleti hatások feltevését szükségtelenné teszik. Így a tarentumi korongok számára a Kr. e. IV. századig visszamenő használatot, ill. fejlődést valószínűnek tarthatunk. A Kr. e. III—IV. századra helyezhető thurioi-i Demeter-hymnus synkretismusa¹ máris tágabb annál, amit a *dischi sacri* szimbolumai mutatnak.

III. A felső segmentum.

A korong főábrázolása szembeszökően domborodik ki ilyennek a felső segmentumban ; ennek többi ábrázolásai csak a háttérrel adják meg hozzá. Négy személyből áll. Ezek közül a két főalak igen sajátos módon kiemelve foglal helyet négyesfogátán : a lovak aránylag kisebb méretben és oldalnézetben vannak ábrázolva a kocsi előtt, amelyen a két főalak csípőig láthatóan áll. Teljesen látható, félig oldalnézetben, a kocsizó pár jobbra felől, a lovakat balkezében tartott gyeplővel hajtó, jobbában fáklyát (vagy ostort?) emelő, szárnyas, meztelen Eros. Ugyanígy könnyen felismerhető Hermes, aki a lovakat előre fordulva vezeti, baljában caduceust tart, fején szárnyas pileust visel s szintén ruhátlan. Nehezebb a két főalak felismerése. Jobbfelől áll, magasabb s kettejük közül fontosabbnak tűnik fel a nőalak. Úgy látszik, hogy kései hellenisztikus, vagy római női öltözetet visel ; a fején sajátos fejdísz, jobbkezében hatalmas skeptron (vagy thyrsos). A fejdíszhez analogiát a tarentumi korongokkal tágabban egy leletcsoportba tartozó női terrakotta-szobrocskák nyújtanak.² A férfi-alak kissé távolabb áll, isteni félmeztelenségben, jobbkezében egy maga mellé állított, vagy testéhez szorított, tele zsákszerű tárggyal : balkezében tartott skeptrona kisebb

¹ Diels i. h. 14.

² Winter, Die Typen der figürl. Terracotten I 112, 7 (Louvre, Campana-gyűjtemény) ; 117, 5 (Oxford, Ashmolean Mus., Evans Journ. Hell. Stud. 1886, 29. I. 11. sz.). Újabb típus II 4 és 8 (Tarentum és Trieszt) : minden valószínűség szerint valamennyi Tarentumból. V. ö. általában V. K. Müller, Der Polos, Diss. Berlin 1915. Szicíliai és délitáliei szobrok polos vagy kalathosának sepulchralis jelentőségéről S. Ferri, Divinità ignote, Firenze 1928.

valamivel, mint a nőalaké s bár hajviselete csak körvonalaiában ismerhető fel, szintén régibb tarentumi terrakottákra emlékeztet.¹ Ezek a hasonlóságok, s a zodiakus és az alsó segmentum chronologiai és vallásos vonatkozású tanulságai könnyűvé teszik azoknak a további vonásoknak az értelmezésnél való helyes felhasználását, amelyek két ismeretes művészi ábrázolásra emlékeztetnek.²

1. Az egyik, amely az említettek után mint minta nem jöhet számításba, de az ábrázolás tárgya miatt tanulságos, Antoninus Pius és Faustina ismeretes mennybemenetele a Giardino della Pigna-beli talpazaton; a császári párt szárnyas ifjú viszi az égbe, repülő sasok között.³ A hasonlóság minden különbség ellenére a korongunkon látható kép összehatásában van. Ez olyan, hogy a mi ábrázolásunkon is ascenzióra kell gondolnunk: legalább a nőalaknak az apotheosisára. Erre vall a férfialak rovasára sokkal jobban hangsúlyozott megjelenése, mint az pl. éppen a császárné esetében a császár mellett lehetséges lett volna, de feltűnő itt is, ott is a két hatalmas skeptron. A létra, mint láttuk, a kocsinak egy felsőbb régióban való mozgására utal. S ehhez járul az égi jelekből álló háttér.

Az égbolt fontosságát különös módon emeli ki mindjárt a szimmetrikusan megkétszerezett Atlas az ábrázolás két oldalán.⁴ A két segmentumot elválasztó vonal a két eget-tartót valamivel a csípője alatt met-szené. Az égi jelek is félreismerhetetlenek; villámnyaláb a kis Eros háta megett,⁵ négy, a periferián elszórt csillag,⁶ a nap és hold mellképe kétoldalt,⁷ s mindegyiküktől jobbra egy-egy Dioskurost jelző csillagos pileus.⁸ A napnak és holdnak egymással s a csillagokkal való

¹ Winter I 189, 3 és 4: félmeztelen férfi vaddal s gyümölcsökkel. Hasonló hajviselettel az ismeretes tarentumi heroizált fekvő alak 200, 8: a Hades-Pluton (-Plutos) körébe tartozó valamennyi.

² Megemlítem, hogy Hekler professzor úr is, amint a leletet meglátta, rögtön az itt második helyen tárgyalandó emlékre gondolt.

³ Strong, Roman Sculptur 82. t.; Baumgarten-Poland-Wagner 428; Helbig, Führer 123; Deubner, Röm. Mitt. 17, 1912, 1 kk.

⁴ A mythologiai egyéniségétől megfosztott Atlasról — a *telamonokról* — Curtius, Arch. Zeitg. 39, 1881, 16 kk.

⁵ Gyakori a tarentumi korongokon is: l. **a, c, e, f, g, h.**

⁶ Tarentumi korongjainkon csak az **f** típuson egy csillag, középponti helyzetben.

⁷ Tarentumi korongjaink itt eltérnek: a **g** és **c** típusról fent beszéltünk; az **a** típus sem mutat emberi alakot, csak az **f**-típuson ábrázolja holdsarlós fej a holdat (a másik oldal letört).

⁸ A *dischi sacri* Dioskuros symbolumai a spártai hosszúnyakú korsók; a pileusok Ansonnál, Num. Gr. IV 435 (Syrakusa); négyágú csillaggal.

ilyen egyesítése nyilvánvalóan úgy értendő, hogy az ég itt nem pusztán a természetes háttér, hanem természetfölötti szintér, ahol az ábrázolt jelenet, az égi istenek közreműködésével lejátsszódik. Egészen hasonlóan mutatkozik a nap, hold, és a két Dioskuros-pileus a koppenhágai Sabazios-reliefen, mely a Kr. u. I. század első felénél nem későbbi.¹ Az út innen tovább vezet Antoninus Pius² Zeus-képes kisázsiai pénzein át³ a lateráni u. n. Passio-szarkofág «Feltámadás»-áig,⁴ s a Rab-bulas codex Mennybemeneteléig,⁵ a nappal és a holddal, mint az események együttes tanúival. Ennek értelme mindig az ábrázolás tárgyának kozmikus jelentősége⁶.

A nap és hold között legfelül, egy-egy csillagtól elválasztva három rejtelmes tárgy foglal helyet, amelyek megértéséhez a tarentumi korongok segítenek hozzá. Az **e** típus legfelül a nap és a hold között, a **g** típus szintén hasonló helyzetben három orsót mutat, amelyeket a magyarázók természetesen a Moirákra vonatkoztattak. Ennek ott semmi akadálya nincs,⁷ sőt ily értelemben a mi korongunk égi világának e három különös jele is megfejtethető. E jelek két részből állnak: egy gömbalakú alsó részből, s egy csak kissé megnyúltabb felsőből, amely két darabnál eléggé megrongálódott. Az antik orsó is két részből állott. A felsőre, a

¹ Blinkenberg, *Archaeol. Studien* 66 kk.; a villám is jelen van, de a mérleg is, talán már a 12 jegyű zodiakusból.

² Nap és hold *aeternitas*-symbolikában már előtte is a következő érmeken: «l. Vespasianus. a) *AV. Rs. AETERNITAS*. 'Aeternitas (nőalak!) standing l., holding heads of Sun and Moon: at her feet, lighted altar'; Sydenham-Mattingly II 121. sz. b) *AV. Ugyanolyan*, i. m. 209. sz. és l. t. 13. sz. A nőalak itt egy oldalon tartja a két mellképet, míg Traianusnál az alak két oldalán vannak elhelyezve. Kr. u. 75–79 közt készült. 2. Domitianus. I. m. 289. sz. 297. sz. 297a. 3. Traianus I. m. 91–92. sz. 229. sz. 241–42. sz. 4. Hadrianus. I. m. 38. sz. 114–15. sz. 597. sz.» Alföldi András összeállítása, kinek más hasznos megjegyzéseket is köszönhetek.

³ Nap- és holdkocsival a zodiakuson belül, l. 78. l. 2. j.

⁴ Garrucci, *Storia dell'arte crist.* V 350, 1; Wulff, *Altchr. u. byz. Kunst* I 95; v. Sybel Christl. *Antike* II 35.

⁵ Garrucci III 139, 2; mindkettőről Becker, *Byz.-Neugr. Jahrbüch.* I, 1920, 153.

⁶ A nap és holdkapcsolat *αἰών*-ként való megfejtése egyiptomi származású forrásban maradt ránk: Horapollon, *Hieroglyphika* I 1; Deubner i. h.; Norden 143. Korongunk magyarázatánál nem vehető figyelembe, s a szövegben felsorolt példák is csak annyiban, amennyiben nem állanak még vagy már e merev szimbolika hatása alatt.

⁷ Mc Danielnek azt az ellenvetését (32 k.), hogy kinek tulajdonítandó akkor az **a**, **e**, **f**-típuson a 3 orsóval együtt előforduló nagyobbyszerű orsó, könnyen semmivé tesz az az ábrázolások, amelyek az érmeken utóbbit egy férfi-istenség kezében mutatják: Tarentum *Brit. Mus.* 72. sz. ('Male figure'); Evans *Num. Chron.* 1889, 6. t. 3 és 4 (Taras, v. ö. 91. l.).

nyélre tekerődött a fonal, s amikor ez az orsót már megtöltötte, gömb-szerű alakot eredményezett, amelyet épp ezért görögül ugyanazzal a *τολόπη* (*σφαῖρα ἐρίων*, *globus*) szóval is szoktak jelölni, mint a gömbalakúra kötött gyapjúcsomót a guzsalyon.¹ Az alsó rész, a *σφόνδυλος* (*verticillus*, *turbo*), az orsó pörgető súlymagva,² mint Ananké orsójának alkatrésze, kozmikus értelmezést kapott már Platon Államának X. könyvében (616 d), a bolygó-pályák egymásban való elhelyezkedésének érzékeltetésére. Hasonló kozmikus elképzelés, ha a bolygó-pályák távolsági skálája mellékes volt, a Kr. e. I. században már római pénzeken is megjelenő³ *sphaerikus* világfelfogás szerint teljes gömbalakot kellett, hogy eredményezzen,⁴ amelyet, mint szimbolumot, a három Moira kedvéért megháromszoroztak. Azt hiszem, a korongon látható Moira-orsóknak — ha valóban azok — öves gömbalakot mutató *σφόνδυλος*-a ezt, az Itáliában kétségtelenül a pythagoreusoktól meghonosított elképzelést tükrözi.

Ez az értelmezés mind a korong ábrázolásába, mind abba az asztrális eschatologiai gondolkodásba beléilleszkedik, amely Délitáliában az orphikus aranyáblácskák alapján is feltételezhető és az idézett platoni mythosszal rokon.⁵ A Moirák uralkodó helyzete az égi világban azonban ettől függetlenül is meggyőző, az ábrázolás mythikus vonatkozásaiban pedig különös megerősítést fog nyerni. Ezekre a másik műemlékkel való összehasonlítás vezethet.

2. Az athéni Nemzeti Múzeum «Echelos és Basile»-reliefje, amely a Parthenon stílusának közvetlen hatását mutatja, hasonló csoportban ábrázolja az alvilág királynőjének elraboltatását. A négyesfogatot az alvilág ura hajtja, miközben egyik kezével az elrabolt menyasszonyt karolja át: a fogat előtt, lengő chlamysáról felismerhetően, különben ruhátlanul, Hermes halad.⁶

Hasonló domborműves ábrázolások eddig csak Athéntől keleti

¹ Blümner, *Technologie* I² 123, 2.

² Blümner 124 k.

³ Schlachter 76. L. alább is V 1.

⁴ Így magyarázza már Plut. *Quaest. conv.* IX 745 f. (Blümner 124, 2) a platoni elképzelést: *σφονδύλους δὲ τοὺς ἀστέρας*, a csillagok pedig ekkor már régen *globosae et rotundae*, Cic. *Somn. Scip.* III 7.

⁵ Egyet. *Philologiai Közöny* 51, 1927, 81 kk.; *Arch. f. Rel.-Wiss.* 26, 1928, 322 kk.

⁶ Papaspiridi, *Guide du Mus. Nat. Athènes* 1927, 54; Kekule 65. Winckelmannsprog. 1905.

irányból kerültek elő: a berlini múzeum rhodosi reliefje¹ s egy chiosi töredék.² Az alvilági istenpár nevének helyenkint való változása csak még jobban kidomborítja a mythos magvának azonosságát: az alvilági isten menyasszonyrabló hajlandóságáról való felfogást.³ A mythosnak e lényeges, erotikus motívumát juttatja kifejezésre ábrázolásunkon a fogatot hajtó Eros jelenléte. Délitáliai váza-képeken Hades és Persephone fogatát olykor szintén Hermes vezeti,⁴ a pár fölött pedig ott lebeg, legtöbbször varázkerekével, a szárnyas Eros.⁵ Ez annak a mythikus körnek a meghatározását, amelybe e szerint korongunk ábrázolása tartozik, biztossá teszi.

Megjegyzendő, hogy korongunk Hermesének kissé lefelé irányuló lépő mozdulatából éppoly kevésbé lehet határozottan *descensus*-ra következtetni, — ha más e mellett nem szól — mint az athéni relief Hermesének felfelé irányuló hasonló mozdulatából *ascensióra*.⁶ A kompozíció hasonlósága épp ezen a ponton egy athéni származású távoli klaszszikus minta feltevését is valószínűvé teszi, amelynek nyomán, jóval korongunk előtt, a hasonló tárgyú ábrázolások nagy számmal keletkezhettek s természetesen a délitáliai mythos sajátos mozzanataihoz is alkalmazkodtak. A váza-képeken kívül legalább még egy olyanról tehetünk említést, amely bizonyos vonásokban korongunk ábrázolásához valamennyi eddig említett emléknél közelebb áll s a Persephone-mythos valamely régebbi művészi megörökítésére mehet vissza.

Az egykori Pulszky-féle gemmagyűjteményhez tartozott, de ma számomra fel nem található⁷ egy karneol, Persephone elrablásának képcskéjével.⁸ A négyesfogat a lovak hátsó lába alatt a talaj vonalával erősen emlékeztet korongunk kompozíciójára. A fogatot szárnyas Eros hajtja. A fametszet rajzának hibája lehet, hogy Hades tart egyik, ki-

¹ Kekule i. h.; Die griech. Skulptur³ 167.

² Studniczka Ath. Mitt. 13, 1888, 190; Kekule i. h.

³ Malten, Arch. f. Rel.-Wiss. 12, 1909, 310; Radermacher, Das Jenseits im Mythos der Hellenen 61; 116 k.

⁴ Overbeck, Atlas 17. t. 25 a (nápolyi váza töredéke); Persephone gyalogos *ἔνοχος*-ánál is szerepel, u. o. 18. t. 15.

⁵ Overbeck 17. t. 26, 26a, 27.

⁶ Kekule i. h.

⁷ Sem a Ráth György Múzeumba, sem a British Museumba nem került.

⁸ Overbeck, Kunstmythologie II 2, 654 fametszet után. Egy talán hasonló másik gemma leírása u. o. «Ein Carneol von feiner Arbeit im Besitz eines Lord Belvedere soll nach Tessie-Raspe, A catal. of gems No. 1508 ausser der Hauptgruppe mit Eros als Lenker des Gespanns noch drei erschreckte Gefährtinnen Koras darstellen.»

nyújtott kezében valamit, ami Eros kezében fáklya (vagy ostor) lehetne. Hades másik kezével Persephonét öleli át, aki karjait társnői felé tárja ki. A négyesfogat mellett Hermes fut. A következő alakot én Poseidonnak tartom,¹ fölemelt balkezeiben bizonyára szigonnyal, a földön ülő nőalakot Overbeckkel Gaianak² s az elrobogó kocsit lándzsájával fenyegető Athena mögött egy fa tövében álló megriadt leányt Persephone egy játszótársnőjének: egy Okeanis-nek, a Papyrus Berolinensis 44-ben a Kr. e. I. századból reánk maradt régi orphikus feldolgozás értelmében³ (ez magyarázná meg Gaia mellett Poseidon jelenlétét is). Athena a papyruson is előfordul, az orphikus változatot szicíliai színtérrel előadó Claudianusnál pontosan a gemma ábrázolásánál megfelelő mozdulattal (De raptu Pros. II. 226.): *libratur in ictum fraxinus et nigros illuminat obvia currus*.⁴ Zeus a papyruson is, Claudianusnál is, villámával fedezi ezért a menyasszonyrablást.

Korongunkon a négy utoljára említett mellékalak nem fordul elő. Az alsó segmentum szimbólumai között mindenesetre ott látjuk a Poseidonét is, és talán az éppen idézett mozzanattal függ össze az, hogy ábrázolásunkon a villámnyaláb közvetlenül a fogat mögött tűnik fel. De e két megegyezésnek, ha a teljesség kedvéért meg is említettük, nagyobb jelentőséget nem tulajdoníthatunk; mind a két szimbólum a maga helyén egy oly összefüggésbe tartozik belé, amelynek a főcsoporthoz való viszonya egészbenvéve ítélandó meg: a villámé, csak mint eggyé az égi jelek közül, a szigonyé mint egy vallásos szimbólumé a többi között. A korongunkhoz legközelebb álló Persephone-elrablással való összehasonlítás végeredményben határozottan domborítja ki éppen azokat az elemeket, amelyek a mi esetünkben a teljesen azonos mythologiai értelmezést lehetetlenné teszik. Ábrázolásunk nőalakja nemcsak fontosságában hangsúlyozottabb férfitársánál, hanem tőle magatartásban és érintkezés nélkül valóságában is teljesen független; ha csupán a két főalakra tekintünk, elrablásra nem, inkább közös diadalmenetre gondolhatunk. Magyarázatlan maradt a férfi jobbja-

¹ Overbeck a rablást segítő Aphroditének gondolja, erős jelével a kétségnek («die fragile Aphrodite»).

² Része volt Persephone elraboltatásában, Orph. fr. 49, 64 Kern = [Hom.] Hymn. Cer. 9.

³ Fr. 49, 20 v. ö. [Hom.] Hymn. Cer. 5; Malten i. h. 418.

⁴ Ugyanígy Eur. Hel. 1316; Malten i. h. 422 az Athenát is szerepeltető többi műemlékek felsorolásával.

val tartott tárgy és figyelembevételt kíván a létrával is kiemelt égi szintér.

Korongunk ábrázolása a Persephone-elrablásának művészi kellékeivel egy diadalmas *ascensio* elemeit egyesíti.

IV. Az ábrázolás értelme.

1. A Persephone-mythos irodalmi feldolgozásaiban az égi szintér nem az elrablás jelenetéhez tartozik. A cselekmény a leányát kereső Demeter bolyongásának döntő fordulatával helyeződik az égitestek közé. A homerosinak nevezett Demeter-hymnusban az istennő Hekate tanácsára és vezetésével Helioshoz megy. Megállnak a napisten fogata előtt (63): *στῶν δ' ἱππων προπάρουθε*. Ez csak az égen történhetett. A hymnus elbeszélése, az eleusisi kultusz megalapítására irányuló célzatának megfelelően, ezután rögtön a földre vezeti vissza Demetert, kinek laka pedig a szerző felfogása szerint szintén az égben — az Olympuson volna.¹ Zeus onnan küldi le később az alvilágba leányáért Hermest, s ez, az elbeszélésnek e sajátos beállítása mellett, természetesen először csak a földre viszi fel fogatán Persephonét — de oda is a levegőben (384): *ἀλλ' ὑπὲρ αὐτῶν* (a hegycsúcsok felett) *βαθὺν ἤέρα τέμνον ἰόντες*. S csak azután megy fel mind a két istennő az Olymposra (485). Ovidius Fasti-jának IV. könyvében Ceres, miután már odafenn van az égbolton — (575) *errat et in caelo* — s Helicenek, a Göncölszekér egyik csillagának tanácsára a naphoz fordult felvilágosításért, nem is tér vissza a földre, amíg Juppiter Mercuriussal — legalább az esztendő felére — fel nem hozatta leányát az alvilágból. Annak az alexandriai költeménynek,² amelyet Ovidius itt is, s a Metamorphoses hasonló elbeszélésében is követ, elég biztosan rekonstruálható kompozíciója³ a történet befejezéséül megszakítatlan, igazi mennybemenetelt kíván. Ugyanezt tehetjük fel Claudianusnál is, ha figyelembe vesszük, hogy a zodiakus-koszorúta égi szintérnek az alvilággal való szembeállítása a ránk maradt három könyvön mily hangsúlyozottan vonul végig.⁴

¹ C. Robert Maltennél, Hermes 1910, 529, 2.

² Kallimachos Ἀῖτω-iból Malten valószínű feltevése szerint, i. h. 506 kk.

³ Malten i. h. 518.

⁴ ... cum te laetissimus ornet Signifer et vario cingant splendore Triones: Dis izenetében Juppiterhez, De raptu Pros. I 101; v. ö. 117 és III 8.

Szerencsére azonban nem kell pusztán a költői hagyományból levonható következtetésekre támaszkodni akkor, ha ábrázolásunkon az alvilágból az égbe való *ἄνοδος*-t gondoljuk felismerhetni. Az archaikus művészetnek egyik híres emléké, az amyklai-i Hyakinthos-oltárt díszítette egy mennybemenetel ábrázolása, amely a Persephone elrablásával mindenképpen szoros összefüggésben állt. Pausanias, akinél leírása reánk maradt, a bennünket érdeklő csoport alakjait így sorolja fel (III. 19, 4): πεποίηται δὲ ἐπὶ τοῦ βωμοῦ καὶ ἡ Δημήτηρ καὶ Κόρη καὶ Πλούτων, ἐπὶ δὲ αὐτοὺς Μοῖραι τε καὶ Ὠραι, σὺν δὲ σφισι Ἀφροδίτη καὶ Ἀθηνᾶ τε καὶ Ἄρτεμις· κομίζουσι δ' ἐς οὐρανὸν Ὑάκινθον καὶ Πολύβοιαν. A csoportosítás magyarázatát Malten találta meg.¹ Az oltárnak ezen az oldalán az egyik sarokban Pluton, Kore és Demeter volt látható: az *elrablás* jelene; a másik sarokban Polyboia és Hyakinthos *mennybemenetele*. A középen helyet foglaló istenségek egyfelől a rablás-jelenet résztvevői, másfelől a mennybemenetel kísérői. És pedig nem hiszem, hogy ez a csoportosítás két külön *ἄνοδος*-ábrázolást is valószínűvé tesz: Persephoneét és Hyakinthos-Polyboiáét. A Moiráknak a Persephone *ἄνοδος*-ában való tevékeny részvételét egy orphikus hymnus igazolja.² De Polyboia neve alatt Korét felfedi egy Hesychios-glóssza nyílt tanuságán kívül³ a név maga,⁴ sőt Pausanias megjegyzése is, amikor folytatólag megemlíti, hogy Hyakinthos nővéreinek tartják, aki leánykorában halt meg. Ez a Persephone-mythosnak emberi viszonyok közé való áttétele. Az archaikus művész bizonyára többet tudott isteni alakjainak értelméről, mint Pausanias kortársai. Hyakinthos és Polyboia ilyen egyesítése annak a vallásos gondolatnak azonosságán alapul, amelyet egyikük női, másikuk férfialakban testesít meg⁵ — mind a ketten a növényi termékenység szellemei⁶ — és a kettős formának

¹ Arch. f. Rel.-Wiss. 12, 1909, 425.

² XLIII 7; Malten 421.

³ Πολύβοια· θεός τις ὅπ' ἐνίων μὲν Ἄρτεμις ὅπ' δὲ ἄλλων Κόρη. Az Artemissel való azonosítást az magyarázza meg, hogy Hyakinthos nővéreinek tartották, azt pedig a kultuszát elfoglaló Apollonnal (Tarentumban: Ἀπόλλων Ὑάκινθος, Polyb. VIII 30) vették egynek.

⁴ Hadesnek gulyákban való gazdagságáról Dieterich, Nekyia 25, 1; Kallimachos gúnyolódó sírfelirata szerint (Anth. Pol. VII 524; Wil. 13) «egy garasért kaphatsz ott lenn egy bikát.» (Egyet. Phil. Közl. 50, 1926, 34.).

⁵ Preller-Robert, Griech. Myth. I⁴ 249.

⁶ Téves Eitrem felfogása a RE.-ben; ezzel és saját régiebb felfogásával (Griech. Feste 129 kk.) szemben Nilsson, Minoan-Mycenaean Religion 485 kk.

megfelelő kultuszviszonyokat is kifejezésre juttat. A női elemnek az amyklai-i kultuszban a mykenei kortól fogva fontos szerepe volt.¹ S hogy e szerep nem pusztán heros-tiszteletben érvényesült, azt bizonyítja éppen a Polyboia-ról szóló hagyomány.

Az amyklai-i oltár tanúsága, amelyen e szerint egy helyi Korének valóságos mennybemenetele is látható volt (κομίζουσι δ' ἐς οὐρανὸν...), két okból fontos számunkra. Egyfelől a történeti kapcsolat miatt, amely Spártának e szomszédvárosa és Tarentum, sőt Brundisium között fennállott. Phalanthosnak, Tarentum alapítójának kivándorlását a hagyomány a Hyakinthia ünnepségeivel hozza kapcsolatba (Strabonnál VI. 278.), s mint ismeretes, Phalanthos egyúttal Brundisiumban is a ἥρως κτίστης-éhez hasonló tiszteletben részesült.² Ἀπόλλων Ἰακινθός Tarentumba áthozott kultuszára a jegyzetekben már történt utalás.³ Másfelől az egyetlen emléklelet, amelyet eddig távolabbról a tarentumi *dischi sacri* mellé állítottak, éppen Amyklaiból való: márványtáblákon, sajátos csoportosításban kifaragott női öltözeti s pipere-kellékek,⁴ valamely istennőnek felajánlott hagyományos fogadalmi ajándékok. Csak nagy általánosságban utalhatunk arra, milyen nagy szerepet játszottak ilyen természetű valóságos ajándéktárgyak a görög kultuszokban.⁵ Tudunk arról, hogy a spártai asszonyok az amyklai-i Apollonnak is — Hyakinthos örökösének — minden évben új chitont szőttek,⁶ s talán szabad a protogeometriai rétegben talált tűkből és fibulákból, amelyek az óriás istenszobor méreteihez kicsinyek,⁷ arra következtetni, hogy a kultuszt megosztó istennő részesült hasonló ajándékokban már a dór bevándorlás ideje óta. A régebbi időben felajánlott ruhadarabok márványból való utánzatának közeli példája a lykosurai Demeter márványpalástja az athéni múzeumban.⁸ Az ajándékoknak említett csoportosítása azonban éppen Amyklai és Tarentumra jellemző.

De a Persephonekultuszban és mythosban különösen nagy szerepet

¹ Wide, Lakonische Kulte 292 k.; Nilsson, Griech. Feste 137 kk.; Buschor, Ath. Mitt. 52, 1927, 11.

² Giannelli, Culti e miti 13; fent 82. l. 4. j.

³ Lásd 84. l. 4. és 94. l. 3. jegyzeteit.

⁴ Walpole, Memoires 452. l., Aberdeen-birtokban; Jahn 52, 91.

⁵ Számos adat Eislernél, Weltenmantel u. Himmelszelt I 51 kk.

⁶ Paus. III 16, 2; Nilsson, Griech. Feste 136.

⁷ Buschor i. h. 13.

⁸ Papaspiridi 68; Springer-Wolters¹² 401. l.

játszó ruha-motívum magában véve is említést érdemelt itt, minthogy figyelembevétele korongunk értelmezésénél némi haszonnal járhat. Egy erre vonatkozó megjegyzést legyen szabad itt egészen feltevésszerűen közbevetnem.

2. Már a Timaiostól feldolgozott szicíliai Persephone-mythos is tartalmazta azt az orphikusok ízlésére valló vonást, hogy Kore elrablataása előtt Athenával s Artemisszel együtt atyja, Zeus számára paláston dolgozott¹ — a világpaláston, melyet a későbbi filozófiai spekuláció annyira kiaknázott.² A Kore-mythos kultuszhatárához közelebb marad Claudianus, amikor Persephonéval anyja Demeter számára szövet világpalástot (I. 246—270.). Hasonló helyzetnek felel meg a »világpalást«-ról szóló legrégibb görög forrásnak, a syrosi Pherekydesnek az elbeszélése is, akinél Zeus szövi, s tőle nászajándékkul a földistenasszony kapja a mindenséget ábrázoló leplet.³ Claudianusnál az isteni menyasszony szintén kozmikus jelentőségű ábrázolást visel a ruháján. A kép az egész antik irodalomban egyedülálló s e kései római költőtől is felhasználta⁴ orphikus iratok legrégibb stílusú kosmogonai mythosaira emlékeztet: a napot és holdat látjuk az óceán istennőjének keblén, gyermekek alakjában (II. 41—54.). Nem lehetetlen, hogy korongunk kompozíciójához a gondolatot részben szintén az istennő egy templomi szobrának valóságos palástja adta, amelybe az égi jelek ugyanilyen csoportosításban voltak beleszöve. Éppen a zodiakusnak szegélyként való jelenléte teszi ezt a lehetőséget megfontolandóvá. Az állatöv legrégibb ábrázolása, amelyet görög forrás említ, Demetrios Poliorketes isten-királyi palástját díszítette az ég teljes, csillagos képével együtt, a Kr. e. III. század elején.⁵ Rómában a triumphator szintén Juppiter csillagos palástját öltötte fel⁶ és tudjuk, hogy hasonló drága ruhadarabok Délitália templomainak kincsei közül sem hiányoztak.⁷ Később ide kell sorolnunk még egy fontos emléket, amely korongunk-

¹ Diod. V 3, 4; Malten, Arch. f. Rel.-Wiss. 1909, 426.

² Gothein, Arch. f. Rel.-Wiss. 9, 1906, 337 kk.; Eisler i. m.

³ Diels, Fragm. der Vorsokr. 71. sz. 2. tör.

⁴ Malten, Arch. f. Rel.-Wiss. 1909, 417 kk. gyakrabban. Szövegt és hímzett ábrázolások leírását a római költészet általában kedveli; Gothein 341.

⁵ Duris Athenaiosnál XII 535 f., 12 jegyről való említéssel.

⁶ Az idősb Scipio 201-i diadalmeneténél említi Appian. Pun. 66.

⁷ [Arist.] Mir. aud. 96 W.; Ath. XII 541a; Eisler I 33 kk. túlmerészen, 59, 1 kétségtelenül hibásan magyarázza: a csodálatos palást a Juno Lacinia templomának egészen profán látványosságaihoz tartozott.

hoz sok tekintetben egészen közel áll s éppen ennek a ruhaszimbólikának itáliai népszerűségéről tanuskodik (V. 1.).

Ez az illő fenntartással megkockáztatott föltevés különben korongunk ábrázolásának értelmével csak igen kevésbé függ össze. Legfeljebb azt a részét világítaná meg művészi háttere szempontjából, amelyhez sem a tarentumi diszkoszok, sem szobrászati alkotások nem nyújthattak mintát. És természetesen ez sem jelenti azt, hogy a szóban forgó darabot magát közvetlenül óhajtanók palásthimzésből leszármaztatni. Talán lappang még valahol közvetlenebb példája is e hatásnak. A nagyobb biztosságot itt az igénytelen művecske természeténél fogva nem a művészeti, hanem az egyszerű tárgyi értelmezés adja.

3. Az 1. pontban elmondottak általában megerősítik a felső segmentum elemzésének azt az eredményét, hogy korongunk a Kore-elrablatajának tipikus képében ascensiót akar ábrázolni; most hozzá tehetjük: a rablás után következő *ἄνοδος*-t. A részletek közül a Moirák orsóinak jelenléte nyert mondai támasztékot. Hermesnek az *ἄνοδος*-ban való szereplése¹ egybehangzó volna mind a homerosi hymnus, mind az alexandriai költemény előadásával. S nem is lehetne másképp: gondoljunk Psyche mennybemenetelének rokon elképzelésű jelenetére Apuleius mélyértelmű meséjében (Met. VI. 23.). Ezt a szereplőt a hagyomány s a helyzet egyformán igazolja. Mi teszi azonban elfogadhatóvá ebben a helyzetben Hades fogatát a hozzátartozó alakokkal — Erosszal s az alvilág urával magával? Ezek kétségtelenül az elrablást ábrázoló művészi mintáról kerültek korongunkra. Erost illetőleg az utánzással járó bizonyos megkötöttséget és dekoratív célt kell figyelembe vennünk, hiszen épp egy mindinkább dekoratívvá váló alakról van szó. A Hades személyére vonatkozólag pedig — minthogy Hyakinthosra talán mégsem kell gondolnunk — a kezében tartott eddig magyarázatlan tárgy minden zavaró hatást eloszlathat.

Hades a magához szorított teli *μαρσίππιον*-ban a váltságdíjat tartja, amelyet az alvilági rabságból visszabocsátott istennőért kapott. Nem állandó attribútuma ez az alvilág istenének. De a nápolyi múzeum Prometheus-szarkofágján látjuk, amint mohón nyújtja a teli pénzeszsák felé a kezét. Prometheus az elkészített testbe még csak gondolatban hívja a lelket, s Hera még csak Hermesnek nyújtja ekkor az érte

¹ Lásd 91. l. 4. jegyzetét.

Hadesnek járó bért, aki az alvilágból megszületésre felbocsájtja.¹ A gondolat maga nem áll messze attól, amelyet korongunk végeredményben szintén kifejez. A különböző mythikus keret s a szarkofág kora (Kr. u. III. sz.) mégis nehézzé tenné e tudomásom szerint egyetlen találó párhuzam felhasználását, ha a korongunkon feltételezett cselekmény pontos pendantja sokkal közelebb is nem állana rendelkezésünkre s értelmezésünket meg nem erősítené. A Prometheus-szarkofág bennünket érdeklő motívumával még a *μαρσίπιον*-átnyújtás értelmének

78. KÉP. CERES ÉS MERCURIUS.
(A Casa di Meleagro falfestménye.)

felismerése előtt összefüggésbe hoztak² egy pompeji-i falfestményt, amelyen a trónoló Demeter fogadja a habozva álló Hermestől a pénzeszacskót;³ s egy veronai reliefet, amely egy sziklán ülő gyászoló nőalakot ábrázol Γ Η megjelöléssel és előtte Hermest, aki hasonló tárgyat nyújt át neki.⁴ Nézetem szerint az ábrázolások értelme nem lehet kétséges: itt viszont Hermes hozza a leányától megfosztott anyának az alvilág kincses királyától a nem szívesen fogadott kárpótlást. Ez a vonás kü-

lönösen a veronai reliefen szembetűnő, amely a szokatlan, értelmező név ellenére a jelenet mythikus színteréhez is húbb: a szikla, amelyen a föld-istenanya ül, az Eleusisben mutogatott Ἀγέλαστος πέτρα.⁵

Korongunkon a *μαρσίπιον* Hades kezében a beleegyezés jele.

¹ Robert, Sarkophagreliefs III 3, 118. t. s 447. l.

² Jahn, Ber. d. Sächs. Ges. I, 1849, 158 kk.

³ Helbig Wandgem. 362. sz.; Museo Borb. IX 38; Müller-Wieseler II² 30. t. 330; Jahn. i. h. Itt 78. kép.

⁴ Maffei, Museum Veronense 51. t. 9; Müller-Wieseler 329; Jahn. i. h.

⁵ Apollod. Bibl. I 30; Malten, Arch. f. Rel.-Wiss. 1909, 436.

A mennybemenetel az ő segítő hozzájárulásával történik. Nemcsak az isteni világ belső békéje jut ebben kifejezésre. A délitáliai vallásosságot a föld méhében uralkodó istenségek jóságába vetett hit hatja át. Ὡς ὅντα αἰεὶ τῶι τῶν ἀνθρώπων γένει ἄριστον — «mint akinél jobbat az emberek soha nem kívánhatnak maguknak» — mondja Plutonról az öreg Platon a Törvényekben (VIII. 828. d.). Ez a pár szó az athéniak számára egy újszerű tanítás hangsúlyával foglalja össze azt a vallásos tartalmat, amellyel éppen a délitáliai chthonikus kultuszok görög híveik számára bírhattak. Az alvilági hatalmakkal való bensőséges viszony minden eszköze ott van korongunkon. Köztük a szigony Poseidonnak áhítattal elismert isteni parusiáját jelzi; a tenger Magna Graeciában olyan tanuja az ember életének, mint másutt az ég. De korongunk ugyanekkor az ég isteniségének is bizonyos átalakulásáról tanuskodik: befogadó otthonná lett, mint az anyaföld mélysége. A chthonikus vallásossággal egyesült a csillagos magasságok vágya már a Kr. e. V. század óta, mikor Empedokles Nagygörögországban az emberi léleknek onnan felülről való lebukását tanította.¹ Korongunkon a visszatérés útjának irányát kezdetleges módon a létra mutatja, a földön és föld alatt ható istenektől megáldott élet szimbólumai közt elhelyezve, mintha ezt mondaná: *ea vita via est in caelum*.² S ugyanezt hirdeti a szívbemarkoló szent történet fenséges képes nyelvén a földistenaszszony elragadott leányának mennybemenetele. Persephone elrabolása gyűrű kövébe vésve, halállal fenyegető, baljóslatú előjelnek volt felfogható.³ Az ἄνοδος ábrázolása, így, a földi élet mystikus gyümölcsötetésének eszközeivel a zodiakus égi keretében egyesítve, olyan reményeket kellett hogy felidézzen, amelyek legtermészetesebben a sírok világába utalják.

V. A korong alkalmazása.

Ez az értelmezés korongunkat bizonyos tekintetben a peteleiai és thurioi-i sírokban talált orphikus aranytáblácskák mellé állítaná. Γῆς παῖς εἰμι καὶ Οὐρανοῦ ἀστερόεντος — «A föld gyermeke vagyok s a csillagos égé» — vallja azok egyikén magáról az isteni származása révén isteni rangját visszanyerni óhajtó lélek. A mystikus tejet, amelybe

¹ Fr. 115, 119 Diels; l. a. 90. l. 5. j.-ében idézett dolgozatot.

² Somn. Scip. III 8.

³ Sueton. Nero 46; Overbeck, Kunstmyth. II 2, 653.

a megistenülő lélek más kettő szerint, mint kis gida beléésik, Dieterich — ellentmondásra, de legújabbán ismét lelkes hozzájárulásra is találva — a Tejútra értette.¹ Minthogy a lélek e szövegeknek az Empedoklesével s Platon asztrális háttérű mythosaival egybehangzó felfogása szerint kétségtelenül az égből indult el, visszatérése és megistenülése számára valóban nehéz lenne más színteret keresni. Az asztrális magyarázatok valószínűségét most korongunk ábrázolása is általában megerősíti. Ez azonban szintén azt teszi szükségessé, hogy erre az ily szempontból is fontossá lett emlékre vonatkozólag a sepulchralis alkalmazás lehetőségét alaposabban megfontoljuk.

1. A zodiakus Welcker szerint szarkofágokon gyakran övezi az elhunytak képét hordó pajzsot. De a példa, amelyet felhoz,² bizonyára azonos az egyetlen, tudtom szerint ismeretes ilyenmű emlékekkel: a Palazzo Barberini állatöves szarkofágjával.³ Az ábrázolás, amelynek középpontjában a szarkofágban nyugvó házaspár mellképe foglal helyet, az örökkévalóság periodikus (évszakok) és bakchikus (szüret) szimbólumaiból van összeállítva. A zodiakus a kettős mellkép körül a koszorú helyét foglalja el, amely római síremlékeken a *corona civica*-ból, a görög kultúrkörbe tartozókon az agonisztikus győzelem jelvényéből a halhatatlanság koszorújává fejlődött.⁴ Az ég csillagkoszorújáról Homeros óta szokás beszélni, s később, *expressis verbis* meg is nevezik annak az állatövet.⁵ A szóbanforgó szarkofágon a zodiakus e kettős szimbolikát természetesen egyesíti. Valamit tehát hozzáad — legalább is érzésem szerint — a szarkofág többi ábrázolásainak jelbeszédéhez: célzást a halhatatlanság égi színterére. Ez a teljes — szimbolikus és színtérjelző — jelentése kétségtelenül megvan később az igeli emlékmű zodiakusának, amely Hercules mennybemenetelének alkotja keretét,⁶ míg az állítólagos Constantius Chlorus *ascensio*-ját ábrázoló diptychonon az állatöv félköre, mint számos mythologiai szarkofágrelien, csak az eget jelzi.⁷

¹ Kleine Schriften 97; Carcopino, La basilique Pythagoricienne 312.

² Zeitschr. f. Gesch. u. Auslegung der alten Kunst, I, 1818, 63, 79^x; idézete (Admir. 78) számomra ellenőrizhetetlen.

³ Matz-Duhn 3016. sz.; Strong, Apotheosis 32. t.; Cumont, Zodiacus 1058.

⁴ Strong, Apotheosis 185; Carcopino 294; Cumont, Études Syriennes 65.

⁵ Il. XVIII 485; Catal. codd. astrol. V 2, 134, 3; Boll, Aus der Offenb. Joh. 99.

⁶ Strong, 30. t.; Dragendorff-Krüger, Das Grabmal van Igel, 1924. Császárapotheosist ábrázoló gemma zodiakussal Millin, Voyage au midi de la France, 24. t. 4. sz., Mythol. Galerie 684. sz.

⁷ Graeven, Ath. Mitt. 28, 1913, 271 kk.

A Palazzo Barberini állatöves szarkofágja a Kr. u. II. század végéről való. Korongunkkal kapcsolatban tehát csak annyiban vehető számításba, hogy a zodiakus ekkor már előfordul sepulchrális emléken az apotheosis jelzésére, és pedig polgári rangú emberek körében. Ez a század különben a császárok és császári asszonyok mennybemene- telének ábrázolásaiban gazdag,¹ s ezeknek az elképzelésében bebizonyí- tottan keleti hatások érvényesülnek.² A legjelentékenyebb ilyenmű emlék, az Antoninus Pius és Faustina *ascensiója*, mint láttuk, korongunk ábrázolásával annyi hasonlóságot szintén mutat, hogy e században a korongunkon kifejezésre jutó vallásos felfogásnak bizonyos renaissance-árról is beszélhessünk: értem elsősorban pusztán a halál birodal- mából kiszabadító mennybemenetel gondolatát. De a II. századi apothe- osis-ábrázolások közt egy olyan is akad, amely talán az atheni «Echelos és Basile» reliefre, mint mythologiai képtípusra való hivatkozással job- ban megmagyarázható, mint eddig történt, s e mellett a nőalak függet- lenítésével a típusnak ugyanazt a módosítását mutatja, mint korongunk. Egy, az idősb Faustina *consecratio*-jának emlékére veretett aranypénzen³ négyesfogat látható oldalnézetből: a felénk fordulva ábrázolt császárnő mögött előrehajló kocsihajtó alak Sollal kétségtelenül nem azonosít- ható.⁴ Szabad tehát, legalább nagy általánosságban, a figyelmet felhívni arra a lehetőségre, hogy e század *ascensio*-elképzeléseiben a keleti mo- tívumok között régi görög-itáliai elemek is új erőre kaphattak. Ez ter- mészetesen az utóbbiaknak régibb sepulchrális alkalmazását is föltéte- lezi. Éppen a római köztársaság utolsó századába, vagy legkésőbb az augustusi korszak elejére, tehát korongunk keletkezésének idejére kell visszamennünk ahhoz, hogy az asztrális megdicsőülés kifejezését Itáliá- ban régibb sepulchralis emléken is megtaláljuk. A temetési menetet ábrázoló nevezetes amiternumi reliefen⁵ az elhunyt apotheosisát azonkívül, hogy a *lectus funebris*-en könyökölve fekszik, a fölötte ki- fesztett mennyezet csillagos hímzése juttatja kifejezésre. A csillagok közt a hold is kivehető, s az érdekes leplet joggal magyarázták világ- palástnak, amely a nagy emberek megdicsőülésének a Somnium Sci-

¹ Strong 88 kk.

² Cumont, *Ét. Syr.* 72 kk.

³ Cohen II² 426. l. 167. sz.: «Rs. CONSECRATIO. Faustine debout avec une autre personne penchée en avant, dans un quadriges an galop à gauche.» Bernhardt, *Handbuch* 54. t. 13.

⁴ Cumont i. m. 99, 3, kérdőjellel.

⁵ Persichetti, *Röm. Mitt.* 1900, 4. t.; Stuart Jones, *Companion* 45. t.

pionisban feltáruló kozmikus színterét jelképezi.¹ A «nagy ember» megjelölés értelmét természetesen igen tágan kell vennünk. *Quid? totum prope caelum nonne humano genere completum est?* — mondja Cicero a *Tusculanae*-ban (I. 28.) önkéntelen tanuskodással korának nagylelkűségéről, amellyel a megistenülést osztogatta.²

Mégis némi különbség van e felfogás s a később, különösen sírfeliratokon jelentkező néphit között, amely az asztrális halhatatlanságot leginkább zsenge korban elhunytak lelkeinek adja meg.³ Hogy azonban ez a néphit is a pythagoreusoknak arra a tanítására megy vissza, amelyet Dieterich az orphikus aranytáblácskákon felfedni vélt, — t. i. hogy a tejút a lelkek lakhelye — bizonyítja egy Kr. u.-i II. századból való miletosi felirat. Ez az elhunyt 8 éves gyermek lelkét a Capella csillagkép szarva mellett helyezi el,⁴ vagyis a tejút szélén. Cicero a *Somnium Scipionis*ban ugyanezt a pythagoreus tanítást adta elő, s ha a filológusok emellett közvetítő forrásul Poseidoniost akarták megtenni, ez tévedésnek bizonyult.⁵ Cicero filozófikus mythosának sphaerikus világképéhez magyarázó párhuzamul e helyett hivatkozhatunk azokra a római pénzekre, amelyeken már Kr. e. 82-ben megjelenik a globus Roma istennő lába alatt, majd 74-ben a Genius populi Romani hatalmi jelvényeül, sőt önállóan is, mint a római viláгурalom szimbóluma.⁶ Az amiternumi relief viszont azt mutatja, hogy a «nagy embernek» a sphaerák magasságába való felemelkedése általánosan elterjedt gondolat Itáliában. Ciceroé a humanus elgondolás pathosa — a mythos alapfelfogása pythagoreus eredetű délitáliei forrásból jöhet.

Korongunk ábrázolásai mellé így nemcsak későbbi időkből való, hanem az amiternumi reliefben egy helyben, időben és felfogásban egészen közel eső emléket is állíthatunk. Következő kérdésünk a korongnak a síron vagy sírban való elhelyezését illeti.

2. Rendkívül sajnálatos, hogy ezen a ponton a tarentumi *dischi sacri* közeli analogiája nem használható fel teljes biztossággal. Ezeknek a korongoknak a rendeltetése vitás és erre vonatkozó gondolataimat

¹ Strong, Journ. Rom. Stud. 1914, 4, 153 kk.

² Így fogja fel e helyet nyilván Cumont is, *After Life* 105. Az asztrális halhatatlanságról Gundel, *De stell. app. Rom.* 221 kk.; Sterne u. Sternbilder 104 kk.; Capelle, *De luna, stellis lacteo orbe animarum sedibus* 19. kk.

³ Cumont, i. m. 138 k.

⁴ IGr. XII 7, 123; Haussoullier, *Revue de phil.* 33, 1909, 6.

⁵ Reinhardt, *Kosmos und Sympathie* 330, 2.

⁶ Babelon I 512 k.; 419, 58; 417, 54 k.; Schlachter 88; 76 k.

nem is fejthetem ki addig teljesen, míg a még kiadatlan anyagot is át nem vizsgálhattam. Biztosnak látszik ennek ellenére, részben az itt előadottak alapján :

a) hogy a Mac Daniel-féle profán magyarázat, amelynek különben is az a hiánya, hogy Cumont idevonatkozó fejtegetéseit nem veszi figyelembe, nem tartható. Annak a feltevésnek, hogy az ú. n. *dischi sacri* tarentumi áruk *védjegyei* lettek volna, ellene mond az, hogy a rajtuk ábrázolt tárgyak zöme vallásos vonatkozásban kielégítő magyarázatot nyer — egyrésztük csakis ebben — s az új brindisii korongon is kétségtelenül így szerepel. A még kétséges tárgyak (különösen a **b** típuson) gyümölcsök és sütemények lehetnek, amelyek a korongokon utánzatban felajánlott szimbolumok áldozati jellegét emelik ki. Abból, hogy e *dischi sacri* jórésze negatívum, talán arra kell következtetni, hogy agyagból is, de viaszból is készülhettek.¹

b) E szerint azonban a régibb s Cumont-tól is osztott *babonás* magyarázat sem állja meg a helyét. Igaza van Mac Danielnek (34. l.), amikor megjegyzi, hogy korongjaink sokkal nagyobb számban tartalmazzák egy magasabb színvonalú vallásosság szimbolumait, semhogy az egészen más nyelven beszélő *ἀπειρώπαια* közé sorolhatnók őket. Azt mondhatnám, hogy a *dischi sacri* beszéde — ha teljesen nem is értjük — az ima hanghordozását árulja el, míg ezeké, amint ismeretes, a káromkodását. Ennek nem mond ellent a phallos jelenléte sem, mint a Dionysos-vallás szimbolumáé. Más *κατ' ἐξοχήν* elhárító szimbolumok egyáltalán nincsenek jelen a tarentumi korongokon, s ebbe a körbe utaló bizonytalan magyarázatokat már ezért is eleve el kell utasítanunk.

c) A *dischi sacri* keletkezési idejére nézve Mac Daniel meghatározását találtuk valószínűnek. (Kr. e. IV. sz.)

d) A leletkörülmények egyes darabokra nézve egyáltalán nem, a korongok zömére nézve nem eléggé tisztázottak. A tarentumi múzeum darabjai állítólag² az Agora közelében, *egy* helyről kerültek elő. E lelőhelyet régebben a leleteket összegyűjtő Viola nyomán általában a gyár-

¹ E két anyag párhuzamos használatáról adataink vannak a mágiában: Verg. Ecl. VIII 79; Pap. Mag. Gr. IV 296; Abt, Die Apol. des Apuleius 81. Azzal az elterjedt nézettel szemben, mely szerint e diszkoszok áldozati tésták formái volnának, már eddig is megjegyezték (Mc Daniel) 1. hogy vannak köztük pozitívek is; 2. hogy a negatívok reliefje sokkal laposabb, semhogy téstában világos domborművet hagyhatna. Ugyanez áll korongunkra vonatkozólag is.

² Elw. Pr. 68; Cum. 89 és 100. l.

tás helyének tartották,¹ újabban azonban Lenormant véleménye talált elfogadásra, aki valamely templom elraktározott votívumtömegének tekintette a fölhalmozva talált terracotta-tárgyakat.² A manduriai darabokról viszont azt az értesülést nyertem, hogy az ottani sírokból kerültek elő. Ha szabad a manduriai gyűjtőnek, CARLO ARNÒ úrnak erre a felvilágosítására építenünk, minthogy valamennyi adat közül most a legbiztosabb, a *dischi sacri* sepulchrális rendeltetése látszik valószínűnek. És pedig azt kell hinnünk, hogy a kész cserép- vagy viasz-korongokat ajándékol a sírokon, az elkészítéshez szükséges negatívumokat a sírokban helyezték el.

Korongunkra vonatkozólag az előbbi alkalmazás valószínű: vagyis nem a sírban helyezték el, mint az aranytáblácskákat, vázákat, más tárgyakat, hanem a sírt díszítették vele, talán az ábrázolásban magában is bizonyos célzással az elhunyt személyére. Leginkább leány vagy fiatal asszony sírjára gondolhatunk, akit Hades elragadott, hogy mégis az égnek engedjen át.

3. Végül csak egy rövid s ismét egészen feltevésszerű megjegyzéssel legyen szabad e külső alkalmazás lehetőségét megvilágítanom. Dél-italiai váza-képeken ábrázolt síremlékeket — legtöbbször ión oszlopokat — gyakran ékesít még egy köralakú epithema is, amelynek rendeltetését, jelentését eddig biztosan meghatározni nem sikerült. Watzinger kérdőleg tympanonoknak próbálta megnevezni e «sárga korongokat», például az Eremitage 1180. s 1318. s a Museo Jatta 417. sz. vázájára utalva.³ Részletesebben foglalkozott e különös ékítményekkel Pagenstecher,⁴ kis hellenisztikus szentélyek ábrázolásain látható hasonló, oszlopra helyezett korongok mellé állítva őket, amelyek azonban szintén magyarázatlanok.⁵ Egy bolognai vázán kívül⁶ még két képet idéz ilyen sírábrázolásokkal: «Die gleiche Scheibe liegt auf der ionischen Säule, welche der Maler des Hektorgrabes in Bari auf der kleinen dicken Amphora angebracht hat. Auf der Vase 1058 bei Jatta in Ruvo hängt ein Jüngling den gleichen Gegenstand an das Kapitell einer ionischen Säule.» Talán korongunkkal ennek a rejtvénynek kulcsa is megkerült; a zodiakusba foglalt ábrázolás ilymódon díszíthetett egy egyszerű síroszlopot.

¹ Gaz. arch. 7, 1881/2, 167; Dümmler, Annali 1883, 192 kk.

² Winter, Typen I, CV. l.

³ De vasculis pictis Tarentinis 18, 2; ugyanúgy Pfuhl, Jahrb. 20, 1905, 65.

⁴ Unteritalische Grabdenkmäler 55. és 66. l.

⁵ Szép példát közöl Haverfield, Journ. Rom. Stud. 1914, 4, 1 kk.

⁶ Dubois-Maisonneuve, Introd. 10. t.; Pagenstecher VI a, 71. kép.

FÜGGELÉK.

A *dischi sacri*ről való ideiglenes tájékoztatásul.

A) Irodalom.

1. JAHN, Der Aberglaube des bösen Blicks bei den Alten, Ber. d. Sächs. Ges. Leipzig, 7, 1855, 52 kk. (Jahn.)
2. MINERVINI, Poche osservazioni sopra un disco di terra cotta nel Real Museo Borbonico, Bull. Arch. Neap. 5, 1857, 169 kk. (Min.)
3. LABATUT, Amuletum, cikk a Dict. des Ant.-ben I. 256. (DA.)
4. LENORMANT, Notes archéologiques sur la Terre d'Otrante, Gaz. Arch. 7, 1881/2, 95. (Len.)
5. HEYDEMANN, Remarques sur un moule en terre cuit, Gaz. Arch. 8, 1883, 7 kk. (Heyd.)
6. EVANS, Recent discoveries of Tarentine Terracottas, Journ. Hell. Stud 7, 1886, 44 kk. (Ev.)
7. ELWORTHY, The Evil Eye, London 1895, 371 kk. (Elw. E.)
8. ELWORTHY, «Dischi Sacri», Proceedings of the Society of Antiquaries of London, 17, 1897, 59 kk. (Elw. Pr.)
9. SELIGMANN, Der böse Blick und Verwandtes, 1910 II. 166 kk.
10. CUMONT, Disques ou miroirs magiques de Tarente, Rev. Arch. 5, 1917, 87 kk. (Cum.)
11. ARNÒ, Antichità Mandurine, 1920, 19 k., 7. t. (Arnò.)
12. MC DANIEL, The Holiness of the Dischi Sacri, Am. Journ. Arch. 28, 1924, 24 kk. (Mc Dan.)

B) A kiadott darabok jegyzéke.

Az ismeretes darabok lelőhelye majdnem minden egyes esetben bebizonyíthatóan a régi Tarentum és környéke (Manduria). Ahol a kiadó neve mellett a múzeum nincs megemlítve, az illető magángyűjteményében vagy a tarantói múzeumban található. Az ismeretes darabok száma ezidőszert 70 körül van. Elworthy 1897-ben a tarantói múzeumban 56-ot talált. Az egyes darabok nagysága 12—18 mm vastagság 10—50 cm átmérő között mozog. Nagyon sok negatívum. A kiadottaknak típusok szerint való csoportosítását kísérlem meg: ez a legtöbb, amit a leírások és reprodukciók fogytékossága mellett ezidőszert meg lehet tenni.

- a) 1 Heyd. C (pl. 3); Cum. 3; Berlin; kerettel. (Itt 79. kép.)
- 2 Ev. 2 (fig. 6); Elw. Pr. (fig. 3); Cum. 4; Mc Dan. (fig. 5; Oxford; = 1 keret nélkül.
- 3 Cum. 2 (fig. 3) C; Paris; = 2.
- 4 Arnò; = 2.
- b) 5 Elw. Pr. (fig. 9); Mc Dan. (fig. 10).
- c) 6 Len.; Heyd. D.; Cum. 5 (fig. 2); B; Páris; kerettel.
- d) 7 Elw. Pr. (fig. 6); Mc Dan. (fig. 6); kerettel, (töredék).
- e) 8 Jahn (Taf. V. 3); Heyd. A.; Elw. E. (fig. 181), Pr. (fig. 1); Mc Dan. (fig. 3); London, Brit. Mus. E 129; a «fej» ellen helyesen Min.
- 9 Cum. (fig. 1) A; = 8.

- 10 Ev. 3; Oxford; Elw. E. szerint = 8 (töredék).
 11 Mac Dan. (fig. 2); New-York; kerettel; = 8 (töredék).
f) 12 Elw. Pr. (fig. 4); Mc Dan. (fig. 7) ágkerettel.
 13 Elw. Pr. (fig. 5); Mc Dan. (fig. 8) síma kerettel (?).
 (12 és 13 egymást kb. kiegészítő töredékek.)
g) 14 Min.; DA; Heyd. B.; Elw. E. (fig. 182), Pr. (fig. 2); Mc Dan. (fig. 3);
 Nápoly; síma kerettel.
 15 Mc Dan. (fig. 1); = 14.
 16 Arnò; = 14.
h) 17—18 Elw. Pr. (fig. 7—8); Mc Dan (fig. 9).

Kerényi Károly.

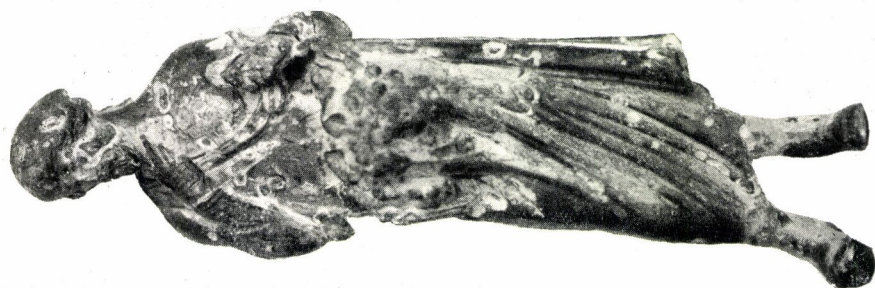
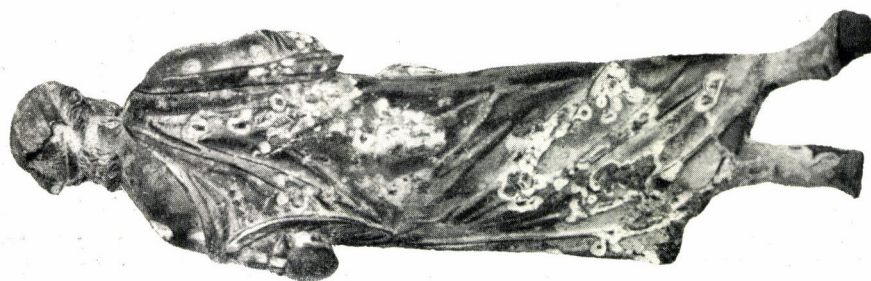
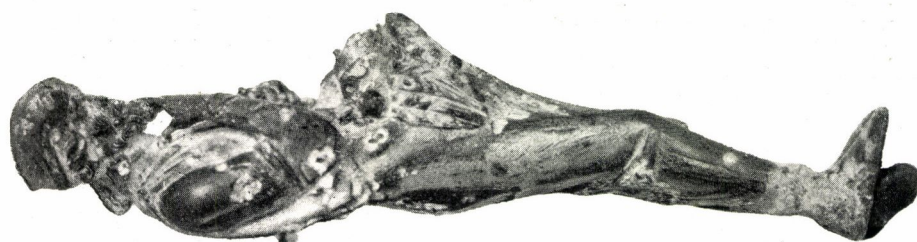
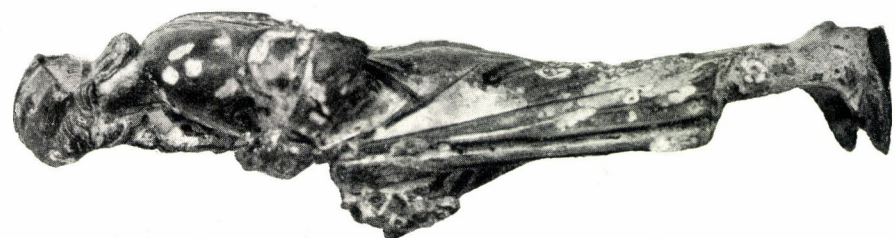

79. KÉP. TARENTUMI KORONG.
 (Berlin.)

PRIAPOS BRONZSZOBROCSKÁJA.

A fennmaradt antik Priapos-ábrázolások között úgy típusbeli érdekességénél, mint művészi értékénél fogva kivételes helyet foglal el az a 11,6 cm magas bronzszobrocska, mely nemrégiben Smederevóban (Semendria) került elő s jelenleg régiségkereskedői tulajdonban van. Azokkal az általánosan dívó ábrázolásokkal szemben, melyek a természeti őserő és a termékenység istenének ithyphallikus természetét szinte kérkedően hangsúlyozzák, a smederevói bronz mestere a kihívó, nyersebb jellemzéstől tartózkodva, az istenség phallikus természetét nemes és előkelő ízléssel úgyszólván teljesen elleplezte.¹ Felfogásában Priapos nem a démoni és dithyrambikus őserő, hanem a természet kiapadhatatlan, jótékony hatalmának a képviselője, akinek puhalelkű, dionysosi lényén lírai, kontemplatív szelídség árad el. (V. ö. Reinach : *Repertoire de la statuaire* II, 74, 75). A nyugodtan álló istenség egész testét köpeny borítja, mely a jobb vállon összetűzve, a bal oldalon lecsúszva a vállat és mellet szabadon hagyja. A köpenynek az alatta fölmeredő phallus által alkotott öblét a termékenységet jelképező kalászok és gyümölcsök töltik meg. Priapos balkezevel a köpeny szárnyát tartja, jobbját pedig gondolkozó elmélyedésre utaló taglejtéssel állához emeli. Fejét kissé megszegve oldalra hajtja. Arcát rövidre nyírott szakáll övezi. A dús hajfürtök kétoldalt hullámosan hátrafésülve, a nyakszirten rövid kontyba kötve csüngenek alá. A fejtetőt kendő takarja. Az előkelőn törékeny, szinte nőies testalkat, a kimérten ünnepélyes taglejtés és a szelíd, jóságos arckifejezés Priaposunkat Dionysos lelki rokonává tesz. Ehhez az emelkedett és megnemesedett felfogáshoz jól talál a kidolgozás nagy művészi gondja, melynek részletező finomsága, különösen

¹ A Priapos-ábrázolás történetére vonatkozólag l. Roscher : *Myth. Lexikon* III, 2 Sp. 2081 ff. s az ott idézett irodalmat.

80. ΚΕΡ. ΠΡΙΑΠΟΣ.

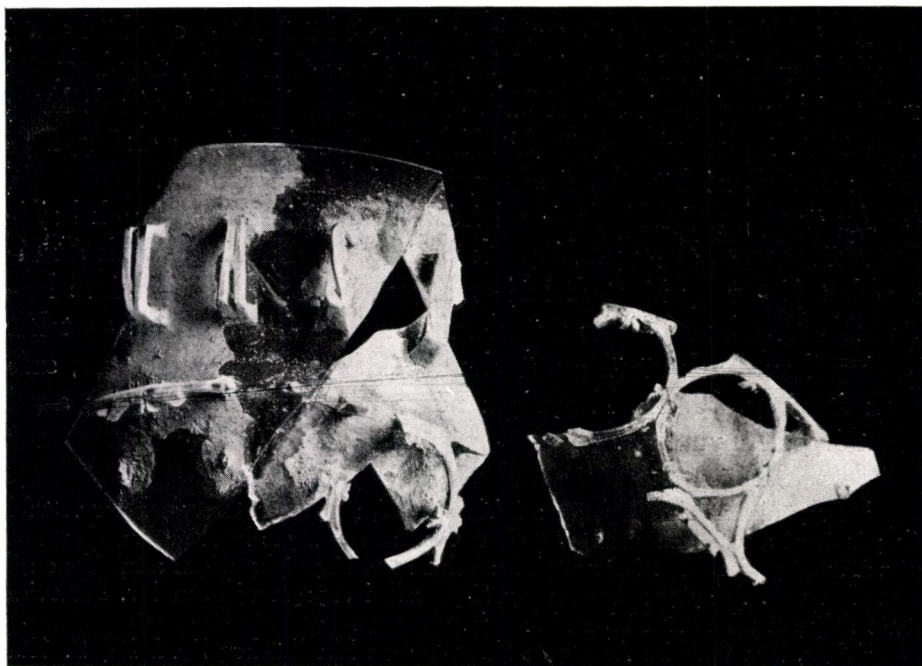
81. KÉP. PRIAPOS.

a haj és szakáll lelkiismeretes cizellálásában érezhető. Az egész koncepciót átjáró, érett művészi eszközökkel szemben a nyakszirten kontyba felkötött haj annak a tudatos régieskedésnek a jele, mely a Priapos-ábrázolásoknak a korai császárság történetileg iskolázott ínyenceinek szemében a fennmaradt emlékek tanúsága szerint sok esetben oly ingerlő zamatot adott. Kétségtelennek tartom, hogy Priaposnak ez a nemesen előkelő és tartózkodó felfogása csak Augustus kora szellemi légkörében érlelődhetett. A kivitel rendkívüli művészi gondja és finomsága is erre az időre vall.

Hekler Antal.

A BRIGETIOI VAS DIATRETUM.

Özv. Tuzsla Tivadarné, sz. Simonyi Dusi úrasszony budapesti régiséggyűjteménye, mely brigetioi leletekből áll, egy késő-római hálódíszes üvegedény hat darabból álló maradványát őrzi. Ezeket az üveg-töredékeket a tulajdonosnő szíves engedélyével több ízben volt alkalmam megvizsgálni. Sikerült részben össze is illeszteni őket, mert négy darab összetartozása megállapítható volt. A 82. képünk baloldala látható az üvegedény így összeragasztott nagyobbik maradványa.

82. KÉP. A BRIGETIOI VAS DIATRETUM TÖREDÉKEI.
(Tuzsla-gyűjtemény. Budapest.)

A fentmaradó két töredék is összetartozott, mint az képünk jobboldalán látható, de az üveg más részéből való.¹

Ezek a ritkaságszámba menő töredékek kb. 30—35 év előtt Ószőny község határában a brigetiói római tábor északi felében kerültek elő. Ugyanonnan származik a Tuzsla-gyűjtemény legtöbb darabja is. A leletkörülmények részleteire nézve pontosabb felvilágosítást nem sikerült szerezni.

Üvegedényünk szintelen, átlátszó anyagból készült, jelen állapotában legnagyobb részén opálszerűen irizáló felülete van. A nagyobbik rész magassága 80 mm. Pereme gyengén kifelé hajlik és a szélétől 10 mm-nyi távolságban egy alig észrevehető bevéssett vonal fut körbe. Az edény felső részén, a perem és a hálódíszítés között, az edény falából a felirat megmaradt négy betűje domborodik ki :

...VASI...

A V betű magassága 18 mm, s vele egyeznek meg méretben a többi betűk is. A kis csapok magassága, melyek a betűket az edény testével összekötik, 7 és 8 mm között váltakoznak.

A hálódíszítés, mely üvegünk alsó részét körülvette, egy körbefutó vonallal kezdődik. Ehhez tojásalakú gyűrűk csatlakoznak, úgy hogy az érintkezési pontjaiknál két oldalra elálló kis csokoralakú díszek kötik össze őket. Amennyire a töredékekből megállapítható, az első gyűrűsorhoz csatlakozó következő sor gyűrűtagjai ellaposodnak.

Az üveg belső falának és a hálószerű megmaradt gyűrűinek hajlásából következik, hogy példányunk a vésett díszű hálós serlegek általánosabb tojás- vagy félgömbalakjaival egyező volt. Alakjára nézve legközelebb áll a berlini² és müncheni³ Antiquariumok Kölnben talált példányaihoz. Ezek közül a müncheni példány magassága 12 cm, szájának átmérője 10 cm. Nagyságra nézve ezzel egyezhetett meg a mi brigetiói példányunk is.

¹ Üvegünk korábbi állapotát az a felvétel őrzi, melyet dr. Gerecze Péter vett fel róla pár évvel a világháború kitörése előtt. Gerecze egy képes katalógusban akarta az egész Tuzsla-gyűjteményt ismertetni. Ez a kéziratos fénykép-katalógus a tulajdonosnő birtokában van. A gyűjtemény gazdag kisplasztikai anyagát újabban Dr. Paulovics István dolgozta fel és rövidesen ki is adja.

² Kisa, Das Glas im Altertume (Hiersemanns Handbücher, Band III) S. 608, Abb. 220; Morin-Jean, La verrerie en Gaule sous l'Empire romain. Paris, 1913, p. 231—233, fig. 313.

³ Kisa, id. m. Abb. 221; Morin-Jean id. m. fig. 312.

Serlegtöredékünk [V I]VAS I[N] feliratmaradványa a felirat kétségbevonhatatlan keresztény jellegét árulja el s ilyen értelemben kell kiegészítenünk más ókeresztény üvegedények,¹ használati tárgyak és teljesebb keresztény feliratok nyomán. *Vivas* mellett *in*-nel együtt előforduló gyakoribb kifejezések a következők:² *in deo*, *in domino*, *in nomine dei*,³ *in deo et Xpo*, *in nomine* , *in Cr(i)sto*, *in deo Cristo*, *in domino Zesu*, *in pace dei*, *in aeterno*, *in spiritu sanc[to]*, *inter xan[tos]*. De mivel az itt felsorolt kifejezések sem tölthették ki egyenkint az egész kerületet, hozzájöhettek még: *p.* *z.*, *zeses*, *gaudias*, *semper*, *gaude semper* formulák valamelyike. A felirat elején állhatott azonkívül név is, mint pl. a strasbourgi⁴ és a szekszárdi serlegeknél,⁵ esetleg egy kedveskedő megszólítás, pl. *dulcis anima* stb.

Brigetiói példányunk felirata alapján a hálós üvegserlegek közt az egyetlen, melynek keresztény voltához kétség nem fér. A Nemzeti Múzeum szekszárdi és a berlini Antiquarium kölni példányain a görög feliratok III E ZHCAIS részei csak azok, melyek a késő-római korban a keresztények közt divatos jókívánság ezen általánosan elterjedt kifejezései által gondolhatók keresztény értelműeknek,⁶ de határozottan még sem állíthatók. A hálós serlegeken olvasható többi feliratok az ilyen díszes ajándéktárgyakon (*strenae*) szerepelni szokott jókívánságok csak: BIBE VIVAS MVLTIS ANNIS,⁷ FAVENTIB...⁸, BIBE MVLTIS ANNIS.⁹

Edényünk a vésett díszű üvegeknek Winckelmann óta *vasa diatreta*

¹ V. ö. Kisa, id. m. 923. és köv. oldalait.

² V. ö. E. Diehl, *Inscriptiones latinae christianae veteres*, 2193. és köv. számait.

³ Ez a kifejezés szerepel egy dunaszekcsői aranydíszes üvegfenekén, melyet a *Theologiai Szemle* V. (1929) 158—163. oldalain ismerttettem.

⁴ Kisa, id. m. S. 614, Abb. 225; R. Forrer, *Strasbourg-Argentorate* I. S. 321, Fig. 249. Déville, *Histoire de l'art de verrerie dans l'antiquité*, 1871, t. 33 a.

⁵ A szekszárdi diatretumon a *Ποίμηνι* feloldása valószínűen név. V. ö. Kisa, id. m. S. 609.

⁶ A *pie zeses* gyakori használatára az ókeresztény feliratokon v. ö. Diehl, *Inscr. lat. christ. vet.* 872. köv. számait. — Kisa ezt keresztény formulának tartja (id. m. 611. old.) s ezt kimondottan hangsúlyozza is a fehérmegyei példány ismertetésénél, melynek feliratát helytelenül erre oldja fel. V. ö. *Zeitschr. für christliche Kunst* XII (1899) S. 84.

⁷ A milánói Marchese Trivulzio-gyűjtemény diatretumán. Kisa, id. m. S. 607, Abb. 224.

⁸ Bécsben a Kunsthist. Museum daruvári példányán. Kisa, id. m. S. 607, Abb. 223.

⁹ A müncheni Antiquarium kölni diatretumán. Kisa, id. m. 608, Abb. 221.

névvel önkényesen felruházott szűkebb csoportjába tartozik. De bármily kevés az eddig ismert ilyen emlékek száma, ezek közt is több csoportot különböztetnek meg technikai előállításuk alapján. A vas diatretumok lelőhelyeit tekintetbe véve Pannonia tartomány területére esik a lelőhelyek nagyobbik fele. A most bemutatott brigetiói példánnyal együtt négy darab ismeretes már innen.

Ezen négy darab közül a bécsi Kunsthistorisches Museumban lévő daruvári serleg áll legközelebb a brigetiói diatretumhoz, mert felső részén felirat, alsó részén hasonló gyűrűkből álló háló díszíti.¹ A daruvárit Kisa személyesen is megvizsgálhatta és ennek alapján írt a serleg technikai előállításáról.² Kisa megállapítása helytálló, hogy a serleg FAVENTIB... felirata és hálódíszítése ugyanazon anyagból való, mint a serleg magja. Technikailag azonos vele a brigetiói is, melynél a felirat és a hálószerű anyaga is egyező az üveg magjával. E két darab készítésénél először egy vastag öntött üvegtömbből a belső részt esztergályozták ki, s csak ezután fogtak hozzá a külső perem hasonló módon való kidolgozásához.³ A betűk kifaragásánál szükség volt vésőkeréken kívül fúróra is, mert a betűket csak két végüknél tartják az üvegtesttel össze a merőlegesen álló 7–8 mm magas, vékony csapok. A betűk külső felülete egyenlő magasságú és hajlásban egymással teljesen megegyezők. Ha a betűket külön készítik és kis sodrott csapokkal hevített állapotban forrasztják a vékony üvegtesttel össze, akkor apró dudorok állanak elő, melyeket utólagos véséssel teljesen eltüntetni nem lehet. A brigetiói diatretumnál megfigyelhető volt, hogy a betűk alatt közvetlenül az üvegtest egyenetlenebb felületű, nem oly szépen csiszolt, mint az üres helyeken, mert nem tudtak a betűk alatt a véső és csiszoló szerszámmal nyugodtan dolgozni. Az üvegtesten mindenütt látszik a vésőkerék nyoma, mely különböző irányú vonalakat hagyott hátra a szerint, hogyan tudtak jobban hozzáférkőzni az edény testéhez.

A daruvári és brigetiói diatretumok hálódíszítései egyezők, s mind-

¹ Kisa, id. m. S. 607, Abb. 223. A leletkörülmények évszámait összefoglalva adja. Közli a régi rodalmat. V. ö. ezeken kívül Kisa, Die Erfindung des Glasblasens. Jahrbuch für Altertumskunde I (1907.) S. 1 ff. Fig. 2. E helyen kapjuk a daruvári diatretum legjobb képét.

² Kisa, id. m. 616. és köv. oldalain beszél a diatretumok technikájáról és azok irodalmáról.

³ Ezt az eljárást Köster tételezi fel. Technisches aus der antiken Glasindustrie. Berliner Museen. Berichte aus den Preussischen Kunstsammlungen LXII (1920) S. 108.

kettőnél a hálódísz anyaga egyező az üvegtest anyagával. A hálódíszítést is a betűkhöz hasonlóan a vastag üvegalapból faragták ki. Ha az egyes gyűrűket külön vésték volna ki, s azután egymáshoz forrasztva erősítik kis csapok által a serleghez, akkor a hálószerű felülete másképpen

83. KÉP. SZEKSZÁRDI VAS DIATRETUM.

(Nemzeti Múzeum, Budapest.)

nézne ki. A brigetói példánynál láthatjuk, hogy a gyűrűk érintkezési pontjainál kis elálló díszek vannak, melyek felső részét még külön vésséssel tagozták, forrasztásnak semmi nyoma. Ugyanolyan, merőleges kis csapok tartják össze a hálót a serleggel, mint a feliratnál, s a kis szárak oldalainál jól látszik a köszörülés és a fúró használata.

A hálódísz alatt megfigyelhető az üvegalapon a köszörűkerék vo-

nalas nyoma. Ez a két darab a valódi vas diatretumok csoportjából való, melyeknek ismertető vonásuk, hogy a serleg és a díszítése egy anyagból, egy vastag üvegfalból van kidolgozva.

Külön csoportba jönnek azok a példányok, melyeknél az alap-üvegre egy másszínű és anyagú üvegmasszát öntenek, s ezután dolgozzák, vésik ki a díszítést. Ezeknél a betűk és hálószerű más színben tűnődökölnék, mint a serleg maga, de azért ezek is valódi diatretumok.¹ Harmadik csoportba azok jönnek, melyeknél a hálódíszít külön készítik el, s azt egy kisebb edényre kis csapok segítségével forrasztják fel.²

Mivel a brigetói és daruvári diatretumoknak talpuk nem volt, fémből vagy nemes anyagból tartót, ú. n. ἐγγυθρήκη-t kellett számukra készíteni.³

A másik két pannoniai «vas-diatretum», a Nemzeti Múzeum szekszárdi (83. és 84. képek)⁴ és fejérmegyei példányai (85. kép)⁵ technikailag szoros kapcsolatot képeznek. A szekszárdi példány technikai előállítását illetőleg a különböző vélemények felsorakoztatásának mellőzésével Kisa megállapításánál kell maradnunk. A serlegen lévő felírás betűi és a kiálló áttört díszű gallér az edény testével egyező anyagúak. De mivel a serleg alsó részén hálószerű nincsen, nem tekinthető igazi hálós serlegnek. A serleg alsó részén fúvással készített és utólag odaforrasztott delfin- és csigadíszek szerepelnek, melyek egy külön tartó használatát feleslegessé is tették, mert a serleg így delfin- és csigalábakon állhat.

¹ Pl. a bécsi Österr. Museum kis töredéke. *Kisa*, Jahrbuch für Altertumskunde I (1907) S. 15, Fig. 5; *Kisa*, Das Glas im Altertume S. 620—621, Abb. 232.

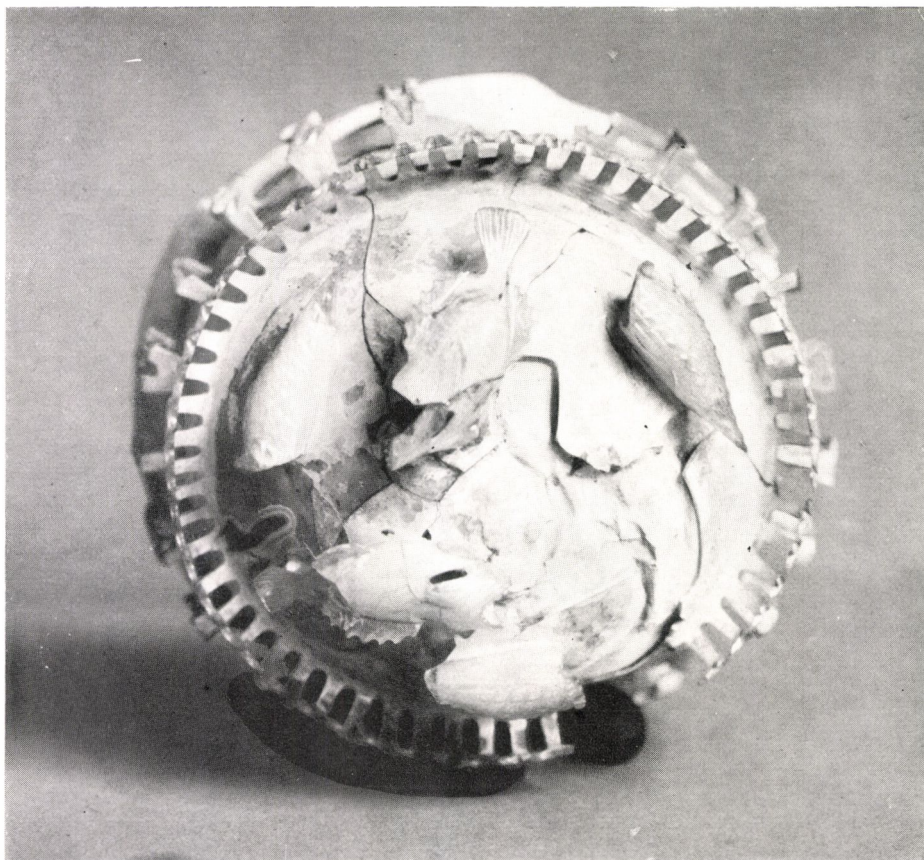
² Ilyennek veszi *Kisa* a hohensülzeni diatretumot, id. m. 621. old. Abb. 222. — *Behrens* azonban valószínűnek tartja, hogy ez a példány is egy vastag üvegfalból készült. Römische Gläser aus Rheinhessen. Mainzer Zeitschrift XX/XXI (1925/26) S. 76, Abb. 29. — *Kisa* pseudodiatretumnak veszi a S. Marco-kincstár szitálját is.

³ *Kisa*, id. m. 606. old. — A bronzból készült üvegtalpakra v. ö. *Pič*, Die Urnen-gräber Böhmens, Taf. LIII, 2, 3. Taf. LV, 19. Bő irodalmat is ad.

⁴ A szekszárdi diatretumnak gazdag irodalma van. Ezt adja részben *Kalauz a Régiségtárban* (Magy. Nem. Múzeum) 1912. 162. oldalon. Így itt mi csak egypár címre hivatkozunk. *Kisa*, id. m. S. 609, Abb. 229 a, b. — *Kisa*, Jahrbuch für Altertumskunde I (1907) S. 11, Fig. 3 rossz aláírással. Fényképben eddig még nem volt kiadva. Dr. Paulovics István, a Nemzeti Múzeum régiségtárában a római osztály vezetője, volt szíves a szekszárdi diatretum 4 különböző nézetű felvételét rendelkezésemre bocsátani. Ezekért, valamint a fejérmegyei példány fényképeinek átengedéseért itt is kifejezem köszönetemet.

⁵ *Hampel*, Egy vas diatretum töredéke Fejérmegyéből. Arch. Ért. XIX. (1899) 16—18. old. — *Kisa*, Vasa diatreta. Zeitschrift für christliche Kunst XII (1899) S. 15. Ábráját eredeti nagyságban, de fordítva közli. — *Kisa*, Jahrbuch. f. Alt. I (1907) S. 13, Abb. 5; *Kisa*, Das Glas im Altertume S. 610, Abb. 230.

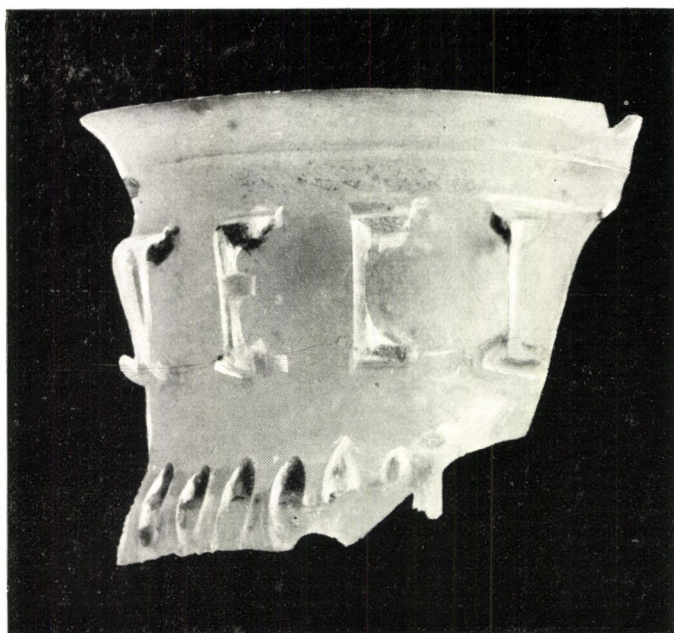
A fejrmegeyi vas diatretumnak a szekszárdival rokonságára már első ismertetője, Hampel is rámutatott. A serleg üvege átlátszó, gyengén zöldes színben játszik, tele van igen kicsi léggömbökkel, melyek a fényképen a betűk felett jól látszanak. A felirat és a kiálló áttört levéldíszítés

84. KÉP. SZEKSZÁRDI VAS DIATRETUM ALSÓ RÉSZE.

a serleggel együtt egy közös vastag üvegfalból lett kidolgozva. A serleg külső felülete a betűk alatt egyenetlen és kiállóbb, nincs oly finoman leköszörülve, mint a szabadon álló helyeken. A serleg pereménél is látszik az esztergályozás nyoma. A feliratot Hampel pontos megfigyelés alapján olvasta el és oldotta fel [VIVA]S FEL[ICITER]-re. A külföldi irodalomban azonban Kisa több tanulmánya nyomán I:... SEC, kiegészítve III ZESEE alakban ismeretes, miután ő a Hampeltől

kapott fénykép nyomán önkényesen, a magyar publikációt figyelembe nem véve igyekezett a betűknek értelmet adni. A fejrémegyei diatretum feliratának betűi közül az S és az F teljes. Az F betűnek alul baloldalra elálló kis nyúlványa van. A harmadik betű sérült, az E betű függőleges hosszú szára meg van repedve, a középső vízszintes nyúlvány pedig letörött. A törés helye ma is jól látható, s a mellett bizonyít, hogy újabb időben, találáskor sérült meg. A negyedik L betű is ép. Az utána jövő I betűnek csak a felső részéből maradt meg egy csekély

85. KÉP. FEJRÉMEGYEI VAS DIATRETUM TÖREDÉKE.

(Nemzeti Múzeum, Budapest.)

nyom. A serleg alsó részén Hampel szerint a székszárdíval való hasonlóság alapján különfúvott és felforrasztott delfin- vagy csigalakok szerepelhettek. Kisa viszont az alsó testet hagymaszerű alakúnak, símának tételezi fel s vékony szárú talpot képzel hozzá.

Ilyen talpa volt az Aquincumi Múzeum azon füles serlegének is, mely a Leipziger-cukorgyár területén előkerült késő-római sírok egyikéből származik (86. kép) s Kuzsinszky Bálint professzor úr szíves engedélyével közölhetem. Ez az aquincumi üvegserleg a legszebb e nemű

darabok közé tartozik. Hiányzik az egyik fogója, azonkívül a talpáról is az alsó széles lap. Az üvegtest és fogó egy anyagból valók, a fogó a vastag üvegmagból lett kiesztergályozva és kivésve, s ez a technikai előállítás az edény külső részén szépen látszik. Anyaga után a nyugati (Köln?) üveggyárakból származik s egykorú a vas diatretumokkal. A legközelebb vele megegyező példányt a stambuli Ottomán Múzeumból ismerem, mely «Cymé» lelhely jelzésű.¹ A fogók ennél a példánynál is esztergályozással lettek előállítva, de az aquincuminál durvább kidolgozásúak. Ez a két darab így technikailag a mi vas diatretumokkal egyezik meg. Eltérnek azonban ezektől azok, a formára ugyan egyező serlegek, melyeknek a fogójuk külön készült és forrasztással illesztették az üveg testéhez,² s így ez egyszerűbb előállítású, kisebb munkát igénylő eljárás volt. Ezek az aquincumi serleggel formára egyező üvegserlegek sok hasonló agyagból való serleggel együtt a fémtchnikára mennek vissza, hol legszebb képviselőik a boscorealei, alisói, herculanumi, hildesheimi talpas ezüst serlegekben találhatók fel.³

De elképzelhetjük a fejérmegyei diatretumot talp nélkül is. Az aquincumi talpas serleg formájával megegyezik egy délországi példány, mely a berlini Antiquariumban van, azonban nincsen talpa.⁴ Így egy ἐγγυθηκη képzelhető hozzá, amire a szekszárdi kivételével minden nyugati eredetű diatretumnak szüksége is volt.

¹ Lelt. száma 1474. Dr. Arif Mufid aligazgató szíves engedélyével volt alkalmam közelebről is megvizsgálni előállítását. Hasonló üvegserleget közöl *M. Rostovtzeff*, (Iranians and Greeks in South Russia p. 127, fig. 16, 3) Kuban Barrows-ból. A közölt ábra alapján azonban nem tudom megállapítani, hogy ez a példány öntéssel vagy pedig esztergályozással és véséssel lett-e előállítva.

² Ilyen pl. egy Prusias ad Hypiumnál talált sötétkék színű serleg. Lásd *Antike und byzantinische Kleinkunst*. Helbig Auktionskatalog. 28—30. Oktober 1913. S. 50, No 788, Taf. 28. — A zágrábi Horvát Nemzeti Múzeumban a stenjevaci temető üveg-tárgyai közt van egy ilyen alakú serleg, melynek két fogója sötétebb színű anyagból külön készült és odaforrasztott. V. ö. *Hoffiller*, Predmeti iz rimskoga groblja u Stenjevcu. Vjesnik VII (1903/4.) p. 179, fig. 68, 3.

³ V. ö. *G. de. Jerphanion*, Le calice d'Antioche (Orientalia Christiana. Vol. VII) 1926. pl. III, V, fig. 1—3. — Ez a forma részben az érc, részben az üvegművesség termékei által eljut az északi barbár vidékre is és ott utánozzák, mint azt a lubswi ezüstserleg mutatja. *Kunkel*, Mannus V. Erg. Bd. 1927, S. 122. *Sprockhoff*, Ein ostgermanisches Brandgrab der römischen Kaiserzeit aus Sappohl. Mainzer Zeitschrift XXIII (1928) S. 40, Taf. V, Abb. 5. — Egy pompeji falfestményen is ott van ez a serlegforma egy teljes ezüst készlet darabjai között. V. ö. *V. Spinazzola*, Le arti decorative in Pompei e nel Museo Nazionale di Napoli. Tav. 230.

⁴ *Köster*, id. m. S. 107 Abb. 85. Idéz még egy hasonló darabot: *G. Sangiorgi*, Collezione di vetri antichi t. 138.

86. KÉP. AQUINCUMI MÚZEUM SERLEGE.

A vésett díszű hálós serlegek a késő-római iparművészet legkritkább és igen drága termékei. Készítői, a diatretariusok, a közönséges mesteremberek felett állottak és megbecsülésükre jellemző, hogy az állami beszolgáltatás alól fel voltak mentve.¹

A hálós serlegek ma divatos elnevezése, a «*vasa diatreta*» azonban nemcsak ezek elnevezésére szolgált. Kisa szerint az összes vésett díszű edények,² Köster szerint pedig az összes esztergapadon készült üvegek tartoznak ezen elnevezés alá.³ Zahn szerint ez gyűjtőfogalom nagyon finom és törékeny nemeskő és üvegedényekre és pedig a fúróval munkált reliefszemes színeskő- vagy üvegre dolgozott edényekre, az egyszerű, de

¹ Cod. Theod. XII 4, 2; Cod. Iust. X 66, 1.

² Kisa, id. m. 627. old. — A korábbi irodalom ugyancsak megtalálható itt.

³ Köster, id. m. S. 104. — R. Zahn mutatott rá, hogy Kisa a diatretum magyarázatánál azért esett tévedésbe, mert *Coelius Rhodius* egy helyére támaszkodott (lib. 27, cap. 27), akit antik írónak tartott. Itt pedig *Ludovicus Coelius Richerius Rhodoginus*, *Antiquarium lectionum libri XXX*-ról van szó (Zahn, Arch. Anzeiger, 1928. S. 569. Anm. 2). — Köster is Kisa ezen idézete után ment, s csak az idézett hely «*tornus*» magyarázatát helyesbítette, melyet Kisa csiszolókeréknek, ő pedig esztergapadnak magyaráz. Zahn nem említi Köster dolgozatát.

kiemelkedő és mélyített díszítésű üvegekre, végül az oly síma edényekre, melyek fúró, véső és esztergályozással kapták meg kényes formájukat (pl. ez utóbbira az aquincumi serleg).¹ Annyi bizonyos, hogy a ránk maradt hálós serlegek legnagyobb része a Kr. u. IV. századból származik, korai századokból nem ismeretesek, pedig ez az elnevezés már Martialisnál is előfordul,² s ez is bizonyítja, hogy a calix diatretus elnevezés technikai alapon történő összefogó név volt.

A hálós serlegeknek van egy másik csoportjuk is, mely a diatretától élesen elkülönül. Ezeknél az üvegserleget különkészített üvegfonalakból összeillesztett háló veszi körül. Ennél a csoportnál tehát az esztergályozásnak és fúró használatának semmi szerepe sem volt. Ennek a csoportnak legszebb képviselője két kölni darab. Az egyik a Disch-féle kantharus, mely most Rómában Giorgio Sangiorgi gyűjteményében van,³ a másik a Goluchów gyűjtemény példánya.⁴ Ide tartoznak azok a kis ampollák is, melyeket hasonlóképp üvegfonalakból összeforrasztott háló vesz körül és állatalakos talpuk van, s eredetüket Syriába kell tenni. Egy szép példányt ismerek a stambuli Ottomán Múzeumból,⁵ mely Palmyrából való, a Sangiorgi-gyűjtemény egyik példányát pedig legutóbb ismertette Albizzati.⁶ Ezeknek a daraboknak jellegzetes sajátosságuk, hogy a háló fonalakból forrasztott (*meleg eljárás*), míg a pannoniai és a velük rokon vas diatretumokat hideg állapotban fúróval, esztergályozással dolgozzák ki (*hideg eljárás*). A forrasztás által készített hálós serlegek a sokkal értékesebb eredeti vas diatretumoknak akartak az utánzatai lenni. A diatretumok utánzása még később is előfordul, így a frank uralom korából való az a pohár, a mainzi Central-Museum-

¹ O. Lenel—R. Zahn, Diatreta. Archäologischer Anzeiger 1928. 563. köv. old., különösen 568—569. old.

² Epigr. XII, 70. — Hogy ez az elnevezés a római uralom IV. századát túlélte: s így a technika ismerete is megmaradt, a Cod. Iust. X, 66, 1 helye bizonyítja. — Lenel még későbbi adatokat is összegyűjtött (ἰνδύλας és a rabbinus bibliamagyarázatokat, Midraschim) Arch. Anz. 1928. S. 563. ff.

³ Albizzati, Il kantharos Disch. Jahrbuch des deutschen archäologischen Instituts XLI (1926) S. 74 ff. Taf. IV—V. — Kisa ezt a serleget modernnek tartotta; id. m. 442. és 623. old. 109. kép. Albizzati mutatta ki antik voltát. — Jerphanionnál tévesen az Eremitage tulajdonaként szerepel. Le calice d'Antioche p. 64, fig. 13.

⁴ Froehner, Collections du Château de Goluchów, Antiquités, Paris 1899, tav. XXI, XXII. Nem állott rendelkezésemre. V. ö. Albizzati, id. m. S. 79.

⁵ Lelt. száma 1443.

⁶ Albizzati, id. m. S. 76, Fig. 4. Ez a technika az izlam üveggyártásban is előfordul. V. ö. Kühnel, Amtliche Berichte aus den königl. Kunstsammlungen XXXV (1913) S. 11—16. Abb. 6 a.

ban, melynek a felső részén a felírás, alul pedig a hálódíszítés lapos reliefben van utánozva.¹

A vas diatretumok áttört díszítései (opus interrasile) a fémművéség áttört műveire mennek vissza. Ez a technika az antik korban állandóan virágzott.² Igen elterjedt Európában is, a római tartományok kelta lakosságú vidékein.³ A késő-római korban ez a technika újabb virágzásnak örvend. A hálós serlegek előképei is olyan üvegserlegekre mennek vissza, melyeknek nemesfémanyagú áttört díszű foglalatjuk volt, mint pl. a kopenhágai múzeum varpelevi serlegének.⁴ A trapraini késő-római kincsleletben is előfordul a hálós serlegek díszével megegyező áttört díszítés.⁵

A pannoniai vas diatretumoknak, így a brigetióiinak készítési időpontja is a Kr. u. IV. század első felébe esik.⁶ Készítési helyükre nézve Kisa és Fremersdorf⁷ Kölnt jelölik meg, míg Morin-Jean csak rajna-vidékieknek mondja őket.⁸

A két kölni, a strasbourgi, hohensülzeni és a négy pannoniai példányon olyan közös sajátságok vehetők észre, hogy nemcsak egy városba, hanem egyazon műhely vagy mester körébe való utalásuk is jogosult: így a feliratok alkalmazása, azoknak rokon szövege, a hálódíszek egyezése. A szekszárdi diatretum alsó részén a csigák és delfinek a kölni, trieri, vatikáni⁹ és a tyr-i¹⁰ hasonló díszű példányok díszével egyeznek

¹ Behrens, Fränkischer Glasbecher mit Inschrift. Germania XIII (1929) S. 195—196, Abb. 1—3. Egy hasonló darab Normandiából látható Déville, id. m. t. 75, 3.

² V. ö. Zahn, Amtliche Berichte aus den königl. Kunstsammlungen XXXVIII (1916) S. 17 ff. bő irodalommal.

³ V. ö. Nagy L., Arch. Ért. XLII. (1928) 215. köv. old.

⁴ Kisa, id. m. Abb. 209.

⁵ Curle, The treasure of Traprain. 1925. p. 74, fig. 57, t. 28; Behrens, Mainz. Zeitschr. XX/XXI (1925/26) S. 76.

⁶ Kisa és Morin-Jean a K. u. III. század végét és a IV. század elejét jelölik meg. Szerintem a brigetiói példány keresztény feliratának a IV. század első évtizedeibe való helyezése a többi edény készítési korát is megállapítja.

⁷ Fr. Fremersdorf, Römische Gläser aus Köln (Museum und Öffentlichkeit. Studien aus den Kölner Kunstsammlungen VII 1928). S. 10.

⁸ Morin-Jean, La Verrerie en Gaule sous l'Empire romaine 1913, p. 164—165; Morin-Jean, a Daremberg-Saglio-féle Dictionnaire fasc. 51, p. 945, vitrum címszó alatt.

⁹ Képük Kisa id. m. 314., 315., 316. ábrák. — Morin-Jean, La Verrerie en Gaul. p. 164—165, fig. 217; Morin-Jean, vitrum címszó p. 944, fig. 7539.

¹⁰ R. Dussaud, Un nom nouveau de verrier Sidonien. Syria, I (1920) p. 230—234. Itt a kagyló- és haldíszes üvegeket a cikkíró syriaiaknak veszi. Később azonban Loeschcke nyomán helyesbíti felfogását és a tyr-i példányt is a többiekkel együtt nyugatinak mondja. V. ö. Syria, IV (1923) p. 179—180.

meg. Ezekhez járul még az is, hogy a pannoniai példányok üveganyaga megegyezik a Kr. u. IV. század elején a kölni műhelyekben készült üvegek anyagával.

Külön csoportba, más művészi körbe tartoznak Kisa szerint a Lord Lionell Rotschild-gyűjtemény, a milanói Cagnola-gyűjtemény és a velencei S. Marco kincstárának darabjai, melyek keleti és déli műhelyekben készültek és korábbiak valamivel, mint a fenti csoport.¹

A pannoniai vas diatretumokat Nyugatról, Kölnből kereskedelmi úton importált műtárgyaknak tekinthetjük, melyeket a IV. század elején új virágzásnak indult kölni műhelyek éppúgy juttattak el hozzánk, mint ahogy korábbi századokban is szállítottak már a kölni üveggyárak Pannoniába, hasonlóképp a nyugati terra sigillata gyárakhoz.²

Athen.

Nagy Lajos.

¹ Képük Kisa művében 233., 228., 226. sz. alatt láthatók. — *Morin-Jean* a *Doremborg-Saglio-féle Dictionnaire vitrum* cikkében (p. 945) csak felületesen, s Kisa nyomán említi a diatretumokat. A pannoniáról nem is vesz tudomást, s egyik helyen sem tesz említést róluk.

² A jelen dolgozatom korrekturájának lezárása után (1930. november 3-án) kaptam kézhez Fr. Fremersdorf különlenyomatát a *Schumacher-Festschrift*, Mainz, 1930-ból. Itt «Die Herstellung der diatreta» c. alatt (S. 295—300) kapjuk a diatreták előállításának technikai ismertetését, mely e kérdést véglegesen tisztázza. Fremersdorf ma a legelső üvegszakértő az archaeológiában, melyre őt mint a kölni Wallraf-Richartz-Museum római osztályának vezetőjét a kölni páratlan római üvegletek predesztinálták. Egy ábrán be is mutatja egy vasdiatretum készítésének különböző fázisait. Kösterrel szemben ő nem egy masszív üvegtömböt vesz alapul, hanem csak egy vastagfalú üvegharangot, tehát belül ezeket nem kellett esztergályozni. — A szekszárdi vasdiatretumra vonatkozólag Kisával szemben, akinek véleményéhez szövegünkben mi is csatlakoztunk, megállapítja, hogy a fenéken szereplő csigák és halak is egy vastag üvegfalból lettek kivésve, tehát ez a rész is igazi diatretum és nem külön, fúrással készített és oda forrasztott darabok. Utólag dr. Paulovics Istvánnal én is alaposan megvizsgáltam a szekszárdi példányt, s Fremersdorf megállapítását helytállónak kellett tekintenem, ezért jogosan is írta a diatretumokról: «Höchstleistungen im besten Sinne des Wortes, die einfach nicht mehr zu überbieten sind.» A felirat kiegészítését ő ΑΕΙΒΕ Ω ΗΟΙΜΕΝΙ ΗΙΕ ΖΗΧΑΙC-nek adja, de ezt nem fogadhatjuk el, mert az Ω helyén egy T és egy másik betű nyomai világosan kivehetők. A fejrnyegyei példányt ő a szekszárdihoz hasonlóan képzei el. Ezzel szemben v. ö. az általunk elmondottakat.

A PÁPAI AVARKORI SÍRLELETEK.

(Felolvastatott az *Orsz. M. Rég. Társulat* 1929. február 16-i ülésén.)

Az Arch. Ért. 1913. évi kötetében megjelent közleményemet¹ annak idején avval zártam be, hogy a jövőben remélhetőleg maga Pápa területe is tisztább régészeti világításba kerül. Ezt a meggyőződésemet azóta nemcsak az «*Agyaglik*»-területen előkerült régebbi középkori soros temető igazolja, hanem az «*Úrdombnak*» a honfoglalási korból származó soros temetője is és a szomszédságában utóbb talált *avarkorbeli három sírnak jelentős leletei*.

A Pápa város északi szélén levő vasúti állomással és a Kálváriával szemben egy 6—7 méter magasságú emelkedés van, mely a *Takácsi* felé vezető országúttól délnyugatnak húzódik mintegy 350 méter hosszúságban. «*Úrdomb*» nevét nyilván a közepe táján állított feszülettől kapta, egyébként nagyon valószínű, hogy valamikor a Kálvária-dombbal függött össze és csak a *Győr—Szombathely* irányában kiépített vasút átvágása választotta el tőle.

Az *Úrdomb* homokjának aknázása közben évek hosszú sora óta kerültek elő emberi csontok, néhány évvel ezelőtt pedig magamnak alkalmam volt megállapítani, hogy az *Úrdomb* kelet-északkeleti oldalán rendes soros temető volt, mely a még honfoglalási kornak nevezett X—XI. századra tehető. Ezek a sorok a Faa-féle keskeny szőlőteleknél megszakadtak, mert ez a darab még bontva nincsen. A «*Perutz Testvérek*» azonban megvették az odább szomszédos Miklós-féle szőlőtelket, majd bérbevették az utána következőt, hogy épülő lenfonógyárukhoz a szükséges homokot bányázhassák. 1928. febr. 13-án történt, hogy a Miklós-féle darabon² emberi csontokat döntöttek ki a munkások. A leomlott földtömegből szedték ki a mellékleteket, így azután elhelyez-

¹ «*Néhány arch. adat Pápa város környékéről.*» Arch. Ért. 1913. 60—70. l.

² A városi raktárháztól mintegy 120 méternyire lehetett a sír, a honfoglalási kor soros temetőjétől mintegy 40 méternyire az északra eső házsor felé.

kedésükről — sajnos — biztos tudomásunk nincsen. A munkások állítása szerint a tetem mintegy másfél méter mélyen fektetve arccal *délnek* nézett.

Amint a leletről értesültem, azonnal megkerestem a gyár előzékeny igazgatóját, *Küttel Nándor* urat, aki a tárgyakat azután Pápa városának ajándékozta azzal a meghagyással, hogy letétként a *Nemzeti Múzeum*-nál helyezze el. Hasonlóan a Nemzeti Múzeumba került két másik — utóbb előkerült — sírlelet is, amelyeket már magam bontottam kis, így azokról alább majd nagyobb bizonyossággal szólhatok.

A váratlanul előkerült 1. számú sírnak megmentett darabjait az 87. számú képtábla mutatja be.¹ A tárgyak a kétharmad nagyságnál csak valamivel kisebb alakban vannak feltüntetve, a külön ábrázolt kardpenge azonban kivétel, mert markolatrészével együtt teljes nagysága a valóságban 94 cm.

Az egyes tárgyak a következők:

1. Nagy szíjvég préseltlemezü bronzból, vékony, aranyozott ezüstlemezzel borítva.

2. Nagy csatt öntött tömör bronzból, a csattest kissé homorú hátsó felén szélteben elhelyezett két nittelő szögecskével. Megállapítható belőle, hogy majdnem 5 mm vastagságú szíj lehetett beszorítva a nittelés alá.

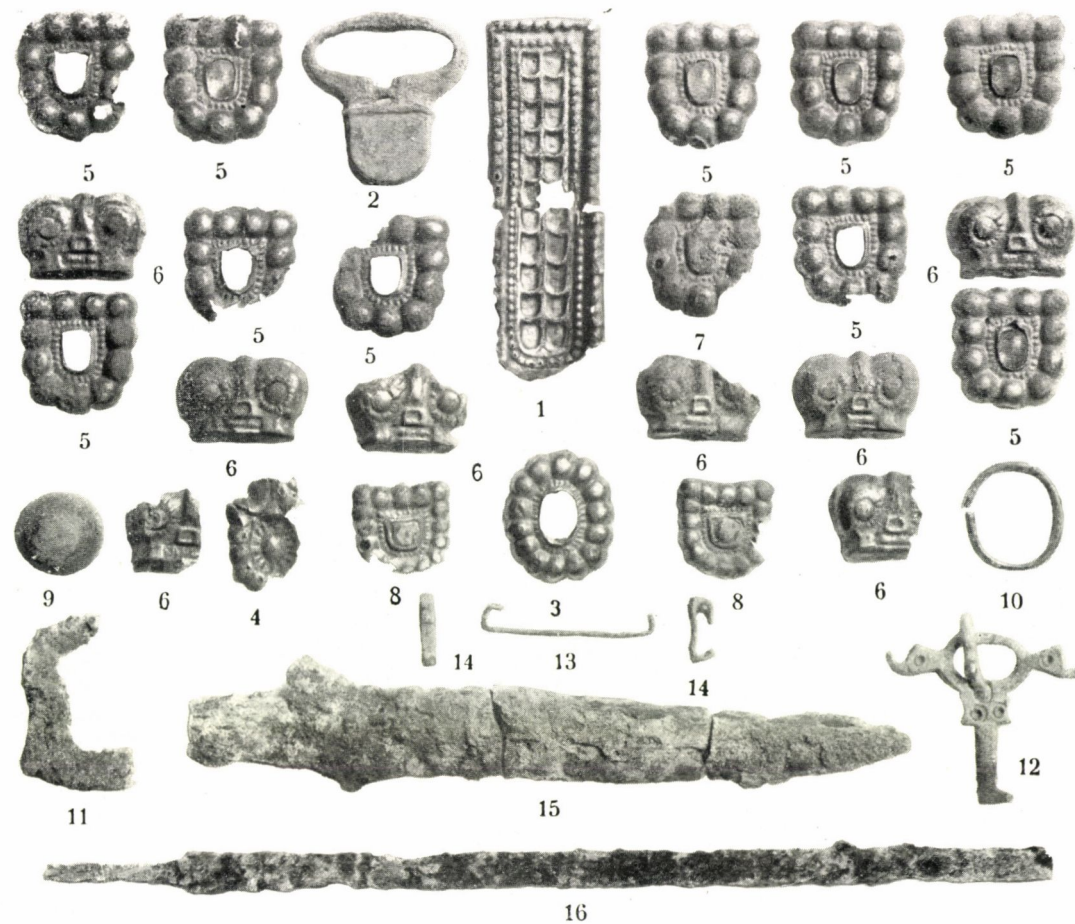
3. Ovális övdísz, aranyozott ezüstlemezzel bevont préselt bronz; felső hátsó szélén kis kampó maradványa látszik, mely a felerősítésre szolgálhatott. (Közepéből a betét hiányzik.)

4. Hasonló anyagú, ugyancsak ovális övdísz, de fémközéppel, az üvegbetétet helyettesítő dudoros kiemelkedéssel, körülötte sugaras díszítéssel.

5. 10 darab címerpajzsalakú préselt övdísz bronzból, vékony ezüstlemezzel borítva és aranyozva. Szélén üres félgömböcsök, középen gyöngysoros keretben kékeszöld üvegbetét, mely azonban öt darabból hiányzik. Két övdísz hátsó oldalának szélén fenn kampócska látszik.

6. 8 darab, a bagoly fejéhez hasonlítható, s az előbbivel azonos anyagú övdísz.

¹ Mindössze egy-két darab apró töredék hiányzik róla, az összes mellékletek azonban bizonyára így sincsenek együtt. A képtáblán ábrázolt darabok közt is 2 darab üvegbetétes nagyobb és 1 darab fémközepű kisebb övdísz (5. és 8. számú alak) — három kézből — utólagosan magam kutattam föl és csatoltam a többihez.

87. KÉP. PÁPA (ÚRDOMB). I. SZÁMÚ SÍR.
(A Nemzeti Múzeum felvétele.)

88. KÉP. PÁPA (ÚRDOMB). 2. SZÁMÚ SÍR.
(Jankó Péter felvétele.)

7. Az 5. számúakhoz hasonló alakú és azonos anyagú préselt övdísz, de az üvegbetét helyett fémközepe van.

8. 2 darab, az előbbivel hasonló, de kisebb préselt övdísz, szélein nagyobb számú üres félgömböcsökkel. Az egyiknek hátsó szélén kampócska maradt.

9. Üres félgömb bronzból, mely a munkások állítása szerint az egyik szemüregről került elő. Amint mondják, másik fele is volt, de összetörött.

10. Nyitott bronzkarika; nyilván a bronzfélgömbök fülbeakasztó karikája lehetett.

11. Vascstott keretének töredéke.

12. Bronzcsatt; a munkások állítása szerint a vállak felől, a mellkas tájékáról. Hosszú-szárának hátsó felén 4 mm magasan kiemelkedő két, négyszögű fülecske van.

13. Két végén behajtott nagyobb bronzkapcsoló, mely talán szíj alábujtására szolgált.

14. 2 darab hasonló alakú kicsiny bronzkapcsoló. Az egyik a 6. számú övdíszek egyikének negatívjában kifelé fordult kampókkal — a «pecek» irányában — még benne volt.

15. Vaskés, 15,5 cm hosszú, amelyen itt-ott odarozsdásodott farostok látszanak.

16. Külön ábrázolásban az *egyenes, kétélű* vaskard, amelynek hossza a valóságban 94 cm. A végéből valami még hiányzik; a munkások állítása szerint megvolt, de elveszett. A penge az alsó felében lapjával kissé oldalt elhajolt.

Ennek a sírnak a közelében — sorszerűleg — másik sír nem volt. Távolabb került elő a 2. sz. sír március 29-én és megint szabálytalanul odább a 3. sz. sír¹ április 4-én.

Mindegyik sír arccal *délnek* nézett s távolságuk egymástól 8—8 m lehetett. Helyüket előre nem sejtethvén, bontás közben mindkét utóbbit éppen fejnél találták a munkások, így a különben is rongált koponyákat megmenteni nem lehetett. A 2. és 3. sírüreget azután magam tártam föl.

A 2. sz. sírban 170 cm mélyen, a homokban, feküdt a 182 cm-es csontváz. A sírüregnek egyenlőtlen alapja volt, mert a lábak láthatólag magasabban voltak s a jobbláb még a balnál is valamivel magasabban.

¹ A 3. sz. sír a Miklós-féle telek után következő (Horváth-féle) telken került elő, mindjárt a széle mellett.

A balkéz feje a hasüregen nyugodott. Az elpusztult koponya töredék darabjai és fogai után ítélve, fiatalabb férfinak gondolhattam.

A 88. képtábla 1—9. számozású darabjai ennek a 2. sz. sírnak leleteit mutatják. (Nagyságuk egy hatodával kisebb a természetesnél.) A kisebb szíjvégek és az övdíszek lapjukkal lefelé és fölfelé találtattak, a szerint, amint a deréknál a tetem fölött vagy alatt helyezkedtek el.¹

1. Kerekvégződésű (U formájú) hüvelyes *nagy*-szíjvég préselt bronzból, aranyozva. Fenn átütő lyuk van rajta. Oldalélén volt, síma fele kifelé.

2. Tömör, öntött *nagy*-szíjcsatt bronzból.

3. 2—2 darab kerek végződésű hüvelyes *kisebb* szíjvég préselt bronzból, aranyozva. Átütő szögeccsel.

4. Kerek végződésű hüvelyes *kicsiny* szíjvég préselt bronzból, aranyozva, átütő szögeccsel.

5. 2 darab álcstát préselt bronzból, egy tagban kiképezve, aranyozva.

6. 5 darab címerpajzsalakú övdísz préselt bronzból, aranyozva (és 1 töredék). (A képen 4 van.)

7. Kicsiny pántoló bronzkapocs. Helye ismeretlen.

8. 2 darab félholdszerű övdísz préselt bronzból, aranyozva. (A képen 1 van.)

9. 12 cm hosszú vaskés. Éle felfelé volt, hegye a lábak irányában. A bal alsókar körül kékeszöld, szintjátzó pamat volt és elpusztult vasdarabkák.²

A 89. képtábla 1—11. számú darabjai a 3. számú sír leleteit mutatják. Nagyságuk jó negyedével kisebb a természetesnél. A 178 cm-es csontváz 120 cm mélyen feküdt. A csontok nagyon rongált állapotban voltak, az ásótól már széjjelesett koponyán azonban még megállapítható volt, hogy keskeny homlokú, hosszúkás koponya. Az alsó állkapocs jobboldali hátsó molárisának kivételével valamennyi foga megvolt, a hiányzó fognak régi (összeforrt) helye látszott. A csontváz hanyatt feküdt, jobbkeze a hasüregre volt helyezve. Még elég épen megmaradt kulcs-csontja női csontvázra vallott, különben ezt a mellékletek is erősítik.³

¹ (A vázkép közölve nincsen.)

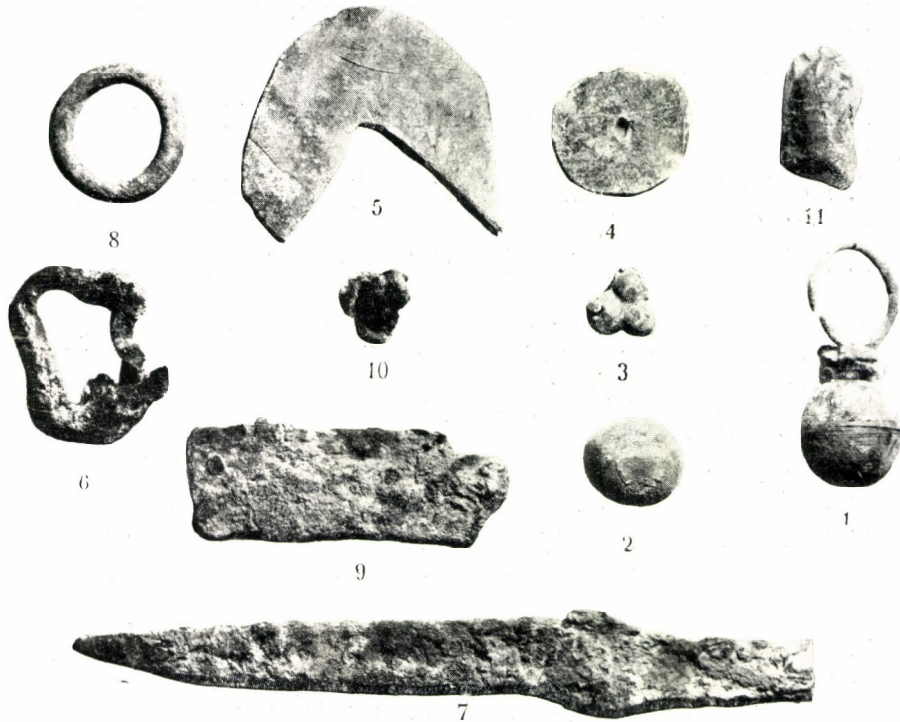
² A föld közül még 5 piciny pántoló-kapocs töredék, 3 kicsinyfejes bronzszögecs és 2 vasroszdarög is előkerült, a képtáblán azonban nincsenek ábrázolva.

³ (A vázkép közölve nincsen.)

1. Két üres bronzfélgömbből összetett fülbevaló, hármás lóhere alakjában elhelyezett kétféles kis gömböcsökkel, melyeket valami fehér paszta töltött ki. A fülbekapcsoló karika zárt oldala volt kifelé. (A jobb fül táján.)

2. Hasonló fülbevalónak felső félgömbje. (A bal fül táján.)

3. Az előbbinek hármás lóhere alakjában elhelyezett kétféles kis gömböcsei ugyanott.

89. KÉP. PÁPA (ÚRDOMB). 3. SZÁMÚ SÍR.

(Jankó Péter felvétele.)

4. Közepén átlyukasztott, kör alakú ólomlapocska.

5. Patkó alakú hasonló ólomlemez.

6. Hosszú, keskeny, négyzet alakú vascsa. A rendes, bal felé csatolásra alkalmas helyzetben.

7. 14 cm hosszú, keskeny kés a jobb oldali medencecsont fölött; éle befelé, hegye a fej irányában. Tővénel farostok maradványai látszanak.

8. Bronzkarika az ágyék táján, a jobb oldali medencecsont fölött.

9. Egy szélesebb késpenge töredékének látszó vasdarab.

10. 4 apró vasláncszemnek összerozsdásodott tömege a bal felsőkar mellett. (Csupán az egyik láncszem egész.)

11. Pasztellkrétaszerű, sötétebb cinóbervörös, alakatlan festődarab.

Ha a három sír leleteit csak egy pillantással egybevetjük, az egyes formák, a stílus, a préselési technika azonnal az úgynevezett *avarkorba* irányítanak bennünket. (568–803.) Részletezve azonban vizsgálódásunkat, meglep az a különbözőség, mely mindjárt az 1. számú sír leletei között észlelhető.

Az 1. számú sírnek 1. számmal jelzett egytagú nagy-szíjvége — alakjában — az avarkornál régebbi időkben is megtalálható, *Hampel József* például a keszthelydobogói¹ nagyobb és kisebb síjvéget római katonai övtartozékának gondolja. A pápai 1. sz. sír nagy-szíjvégét azonban inkább keleti vonatkozásúnak mondhatjuk.² A pápai síjvég vékonyra kalapált egyes bronzlap, amelynek szélei voltak a síjra ráhajlítva. Hajszálvékony ezüstlemez borítja, mely kívül aranyozva volt. Széldíszítése, a kettős gyöngysor — kívül nagyobb, belül kisebb gyöngyözéssel — nagyon emlékeztet a *zsámboki* (Pest m.) 2. sz. avarsír nagy-síjvégére.³ Csakhogy a pápainak közepét pikkelyszerű, bár hosszanti vonalakban elhelyezett tagolás díszíti. Mintha a régi görögöknél vagy az asszíroknál alkalmazott (még a Karolingoknál is fennmaradt) páncélruha összetételét példázná, avagy a keletről származott ékköbetétdíszítés gondolatát mintázná.

A 2. számmal jelzett bronzcsatt kifejezetten avarkori típus. Teste és kerete egy tagból van öntve. Ezt az idomot egyaránt megtaláljuk a pusztatóti⁴ (Ozora), szenterzsébeti⁵ (Baranya vm.), czikói⁶ (Tolna vm.) és závodi⁷ (Tolna vm.), valamint a zsámboki (Pest vm.)⁸ sírok-

¹ «A régebbi középkor emlékei Magyarhonban.» CIX. tábla 1, 2.

² V. ö. az *adonyi* (Fejér m.) lelet bizánci stílusú síjvégével. (*Dr. Fettich N.* «Az avarkori műipar Magyarországon.» VI. tábla 3.)

³ *Dr. Fettich N.*, «Garnitures de fourreaux de sabres du temps des Avars, en Hongrie.» (*Arethuse*, 1926. apr. Pl. VI. 4.)

⁴ *Dr. Hampel J.*, «A rég. középkor emlékei Magyarhonban.» LVII. tábla 4. és LV. tábla 9. és 10.

⁵ U. o. CXXXI. tábla 17.

⁶ U. o. CCXL. tábla 539. sír.

⁷ U. o. CCLIX. tábla 63. sír.

⁸ *Dr. Fettich N.*, az «*Arethuse*» már említett 1926. ápr. számában, VI. tábla 3.

ban is. Ezek között a cikói és závodi sírokat *Hampel József* «szarmatának» nevezi, a pusztatóti sírleletet azonban, melyben *V. Constantinus (Pogonatus)* 668–669-ből való solidusát találták, már *Pulszky Ferenc* is avarnak tekintette. Hasonlólag avar a szenterzsébeti és hasonlólag a pápai.

A 3., 4., 5., 6., 7., 8. számozású darabok valószínűen mind a fegyverövet ékesíthették. Préselőmintákon kalapálva valamennyien azonos technikával készültek. A 6. számúaknak kivételével mindegyiknek motívuma a széleken sorban elhelyezkedő üres félgömböcsök, s azokon belül — mint belső szegélyzet — a középet körülfutó gyöngysoros, vagy rovátkolt sugaras díszítés.

Az 5. számú övdíszeknek hihetőleg hozzátartozó pendant-jai a 6. számú díszek, mert a *Janĵovich-gyűjtemény*¹ ismeretlen lelőhelyről származó hasonló darabjánál ezt a két tagot együtt találjuk. Hasonlóképpen egyben találták a *perescsepini*² leletben, s éppen úgy a biharvármegyei *Tépe*³ község leletei között. Mind a három most hivatkozott díszítő darab a csatt formáját, azaz testét, keretét és tövisét példázza, azaz *álcsattok*, amelyeket az oroszok is «pseüdoпрjáska», a németek «Pseudo-schnalle» néven jelölnek. Hozzájuk hasonló szerkezeti tagolásúak a pápai úrdombi sírlelet 5. és 6. számú darabjai, csak hogy a pápaiakról az amazoknál még megtalálható lecsüngő és a keret-tagot a csatt-testtel összekötő lemezzsalagocska hiányzik. Nyilvánvalólag meg sem volt, mert a csavarmenethez hasonló részlet a pápai 6. számú darabokon fogazatszerűleg önállóan, keretezve, csupán ornamentálisan szerepel. Ismerve a hasonló folyamatok rendjét, hogy minden szabadabb eltávolodás későbbi időre vall, a pápai sírlelet korára némi következtetést vonhatunk. *A. Bobrinskoi gróf*⁴ a *perescsepini* kincsleletet a VII. század végéről

¹ A *Janĵovich-gyűjteménynek* ezt a darabját l. az *Arch. Ért.* 1913. évi folyamában. 395–408.

² Abban a gazdag kincsleletben, amelyet *Kis-Perescsepín* falunál — Poltavától 12 km-nyire — pástorok találtak 1912-ben, s amelynek darabjai akkor a cári *Eremitage*-ba kerültek.

³ *Tépe* községtől hivatalos megváltás útján jutott a lelet a *Nemzeti Múzeumba*. A lelőköörülmények egyébként ismeretlenek. L. *Dr. Supĵa Géza* cikkét «*A tépei népvándorlaskori leletről*» az *Arch. Ért.* 1913. 395–408. l.

⁴ *A. Bobrinskoi gróf*, «*Materialy po archeologii Rassij*» 111–120. ll. — A kincsleletet *L. A. Maculevics* szintén ismerteti a «*Seminarium Kondakovianum*» (*Recueil D'Études Archéologie. Histoire de l'Art. Études Byzantines* I. Prague. 1927.) 127–140. lapjain és egybeveti a *perescsepini* álcsattot a *Janĵovich-gyűjtemény* és a *tépei* lelet példányaival.

gondolja, mert a vele talált 44 darab bizánci érem közül a legkésőbbiek *Heraclius II. Constans* császár (641—668) vereteiből valók. Korábbiak tehát a pápaiak is alig lehetnek.

A Jankovich-gyűjtemény, a perescsepini kincslelet, a tépei és a pápai sírlelet álcattjai kétségtelenül megkapóan emlékeztetnek egymásra. Szinte ugyanazok, csak a pápaiak szerényebb kiállításúak. A csatt-testi részen a széleknek több vagy kevesebb gömböccsel díszítése, a középtér pajzsszerű kiképzése, a csattkereti rész tagolása lényegileg mindegyiknél azonos. A csattkeretet példázó tag valami állatfejet látszik ábrázolni. A részletek a szemeket s valami kampós csórt sejtetnek. *Darnay Kálmán* a pápai 1. sz. sír 6. számú darabjait elég jellemzően «*bagolyfejes*» övdíszeknek nevezi. Hogy azután a bagolyfej hasonlatosságában karvaly, sas vagy éppen sárkányfejet akart-e az akkori művészet ábrázolni, nehéz volna eldönteni.

Már az előző esztendőben (1927.) a pápaiakhoz hasonló címerpajzsalakú övdíszeket hozott felszínre *Dr. Lovas Elemér a bágyogi* (Sopron vm.) 2. számú lovas-sírból. Csakhogy Bágyogon a «bagolyfejes» keret-idom hiányzik. Talán elkallódott, mert a sírűreg beomlott, vagy meg sem volt egyáltalán. De a címerpajzsalakú darabok egészen hasonlóak a pápaiakhoz, csak valamivel nagyobbak és szélüket 13 üres félgömböcs köríti, éppen úgy, mint a Jankovich-féle darabot, a perescsepini és a tépei darabot. Körítő belső díszítésük nem gyöngysor, hanem cikkcakkos háromszöges díszítés.¹

A nagy gömböcsök többszörös használata már a Szasszanida fejedelmek (226—642) korábbi idejében is kimutatható ruházaton és lószerszámdíszeken egyaránt s a példázott csatt-test közepén a pajzsalak használata szintén perzsa hatást őriz. A motívum elszármazásánál vagy egyenesen perzsa földre, vagy legalább is a Fekete-tenger északi vagy keleti mellékére gondolhatunk.² Nem lehetetlen, hogy tauriai görög aranyművesek készítették ezeket a darabokat, azonban nem lehetetlen

¹ Ugyancsak megvan Bágyogon a pápai 1. sz. sír 8. számú darabja is, csakhogy a pápainál valamivel szélesebb méretben. A pápai 4. számú darabot pedig v. ö. a zsámboki 2. sír («ezüstrosettájával»). (*Dr. Fettich N.*, az «*Arethuse*»-ben megjelent közleményében V. tábla 19.)

² Álcattokat találunk a *Chersoni Tört. és Arch. Múzeum* 1917—1927. évi katalógusában is a 16. lapon, amelyek *Kelegejszk* faluból valók. De találtak az Ural területén is, *Plesz* faluban (Perm kormányzóság) és a *viatkai kormányzóságban*, legkeletebbre pedig az Irtisen.

az sem, hogy *keleti hatásra* már belföldön készültek.¹ Úgy a bágyogiak, mint a pápai darabok préselt lemezűek, márpedig a préselés az avar műipar ismert technikája.

A pápai «*álcsattok*» a tépei és a perescsepini hasonló daraboknál egyszerűbbek s az üvegbetét alulról van beillesztve: valószínűleg egy mindkét végén kampóba hajlított és odaforrasztott keskeny kapcsoló-lemez szorította le, mely kampós végeivel a csatt-testnek fenn és lenn a szíjhoz rögzítését is szolgálta. A csattkereten ékítő kő vagy üveg nincsen, a csatt-testen az üvegbetét világos kékeszöld.²

L. A. Maculevics a tépei álcsattot a bizánci művészet jelentős képviselőjének tekinti,³ A. Bobrinskoi gróf pedig a perescsepini álcsattot «gót típusúnak» mondja.⁴ A tépei álcsatt keretén és tövisén a finom aransodrony fonadék s a keret alján a két palmetta-levél finom kidolgozása méltán föltételezheti a magasan fejlett bizánci ötvösművészetet; de honnan vette Bizánc a gondolatot, melyet finom művészettel megvalósított? A díszítő forma és az állati ábrázolásra törekvés mégis csak keletre, ez esetben Perzsiához vezetnek bennünket. Hogy akár a perescsepini vagy akár a tépei álcsattot «gót típusúnak» tekintsük, erre a rekeszes alkalmazás bizonyára még nem kötelez bennünket. Ha ezt valamikor *Falke* még «gót»-nak tartotta, mégis már ő is elismerte, hogy dicsősége Bizáncé. Azóta pedig mindjobban elterjedt a felfogás a szakörök előtt, hogy a rekeszes művészet Bizáncon át *Perzsiából* került át a népvándorlási kor művészetébe.

A legújabb tudományos nézetek az összes «barbár» népek közt a szkítákat tekintik a kispasztikai művészet legjelentékenyebb képviselőjének.⁵ A szkíták pedig Iránból jöttek Európába s már a Kr. e. VII. századtól kezdve Déloroszország területén laktak. A magukkal hozott ornamentális művészet állandóan terjedt nyugat felé. *F. Takács Zoltán* is a szarmatákat irániaknak tekintvén,⁶ nyilvánvalólag hosszabb időn

¹ V. ö. Dr. Fettich N., «Az avar kori műipar Magyarországon», VII. tábla I. ábrában látható préselőmintával, mely Magyarország területéről való.

² Világoszöld üvegberakás van a *Farkasréti lelet* két kis szíjvégén is. (Dr. Fettich Nándor i. m. 16. lap.) Sőt nem érdektelen megemlíteni, hogy a jó ezerévvvel korábbi származású *zöldhalompusztai* aranyszarvas szem- és fülüregét *világoskék színű* üvegpusztával töltötték ki. (Dr. Fettich N. «A zöldhalompusztai szkítalelet.» 12. lap.)

³ «*Seminarium Kondakovianum*.» (Recueil D'Études Archéologie. Histoire de l'Art. Études Byzantines. I.) 127—140. II.

⁴ «*Materialy po archeologij Rassij.*» (Perescsepinski Klad.) 114. lap.

⁵ Dr. Fettich Nándor, «Az avar kori műipar Magyarországon.» 4. l.

⁶ *F. Takács Zoltán* Előadása a Turáni Társaságban. 1927. február.

keresztül megvolt tehát a kölcsönhatás Kelet és Nyugat között a nagy területeket átjáró nomád népek idejében. S igaz ugyan, hogy a szkítákkal és a szarmatákkal keletről jött motívumok a gótok útján is tovább-sugárgzóttak Nyugat- és Dél-Európa felé, azonban éppen úgy terjedt a keleti művészet a *húnok*, a *longobárdok*, majd az *avarok* itteni uralmával is.

A tárgyalt «álcsattok» mindenesetre Kelet felé irányítanak bennünket. *L. A. Maculevics* a perescsepini és a tépei álcsattok egyformaságát «*útmutató csillag*» gyanánt tekinti. A pápai «álcsattok» most szintén mint a keleti kultúrkapcsolat jelentős bizonyítéka vannak előttünk, s a tépeihez annál érdekesebben csatlakoznak, mivel Magyarországon túl nyugatra álcsattokkal nem találkozunk, másrészt pedig ismert, meghatározott helyről kerültek elő. *Fenéken*¹ és a *kiskunhalasi* gyűjteményben² csak a keretet példázó «függőrészek» ismeretesek s a *Nemzeti Múzeum* 1878 és 1889-ből — ismeretlen lelőhelyről — származó másik egy-egy darabja is csak részletnek tekinthető.

Az 1. számú pápai sírnak 12. számmal jelzett darabja a 2. számúnál finomabb alakítású, de ugyancsak öntött, tömör bronzcsatt, melynek alakja a T alakú római fibulák idomára emlékeztet. Azonos idomot találunk a *Keszthely—dobogói* sírmezőről,³ amelyről azt hihetnők, hogy még a késő római uralom idején előállott provinciális készítmény, s hasonlólag az itt említett pápai csattnak (mely talán valami vállszíj tartozéka lehetett) alakja is és a központi körök rómaiias alkalmazása első pillanatra gondolkozóba ejthetne bennünket. Azonban számot kell vetnünk azzal, hogy az ilyen körös díszítés végig egészen a honfoglalási korig gyakran előfordul, másrészt az erős-állú, kunkorodó orrú, görbecsőrű ragadozó-madárfej — talán sárkányfej — típusos ábrázolása megint csak Kelet felé irányít bennünket. Ez a sematikus ábrázolás Dél-orszáág felől áterjedt (a gótok útján) az ősgermán művészetbe,

¹ Dr. Hampel J., «*A régebbi középkor emlékei Magyarhonban*» LXXXVIII. tábla 4. (Négy darab «préselt ezüstlemez.» — «A középső dudor mintha csatt peckét utánozná, mellette két tekereshajlású domborulat.»)

² *Rekettye*-pusztáról került a kiskunhalasi ref. főgimnázium gyűjteményébe. Felülete síma, a tövis idoma mellett két lyukkal van áttörve s a tövisidom alatt harántos rés van. Felülük, hogy *honfoglaló magyar környezetben* került elő, ami szintén azt mutatja, hogy az álcsattok — formájuk szabadabb eltávolodásával — huzamosabban fennmaradtak. (*Arch. Ért.* 1902. 307. lap, 4. ábra. — Hampel J., «*Újabb tanulmányok a honfogl. kor emlékeiről*», XVII. tábla D. — *Alterth.* II. 648.)

³ Hampel, «*A rég. középkor emlékei Magyarhonban.*» CVIII. tábla 7.

azonban jelentőssé vált az avar műiparban is. Újabban az egész ősgermán állatornamentikát is a szkíta állatstílus nyugati hajtásának szokták tekinteni. A pápai «sárkányfejes» csatt az állatornamentikának I. és II. stílusa között az *átmenetet* látszik mutatni, mert egyrészt *félkörös* szem befoglalása, másrészt *sarkos* állkiképzése van. S ha az I. stílus Fettich Nándor véleménye szerint is Kr. u. 600 körül még kimutatható, akkor éppen úgy kereshetjük a pápai «sárkányfejes» csatt korát a VII. században is.

Az I. számú sírnak — tudományos becsét illetőleg — igen értékes darabja a 16. számmal ábrázolt vaskard. Elsősorban meg kell állapítanunk, hogy *egyenes* és *kétélű* kard (nem szablya) s a penge középvonala kissé emelkedettnek látszik. Ez a forma aránylag hosszú markolatával s keskeny pengéjével az avarleletek között, sőt általában a népvándorláskori sírokban szokatlan jelenség. Egyenes, kétélű voltából első pillanatra még a germán kardok típusát gondolnók, azonban ilyen föltevésnek ellene mondanak a kard arányai. Egész hossza a valószínűségben 94 cm, s a végéből 5–6 cm még hiányzik is. A penge szélessége fenn 4, alább 3 cm. Márpedig a germán kardok általában rövidebbek s mindenképpen szélesebbek. Még a Karoling-kardok szélességi aránya is nagyobb, azonkívül nem érik el a pápai kard nyúlánk markolatának 14 cm hosszúságát.¹

Hampel József szerint a régebbi középkorban használatos volt hazánkban az *egyenes*, kétélű pengéjű kard, s Európa nyugati, északnyugati és déli vidékein egyaránt a *gyalog harcoló* seregeknél dívott. *Lubor Niederle* pedig, aki egyáltalán szereti az V–IX. századot Magyarországon inkább szlávnak, mint szarmatának vagy avarnak tekinteni, a hegyes, egyenes kardokat egyenesen szlávnak minősíti. Azonban bármelyik esetben hogyan kerülhetett volna a pápai kard egy keletről származó lovas nép hagyatékába? *Hampel* a *bezenyei* germán sírmező kardjait² «*igen hosszú, széles, kétélű pengék*»-nek jelzi, azért ezek

¹ *A. Demmin* közöl a St. Galleni *Codex Aureus* nyomán egy kardot a VIII. vagy IX. sz.-ból, amelyet 120–125 cm hosszúnak ítél. Ennek pengeméretei a pápaival talán arányosak lehetnek, azonban markolata a pápainál szintén kurtább, zömökebb. («Die Kriegswaffen in ihren geschichtlichen Entwicklungen von den ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart.» 1893. 721. lap.)

² *Hampel*, «A régebbi középkor emlékei Magyarhonban.» CLXI. tábla. Korukat a VII–VIII. századra teszi. (V. ö. *Arch. Ért.* 1893. 210–222. II.)

ebben a tekintetben a pápai karddal nem egyeznek. Még talán a *horgosi* avar lovas-sír egyenes, kétélű kardjával¹ lehetne leginkább egybevetni, azonban még az is valamivel szélesebbnek látszik a pápainál.

Bobrinskoi gróf is a hivatkozott munkájában² körülbelül 1 méter hosszú kardot közöl a perescsepini leletből, de bővebben nem foglalkozik vele. A perescsepini lelet pedig harácsolt kincseket rejtett magában, így darabjai külön-külön is mérlegelendők volnának.

Hol keressük tehát a pápai kard biztosabb analógiáját és leszármazását s hogyan kerülhetett az úrdombi avar sír hagyatékába?³ A *keleti népek* fegyverének némelyek a görbe kardokat szokták tekinteni, azonban az asszírok, vagy a médek, avagy az őssperzsák nem használtak görbe kardokat. És a régi szkíták (Kr. e. 500) kardja sem volt szablya, bár olyan sem volt, mint a pápai, mert a régi szkíta kard egyenes, de rövidebb kard volt.⁴ Több archaeológus még 1879-ben is abban a véleményben volt, hogy a honfoglalók is hosszú *egyenes* kardokat használtak.

Igen nagy kár, hogy a pápai kardnak tartozékai hiányzanak. Mert kellett lenniök. De még a markolatvas sincsen meg. Valószínűnek látszik, hogy hosszú markolatának gombja is volt, ez pedig bizánci hatást engedne következtetni. Bizonyos másrészt, hogy Bizánc is ilyen hatást csakis Keletről nyerhetett, mint ahogy a hosszú, egyenes, de szélesebb, úgynevezett «nyugati kardok» is általában Bizáncból indulva alakultak később «nyugati» kardokká. Hogy azonban a pápai kard formai kiindulása hova és meddig nyúlik vissza, egyelőre nyílt kérdés marad. Nincs kizárva, hogy kétélű egyenes pengéje, hosszú, nyúlánk markolata valami régi szkíta típust rejthet magában.

Az egész népvándorlási kor idejéből elvétele jutunk csak egy-egy kardlelethez, igazolja ezt az is, hogy az ugyancsak veszprémmegyei *jutasi* 75 és az *ösküi* 44 avarkori sírból csupán egy kard (*Öskü*) került elő. S a pápai 1. sz. sírlelet még annál inkább is becsesebb, mert darabjai

¹ *Hampel*, i. m. CCCXXIII. tábla 13.

² Bobrinskoi gróf, «Materialy po Archeologij Russij.» («Perescsepinski Klad.») XIII. tábla 41.

³ A zsámboki, ösküi, kishegyési, gátéri, Tiszaeszlár-sinkahegyi, bágyogi, csúnyi, mártélyi, keszthelyi, mosonszentjánosi kardok egyaránt egyélűek. Darnay Kálmán szerint múzeumának a pápaihoz «teljesen hasonló kardja van az esztergomi avar sírből».

⁴ *Aug. Demmin*, «Die Kriegswaffen in ihren geschichtlichen Entwicklungen von den ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart.» 196. lapján mutat be egy régi szkíta kardot, régi edények festett ábrázolásai nyomán.

nemcsak magukban is figyelmet érdemelnek, hanem szokatlan együtességükben a népvándorlási és közelebbről az avarok leleteinek vizsgálatában szinte a *vezető leletek* sorába kerülnek.

Áttérve a pápai 2. számú sír leleteire, az egyes darabok ékítményein általában a bizánci hatás konstatálható. Mindjárt az 1. számmal jelölt nagy-szíjvég szegélyzete, a középtáján elhelyezett, íveltoldalú négyszög s az alább levélszerűen kétfelé hajló ívelés is igazolja ezt. (Már a mezőknek beponcolása avar technikára vall.)

Nils Åberg általában csak mint *«byzantinische Riemenzungen»* nevezi a felsőitaliai longobárdsírokban előforduló¹ U alakú hüvelyes szíjvégeket, amelyek «bizánci» stílusban vésett ornamentekkel vannak díszítve; s a «bizánci» jelzéssel általában a keleti típusokat állítja szembe a nyugatiakkal. *Nocera Umbra*, *Castel Trosino*, *Lucca* és *Arcisa* longobárd leleteit időhatározó jelentőségűeknek is tekinti, mert hasonlóak a törökországi *Akalan* mellett (közel a Tschataldscha-vonalhoz) is találtattak, és *I. Phokas* (602–610) meg *I. Heraclius* (610–641) aranyérmeivel együtt kerültek elő. A pápai 2. sz. sír nagy-szíjvége pedig nagyon emlékeztet *Nocera Umbra* leleteinek egyik (jó harmadával kisebb) arany szíjvégére, melynek díszítései és elosztásuk közeli hasonlóságot mutatnak.

Áttérve a többi darabokra, a 2. számú öntött tömör bronzcsathoz hasonló avarkori sírokban gyakran előfordulnak,² azonban a 3. számmal jelzett hüvelyes *kisebb* szíjvégek, a 4. számú hüvelyes *kicsiny* szíjvég és az 5. számú álcstatok, valamint a 6. számú övdíszek, meg a 8. számú félholdszerű övdísz már megint a bizánci ízlést,³ annak gyöngysorszerű vaskos szegélyrovátkolását és egyéb vonásait⁴ mutat-

¹ Nils Åberg, *«Die Goten und Langobarden in Italien.»* 120–122. ll. *Nocera Umbra*, *Castel Trosino*, *Lucca*, *Arcisa* mellett.

² Hasonló típusú tömör bronzcsatt volt a *bágyogi* 2. számú sírban is, csak a bágyogi csatt a pápainál jó felével nagyobb.

³ V. ö. Dr. Fettich Nándor, *«Garnitures de fourreaux de sabres du temps des Avars, en Hongrie.»* (*«Arethuse.»* 1926. apr. Pl. VIII. 11.) *kunágotai* (Csanád) aranylemez övdíszszel, valamint *Arch. Ért.* 1889. 85. l. 2. képben *pusztatóti* (Fejér) lelettel. — Nils Åberg i. m. 249. képben a *Nocera Umbra*-i leletből, valamint a 254. képen az *akalani* kincsleletből közöl arany vereteket, melyeknek alakja, a csatt-test és csattkeret egy tagban kiképzése a pápai 2. sz. sír álcstattjaihoz sokban hasonló. Félholdszerű övdísz előfordult a győri 58. számú sírban is, továbbá Gátéren, Kunágotán, Dunapentelén és Hernádpusztán, az utóbbi helyen amazoktól eltérő középdíszítéssel.

⁴ V. ö. Fettich Nándor, *«Az avarkori műipar Magyarországon.»* II. tábla 30. b. (*Németsürü*, Somogy), továbbá III. tábla 15. (*Madaras*, Pest m.) és VI. tábla 16., 17., 18., 25. (*Gátér*, Pest m.)

ják. (A félholdas övdísz kivételével valamennyinek szegélyezését kis félgömböcsök tagolják.) Ugyancsak bizánci ízlést mutat a 4., 5., 6. számú darabok *kettős levéldísz*e is, éppen úgy az 5. és a 6. számú darabok M alakba menő s ugyancsak az 5-nek fenn *-ba futó háromszöges díszítése is.

Mind az eddigiek alapján is úgy vélem, hogy a pápai avar kori sírleleteket a VII. század második felére datálhatjuk. S ezt a vélekedésemet megerősíteni látszik a 3. számú sírnak (89. kép) 1. számmal jelölt bronz fülbevalója is. A hármass-lóhere idomában egybeillesztett kisebb gömböcsök rá vannak forrasztva egy símafelületű és két darabból álló üres nagyobb gömbre; a fülönfüggőknek ez a formája éppen abban az időben *különösen Bizáncban* volt divatos s ugyanakkor elterjedt volt nálunk is. Előfordult már ilyen, bár kisebb alakban, Pápa környékén is, a *kúpi leletben*,¹ becses kronológiai támasztékot találunk azonban a *szentendrei* sírleletben, mert ott hasonló fülbevalók² társaságában *Phokas* császár (602–610) aranyérme is előkerült.

Az ugyancsak a 3. számú pápai sírból 4. és 5. számmal jelzett ólomtárgyakat *amuletteknek* kell gondolnom. A mellkas táján jobb- és baloldalon voltak elhelyezve. A síma, kerek korong avarsírmézőkön előfordul; az 5. számúnak kivágási szögletében körszerű bevágódás látszik, amely talán annak folytán keletkezett, hogy a kivágás egyetlen kézmozdulattal kikanyarítva történt. A szögbenmenő kivágás talán csak félholdas alakításra törekedett, azonban nem lehetetlen az sem, hogy *nyitott állatszáját* akart ábrázolni.³

A 6. számú négyszögkeretű vascsatt a régebbi középkorban gyakran előfordul⁴ s még gyakoribbak a vaskések (keskenyek különösen *Cikón*), úgyszintén előfordulnak a 8. számhoz hasonló bronzkarikák is többfelé, bár közelebbi rendeltetésüket nem ismerjük. A 10. szám-

¹ V. ö. *Jankó László*, «Néhány arch. adat Pápa város környékéről.» *Archaeologiai Értesítő*, 1913. 67. l.

² V. ö. *Hampel*, «A régebbi középkor emlékei Magyarhonban.» LII. tábla 3., 4. Csakhogy a *szentendrei* arany fülönfüggőknél a gömböcsök száma 5 és a nagy gömb *egyben* alakított. A pápaihoz hasonló bizánci típusú fülönfüggők vannak *Páhi pusztáról* a kecskeméti múzeumban is meg a zsámboki, csepeli és a szárazdi (Tolna) leletben is. Összevethetjük továbbá a závodi 98. sír fülönfüggőjével is. (*Hampel* i. m. CCLXI. tábla.)

³ V. ö. *Fettich Nándor dr.*, «Sárkányábrázolások a magyarországi népvándorlási kori emlékekben.» *Arch. Ért.* 1923–1926. 157–172. II. III. tábla 4.

⁴ V. ö. *Hampel J.*, «A régebbi középkor emlékei Magyarhonban.» (Pl. Keszthelyen, Baranyakassán és nagyobb számmal *Cikón*.)

mal jelzett vaslánckarikákhoz hasonlók kerültek elő Cikón.¹ Közelebbi korhatározó jelentősége azonban egyiknek sincsen.

A 11. számmal jelzett pasztellkrétaszerű sötétebb cinóbervörös, alaktalan, de egyik oldalán lesimított festődarab, amilyen néha a kézfej táján előfordul, itt a mellkason — kissé jobbra a gerincoszloptól — a bordák közül került elő. Talán úgy dobták rá a tetemre a halálban végső használat után, mert ilyen anyagú darab az *Úrdomb* talajában eddig sehol sem fordult elő.

Összevetve a pápai avarkori három sírnak tanúságait, megállapíthatjuk a következőket:

1. A Pápa—úrdombi három sír kétségtelenül igazolja, hogy az avarok hazánkban uralma (568—803) idején *Pápa* területe is beletartozott az avartelepülésekbe. Az a kör, amely a Bakony táján (Veszprém vármegyében) eddig Ajka, Halimba, Jutas, Papkeszi, Öskü, (Csetény) és Bakonykoppánnal — mint avarkori lelőhelyekkel — formálódott, északnyugatról most *Pápával* bővülve egészül. (Várhatólag majd Kúppal is gazdagodhatik.)

2. A Pápa—úrdombi avarkori sírok hagyatéka a Bakonytáj többi lelőhelyeinek hagyatékától különbözik. A pápai déli fekvésű síroknál állati csontnak vagy általában ételnek nyoma nincsen. A nélkül, hogy amazoknak korát illetőleg itt állást foglalnánk, úgy vélem, alig tévedünk, ha a Pápa—úrdombi avarkori sírok idejét — a hivatkozott más lelőhelyek kronológiai bizonyítékaival is egybevetve — legalább is a VII. század második felére helyezzük. Nem kerüli el figyelmünket, hogy az S alakú hajgyűrűk a pápai avarkori síroknál teljesen hiányzanak. Mint negatív bizonyíték ez is a mellett szól, hogy a pápai három sír korát már a VIII. század elejére is alig datálhatnánk.

3. A Pápa—úrdombi kardlelet a kardtípusok származásának és ki-fejlésének határozottabb megállapításához jelentős adalékot szolgáltat. Egyélű kardokat — egyenes, vagy hajlott alakban — váltakozva találunk az avarkor leletei közt, azonban *egyenes*, *kétélű* kard, hozzá a pápai kardnak keskeny, nyúlánk méreteivel mindenképpen szokatlannak minősíthető. Miután az egyenes kardok különösebben a *Szasszanidák* korában terjedtek el, korhatározásunk ezzel is erősödik. A régi keleti kardok azonban általában rövidebbek voltak s így a pápai kard hosszú alakja nyilván már Bizánc hatásának is tulajdonítható.

¹ Hampel i. m. CCXXXVII. tábla.

4. A pápai három avarkori sír hagyatékának keleti motívumai is azt mutatják, hogy a *Szasszanidák* korának iráni hatása érvényesült a későbbi időkben is. Bizáncnak a keleti iparművészet stílusát közvetítő szerepe intenzíven jóval tovább élt Justinianus császár koránál. Meglátszik ez a felsőitáliai longobárd leletekben és éppen úgy az avarok dunántúli területén egyaránt. A mellett a kultúrkapcsolat az azonos motívumok révén vissza Kelet felé is nyomon követhető, amint ezt a déloroszországi leletek is, mint jelzőállomások, híven igazolják. Ennek a kapcsolatnak közelebbi vizsgálatában lesz a pápai leleteknek különös fontossága.

Győr.

Jankó László.

ÁRPÁDKORI KERAMIKÁNK.

I. Fenékbélyeges edények.

A Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Osztályának új rendezése kapcsán tátongó úrként tűntek fel bizonyos hiányok, olyan csoportokéi, melyek nélkül művelődéstörténetünk képe úgyszólván elképzelhetetlen. Eme csoportok közé tartozott középkori keramikánk is. Némi utánjárással sikerült egy kis gyűjteményt összeállítani, ennek s néhány vidéki múzeum és gyűjtemény anyagának áttanulmányozása után az eredményről, egyelőre középkori keramikánk egy csoportjáról, az alábbiakban számolok be.

A Magyar Nemzeti Múzeum ős-, római- és népvándorláskori edényei között kutatva, feltűntek olyanok, melyeknek fenékén bélyeg van. Ezen bélyegek kétfélék, homorúak és domborúan kiállók, plasztikusak. A homorú bélyegek 1—3 cm átmérőjű körök, illetve gömbszeletek, melyek az edény fenekének közepén foglalnak helyet és körülbelül 1—2 mm mélyek. A Magyar Nemzeti Múzeum anyagában három drb edényt találtam ilyen bélyeggel (90. kép), a ceglédi városi múzeumban szintén van egy drb, mely az ottani kultúrház építéskor került napvilágra. A plasztikusak alakja egyszerű egyenes vonalakból, körökből, vagy a kettőnek összetételéből van alkotva. A 91. kép 1—20. ábra a Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Osztálya anyaga plasztikus bélyegeinek típusait, a 92. kép 21—38. ábra Esztergom és Győr, a 93. kép 39—47. ábra Kecskemét, Nagyvárad és Somogyvárott lévő típusait mutatja be. A következőkben a fenekükön bélyeggel ellátott edényeket fenékbélyegeseknek nevezem, megkülönböztetésül a bélyegesektől, mely jelzőt szakirodalmunk már más, szájnýílásuknak peremén vagy füleiken benyomott bélyeggel ellátott edények számára lefoglalt és csak plasztikus fenékbélyegekről, illetve ilyenekkel ellátott edényekről lesz szó, melyek fejlődésben, korban a homorúakat követik.

A fenékbélyeges edények majdnem mindegyike korongon készült, ezek között azonban gyakori a gyarló kivitelű, ügyetlen kézre valló darab, mely utólagos javítgatás, nyomorgatás nyomait viseli magán.

Anyaguk elég durva, homokkal kevert, egy részük azonban jól iszapolt agyagból készült. Az edények fala közepes vastagságú, azon-

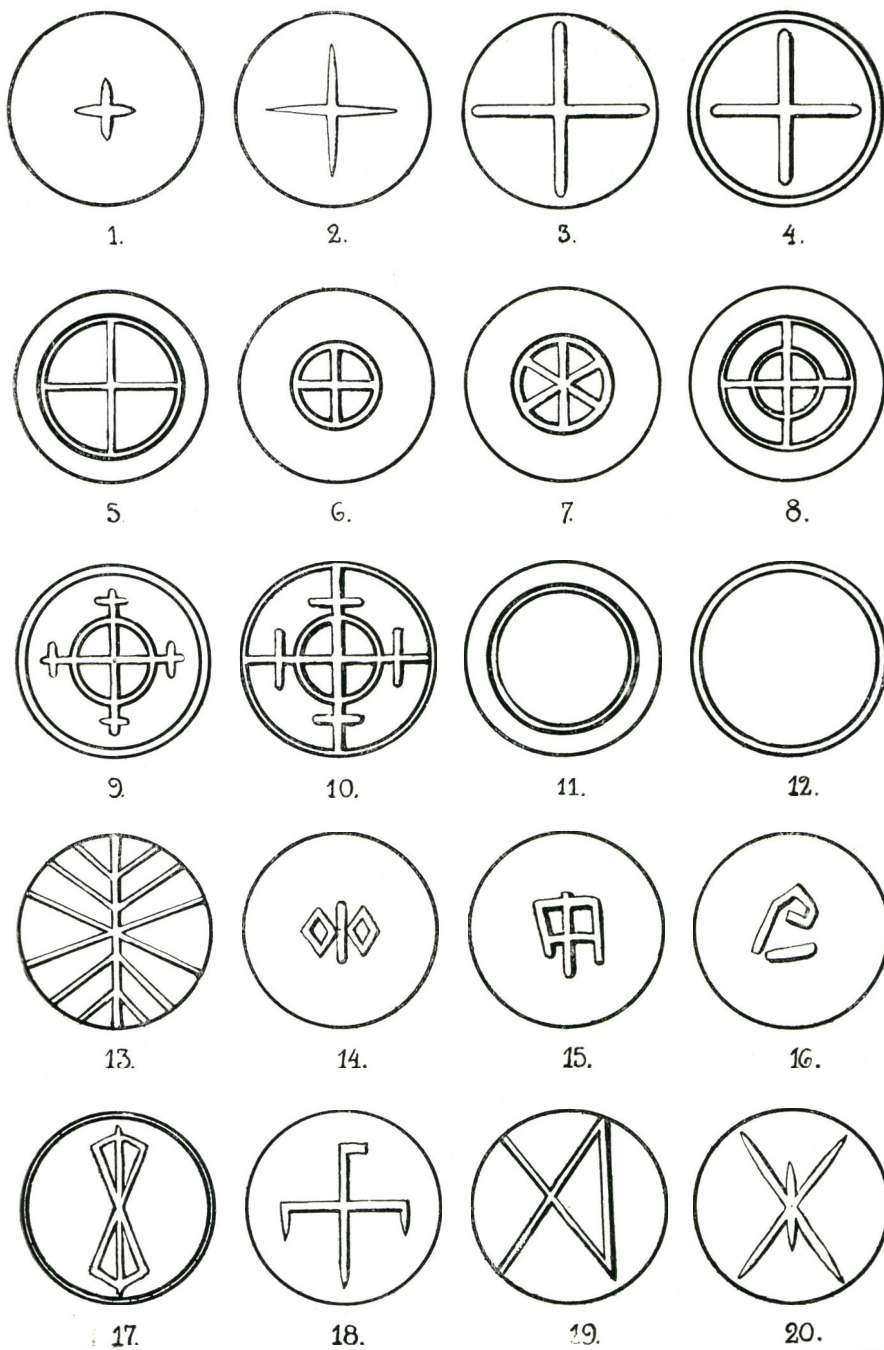
90. KÉP. HOMORÚ FENÉKBÉLYEGES EDÉNYEK FEKETE ÉS FEKETÉSBARNA CSERÉPBŐL.

1. Temeskubinról, 2. és 3. Ismeretlen lelhelyről.

A Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Osztályában.

ban ritka esetben nagyságukhoz képest igen vastag falú, ennél fogva súlyos darab is akad köztük. Egy részüknek színe fekete, illetve feketés szürke vagy barnás vörös, égett foltokkal, gyakran — és ez a legjellemzőbb, — szennyes sárgás-fehér, mely néha rózsaszínes árnyalatú. Ez utóbbiak fala vékony, jól kiégetett, kemény.

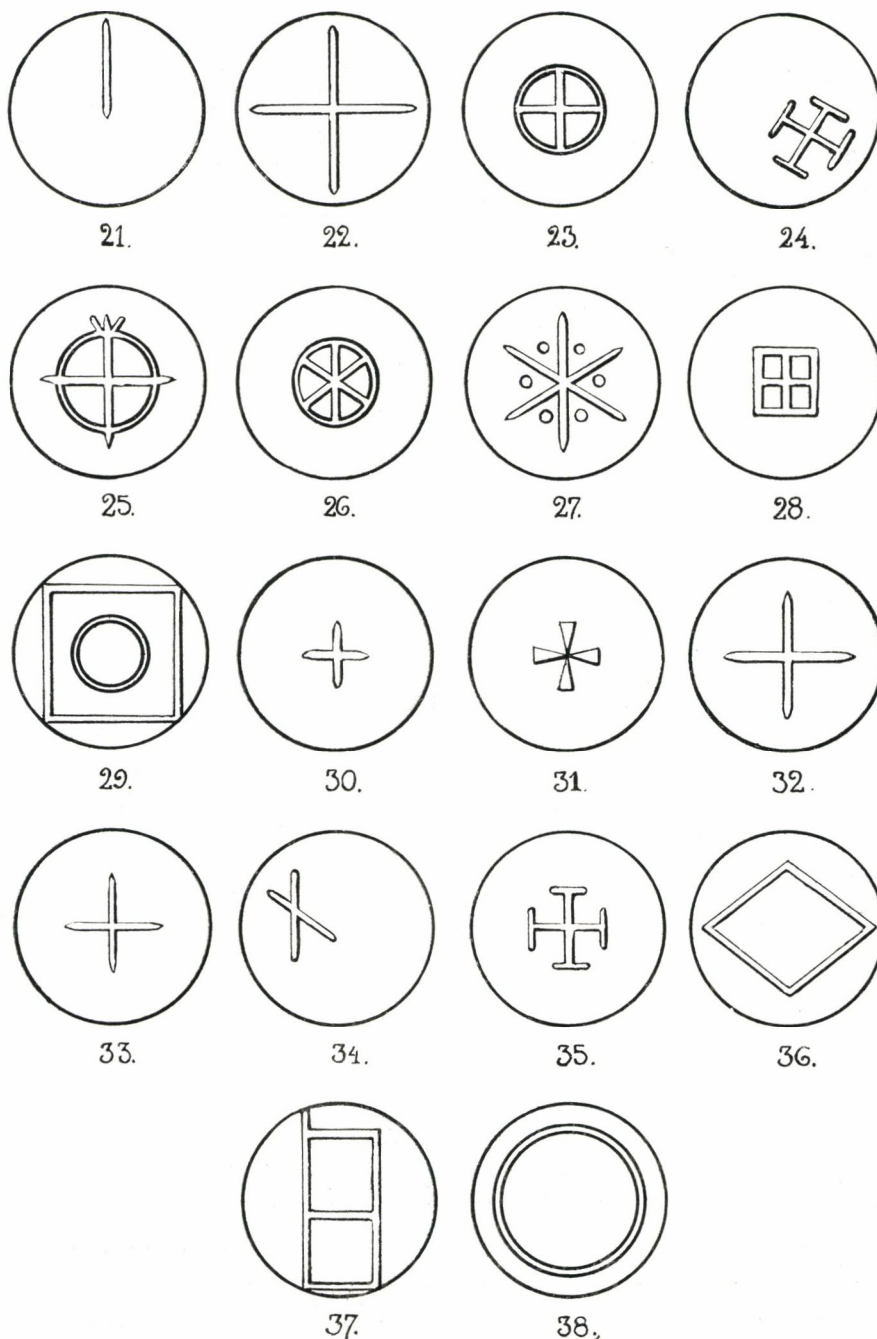
Felületük érdes és fénytelen, valamennyi kivétel nélkül máztalan. Alakjuk többnyire urna-forma (94–97. kép.). Van néhány

CSIZIK NÓRA

91. KÉP. FENÉKBÉLYEGEK

1—20. a Magyar Nemzeti Múzeum edényein.

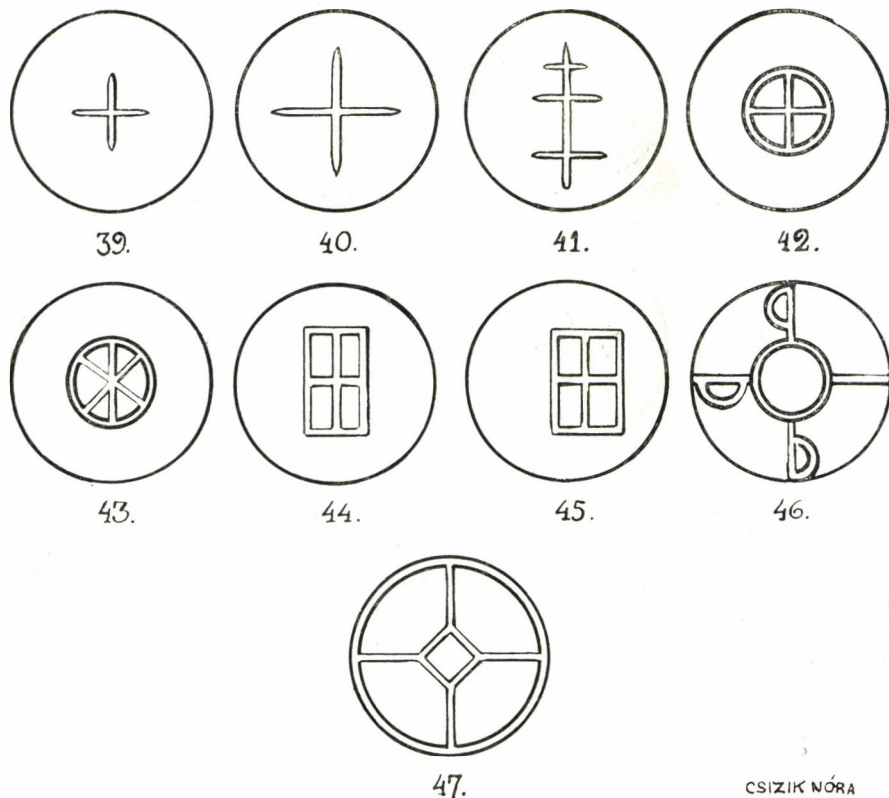
CSIZIK NÓRA

92. KÉP. FENÉKBÉLYEGEK.

21—29. az Esztergom városi múzeum, gimnáziumi és Brenner-féle gyűjtemény,
30—38. a győri főgimnáziumi régiségtár edényein.

szűknyakú palackalakú (98., 99. és 101. kép, 1., 2. ábra) és fületlen, lapos csésze is. Fül, illetve annak nyoma igen ritka, csak három esetben fordul elő (101. kép, 3. ábra és 102. kép). Nagyságra nézve a legmagasabb 26,5 cm, a legalacsonyabb 6 cm.

Díszítésük a fekete, illetve sötétszürkéknek rendszeren 4–5 fogú fésűvel bekarcolt hullámvonaldísz, mely néha ugyanazon fésűvel ké-

CSIZIK NÓRA

93. KÉP. FENÉKBÉLYEGEK.

39–45. Kecskemét, városi múzeum. 46. biharmegyei múzeum,
47. gr. Széchenyi Imréné (Somogyvár) edényein.

szített síma vonaldísszel váltakozik. A vörös és sárgás-fehéreknél a hullámvonaldísz ritkábban fordul elő, akkor is inkább hegyesre faragott pálcikával bevészt egyszerű hullámvonal és nem többszörös, fésűvel készített. A vörös és különösen a sárgás-fehérek rendes dísz a pálcikával bekarcolt vonal, mely legtöbbször, különösen az utóbbiaknál nem párhuzamosan egymás alatt, hanem spirálisan veszi körül,

hol ritkábban, hol sűrűbben, gyakran az edény egész felületét. Némely esetben e bevéssett vonaldísz szaggatott. Ugyancsak az utóbbiaknál előfordul még az edény nyakánál a pálcikával bevéssett vesszőkből (97. kép, 1. ábra) vagy fekvő S alakokból alkotott sor.

94. KÉP. FENÉKBÉLYEGES EDÉNYEK.

1. Fekete cserépből, Pancsováról. 2. Vörös cserépből, Zimonyról.
A Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Osztályában.

A sárgás-fehér edények között akad festett díszű is, a festés minden esetben vörös vagy vöröses-barna, két esetben 1–2 újjnyi széles, vízszintes, párhuzamos csíkozás, mely az edény egész felületét borítja (101. kép, 1. ábra és 102. kép), egy esetben újjnyi széles vonalakkal alkotott ferde hálózattal, mely szintén az edény egész felületét fedi (101. kép, 3. ábra).

A Magyar Nemzeti Múzeum fenékbélyeges edényeinek lelőhelyei, amennyire az megállapítható volt, Pest, Jász-Nagykun-Szolnok, Esztergom, Nógrád, Heves, Hont, Nyitra, Moson, Tolna, Baranya,

95. KÉP. FENÉKBÉLYEGES EDÉNYEK.

1. Fekete cserépből, Csepelről. 2. Vörös cserépből, Tiszaszentimrérről.

A Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Osztályában.

Torontál és Szerém vármegye; az esztergomi, győri és kecskeméti anyagé az illető város és környéke.

A magyar régészeti szakirodalmat átkutatva, a fenekükön bélyeggel ellátott edényeket illetőleg igen csekély nyomra akadtam. Lehoczky Tivadar egy kis cikkében (Arch. Ért. XIII. 1893. 286. old.), melyben

96. KÉP. FENÉKBÉLYEGES EDÉNYEK SÁRGÁS-FEHÉR CSERÉPBŐL.

1. Tiszaigarról. 2. Lapujtőről.

A Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Osztályában.

Beregszász mellett talált cserépedényekről és töredékekről ír, említ olyanokat, melyeknek «talpukon lent egy-egy \oplus kereszt van kidomborodva».

Dr. Karácsonyi János a bihari honfoglaláskori lovas sírokat ismeretve (Arch. Ért. XXIII. 1903. 408. old. és Hampel: Újabb tanul-

97. KÉP. FENÉKBÉLYEGES EDÉNYEK SÁRGÁSFEHÉR CSERÉPBŐL.

1. Ismeretlen lelhelyről, 2. Csepelről.

A Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Osztályában.

mányok a honfoglalási kor emlékeiről 106. old.) leír és ábrán bemutat egy edényt. Leírása így szól: «egy drb. agyagedény fésűhullámos díszítéssel, alul domború kerékalak.» Az előbbiről, sajnos, nem volt módomban bővebb felvilágosítást nyerni, az utóbbiról igen. Fenékbélyegének képét Karácsonyi János úr jóvoltából a 93. kép, 46 ábra mutatja. A biharmegyei múzeumban van.

98. KÉP. SZÚKNYAKÚ FENÉKBÉLYEGES EDÉNYEK VÖRÖS CSERÉPBŐL.

Ismeretlen lelőhelyről.

A Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Osztályában.

A legfontosabb kérdés ezen edények korának megállapítása. Erre vonatkozó adataimat az alábbiakban sorolom fel. Előre kell bocsátanom, hogy a Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Osztályában és a már említett múzeumok és gyűjteményekben van még jó néhány edény, mely minden tekintetben megegyezik a fenékbélyegesekkel, azzal a különbséggel, hogy fenekükről a bélyeg teljesen hiányzik. Nem kopás,

99. KÉP. SZÚKNYAKÚ FENÉKBÉLYEGES EDÉNYEK SÁRGÁSFEHÉR CSERÉPBŐL.

1. Kiskartelről (Pest m.) 2. ismeretlen lelhelyről.

A Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Osztályában.

vagy más hiba folytán, hanem szándékosan fenékbélyeg nélkül készültek. Ezek igen gyakran együtt kerülnek elő az előbbiekkel, a szoros kapcsolat tehát elvitathatatlan, vagyis, hogy egy és ugyanazon korban

100. KÉP. EDÉNYEK FENÉKBÉLYEG NÉLKÜL, SÁRGÁSFEHÉR CSERÉPBŐL.

1. Szobról, 2. Budapestről (Szerviták), 3. Budaörsről, 4. Tökölről, 5. Pusztavasadról.

A Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Osztályában.

készültek (100. és 101. kép). A fenékbélyeges edények csoportjába kell hát sorolnunk és a kronológia megállapításánál segítségül kell vennünk.

Érmek datálják : a 91. kép, 9. és 11. bélyegest. Mindkettő zimonyi leletből (Ltsz. 159/1885. 1. 2.) Szt László (1077—1095) ezüst pénzeivel, valamint III. Nicephoros (1078—1081) és Ducas Mihály (1071—1078) aranyaival került elő. A 7—10 cm magas, fületlen fazekak

anyaga vörös cserép fekete égési foltokkal. Díszítésük a nyaknál egy sor hullámvonal, és pedig az egyiken pálcikával, a másikon négyfogú fésűvel bevéssett. Alatta síma, bekarcolt vonaldísz borítja az edény falát majdnem a fenékig (94. kép, 2 ábra). A 93. kép, 39 ábra bélyeges a kecskeméti városföldön ásatáskor került elő I. András (1046—1061) pénzével. A fekete cserépből való fületlen fazék díszítése fésűvel bevéssett két hullámvonalas két sor simavonalúval váltakozó.

A Kecskemét városához tartozó ballószögi templom romjaiból (a tatárjáráskor pusztult el) ásatta ki dr. Szabó Kálmán a 93. kép, 45 ábra bélyeges edényfeneket, IV. István (1162—1163) rézpénzével került elő. Anyaga vörös cserép.

Ugyancsak IV. István rézpénze datálja a püspökszenterzsébeti (Baranya m.) (Ltsz. 1/1888. 1. 2.) két edényt. Az egyiknek bélyege a 91. kép 12., a másik bélyegnélküli. Előbbi anyaga vörös, fekete égési foltokkal, utóbbi szürkés-fekete cserép. Mindkettő fésűhullámvonaldíszes három és négy sorban.

A Rimóc-ról (Nógrád m.) való (Ltsz. 85/1881) fenékbélyegnélküli edényben 63 drb 1147—1269 közötti frisachi dénár és egy drb III. Béla (1173—1196) pénze volt. A rózsaszínes sárga edény testét bekarcolt vonalak díszítik. Alakja egészen sajátosságos.

A zágrábi múzeumban lévő bjelobrdoi edényeket (Hampel : Újabb tanulmányok a honfoglaláskor emlékeiről 154. old. és Vjestnik hrvatskoga archeoloskoga drustva VII. 1903—4. 36. old.) I. Péter (1038—1046), I. Endre (1046—1061), I. Béla (1060—1063) pénzei datálják. Az egyiknek színe vöröses-fekete égési nyomokkal, nyakánál fésűhullámvonal, lejjebb síma vonaldísz. A másiknak színe feketés, háromszor ismétlődő síma fésűvonaldísz. Egyiknek sincs bélyeg a fenékén. (Klemenc J. értesítése. Zágráb.)

A győri kath. főgimn. régiségtárának van egy tetemes edénygyűjtemény-csoportja (Börzsönyi Arnold : Kalauz a győri Szt. Benedekrendi főgimn. régiségtárában. 13. old. VIII. szekr.). Ez a város keleti oldalán annak tőszomszédságában elterülő ú. n. homokgödörből való. Nagy része a szeszgyár építésekor került elő érem- és egyéb lelettel. Börzsönyi Arnold figyelte meg az ásatásokat, gyűjtötte össze, szállította a győri múzeumba és ismertette. (Börzsönyi Arnold : Régi magyar emlékek a győri kath. főgimn. régiségtárában. A győri kath. főgimn. Értesítője 1893—1894.) Szent László (1077—1095), III. Béla (1173—1196), II. Endre (1205—1235), IV. Béla (1235—1270)

101. KÉP. EDÉNYEK FENÉKBÉLYEG NÉLKÜL, SÁRGÁSFEHÉR CSERÉPBŐL.

1—2. Hatvanról (Heves m.). 3—4. Nagykajdácsról.

A Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Osztályában.

pénzei és az ugyancsak bőven előkerült egyéb leletek, mint a zablák, kengyelek, sarkantyúk, nyílhegyek, dárdák, török, kardtöredékek, tűzcsiholó acél a korhatározók. (A homokgödör területe Árpádkori település volt, melynek lakóit Ottokár cseh király pusztításai után V. István 1271-ben kiadott okmánya a mai belvárosba telepíti.) Az edények legnagyobb része fületlen fazék, azonban vannak köztük alacsony, fületlen csészek, fedők és tálak is, azonkívül szűknyakú, öblös palackalakú edények is. Akad köztük fekete, de legnagyobb részük vöröses színű, esetleg fekete égési foltokkal. Díszítésük a bekarcolt hullámvonal és símvonal, sőt mindkettő együtt. Előfordul spirálisan körülfutó, bekarcolt, szaggatott vonaldísz is. A 92. kép, 30–38. ábra mutatja a fenékbélyegeket, azonban sok közöttük a fenékbélyegnélküli, de különben azonos anyagú, alakú és díszítésű. Fenékbélyeg csak a fületlen fazék és a fületlen csészéken fordul elő. Börzsönyi ismertetésében a fenékbélyegekről nem tesz említést, valószínűleg nem vette észre, vagy nem tulajdonított nekik jelentőséget.

A Nemzeti Múzeum Történeti Osztályában lévő bajóti (Esztergom m.) leletből származó (Ltsz. 61/1916. 6.) sötét vöröses-barna, fekete foltos fenékbélyeg és minden külső dísz nélkülöző kis cserépedényt a benne talált 34 drb frisachi dénár legkésőbb a XIII. század elejére datálja. Ezen kort csak támogatja a szintén benne lelt egyéb tárgy is, ezek pedig : két drb nyitott, kígyófejes végződésű, ezüst gyermekkarperec, egy drb köralakú ezüst csat, négy drb korallal és három (eredetileg négy volt) kiálló üres kőfoglalattal, egy drb egyszerű köralakú ezüst csat, egy drb ezüst gyűrű, négyszögletes fejében kerek, zöldes, üvegszerű kővel, egy drb arany gyűrű, négyszögletes, befoglalt ametiszttel.

Korukat éremnélküli leletekkel megállapítható edények közül a legrégibb a kecskeméti «cédulaház»-i nagy temetőből való (Kada Elek : A kecskeméti ásatások. Arch. Ért. XVI. 1896. 46. old. és Hampel : Ung. Alt. III. 379. old.) a kecskeméti városi múzeumban. Színe fekete, díszítése a nyak alatt két sor fésűs hullámvonaldísz, közöttük ugyan csak fésűs, de síma vonaldísz, a fülnélküli fazéknak fenékbélyege nincs, bár minden tekintetben megegyezik a fenékbélyegesekkel. Mellékletei után a X. századba helyezhető.

A Kecskemét melletti szikrai szőlőben folytatott ásatásoknál előkerült fülnélküli fazekat a vele lelt ezüst hajkarikák és bronzgyűrű az Árpádok korába utalja. Anyaga sárgás-fehér kemény cserép, egész

102. KÉP. FENÉKBÉLYEGES EDÉNY, SÁRGÁSFEHÉR CSERÉPBŐL VÖRÖS FESTÉSEL.

(Fenekbélyege: 2. kép 8.) Pilinről. (Nógrád m.).

A Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Osztályában.

testét spirálisan körülfutó, pálcikával bekarcolt vonal díszíti. Fenékbélyege hat küllős kerékalak (93. kép, 43. ábra).

A budapesti szerviták épületének alapjaiból 1871-ben előkerült edény (Ltsz. 44/1876. 4.) a benne talált bevéssett liliomdíszes rézgyűrű után a XIII. századra tehető. Színe sárgás-fehér, nyaka alatt öt

párhuzamosan bekarcolt vonal díszíti. Fenékbélyege nincs (100. kép, 2. ábra).

A Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Osztályában van a pusztavasadi bronztálal (Rómer F.: Egy középkori bronztál. Arch. Ért. 1869. 23. old. és Frimmel Theodor: Középkori bronztál a Nemzeti Múzeumban. Arch. Ért. VII. 1887. 138. old.) együtt lelt edény (Ltsz. 37/1904. 2. 4.). A fületlen fazéknak színe sárgás-fehér, hasának nagy részét pálcikával bekarcolt, spirálisan körülfutó vonal díszíti. Szájának pereme eltér valamennyitől, éles, gotikusan profilált. Fenékén bélyeg nincs. Ide sorolható még a már említett, Karácsonyi János bihari ásatásából származó edény. Alakja fülnélküli fazék, színe vöröses, fekete égési foltokkal, díszítése a nyaknál egy sor fésűhullámvonal, az alatt egész teste sűrűn bekarcolt síma vonal. Fenékbélyegét a 93. kép 46. ábra mutatja. A kiásott nyolc sír mellékletei, melyek közé az edény is tartozik, tipikus honfoglalás kori magyar tárgyak, ezek korát minden kétség nélkül meg is határozzák.

Ezen adatok felsorolása után, azt hiszem, elég tisztán megállapítható már, hogy a fenékbélyeges és az ugyanazon típusú, de fenékbélyeg nélküli edények a X. századtól a XIV. századig kimutathatók, tehát a vezérek korától árpádházi királyaink uralkodásának végéig voltak nálunk használatosak. Az is megállapítható, hogy a fekete, illetve a feketés-szürkék a legrégebbi típust képviselik, ezek nemcsak színre, hanem anyagra, alakra, nagyságra igen közel állnak a késő népvándorláskori keramikához, tehát ahhoz kapcsolódnak. A vörösszínű edények átlag a középhelyet foglalják el, a sárgás-fehérek pedig a legfejlettebb fokot árulják el. A tapasztalat azt mutatja, hogy a régebbi típusú edények plasztikus fenékbélyegei az egész feneket töltik be (94. és 95. kép), az újabb típusúaknál ellenben a bélyegek kisebbednek, a fenéknek csak kis részén, nagyobbára a közepén foglalnak helyet (96–98. és 99. kép), vagyis elcsökevényesednek. A díszítésben a fésűvel bekarcolt hullám és síma vonal a régebbi típus, a pálcikával bekarcolt hullám és különösen a síma vonal a legújabb módot képviseli. A vörös, festett dísz a legfejlettebb alakú és minőségű sárgás-fehér edényeken fordul elő, ezért ezt szintén a fenékbélyeges edények csoportja legújabb termékeinek kell tartanunk. Ezek mellett természetesen az edény testének alakja és különösen szájnylásának pereme, illetve annak profilja is fontos szerepet játszik a korhatározásnál. Így a legáltalánosabbnál, az urnaalaknál a lefelé karcsúsodó, kecsesebb forma

inkább a régebbi kort, az otrombább, duzzadtabb inkább az újabbat jellemzi. A régebbi korból úgyszólván csak urnaalakúakat ismerünk, az újabbak között pedig már szűknyakú palack, csésze, sőt korsóforma is fordul elő. A szájnylás peremének profilja a régebbieknél egyszerű legömbölyítés, esetleg sarkos levágás, az újabbaknál mindinkább élesedő és tagozottabb.

Rómer «A magyar fazekasságról» (Arch. Ért. 10. 1876. 135. old.) írt tanulmányában árpádkori kerámiáról még mitsem tud. Panaszkodik, hogy míg az ő- és a rómaiak korából bővében vagyunk az agyagműveknek, «a magyar cserepészetnek alig bírjuk más maradványait, mint az anjou- és vegyesházi korszak néhány padlótégláit».

Wartha Vincének (Wartha Vince: Az agyagművesség. Az iparművészet könyve. II. köt. 579. old.) az agyagművességről szóló munkájában ugyancsak semmiféle pozitív adattal nem rendelkezik. Annyit említ, hogy a népvándorlás utáni korban «a honfoglalás idejében leigázott néptörzsek a fazekasiparral, legalább durva termékeinek előállításával bizonyosan foglalkoztak».

Csányi Károly az Orsz. Magy. Iparművészeti Múzeum 1926-i kalauzában (15. old.) említi, hogy a magyar keramika története még feldolgozatlan, folytatólag azonban mondja: «Már a Szt. István-kori történelmi adatok is említenek fazekasokat. Az 1211-i tihanyi összeírásban két tálkészítő van felsorolva. A XIII—XIV. században az iparosok közös érdekeik megvédésére céhekbe tömörülnek.»

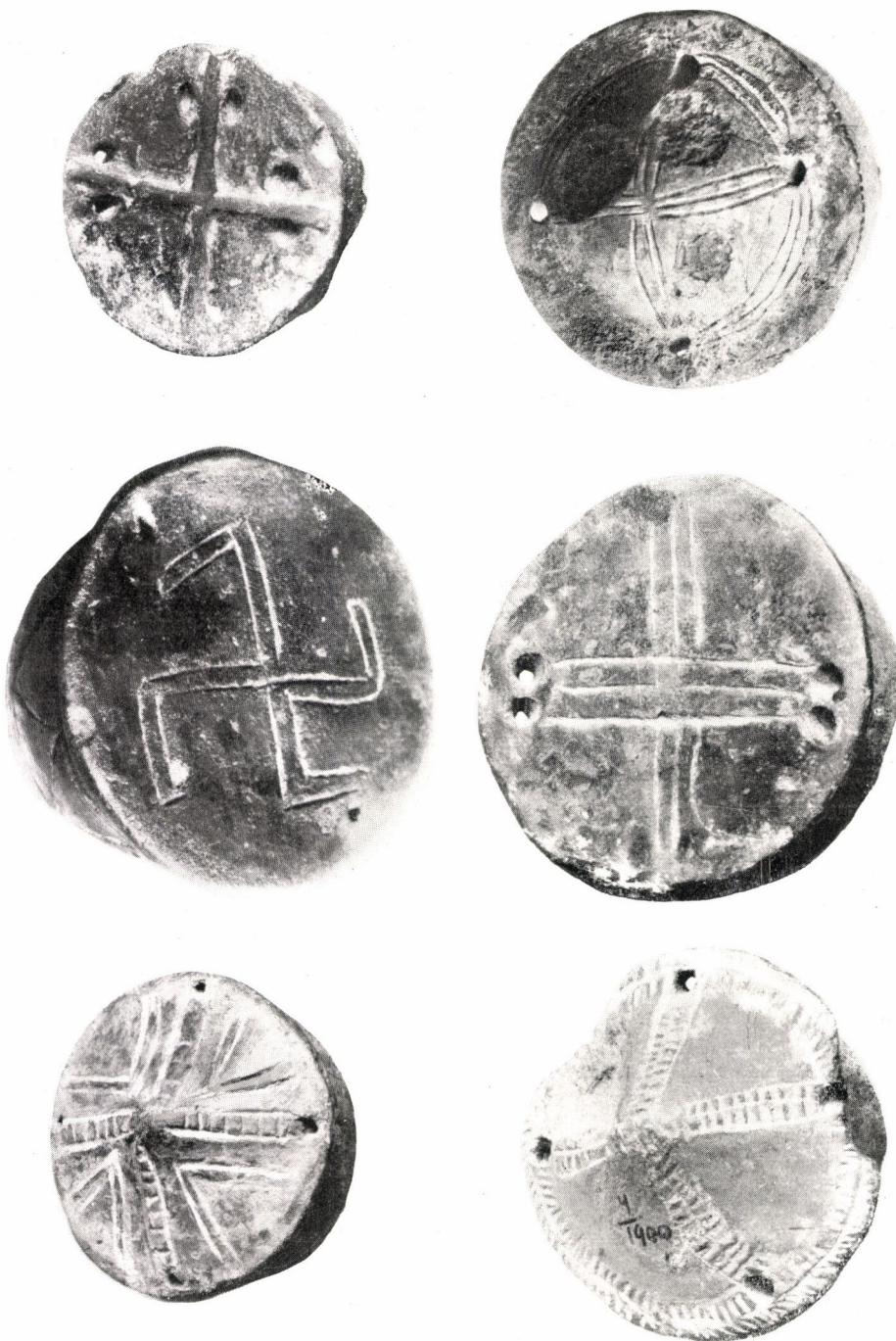
Árpádkori edényekről szakirodalmunkban következő adatokat találtam: Hajdusoboszló város aranysegi pusztáján került elő egy cserépedény (Arch. Ért. XIII. 1893. 455. old.), benne karperec, csat és két darab gyűrűn kívül XII. és XIII. századbeli ezüstpénzek. Sajnos, a lelet hollétéről nem tudni. Pilinben báró Nyáry Albert az ottani árpádkori temetőt ásatta fel. Két drb igen primitív edényt talált, mindkettő szabad kézzel gyúrt, rosszul iszapolt, durvaszemcsés agyagból való (Arch. Ért. XXIV. 1904. 50. old.), e kor keramikájára nem jellemző.

Nagyőszön (Torontál m.) (Kun Lajos: Középkori temetőről Nagyőszön. Arch. Ért. XXXI. 1911. 182. old.) X—XI. századi sírleletekkel együtt (bronz halántékgyűrűk, bronz huzalból font nyitott újjgyűrű, bronz fülkarika, gerinces, levélalakú köpüs lándzsahegy) korongon készült edények kisebb töredékei kerültek elő, egyen karcdíszítés. Ilyen és hasonló apró cseréptöredékekről akad még feljegyzés, de jelentős darabról, mely az árpádkori keramikára némi világot vetne, nem.

A Pécsi Városi Múzeumban négy drb edény van a kiskozári leletből, egy drb pedig állítólag Cserkútról (Marosi Arnold : Újabb leletek a korai középkorból a Pécsi Városi Múzeumban. Múzeumi és könyvtári értesítő II. évf. 1908. 45. és 46. old.). Leírásukból és ábrázolásukról, sajnos, nem tűnik ki anyaguknak színe. Alakjuk, kisebb méretük, legfőképpen szájnnyílásuk peremének kialakítása és fészűhullám- valamint símavonalas díszük miatt a kiskozáriak keletkezése a kora árpádkorra, az állítólagos cserkúti testének duzzadtabb alakja, peremének fejlettebb volta miatt, azonkívül, hogy díszítése pálcikával bekarcolt, és pedig nyaka alatt egysoros zezzugos vonal, ez alatt kilencszer spirálisan körülfutó barázda, valamivel újabb korra helyezhető. Vajjon fenékbélyeggel ellátottak-e, az leírásukból nem tűnik ki.

Ha Árpádkori pénzeink sorozatán végigtekintünk, feltűnik, hogy nagy részének köriraton belüli középterének kitöltése (díszítése) nemcsak hogy hasonlít, de több esetben teljesen megegyezik a fenékbélyegekkal. Ezen pénzek legtöbbszörének közepén vagy az egyenlőszárú kereszt, vagy a négy-, ritkábban hatküllős kerék van, épen úgy, mint edényeink fenekén, de a többi változat is közel áll hozzájuk. Magától értetődik, az éremkészítő — finomabb anyagról lévén szó — nemcsak díszesebb, hanem változatosabb, bonyolultabb megoldásokat is létesíthetett. Ha nem is közvetlenül a pénzekről vették a díszítmény alakját, mindenesetre egy forrásra vall a megoldás gondolata, mely e korra jellemző. (Hogy Árpádkori pénzeink idegen hatás alatt készültek, illetve, hogy ezen típus hazánk határain túl is szélesebb körben volt elterjedve, idézem Hóman Bálint Magyar pénztörténet-ének 174. oldalán erre vonatkozó szakaszát : «Szent István pénzeinek verete és körirata világos bizonyítékot szolgáltatnak arra, hogy készítésüknél mintául — az itáliai Karoling-dénárokkal rokon — regensburgi bajor pénzek használtattak fel. A regensburgi pénzek mintájára nemcsak Szent István, hanem más, egykorú uralkodók is verettek pénzt. Regensburgi mintára készültek a cseh hercegek pénzei a X—XI. században, a freisingeni püspök és salzburgi érsek pedig egyenesen «regensburgi pénz» verésére kaptak jogot III. Ottó császártól.» — Angliában és Franciaországban ugyancsak e típus volt elterjedve ezen időben (Schlesiens Vorzeit I. köt. 1870. 171. old).

Az árpádkori pénzek közepén látható keresztalak nem okvetlen vallási szimbólum, inkább a köriraton belüli tér kitöltésének legegyszerűbb módja. Hisz a középtért kitöltő keresztmótvumokon kívül

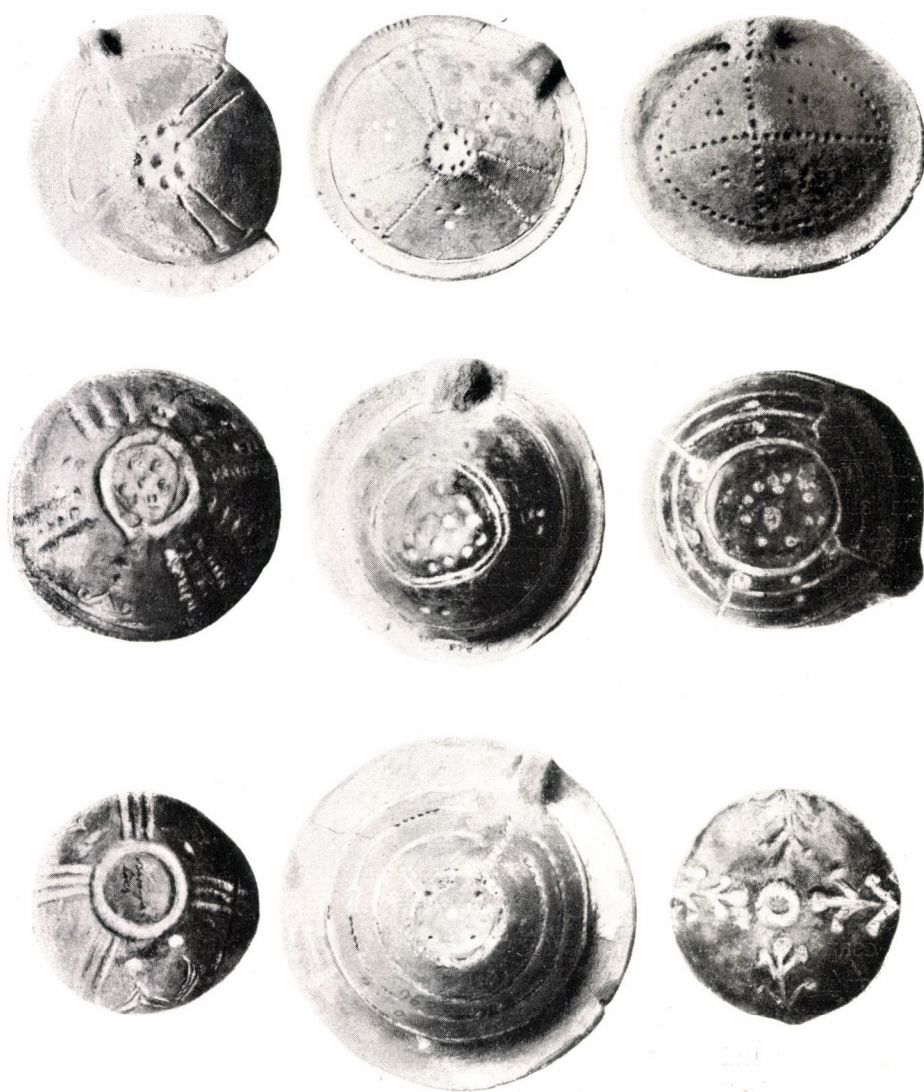

103. KÉP. EGYENLŐSZÁRÚ KERESZTTEL DÍSZÍTETT CSERÉPFEDŐK A BRONZKORBÓL.
A Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Osztályában.

leggyakrabban ott van a kereszt mint szimbolum a körirathan. Az egyenlőszárú kereszt mint díszítmény igen régi keletű, elég gyakori már a bronzkori keramikán is. A 103. képen bemutatott cserépfedők tetejét ugyancsak egyenlőszárú keresztalak díszíti. Legtöbbje bekarcolt, de, mint az elsőn látjuk, plasztikus is akad. Ez a kis fedő első tekintetre középkori fenékbélyeges edény töredékének látszik, azonban figyelembe kell vennünk tipikus bronzkori anyagát, a fényesre csiszolt fekete cserepet, azt, hogy nem korongon készült, a kereszttel díszített lap szélének kiállítását, a kereszt szárainak végénél a befűrt lyukakat, végre a csomó analógiát, mely úgy korára, mint rendeltetésére vet világot. (Hasonló fődő látható: Milleker Bódog, Újabb vattinai leletek. Arch. Ért. XII. 55. old., III. tábla 36. kép.) Ezen kis fődökon az egyenszárú keresztnek a szükségszerűségből dísszé való kialakulását is tapasztalhatjuk. A fedő szélén kifűrt lyukak annak fonállal való lekötésére szolgáltak. A keresztötés biztosítására a fonalnak ágyat véstek. Idővel a bevésott kereszt praktikus céljának feledésbe merülése, viszont a motívumnak megszokása folytán pusztán dísszé süllyed, mely változataiban gyakran a praktikus kiindulást nem is sejteti.

Kimondottan bélyegeken is megtaláljuk az egyenszárú keresztet, ugyancsak mint legegyszerűbb díszítményt, illetve jegyet a római köztársasági dénárokon gyakran előforduló bevert ellenjegyeken (contre-marque) és kelta pénzekben ritkábban szereplő ellenjegyeken. (Gohl Ödön, Kelta és egyéb barbár érmeink technikai sajátosságai. Arch. Ért. XXI. 417. old.) Ezen ellenjegyek sorozatát áttekintve az egyenszárú keresztben kívül több olyan bélyeget is találunk, melyek árpád-kori cserépedényeink fenékbélyegeivel rokon, tulajdonképpen legegyszerűbb mértani elemekből alkotott díszek lévén, előállításuk a legkönnyebb, ennél fogva felhasználásuk a legkézenfekvőbb.

Azt, hogy mit jelentenek a fenékbélyegek, eldönteni nehéz. Ha megfigyelés alá vesszük az edényeket, tapasztalhatjuk, hogy a régi típusúak fenékbélyege centrál szimmetrikus megoldású és az egész fenéket tölti ki, feltevésem tehát az, hogy ezek tisztán ornamentális célt szolgáltak. Ugyanis ezen edények kivétel nélkül fületlenek, ennél fogva azokat használat után, pusztán tisztántartási szempontból, okvetlen szájukkal lefelé helyezték el, mint ahogy a nép ma is teszi a felakasztható fülesekkel is; vagy pedig köcsögfára akasztották. Mindkét helyzetben a fenék a legfeltűnőbb, ennél fogva szinte kínálkozott a díszítésre. A 104. képen bemutatott bronzkori edények bizonyítják, hogy

104. KÉP. DÍSZÍTETT FENEKŰ CSERÉPEDÉNYEK A BRONZKORBÓL.

A Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Osztályában.

a fenék díszítése akkor már nem volt új gondolat. A 105. kép 1. ábra jászberényi jazig leletből származó kis edényt mutat. Az egyszerű, minden dísz nélkülöző, fekete cserépből, korong nélkül készült edénykének fenekébe recés felületű üvegdarabkát foglalt bele a készítője, tisztán díszítési céllal. (Hasonló, de az edény oldalain is [3 drb]

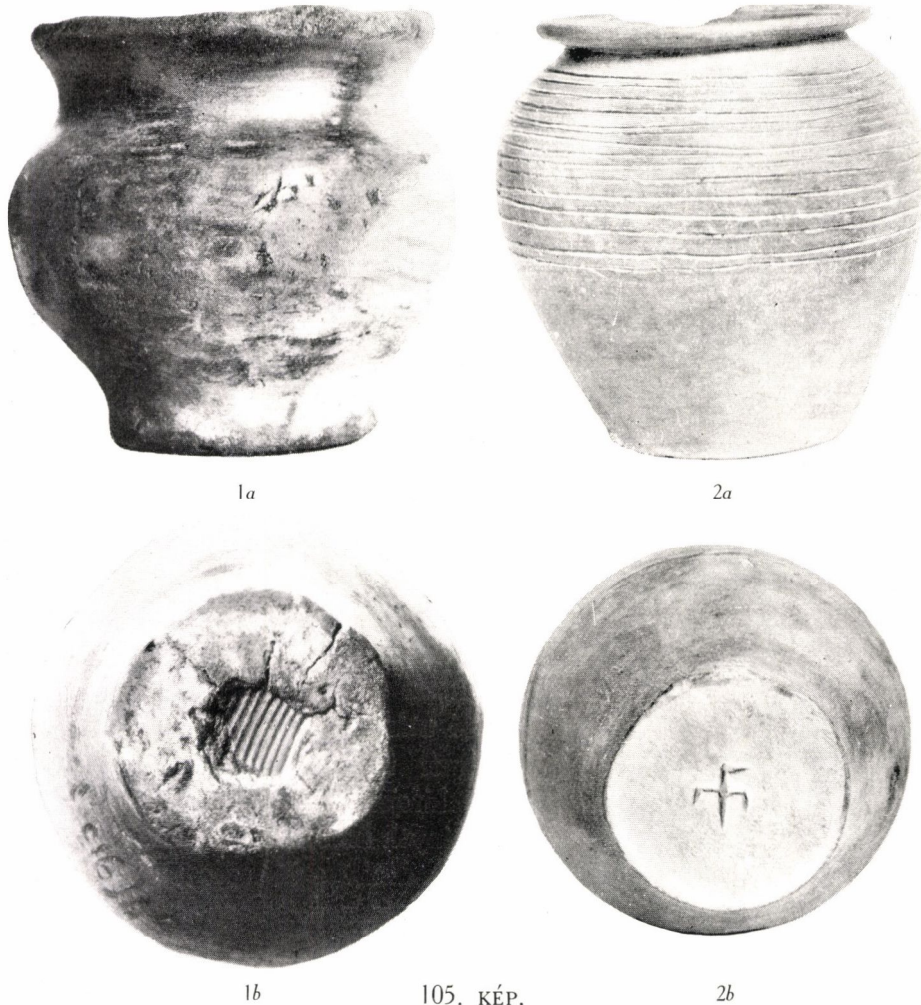
beékelt üvegdarabkával díszített ú. n. Fensterurne látható a Die Bau- und Kunstdenkmäler des Herzogtums Oldenburg. 1. füz. 132. old.) Újabbkori népies cserép, sőt porcelláncsészék és egyéb edények fe- nekén is előfordulnak ráfestett virágocskák és más díszek, abból a cél- ból, hogy a használatnál vagy esetleg falra akasztva látható fenékük ne legyen dísztelen. (Ilyen festett fenékdíszek láthatók a meissenai por- cellángyár régi remekmunkáin is, lásd : Graesse, Führer für Sammler von Porcellan, Fayence, etc. XIV. kiad. 198. old. 97–103. kép.)

Az újabb típusúaknál ellenben a bélyeg az edény fenekének csak középrészét tölti ki. Vannak centrál szimmetrikus megoldások, de teljesen aszimmetrikusak, teljesen egyéniek is (91. kép, 15., 16. ábra), ezek már egyáltalában nem tarthatók fenékdíszeknek, ezek okvetlen műhely- vagy mesterjegyek. Így hát feltételezhetjük, hogy a koráb- ban alkalmazott fenékdísz utóbb műhely- vagy mesterjegy alakjában tovább élt. (Hasonlók mint korongozó és munkásbélyegek még a por- cellánedényeken is feltalálhatók, lásd : Graesse id. m. 197. old. 92. kép és 246. old. 40. kép).

A fenékbélyeg készítésének módjáról teljes bizonyossággal meg- állapítható, hogy az csakis az edény elkészülte után készülhetett vagyis kerülhetett az edényre, és pedig annak szikkadása után, mikor azt már bátran lehetett kézbe fogni és szájára állítani. Hogy a negatív nem a korongra volt vésve és eleve nyomódott az edény fenekének szánt agyagba, azt a fazekastechnika maga zárja ki, ugyanis, hogy az agyag a korong forgása folytán létrejött centrifugális erő következtében le ne sodródjék, azt a gölöncsérnek nagy erővel kell a korong felső lapjá- hoz csapni. Az erős tapadás miatt az edény leválasztását dróttal vagy erős spárgával kell eszközölnie, mely levágás az esetleges bélyeget ok- vetlenül tönkretenné. Maga a bélyegző fa, fém vagy cserépből lehe- tett, az éles határvonalakkal bíró fenékbélyegek okvetlen keményebb negatívval készültek. Hogy a bélyeg a legtöbb esetben pontosan az edény fenekének közepén van, az a gyakorlati emberek kifejlett szem- mértékének és kézügyességének tudható be.

Fenékbélyeges edények nemcsak nálunk voltak elterjedve, hanem más országokban is. Näbe Max, aki a Németországban 1871. évben (Virchow : Über die Anwendung von Stempeln und über das Zeichen des Kreuzes auf alten Töpfen. Zeitschrift f. Ethnologie III. köt. 1871. 25. old.) megindult fenékbélyeg kérdésről kimerítő tanulmányt írt, felhasználva az azóta felgyűlt adatokat (Max Näbe : Die Bodenstempel

auf wendischen und frühdeutschen Gefässen des 9—14. nachchristlichen Jahrhunderts. Mannus X. köt. 71. old. Nabe bemutatja és ismerteti Németország egyes vidékeinek fenékbélyegeit. Szerinte azokat

105. KÉP.
1a, 1b. Jazig leletből származó cserépedényke (oldal- és alulnézetben) fenékén recés üvegdarabbal Jászberényről. — A Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Osztályában.
2a, 2b. Edény vörös cserépből szvasztikaszerű fenékbélyeggel Szobról. A Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Osztályában.

a kész edényekre égetés előtt nyomták rá bélyegzővel. Cáfolja elődeinek megállapítását, mely szerint a fenékbélyeges edények tisztán szláv eredetűek, ugyanis olyan vidékeken is fordulnak elő, hol szlávok sohasem

laktak. Állítása szerint a fésűhullámvonalas díszűek szláv eredetűek, lévén az tipikus szláv motívum, a pálcikával bevésett díszűek ellenben koranémet eredetűek. A régebben kialakult felfogásokra reflektálva tagadja, hogy a fenékbélyegek mintegy gyári bélyegek, mert egymástól távoleső területeken hasonlóak. Tagadja, hogy pogány vallási szimbolumok, mert koraromán templomok falában beépítve fordulnak elő, ellenben a kereszténység jelképét látja bennök, még a kereszt kombinációiban is.) megállapítja, hogy Németországnak az Elba és Saar vonalától keletre eső részén egészen Oroszországig bőven kerülnek elő, dél felé Csehországon, Ausztrián át a Karsztig ugyancsak. Wesztfálban, Bajorországban, sőt Würtembergben is akadnak, de gyéren. Természetesen Magyarországról mitsem tud. Ha ehhez hozzávesszük Nagy-Lengyelországot, hol kb. 100 drb fenékbélyeget ismernek, s tekintetbe vesszük, hogy kisorosz és orosz területen is ismeretesek (Kostrzewski : Znaki na dnach naczyn wczesnohistorycznych z Wielkopolski. Niederlůw sborník 1925. 117. oldal, Kostrzewski a nagylengyelországi fenékbélyegeket két csoportra osztja, a bemélyített és a domborúakra. A bemélyítetteknél igen csekély a változatosság, leggyakoribb a kis köralak, ritkább a kereszt és a két körből alakított lópatkóhoz hasonló jel. A domborúaknak 36 változatát mutatja be, alakjuk legtöbbször a keresztformából indul ki. Véleménye a nagylengyelországi fenékbélyegek előállításáról az, hogy a negatívek a korongra voltak vésve, bár egy esetben külön bélyegző használatát tételezi fel, két esetben pedig a bélyegző használata mellett kézzel való utánsegítést is észlel. Nem tartja védjegyeknek, mert egyszerűségüknél fogva könnyen utánozhatók, tulajdonjegyeknek pedig nem elég kifejezésteljesek. A bemélyítettek a régebbiek, az ilyenekkel ellátott edények korongon készültek, de akad köztük kézzel formált is. A legrégebbi datált a X. századból való. Ez a típus 1000-ig volt használatban. A XI. századtól kezdve a jelek domborúak és már mind korongon készültek. Nagylengyelországban a domború fenékbélyegek, mint ahogy azt pénzzel datált leletek igazolják, a XIV. századig éltek.) meghatároztuk azt a zárt területet Európa közepén és keleti felén, hol a fenékbélyeges edények elterjedtségéről tudunk.

Niederle (Dr. Lubor Niederle : Slovanské starozitnosti III. rész 1. köt. IV. Keramika, 302—323. old. A fenékbélyegeket a korongra vésott negatívok pozitív lenyomatainak tartja és kifejti, hogy eredetére nézve a keramika e fajtája nem szláv, mert gyökere a római provin-

ciális keramikában rejlik) is körülbelül ugyanezt a területet állapítja meg, azzal a különbséggel, hogy pontosabban határozza meg a fenékbélyeges edények elterjedtségének oroszországi határait. Ezek szerint az északon és keleten a Ladoga-tó, közép Volga, sőt Kámáig terjed, azonkívül Finnországba és Skandináviába is kisugárzik.

Mindezen országban, úgy mint nálunk is, a leggyakoribb bélyeg elsősorban az egyenlőszárú kereszt, másodsorban a négy- és a hatküllős kerékalak, a többi típusok is mindenütt ismétlődnek és variálódnak, ennél fogva egy közös kultúrát képviselnek. Magától értetődő, hogy az egyes országokban bizonyos helyi sajátosságokkal kell bírnia, melyeknek megállapítása a jövőbeli kutatásnak nyújt teret. Annyi már megállapítható, hogy nálunk idáig a benyomott fenékbélyeg ritka, csak négy esetben ismeretes, Németországban sincs nagy számban, Lengyelországban, Csehországban gyakoribb. (Climent Čermák: *Archeologische Forschungen auf dem Hradek in Časlau*, *Zeitschrift für Ethnologie* XVIII. 659. old. A časlai fenékbélyegek között van néhány benyomott, a leggyakoribb a bevésett és csak egy kis része a plasztikus. Čermák a fenékbélyeget olyasfélének tartja mint a mai véd- vagy árujegy. Az edények kivétel nélkül fülnélküliek voltak, színük szürke XI–XIII. századi pénzekkel kerültek elő.) Csehországban azonkívül bevésettek is vannak bőven, melyek nálunk ezideig még teljesen ismeretlenek. Ami az edények díszítését illeti, a csehországiakon a fésűhullámos dísz jobban van kifejlődve, mint másutt, nemcsak a korai, hanem a későbbi típusokon is, azonkívül a pontokból alkotott szalagdísz, mely a fésű fogainak benyomkodása által keletkezett (Pič: *Kostrové hroby z první doby křesťanské. — Staržoitnosti země české* III. 74. old.), úgy látszik, szintén a csehországiaknak gyakrabban előforduló sajátossága. Az anyagot illetőleg másutt, mint nálunk, nem találtam még nyomát a sárgás-fehér, jól égetett, vékonyfalú kemény cserépnek, mely a magyarországiak legújabb típusának sajátja.

A fenékbélyeges edényeket általában szláv eredetűeknek tartották, mert gyakran hullámvonallal vannak díszítve, ami szláv motívum. Nába vitatja, hogy a németországiak, dacára, hogy néha hullámvonaldísszel vannak ellátva, szláv eredetűek. Ugyanis a szláv hullámvonal mindig többszörös, fésűvel készült, míg a németországi edények hullámvonala rendszeren szimpla, hegyes pálcikával bevésett. A hullámvonaldísz tulajdonképpen keleten a szlávok, nyugaton a germánok a rómaiaktól vették át, a szlávok azonban mint nemzeti motívumot tovább-

fejlesztették, a germánoknál ellenben csak mint alárendelt díszítmény jelentkezik a koranémet keramikán, teljesen azonban ki nem veszett, sőt mai napig is él a paraszt edényeken. Niederle tanulmányában ugyancsak kifejti, hogy eredetére nézve a keramika e fajtája nem szláv, mert gyökere a római provinciális keramikában rejlik.

Hátra lenne még az a kérdés, kik készítették nálunk a fenékbélyeges edényeket? Näbe, szakítva elődeinek felfogásával, mely szerint a fenékbélyeges edények tisztán szláv eredetűek, a németországi fésűhullámvonal-díszeseket szláv, a pálcikával bekarcolt vonallal díszítetteket német termékeknek tartja. Nálunk mindkettő divott, de, mint már említettem, az előbbiek a régibb, az utóbbiak a legújabb típusok jellemzői. Ennélfogva nincs kizárva, hogy a kétféle díszítési módot nem annyira különböző nemzetiségeknek, mint inkább időben eltérő, általánosan elterjedt divatnak kell betudnunk. Ha Näbe megállapítása ránk is vonatkozna, akkor a fésűhullámvonalasakat szlávok, a pálcikával bevéselt hullámvonalasakat németek készítették volna. Szláv származású gölöncsérek lehettek, de németek is, hogy pedig magyarok is lehettek, egyelőre más adat híján elég, ha ősi, színmagyar lakta helységek erre vonatkozó neveit vesszük tekintetbe. (Ilyenek a fazekas és cserepes jelzővel kapcsolatos helységnevek. Előbbi 5, utóbbi 14 van.)

Nem szabad figyelmen kívül hagyni azon körülményt, hogy a kereskedelem akkoriban már elég fejlett lehetett nálunk, erre írott adatunk egyelőre csak a XVI. század elejéről szól (B. Nyáry Albert: A modenai Hyppolit-codexek IV. Századok VI. 1872. 356. old.) Az idézett 1508. egri levéltárban, melynek részletes asztali- s konyhakészletei közül a bécsi fazék [olla terrea vienensis] sem hagyattak ki...), és hogy edényeleteink között importanyag is lehet. Ilyeneknek tartja Walcher von Molthein (Alfred Walcher von Molthein, Beiträge zur Geschichte mittelalterlicher Gefässkeramik. — Kunst und Kunsthandwerk, XIII. évf. 73. old.) a XIV–XV. századból származó, szájlásuk peremén bélyeggel ellátott grafitos edényeket, melyeknek töredékei nálunk nagy számmal fordulnak elő, szerinte ezen bécsi, illetve Passau és Bécs között több helyen is előállított edények a Dunán, vagyis vízi úton kerültek hozzánk. Ezen megállapítását támogatja az a tény, hogy tapasztalatom szerint ezen edénycsoport lelőhelyei nálunk tényleg a Duna mentén, annak közelében vannak. Ennélfogva annak megállapítására, hogy nálunk az Árpádok korában mely termékeket készítettek itthon, melyeket magyar gölöncsérek, s melyeket más nem-

zetiségűek, esetleg csak egy-két akkori, elhagyott gölöncsértelep tudományos feltárása vethetne világot.

Hogy gyűjteményeinkben aránylag kevés a fenékbélyeges edény, annak csak az az oka, hogy nálunk, talán a győri homokgödri telepet kivéven, középkori kultúrterületet még sohasem tártak fel. Ám a homokgödör ásatása sem nevezhető rendszeresnek, a napvilágra került anyagnak összegyűjtése sem, hisz Börzsönyi maga írja, hogy kezdetben válogatás nélkül szedte össze az ép edényeket; később, mikor már nagyobb tömegek kerültek elő, csak az eltérő alakúakat. Az óriási mennyiségű cseréptöredékekre pedig egyáltalán nem terjedt ki figyelem, úgyszintén, mint már említettem, a fenékbélyegekre sem.

Csehországban Kliment Čermák egymagának a časlavi vár környékének felásatásánál összegyűjtött anyagban, mely egypár ép edénykén kívül csak töredékekből állt, 74-féle változatát találta a fenékbélyegeknél és 56-féle változatát az edényfelület díszítésnek.

A fenékbélyeges edények csak véletlen leletekből és véletlen folytán kerültek gyűjteményeinkbe, pedig középkori váraink környékének felkutatása bőven nyújtaná az anyagot középkori keramikánk megismeréséhez és középkori kultúránk megvilágításához.

Jelen értekezés már 1926. augusztus havában elkészült, azóta a külföldi múzeumok és az újabb irodalomból merített tapasztalataim megállapításaimon mitsem változtattak, sőt azokat több tekintetben megerősítették. Múzeumunk azóta, sajnos, csak egy-két jelentéktlenebb fenékbélyeges edénnyel gyarapodott, az esztergomi múzeum azonban, miután vezetőjének figyelmét felkeltettem a fenékbélyegekre és azok jelentőségére, ásatások útján szép számmal gazdagodott, ezek értéke azonban, nagyjából töredékek lévén, csak a bélyegformák változatossága szempontjából esik latba.

Höllrigl József.

TIZIANO ASPETTI KÉT ISMERETLEN MŰVE.

A budapesti Iparművészeti Múzeum külföldi renaissance-barokk termében két nagyméretű, elsőrangú minőségű, rendkívül gazdag szobordísszel ellátott tűzbak (106—107. kép) vonja magára a figyelmet. A rájuk vonatkozó gyér irodalom¹ mint XVI. századi velencei munkákat lajstromozza, ami a datálás némi módosításától eltekintve lényegileg helyes is. Művészi kiválóságuk és szokatlanul nagyszabású felépítésük folytán azonban messze kiemelkednek a XVI. és XVII. századból reánkmaradt nagymennyiségű velencei² tűzbak közül, úgyhogy ilyen általános műhelymegjelöléssel nem elégedhetünk meg. Nem gyárilag készült tucatöntvényről van szó, hanem vérbeli plasztikus művéről, kinek képzelete a guggoló atlasok bevonásával a tűzbak új típusát alkotta meg. A mester meghatározására is az első útmutatást éppen az atlasok, a felépítésnek ez az új motívuma adja meg. Ezek a karcsú, izmostestű alakok a legközelebbi rokonságban állnak azzal az atlaspárral, mely a velencei Doge-palotában a Sala dell'Anticollégio kandallóját díszíti. Ezek mind-

¹ Éber L.: A bronz és az ón. Iparművészet könyve. III. Budapest, 1912. 170—171. lap, 90. kép. (Velencei tűzszerháztartók, XVI. sz.)

Das ungarische Kunstgewerbemuseum, Budapest, 1925. (Führer von K. Layer.) S. 24, Taf. LVIII, Abb. 110. (Velence, XVI. sz.)

Csányi K.: Az Orsz. Magy. Iparművészeti Múz. gyűjteményei. Budapest, 1926. 24. lap (Tacca) LVIII. tábla. 110. ábra. (Velence XVI. sz.)

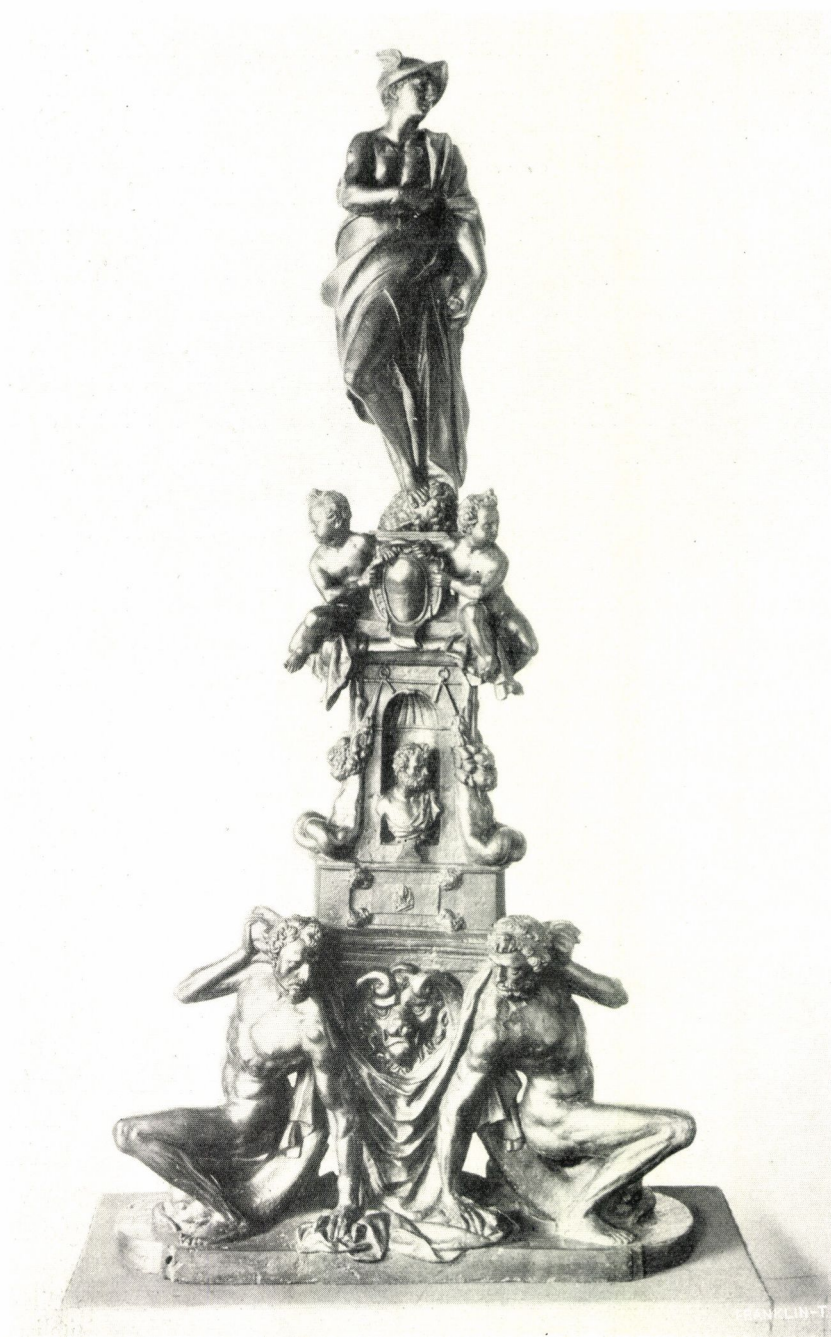
Layer, K.: Az Orsz. Magy. Iparművészeti Muz. gyűjteményeinek leíró lajstroma. Budapest, 1927. 55. lap. (Velencei tűzbakok Perseus és Minerva alakjaival. XVI. sz.)

² A XVII. század folyamán velencei bronzokat, különösen gyertyatartókat magyar fejedelmek és főurak is vásároltak. V. ö. Bethlen Gábor hagyatéki leltárát 1631-ből. (Radvánszky B.: Udvartartás és számadáskönyvek I. 1888. 253. lap) és Gróf Thurzó György kincstárának leltárát 1612-ből. (Radvánszky B.: Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században. II. 1879. 185. lap.)

ketten Tiziano Aspetti¹ hiteles művei. A budapesti tűzbakok atlasaihoz, különösen fejtípusban még közvetlenebb analógiákat találhatunk Aspetti padovai reliefjén, mely Szt. Dániel martíriumát (108. kép) ábrázolja és a bécsi Strauss-gyűjtemény Vulkánján (109. kép). Az utóbbi fejtípusa csaknem szó szerint tér vissza a Mercur alakjával díszített tűzbak baloldali atlasán. Ily módon biztos kiindulópontot nyerve könnyen megtalálhatjuk Aspetti oeuvre-jében a tűzbakok többi alakjához a megfelelő analógiákat. A talapzatok felső szélén komoly ábrázattal üldögélő puttók édes testvérei azoknak a gyermekeknek, akik Aspetti Caritasán (Padova, Santo) csüngnek (110. kép). A pufók arcformák, a homlok felett csomóba tömörülő hajviselet itt is, ott is azonosak. Mercur legyőzött ellenfelének, Argosznak levágott feje a legapróbb részletekig megegyezik azokkal a levágott fejekkel, melyek Aspetti Judithjának (Berlin, Kaiser Friedrich-Mus. 111. kép.) és Mercurjának (Bécs, Figdor-gyűjt. 112. kép) lábai alatt hevernek. Különösen feltűnő az erősen megduzzasztott szemöldökök hasonló mintázása mind a három esetben. A budapesti Mercur kontrapostikus felépítésében a berlini Judith és a padovai allegóriák² ritmusa él, de lehiggadtabb formában. Minerva alakján a kis, kockaszerű talapzatra helyezett pihenő lábnak és a szétnyíló köpenynek a motívuma szintén a padovai allegóriákra, különösen a Temperantiára emlékeztetnek, nyugodtabb felépítése viszont, mely a manierista stíluskorszak által annyira kedvelt hullámvonalakat lehetőleg leredukálja, a Figdor-gyűjtemény Mercurjával mutat közös felfogást. A Minerván azonban új momentumok is jelentkeznek. A fejtípus Giovanni da Bologna nőalakjainak befolyását érezteti, az alak homloknézetbe való beállítása, lehiggadt felépítése pedig Giambologna és Francavilla genovai Caritasára emlékeztet, amellyel különben még abban is hasonlóságot mutat, hogy a támasztó lábat leomló redőkbe ágyazza. Külső hatások felszívását lehet megállapítani a többi alakon is. A Mercuron nyilvánvaló Alessandro Vittoria befolyása, felépítésben éppúgy, mint redővezetésben. A guggoló atlasok motívumának előképét Girolamo Campagna világömböt tartó evangélistáiban találjuk meg. (Velence, S. Giorgio Mag-

¹ Tiziano Aspetti vonatkozólag v. ö. Planiscig, L.: *Venezianische Bildhauer der Renaissance*. Wien, 1921. S. 554–594; Planiscig, L.: *Piccoli bronzi italiani del rinascimento*. Milano. 1930. p. 38.

² V. ö. ezenkívül: Venus, Berlin, Kaiser Friedrich Mus.; Vénus, London, Read-gyűjt.; Spes, London, O. Beit-gyűjt.

106. KÉP. TIZIANO ASPETTI : TŰZBAK.

Budapest, Iparművészeti Múzeum.

107. KÉP. TIZIANO ASPETTI : TŰZBAK.

Budapest, Iparművészeti Múzeum.

108. KÉP. ASPETTI : SZ. DÁNIEL MARTYRIUMA.
(Részlet.) Padova, Santo.

109. KÉP. ASPETTI : VULKÁN.
Bécs, Strauss-gyűjtemény.

110. KÉP. ASPETTI : CARITAS.
Padova, Santo.

giore főoltára). A puttók típusának kialakulására pedig valószínűleg Guglielmo della Porta hatott. III. Pál pápa síremlékén levő, a volután pajzán jókedvvel lovagló puttón megtaláljuk az Aspetti-féle gyermek-típus összes lényeges formáit, a pufók arcot, a magas homlokot és a

111. KÉP. ASPETTI: JUDITH.
Berlin, Kaiser Friedrich-Museum.

112. KÉP. ASPETTI: MERCUR.
Azelőtt Bécs, Figdor-gyűjtemény.

homlokfeletti hajcsomót. Aspetti puttójában azonban kevesebb az elevenség, frissesség, hidegebb és komolyabb. Később Roccatagliata ezt a típust továbbfejlesztvén, a puttónak ismét visszaadta a gyermeki, játsszi jellegét.

A fent elsorolt analógiák útmutatásul szolgálnak a tűzbakok da-

tálására vonatkozólag is. Miután szoros kapcsolatot mutatnak Aspetti padovai műveivel, a Szt. Dániel-relieffel és az allegóriákkal, melyek a XVI. század utolsó tizedében készültek, keletkezésük idejét körülbelül 1600-ra tehetjük, arra az időre, midőn Aspetti túlzó és bántó manierismusa formaeleganciává nemesedett, midőn velencei reminiscenciái mind erősebben vegyülnek firenzei elemekkel, különösen Giovanni da Bologna hatásával. Jelentőségük éppen ebből a szempontból igen nagy. Valóban, ezek a tűzbakok, melyek Aspetti legkiválóbb művei közé tartoznak, e különös és érdekes művészegyériséget, mely sok tekintetben a velencei és a firenzei manierismus keveredésének tekinthető, a legjellemzőbb oldaláról mutatják be.

Balogh Jolán.

MAULBERTSCH SÜMEGI FRESKÓMŰVE.

Talán a legnagyobb meglepetés, amely magyar földön éri a barokk művészet kutatóját s bizonynyal az egyik legmélyebb élmény, amelyet e művészet fennmaradt emlékei a mai szemlélőnek nyújthatnak.

Jelentéktelen falusi templom ; építészeti alig több egyszerű pallérmunkánál. Óriáspilaszterekkel tagolt, lapos és erőtlenséggel homlokzata sablonos, sőt a volutás oromfal és a középen emelkedő torony megoldatlan egybeépítésével esetlenségektől sem mentes és ím, a belépőt egy páratlan festői gazdagsággal díszített s művészi hatásában raffinált ízléssel egybehangolt interieur fogadja. A környezet művészileg semmitmondó ; hagyományai nincsenek. Középkori várrom-koszorúza kopár hegykúp tövében a korai barokk, széles és formátlan franciskánus-templom, közelében az atlaszos-erkélyes kapuzatával s festői kis tetőszobráival kétségkívül hangulatos és provinciális bájú püspöki kastély az 1750-es évek legelejéről, Antonio Orsatti figyelmet érdemlő stukkóival a könyvtárszobában s Gregorius Vogl festményeivel a házikápolnában. Semmi több. S ebben a milieuban, előzmények nélkül, idegenül és társtalanul a XVIII. századi osztrák festészet legnagyobbjának alkotásai, a zseniális *Anton Maulbertsch* oltárkép-freskói és mennyezetképei : egy ízig-vérig festői és féktelenül áradó művésztemperamentum megnyilatkozásai az ifjúkorban máris oly magasságokban, amelyeket a további fejlődés négy évtizedében felülmulni már alig, legfeljebb elérni tudott az ihlet ritka szerencsés pillanataiban. Köröskörül a falakon, mint nagyméretű oltárképek, az újszövetségi szent történet főbb jelenetei tárulnak elénk világos és tömör festői előadásban, pompázó színhatású bravúros megfestésben, bensőséges elgondolásban s a mély eszmei vagy érzéstartalom szuggesztív erejű hangsúlyozásával. Itt, a Jézus születésén vagy a Három királyok imadásán a tiszta anyaság boldog öröme, ott, a körülmetélés képén a meghajló alázat bensősége. Emitt, az apostolok első prédikáció-

113. KÉP. A TEMPLOM BELSEJE.

114. KÉP. A TRIPTYCHON.

ján az elhivatottság s a felsőbb küldetés heroikus pátosza, amott, a fel-támadáson, mint diadalmas, ujjongó felkiáltás, a szellem győzelme anyag és elmúlás felett. Itt, a Golgothán, csendes, fájdalmas megadás, amott, Krisztus mennybemenetelén, sugárzó, glóriás megdicsőülés. Megannyi mély intuicióval megjelenített ábrázolás, messze túl a barokk freskófestés puszta dekoratív értékein: remekművei egy ifjú mesternek, de egyben az egész korszak osztrák festészetének is.

Annál meglepőbb, hogy a kutatás mindmáig nem foglalkozott velük behatóbban, sőt két-három részletfelvételtől eltekintve, fényképben sem láttak eleddig napvilágot.¹ Pedig a puszta fenomenológiai vizsgálaton túlmenőleg fejlődéstörténeti helyük és értékük is lemérésre vár még a mester oeuvrejében. Honnan jött, minő művészi hatásokon nevelődött s viszont a teremő fantáziának minő egyéni erejét hozta magával ez a fiatal mester, aki a férfikor küszöbén — 4—5 évvel első nagyszabású megnyilatkozása után — a fejlődésnek egyszerre ilyen magasságaiba lendült? Honnan a művészetében megnyilatkozó benső hév, lírai gazdagság és drámai koncentrátság, a képalkotó fantáziának ez a minden szeszélyes festőiségen diadalmaskodó világossága a barokk freskófestésben oly általános és jobbára üres dekoratív külsőség, avagy tudákos és szövevényes szimbolizálás helyett. Minő ajánlások és összeköttetések révén került önálló pályafutásának mindjárt első évtizedében a veszprémi püspök szolgálatába s vajjon több-e puszta véletlennél, hogy éppen Bíró Márton, a csallóközi kisnemes, az ellenreformációnak e késői fanatikus harcosa lesz az első magyar mecénás s nem a külföldön iskolázott gáláns főpapok valamelyike, akinek választása nyomán a zseniális fiatal mester szorosabb összeköttetésbe kerül a magyar megbízókkal, hogy végül is itt hagyja reánk művészetének éppen legjelentősebb alkotásait?

Kérdések, amelyekre ma még nem mindenben találunk meg-

¹ Publikált részletek: a Mária Magdolna csoport, l. Éber László: XVIII. századi falfestmények Magyarországon. Arch. Ért. új folyam XXX. köt. Budapest, 1910. 199. l. — A főoltártriptychon evangéliumi oldala a hozzákészült s a Szépművészeti Múzeumban őrzött vázlatrajzzal: Pigler Andor: XVIII. századi osztrák festők rajzai a Szépművészeti Múzeumban. Az Orsz. Magyar Szépművészeti Múzeum Évkönyvei, IV. köt. 1924—1926. Budapest, 1927. 191—192. — A freskóművel külön foglalkozik: Asztalos József: A sümegi parochiális templom képeiről c. dilettáns tanulmánya. L. Arch. Ért. új folyam XV. köt. Budapest, 1895. 170 s. k. l. — A három királyok imádását ábrázoló mellékoltárkép részlete közölve a Révai Nagy Lexikona Maulbertsch cím-szóhoz adott műmellékleteként.

115—116. KÉP. A TRIPTYCHON KÉT OLDALA.

117. KÉP. JÉZUS SZÜLETÉSE.

nyugtató feleletet. A mester ifjúkori fejlődésének homályos részleteit a kutatás eddig megközelítően is alig tisztázta. A történeti forrásanyag Sümegre vonatkozóan is meglehetősen hiányos és szűkszavú. Levéltári kutatásainknak eddig nem sikerült még napfényre hozni — ha volt — a művész és mecénás levelezését, amely bepillantást engedne más oldalról is a művész lelkébe s a mű létrejöttének külső és belső körülményeibe, sem a szerződést, amely a kölcsönös feltételeket közölné, sem a feltételezhető előzetes programot, amely megvilágítaná, mennyi a tartalmi elgondolásból a mesteré s mennyi a megbízó

püspöké, azé a mecénásé, aki látható nagy kedvteléssel s még nagyobb rutinnal faragott kronostichonos jelmondatokat a freskók fölé.

A külső körülmények s időbeli keretek, amelyek különben sem ismeretlenek, még így is elég pontosan megállapíthatók. Amint Bíró

Márton egy 1755. dec. 12-én kelt leveléből kitűnik, a püspök az új plébániatemplom építésének megkezdését 1756 tavaszára tervezte.¹ Az ünnepélyes alapkőletétel napja a püspök kéziratolapjába bejegyzett terjedelmes alapkőfelirat tanúsága szerint 1756 márc. 21. (*«In solemnitate Sancti Benedicti Abbatis»*), a felszentelési ünnepségé a sekrestyében őrzött eredeti felszentelési okirat adatai szerint 1759 augusztus 6. A nyers épület azonban 1757 őszére már készen áll. 1757 aug. 11-én írja a püspök Farkas Ferenc főszolgabírónak: *«A kép-írók is már jövő szerdán Bécsből el-érkeznek, kik az egész Templomot*

118. KÉP. JÉZUS KÖRÜLMETÉLÉSE.

¹ *«Nunc Sümeghini in Honorem Ascensionis D. N. J. Xⁱ novam Ecclesiam intendo funditus erigere: pro qua etiam statim ad initium veris inchoanda iam Naturalia prae-parantur.»* — Biró M. levele Bernáth Györgyhöz, Sümeg, 1755. dec. 12. L. veszprémi püspöki levéltár. Prot. Eppale, Tom. 12. pag. 484. ff. (más.)

119. KÉP. A HÁROMKIRÁLYOK IMÁDÁSA.

munkájok alá venni fogják»;¹ viszont szeptember 1-én már arról értesíti a főbíró, sürgetvén a hajó tetőzetéhez szükséges épületfák szállítását, hogy «Már a képirok is foglalatoskodnak a Sanctuariumnak leirattatásában és föstésében.»² A hajó diadalívén, az oltárképek felett s a kóruson nagy bőségben olvasható krontichonok egytől-egyig 1758-at adnak ki. Erre az évre esik az 1757. év augusztusában megkezdett festői munka javarésze. Magát a mesternevet pedig a hagyomány és majdnem az egykorúságig visszanyúló irodalmi adatok mellett a művész kétségtelen hiteli szignatúrája — «A. Maulbertsch

pinx» — őrzi a szentély-triptychon jobb alsó sarkában.

E rövid 10–12 hónap alatt, amennyire a téli időszak leszámításá-

¹ L. u. ott : Prot. Eppale Tom. 17. 1756–1762. pag. 83. ff. (más.)

² L. u. ott : 88. lap. (más.)

val a kifestés tartama tehető, Maulbertsch és ismeretlen segédei meglepően nagy és koncepciójával s kivitelével egyaránt szinte páratlanul álló munkát végeztek. Mert a feladat s következőleg a művészi elgondolás itt nem csupán néhány mennyezatkép többé-kevésbé konvencionális megfestésére s legfeljebb a szentélyfalak díszítésére szorítkozott, ami az egykorú hazai és osztrák freskófestésben oly általános, de ennél jóval több: az egész templom-interieur egységes festői megoldása, amelyben sem márványozás hideg csillogása, sem olajfestmények teltebb, nehezebb, sötétebb színfoltjai nem jut-

120. KÉP. KRISZTUS A KERESZTFÁN.

nak szóhoz, csupán a díszítés egyetlen eszköze, a tiszta falfestés. Halvány-sárgás olajzöld alapfalon majdnem grisaille-ban festett ornamentális díszítés, óarany főű pilaszterek halványabb violás rózsaszínje s a széles párkány egy árnyalattal sötétebb hamvas rózsás violája adja az alap-

121. KÉP. KRISZTUS FELTÁMADÁSA.

tónust, amely összefogja és kiegyensúlyozza a freskók színpompás gazdagságát a mennyezeten éppúgy, mint köröskörül az oldalfalakon a homorúan vájt fülkékbe festett, aransárgán keretezett oltárképfreskókat, a szentély triptichonját s falainak alakos és ornamentális díszét, a kórus alsó ívének aranygrisaillejait s az orgona mögötti falmezőt borító óriásméretű, ma már egyáltalán nem látható kompozíciót. A díszítés optikai-festői egységét az egyébként teljesen különálló képekből álló freskósorozat belső tartalmi egysége még csak hangsúlyozza az ábrázolások érzelmi és hangulati elemeinek majd egy-

másra utaló, majd meg élesen ellentétes, de páratlan erejű fokozásával a halk lírai bensőség és ujjongó elragadtatás közé eső gazdag regiszteren. Az oltárképek sorozata adja a főtémát: jeleneteket Jézus életéből a születéstől a mennybemenetelig, amelyet magyarázat és kiegészítés-

ként kísérnek a hajó szeszélyes festői önkénnyel tagolt mennyezetképének a mellékoltárok fölé eső csoportjai. Az oltárképek közül, amelyek a belépőtől jobbra eső első képtől váltakozó rendben előrehaladva Jézus születését, a körülmetélést, a három királyok imádását, Krisztust a kereszten, a feltámadást s az apostolok első prédikációját ábrázolják, koncepcióban a legérdekesebb, mert mélyértelmű szimbolizmusával legkorszerűbb s legtöbb problémát rejtő, formailag pedig a minden tektonikus keretet szétfeszítő mozgalmasságával, merész illuzionizmusával és festői pompájával legvégletesebb a szentély tripty-

122. KÉP. PÉTER APOSTOL ELSŐ PRÉDIKÁCIÓJA.

chonja, amelyet még 1757-ben, tehát legelsőnek vett munkába : Krisztus mennybemenetele. Tartalmának világos felfejtését az egykorú program nélkül hiába próbálnók megkísérelni. A középső kép világos : fenn sugárzó fényzőnben angyaloktól körülvéve a mennybeszálló Krisztus, alul né-

hány feltekintő aggastyán s egy felfelé mutató szárnyas angyalalak. A jobboldali kép főalakja egy széles elfekvésben ülő, gazdagon öltözött, leomló aranyezőke hajú gyönyörű nő, aki a földön szétszórt ékszereitől elfordulva a mennybeszálló Krisztusra tekint, míg feje fölé egy sötét palástba burkolt, töpörödött és kaján vénasszonyi arc hajlik, éles ellentétben, — vanitatum vanitas! — mintha szépség és hiú földi gazdagság elmulására figyelmeztetne. Mögötte szinte a forgószél heves, örvénylő mozdulatával, gazdag selymesfényű palástban egy turbános alak másik kettővel s a képből hátrafelé kihajló néger szolgával, — tán a három királyok a mennybemenetelnél? — míg a kép balfelén, szinte portrészerűen megfestve, egykorú spanyol udvari viseletbe öltözött alak áll a képmezőből az elragadtatás nagy lendületével kifutó kíváncsi öreg mögött.

A szemközti baloldalon viszont a felfelé tekintő, ujjongó csoport főalakja, nyilván az Istenanya, lábainál félig ruhátlan alakkal, akiben Jeromost, az egyik egyházatyát kell felismernünk, míg a csoport rejtélye, mintha tudatos párdarabja volna az ifjú nő és kísértő vénasszony ellentétének, az elragadtatással felfelé tekintő, térdelő aggastyán gazdagon hímzett palástban, kezeit széttárva, előtte kitárt könyvön a pápaság jelvényeivel, mögötte egy ősz-szakállas alakkal, aki felemelt újjával figyelmeztet — de nem a triptychon közepén történőkre.

Rejtélyes ábrázolás. A helyi hagyomány az egyházi és világi hatalom hódolását látja benne a mennybeszálló Krisztus előtt s a széke nőalakban, akiben nyilván Mária Magdolnát kell látnunk, Mária Teréziát keresi, míg a szemközti palástos aggastyánban az egykoru pápát, XIV. Benedeket véli.

A hármas kompozíció formai megoldása a részek nagy lendülettel egymásra utaló egybekapcsolásával, kavargó, örvénylő, majd szerte-robbanó mozgástartalmával, pattanásig feszülő s minden tektonikus vázat szétvető belső dinamikájával és színben, fényben tobzódó buja festőiségével még az ifjú Maulbertsch forrongó művészetében is a legvégletesebb állomást jelenti. Még attól sem riad itt vissza, hogy balról a döbbsent csodálkozással hátratántorodó alakot kivesse a keretezett képmezőből s a felsőtest számára vakolatból készítve kitöltő alapot a képmező s a pilaszter magasabban fekvő síkja között, már-már majdnem plasztikus mintázásban e vastagon kiálló vakolattömegre s részben a pilaszter törzsére fesse az alakot éppúgy, mint jobbról a képmezőből kifutó alak felsőtestét, fejét s a pilaszteren átnyúló, árnyékvetésével szemfényvesztően megfestett balkarját.

Ezek a szertelen végletek, amelyek mellett a képszerkesztésnek oly fölényes biztonsága, alakok és tömegeknek oly gazdag pompája, mágikus fényhatásoknak oly ereje, az ecsetkezelésnek szinte már az ihlet pillanatában odavetett olajvázlatokra emlékeztetően oly merész szélessége s következőleg mindezek mögött egy féktelen és expresszív erejű művész-temperamentum oly áradó megnyilatkozása ragadja meg a szemlélőt, amely mellett a kor minden más osztrák freskóműve hűvösnek, kiszámítottnak, akadémikus ízűnek hat. Eppígy a többi oltárképfreskó mellett is, amelyeket a munka következő évében festett s amelyek sokat vesztek ugyan a szerterobbanó, féktelen mozgalmasságból, de a jeleknek lehiggadtabb, drámaian koncentrált előadásával nyertek képszerűségben, a kompozíció világosságában s elmélyült érzéstartalomban. A három királyok imádásának derűs, intim ünnepélyessége a selymesfényű, világos színek gyengéd harmóniájával, a Golgotha mélységes hangulatú, fájdalmasan komor fensége, avagy a néhány alakból megkomponált feltámadás a belső tartalomnak szinte expresszív erejű, tömör hangsúlyozásával s a felvillanó fényfoltok szélesen bravúros megfestésével a legmagasabb lehetőségeket jelzik, ahova e fiatal mester zseniális intuícióval és fölényes festői készséggel fejlődésének ebben a korszakában egyáltalán eljutott. És ha a művészi jelenség fenomenológiai vizsgálata mellett annak stílusanalógiáit s formakincseinek forrásait is nyomozzuk, úgy éppen a Golgotha képen találunk oly motívumokat, amelyek az eddig már bővebben, bár nem mindig helyes nyomon megvilágított olasz hatásokon kívül¹ a mester művészetének Rubens hagyományaihoz való igazodását jelzik meggyőző világossággal. A kezeit tördelő s fájdalmas arccal a kereszten függő Megváltóra tekintő Istenanya alakbeállítás meglepően emlékeztet a motívum külsőségeiben Rubens Louvre-beli Golgothájára,² bár az egybevetés a lelki tartalom különbségeit is elemi erővel érezteti: az anyai fájdalom ábrázolását az ünnepien pompázó barokk külsőséges pátoszával Rubensnél, elmélyülő csöndes megadással s a lelki kifejezés expresszív bensőségével Maulbertschnél.³ Viszont közelebb áll a motívum alakbeállítás és lelkitartalomban egyaránt az antwerpeni múzeumban levő Golgotha-képhez.

¹ V. ö. *Otto Benesch*: Maulbertsch. Zu den Quellen seines malerischen Stils. Städel-Jahrbuch Bd. III—IV. Frankfurt. 1924. S. 107. ff.

² V. ö.: *Rubens. Klassiker der Kunst*. III. Aufl. Stuttgart—Leipzig, 1911. Abb. 94.

³ V. ö. u. o.: Abb. 203.

(Le coup de lance.) Ugyanitt a jobboldalon kapálódzó, nyakát leszegő s előrehulló sörényével szinte démonian megfestett fehér ló, a meglelkesített állatábrázolásnak ez a nagyszerű példája, majdnem pontos ismétlése a motívumnak Rubens Szent Pál megtérését ábrázoló képéről.¹ És mégsem másolat, mégis szervesen és magától értetődően illeszkedik új színnel és új kifejező értékkel a mester egyéni formakincsébe.

Kevésbé jelentős az oltárképeknél a szentély mennyezetfreskója. Lapos kupolán ovális mezőben a szokványos ábrázolás: a Szent Háromság dicsősége felhőgomolyagok felett sugárzó égi fényben a körötte lebegő, szárnyaló, felhőn kúszó angyalalakok szeszélyesen festői, lobogó leplű csoportjai között. Ezzel szemben nálunk teljesen újszerű és végtelen atektonizmusával a délbajor és sváb alkotásokra emlékeztet a hajó mennyezetképe. A páros keresztbevederekkel három szakaszra osztott dongaboltozat térlezáró jellegét teljesen megsemmisíti az a szélsőséges illuzionizmussal megfestett architektonikus keret, amelybe a középső szakasz ábrázolásait, a három királyok vonulását s a másik oldalon a kereszt alatt összeroskadó Krisztust helyezi, másfelől azok a minden keretezés nélkül szétáradó festői csoportok, — az angyali üdvözlés, Mózes a két kőtáblával, a feltámadt Krisztus az apostolok közt s a Szent Lélek eljövele — amelyeket a két szélső szakasz alsó peremére helyez az oltárképek fölé. E szélső szakaszokat viszont a középső mező egyszerűbb ovális keretezése osztja három részre, bár ismét csak azért, hogy a keretet átörve az egyes jelenetek egymásba átáramló megfestésével a szertelenségig fokozza az egész mennyezetrendszer festőiségét és teljes atektonizmusát.

Ez egyes kisebb kompozíciók, főként a Szent Lélek eljövele, Mózes s a feltámadt Krisztus csoportja alakbeállításban, mozgás-motívumokban csoportfűzésben és tömegelosztásban, nem is szólva a megfestés technikájáról s a dekoratív alapérzés meglepő rokonságáról, fejlődéstörténeti jelentőségűek s meggyőzően mutatnak vissza Maulbertsch művészetének legkorábbi, legősibb ösztönadó forrásaira. Nem a velencei festészetben, nem is Rembrandt előzőiben kell keresnünk e művészet elsődleges forrását, hanem ott, ahol a langenargeni születésű mester a gyermekkor első művészi benyomásait gyűjtötte s ahol körülbelül 16—18 éves koráig a mesterségbeli első iskolázottságon is keresztülment: a délbajor és főleg sváb terület festészetében. Ide utalnak a sümegi mennye-

¹ V. ö. u. ott: Abb. 140.

zetkép stílussajátságai is. S a további behatóbb vizsgálódásnak egyik legfőbb feladata lesz, hogy tisztázva a mester ifjúkori fejlődésének ma még homályban maradt részleteit, felfejtse azokat a szálakat, amelyek művészetét mélyebben fűzik minden északolasz, velencei és bécsi hatáson túlmenőleg szülőföld-

jének festői hagyományaihoz, elsősorban a sváb vezetőmester, Franz Josef Spiegler művészetéhez. Viszont formakincsének vizsgálata azt is megállapíthatja majd több-kevesebb bizonyító analógia és motívumegyezés halmozásával, hogy — ami e korszak freskó- és oltárképfestészetében oly gyakori jelenség — az itt megtalált s kialakított motívumok, bizonyos érzéstartalommal fogant s azt kifejező alakok és mozdulatok vissza-visszatérnek későbbi alkotásain is. Így a Golgotha Krisztusa, amelyen a Rubens—Van Dyck-i ihletés szembeszökő, egy évtizeddel később majdnem azonos megfogalmazásban a székesfehérvári karmelita-templom oratóriumában¹ s

123. KÉP. ÖNARCKÉP.

a 70-es években még egyszer a győri székesegyház egyik mellékoltárképén; Szent József mély alázattal meghajló s úgy is mint repoussoir, úgy is mint hangulati érték, finom művészi érzéssel mintázott alakja a körülmetélés képéről egy későbbi, Jézus bemutatását

¹ L. : Magyar Művészet, VI. évf. Budapest, 1930. 463. l.

² V. ö. : Das Wiener Barockmuseum. Wien, 1923. Abb. 65.

ábrázoló színvázlatán, avagy még egy teljesen külsőséges motívum is, messze a kép előterébe állított barokk gyertyatartó, mint a térbeli mélység hallatlan erejű fokozója, az egyik pápai mennyezetképen.

Szándékosan nem szoltunk a freskómű színhatásáról, amely pedig Maulbertsch művészetének, főleg ebben a korszakában, lényeges alkotó eleme. Hiszen alig két évvel Sümeg után keletkezett, mint az ifjúkor másik csúcspontot jelentő alkotása, a kremsieri freskómű ujjongó, harsogó, mámoros ünnepi színszimfóniája, amelynek láttán szinte ma is jogosnak találjuk a Troger—Sambach-féle lány és halavány színharmóniakon nevelődött egykorú szemlélő közvetett vádját a mester művészetének gazdag pompájú, «kiabáló színei» ellen. Sümegen a kremsieri mennyezetkép tobzódó színorgiájáig még bizonyára nem jutott el. De hogy minő lehetett a mű színben, tónusban, festői összhatásban eredetileg, azt ma már csak elképzelni próbálhatjuk a mester egyéb alkotásain nevelődött megérzéssel és rekonstruáló színtantáziával a megkopott és beütődött, nyirkos, poros pizsokhályoggal bevont s még a gyertyaláng kormozó füstjétől sem kímélt képeken, amelyek közül a mennyezetfreskókat az 1799-i tűzvész különben is erősen megrongálta. Itt-ott felcsillan még a minden szín- és tónusfinomságot elnyelő szürkés hályog alatt — hacsak félértékben is — a selymesfényű tört rokokó színek gazdag és üde pompája, a testszínek buja vörös olajbarnája, mélytűzű sárgák, zöldek és vörösek ragyogása, fények villanása, de teljes értékben ma már csak az ultramarin él a színegyüttesben messze túlharsogva minden mást s e szín élettani sajátságának («Auswachsen des Ultramarin», Frimmel) eredményeként diszharmóniát teremtve az egykori delikát harmónia helyén. Csupán egyetlen freskómező maradt meg viszonylag teljes épségben : a bejárat felett a kórus alsó ívére festett ótestamentomi atyák csoportja. A mélytűzű rubinvörös, a gyengéd rezedazöld, halvány nefelejtskék és kanárisárga, a mályvarózsaszín és világos aranyló barna raffináltan festői színakkordja, amelyet itt megüt, élményszerűen érezteti, hogy Maulbertsch, mint a színek költője és virtuóza, már itt is túlszárnyalta minden osztrák előzőjét, sőt a XVIII. századi freskófestés egész területén is egyedül csak Tiepolohoz mérhető. E képmező jobb sarkában Ádám és Éva csoportja : a buja olajbarnás testű, izmos férfi ölében, hatásos ellentétként, bájos és elragadóan érzéki ingerű gyönyörű nőalak, a karnáció krétás halványrózsaszínén könnyed halványzöldes reflexekkel leheletszerű finomsággal megfestve a legdelikátabb művészi

csemegék közül való nemcsak Sümegen, de Maulbertsch egész oeuvre-jében.

E viszonylag legjobb állapotban fennmaradt képpel szemben ma már teljesen rom, s a lemállott és átmedvedett vakolat foltjai, hepehupás pizok és pókhálórétege mögött már ki sem vehető az orgona fölötti hatalmas méretű — egykori freskó. Szerencsére a kompozíció bal alsó sarka, megkopva és elsötétülve bár, kikerülte a teljes pusztulást s így legalább megmenthető lesz még a falon is, fényképben is a templommal összefüggő legérdekesebb kortörténeti dokumentum: egykorú magyar alakok, nyilván a megyei és környékbeli urak portrészere hűséggel megfestett csoportjában a művész és a mecénás arcképe: Bíró Márton imázsamolyon térdeplő alakja, alatta a német viseletű, rizsporos-copfos Maulbertsch legkorábbi önarcképével.¹

Szignatúra a főoltárfreskón, önarckép a kórus falán. Érdekes és értékes a kutatás számára, de mégis csak külsőség. Maga a freskómű többet mond a mesterről minden arcképnél: a teremtő lélek mélységeiből kiáradó szuggesztív erejű önvallomása — a zseninek.

Kapossy János.

¹ Az önarckép meghatározását megkönnyíti s egyben minden kétséget kizáróan megerősíti az egybevetés az 1764-ben festett önarcképpel a schwechati plébánia-templom szentélykupolájának mennyezetfreskóján. Közölve: *Benesch*, id. m. 129. l.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

A Magyar Nemzeti Múzeum gróf Vigyázó-ásatásai.

Őskor.

I.

Az Arch. Ért. 1907. és 1912. évfolyamában Visegrádi János dr. számot adott azokról a kutatásairól, amelyeket Sátoraljaújhelyen a Ronyva-pataknak a vízművektől délre eső szakaszán végzett. A Ronyva itt egy teljesen sík területet metsz át, amely tulajdonképpen a vidék legmélyebben fekvő része. Maga a meder ezen a szakaszon mesterséges és magasabb vízálláskor az erősebben áradó víz szaggatja a partot. Az így nyert profilban itt-ott cserepek, obszidián pengék stb. mutatkoznak s ezek keltették fel annak idején Visegrádi érdeklődését is, aki a partot néhány helyen megbontotta, az így előkerült leletanyagot összegyűjtötte és azt a fentemlített két közleményében ismertette. Ez a leletanyag teljesen homogén és neolitikus voltát már Visegrádi is felismerte, sőt a nagy számmal előkerülő festett edénymaradványokat az aegai kultúra-kör festett áruival igyekezett vonatkozásba hozni. Mi egy lépéssel még tovább mehetünk, amennyiben most már kétséget kizáróan megállapíthatjuk, hogy a leletek a bükki kultúra II. és III. periódusának az emlékanyagát gazdagítják és a kutatásnak, főként a festett árura vonatkozólag igen fontos adatokat szolgáltatottak. Éppen ez a körülmény, továbbá

az is, hogy Visegrádi a profilban olyan hamus rétegeket is talált, amelyek lakóüregek jelenlétét is sejtették, adta nekünk az impulzust arra, hogy ezt az itt feltételezett lakótelepet feltárjuk.

Az ásatást 1929 júl. 3-án kezdtem meg Visegrádi János dr. segítségével a Ronyva nyugati partján, Petrov János földjén. Az alig pár méter széles Ronyva egyébként ma Csonka-Magyarország és a Tótföld határát jelzi. Első árunk szélessége 6, hosszúsága 10 m volt. Már a humusz alatt obszidián-pengék és repeszdarabok kerültek elő és ezek, egész a természetes földig, mindig nagyobb mennyiségben mutatkoztak, úgyhogy mennyiségük végeredményben meghaladja az 1000 darabot. A pengék általában egy mikrolitikus ipusztéria termékei, de azért akadt közöttük egy 8 cm hosszú darab is. A szép számmal előforduló vakarók általában igen gondosan retusáltak. Az obszidián ilyen nagy gazdagsága mellett feltűnő a kovámpengék és repeszdarabok szórványos előfordulása. Ugyancsak ritkábban kerültek elő csiszolt kőeszközök. Az egész ásatás folyamán mindössze 4 db lapos kaptafaalakú baltára akadtunk. A kőanyagot kiegészíti még egy ékalakú, mindkét végén tompa kőeszköz, továbbá néhány gömbölyű ütőkő és felül homorú, alul domború őrlőkő töredéke.

Ép edény egyetlen egy sem került elő, sőt az elég nagyszámú cserép között is alig találunk összeillő töredékeket. A cserepek kivétel nélkül úgy a felületükön,

mint a töréseknél is koptatottak és a víz által való görgetés nyomait kétségtelenül elárulják. Ennek ellenére egy egységes kultúra maradványainak tekinthetők, mint-hogy ez a háromféle kivitelben, karcolt díszű, festett és síma, bütykös alakban előforduló kerámiai anyag a bükki kultúra II. és III. periódusát képviseli.

A leletanyagot tartalmazó réteg vastagsága általában 120 cm volt és alatta már a természetes föld következett. E sík alattalajban mindössze egy helyütt találtunk egy, a Ronyva felé lejtő, kb. 140 cm széles és egyébként alakatlan bemélyedést. Jóllehet úgy ebben, mint a felette levő rétegben is itt-ott faszén maradványokat és kis foltokban pernyét, továbbá sározásból származó töredékeket is találtunk, mégis tűzhelynek vagy lakásnak a nyomaira sehol sem bukkantunk.

Egyébként a réteg földje sem mutat természetes feltöltődésre, minthogy ez a szürkés, tömött, agyagos föld, amelyben a leletek is teljes össze-visszaságban vannak, a mellett tesz tanúságot, hogy úgy ezt a sáros, vízjárta földet, mint a benne rejlő leletanyagot is az árvíz hordta itt össze.

A fent elmondottak alapján tehát megállapíthatjuk, hogy a bükki kultúra emlékei e helyütt másodlagos fekvésben találhatók s azok nem erről a helyről, hanem egy olyan telepről származnak, amely bizonyára a közelben, a Ronyva feljebb eső szakasza mentén lehetett. Idők folyamán ezt a telepet az árvizek megbolygatták s emlékeit ezen a legmélyebben fekvő területen összehordták.

A második számú és hasonló nagyságú kutatóárokban, amelyet az előbbtől 6 m távolságra ástunk ki, kutatásunk teljesen azonos eredménnyel végződött.

A leletanyagot 5 drb csontár és 2 drb 4 cm nagyságú, egyik végén átfúrt és bizonyára amulettként használt agyagphallus egészíti ki.

Az a törekvésünk, hogy az eredeti telepet megtaláljuk, sajnos, teljesen eredménytelen volt. E kutatásaink alkalmával

azonban sikerült megállapítanunk, hogy ásatásunk helyétől kb. 2 km-re északnyugati irányban, ahol a hegyek lábában most egy téglagyár van, eredetileg egy bronzkori telep lehetett, amelyet azonban a földvétel alkalmával teljesen tönkretettek.

II.

Bodrogkeresztúron, közvetlenül a Tokajba vívó országút mellett, az ú. n. «Kutyasor» házaival szemben, az országút töltése alkalmával egy bronzkori urnatemetőt tettek tönkre. A leletekről az államépítészeti hivatal semmiféle értesítést nem adott s arról csak akkor vettünk kerülő úton tudomást, amikor a folyó év folyamán dr. Márton Lajossal a bodrogkeresztúri lelőhelyeket bejártuk. Miután az országút Bodrog felé eső oldalán egy átlag 8 méter széles földsáv maradt csak épségben, amelyből 4 métert az országút miatt érintetlenül kellett hagynunk, — így az urnatemetőnek is csak a maradványait sikerült megmentenem. A lelőhely kb. 150 méterrel közelebb fekszik a faluhoz attól a helytől, ahol 1926-ban a fiatalabb neolitikumot, azaz a tiszai kultúrát megtaláltam. (Arch. Ért. 1927.)

A még rendelkezésre álló területen, amelyet a földvétel alkalmával nem pusztítottak el, a sátoraljaújhelyi ásatás után kb. 60 m² területet tártam fel. A humusz alatti rétegben néhány cseréppel és egy vöröses színű tálnak a töredékeivel itt is képviselve volt az a közép La Tène kultúra, amelynek nyomait az 1926-os ásatásom alkalmával is megtaláltam. Az omlós barna földben, amelynek a vastagsága 1-1 m volt, átlag 0.8 m mélységben voltak az urnák, amelyek 1-1 lapos kövön álltak. Egy-két ilyen nagyobb, durva kő az urnák mellett is előfordult. A feltárt részen mindössze 6 urna feküdt, közülük 4 drb egymástól 3-4 m távolságra, kettő pedig közvetlen egymás mellett. Az urnák egy lapos tállal voltak leborítva s mellettük egy-egy kis füles bögre volt. A temetkezés egyébként nagyon szegényes, mint-

hogyan az urnák hamu és égetett csontmaradványokon kívül semmi egyebet nem tartalmaztak. A töredékekben levő edényeket, sajnos, még nem volt módunkban rekonstruálni, így egyik darabnak az ábráját sem tudom közölni. Az urnák alakja általában megegyezik, és pedig a kiöblösödő has felett az edény nyaka vagy egyenesen hengeralakú vagy pedig kissé összeszűkül. A száznál a nyak minden kihajlás nélkül egyenesen lecsapott. Az urnák hasán, a kiöblösödés alatt, két szemben ülő szalagfűl van. Az edények díszítése igen egyszerű, amennyiben az csak néhány bütyök-, illetve bordadíszből áll. A bütyköket a vállon, a bordákat pedig a nyaktól lefelé a hason alkalmazták.

Edényborítólul homorú nyakú, két szalagfűlrel ellátott tálat vagy pedig egy virágcserepformájú edényt használtak, amelynek a pereme alatt egy árok fut körül.

Az edények színe kívül fekete, belül pedig rendszerint szürkésárga. A felület polírozott.

Urnáinkon a lausitzi kultúra dél felé való kisugárzásának a nyomait látjuk, minthogy a sziléziai II. bronzkori periódus (Montelius szerint) edénytípusai a mieinkkel erős rokonságot mutatnak. (B. Richthofen: Die ältere Bronzezeit in Schesien. 9. t. d. — Gr. Muckro; 10. t. b. Jordansmühl; 13. t. f. — Gr. Tschansch.) A Felvidéken a nyitramegyei Novák és Nagylehota urnatemetői állnak a bodrogkeresztúrhoz legközelebb (Arch. Ért. 1888—89., Rakovszky Ferenc ásatásai; Hampel: A bronzkor emlékei CXXXVI és CXXXVII. t.) A mi beosztásunk szerint egyébként ez a kultúra már a magyar bronzkor III. periódusába esik.

Az urnákat körülvevő földben munkált szarvasagancstöredékeket, ütőköveket, kova- és obszidián-pengéket és repeszdarabokat találtam. A réteg alsó részében, főként az urnák alatt zeg-zugvonalas és meanderekkel díszített cserepek is előfordultak, amelyek a tiszai kultúra jelenlétét igazolják. Valószínűleg utóbbi kultúrából

származik az a 1—7 m átmérőjű kerek hulladékgödör is, amelynek a mélysége a mai szinttől számítva 1'6 m. Benne ugyancsak a tiszai kultúra cserepei fordultak elő.

Az urnáktól kb. 50 m-re egy földnyelven 50 m² területet tártam fel, ahol csak egy réteget találtam. A helyenként 1'5 m mélyen fekvő réteg ugyancsak a tiszai kultúra emlékeit tartalmazta. Ép edény nem került elő, jóllehet úgy a karcolt díszű, mint a síma kerámia cserepeit is nagy számban találtuk meg. A főként meanderekkel díszített karcoldíszű cserepek között néhányon a karcoldíszek köze fehér vagy veres festékkel van befestve, egy cserépen pedig bichromszínezést találtunk veres és sárga festékekkel.

A nagyszámú kova- és obszidián-penge és repeszdarab mellett egy csiszolt kőék és 8 drb csiszolt csontár egészíti ki a leletanyagot.

Ásatásainkat mindkét helyen a Magyar Tudományos Akadémia támogatta anyagilag a gróf Vigyázó-féle alaptól.

Dr. Tompa Ferenc.

III.

A múlt évben fölfedezett avasi lelőhelynek további feltárását 1928. november havában a Magyar Nemzeti Múzeum megbízásából s a Miskolci Múzeummal karöltve kezdtem meg. A lelőhely az Avastetőn fekszik, körülbelül 100 m.-nyire a Színva-patak medre fölött (a Pfliegler-villák előtt). A szóbanforgó akna-szerűen lemélyesztett kovabányák átlag 3—5 m. mélységben érik el a harmadkori andezittuffapadokat, amelyeket az avasi ősember abból a célból tört át, hogy a tuffában található kovakiválásokat eszközkészítés céljából kitermelje.

Az újabb ásatások nagyon eredményesek voltak és több újabb műhely, illetve akna fölfedezésére vezettek. Ezekkel az eddig feltárt műhelyek száma hatra emelkedett.

Eddig több ezer, főleg félig kész kova-

124. КЭР.

eszköz és pattinték került elő, amely mind beleillik a régebbi campignien (protocampignien?) formakörébe. Uralkodnak a kőfejszék (tranchet) (124. kép) és pseudomoustérien-kaparázó formák (125. kép). Ritkábbak a szakóczák (coup de poing). Általában uralkodnak a nagy formák, aminek a java neolithicumban már nem szoktak előfordulni. Az agyagművességnek nyomát sem találtuk, amely körülmény szintén a campignien legrégebbi szaka mellett szól. Éppen úgy hiányoznak a neolithicumra jellemző tipikus pengék, valamint a csiszolt kőeszközök. A rétegtani megfigyelések hasonló értelemben a neolitikornál régebbi időre utalnak. Az avasi kultúra emberének bányái és műhelyei minden bizonnyal olyan időben keletkeztek, amikor a mai humusztakaró még nem volt meg. Az itt megfigyelhető első bányaműveletek sehol sem törnek át a humusztakarót. Az összes műhelyeknek kőeszközei tiszta, sárgás, teljesen humuszmentes rétegben fekszenek. Az egyik műhelyből («K») egy szarvcsapp került elő, amely *Kretzoi Miklós* úr szerint kétségkívül a *Capra ibex* csoportba tartozik. A vadkecskének ilyen alacsony fekvésű helyen való előfordulása szintén a neolith-kornál régebbi kor mellett szól. A különböző műhelyek rétegeiből nagy mennyiségben gyűjtött faszén-maradványok alapján *Hollendonner Ferenc dr.* egyetemi m. tanár úr kimutathatta, hogy ebben a korban az Avason a mainál is melegebb és nedvesebb klíma uralkodott. Nagy meglepetésre a szelíd gesztenyét (*Castanea*) is sikerült Hollendonnernek kimutatni, s ezzel a megállapítással végleg eldőlt ennek a növénynek hazánkban való őshonossága.

Csak a jövő kutatások eredménye fogja véglegesen eldönteni, hogy az avasi kultúra egy eddig ismeretlen diluviális kultúrát képvisel-e, vagy pedig a holocén (geológiai jelenkor) őscampigniennek felel-e meg.

Dacára annak, hogy a *Capra ibex* a diluviális-kor mellett szólna, részemről inkább hajlok ahhoz a föltevéshez, hogy ez a kul-

túra a holocén klímaoptimumba eső Litorina-szakaszba sorolandó. Különösen a kultúrtörténeti megfontolások késztetnek erre az állásfoglalásra. Túlmerészségnek látszik t. i. az a föltevés, hogy már a diluviális ember rendszeres bányászatot folytatott volna kova után.

De mindenképpen elsőrendű érdekességgel bír ez az új lelőhely egyrészt azért, mert még így is Európa legrégebbi ková-bányáit képviseli, továbbá azért, mert ez lenne hazánk területén az első biztos campignien-lelőhely. Végül az a körülmény is nagy jelentőséget kölcsönöz az új fölfedezésnek, hogy eddig csak Északnyugat-Európa tengerpartjain sikerült a Litorina időszak klímaoptimumának nyomait kimutatni.

Az avasi probléma végleges megoldása mindenesetre fontos megoldandó feladat marad a hazai régészeti kutatásnak.

Hillebrand Jenő dr.

Rómaiakor.

I.

Az 1929. év folyamán *Brigetio* területén végeztünk a mi viszonyaink közepette különösen fontos és tanulságos ásatást.

A castrumtól nyugatra fekvő Szőny község főútvonalán (a régi római út mellett) áll a XVIII. században épült többemeletes magtárépület, amelynek keleti falában egy felirat nélküli szarkofágoldal van befalazva. E magtárépület megett, attól délre közvetlen szomszédságban az ú. n. Járóka-féle telken házépítés közben még az 1927. év folyamán római sírokra bukkantak.

A sok esetben érmeikkel datált sírok anyagát Kállay Ödön szőnyi jegyző mentette meg nagy áldozatkészséggel, a lelet-körülményeknek lelkiismeretes feljegyzésével együtt, a megvalósulás stádiumában levő komáromi Brigetio-Múzeum számára.

A helyi gyártmányú és importált kerá-

125. КЕР.

miai leleteket igen bőven ontó sírok érmei a Kr. u. II. század közepétől a III. sz. közepéig tartanak.

A sírmező kelet felé a szomszédos községi területre látszott továbbterjedni, amely, miután a községben benn szem előtt volt, — egyidejű rátemetkezéseket nem számítva — teljesen érintetlennek látszott. Újabb időben bolygatás a sírokat már azért sem érthette, mert azok aránylag szokatlanul mélyen feküdtek. A XVIII. sz. magtár, illetőleg borpince építkezésénél kiemelt földtömeeggel ugyanis éppen ezen sírmező nivóját igen lényegesen felemelték.

A csak nagyobbtömegű föld megmozdításával elérhető sírok azonban az áldozattal szemben nagyon hálásak voltak. Korhatározó, pontos kerámiai anyagi ismeretekben különben is nagyon szegények lévén, ezen ásatás első szerencsés alkalom volt magyar földön arra, hogy a II. és III. század ölekezésének éppen itt, a Duna mentén annyira fontos idejéből egy sírmezőt, illetve annak nagy részét a maga egész összefüggésében feltárhattunk s jövőbeni kutatásainkhoz a sírok éremdatálásaival egyszersmind *határozottabb körmegállapításokat nyújtó kerámiai ismereteket* is szerezhattunk.

Az április hó végén megkezdett ásatást három részletben: *április—május*, majd *augusztus* és végül *október* hó folyamán végeztük. A leletanyag fontosságára való tekintettel az egész, kb. 450 négyszög-méternyi területet átlagosan kb. 250—300 cm mélyen átforgattuk. Összesen 130 sírt találtunk, amelyek anyagának feldolgozása a Járóka-telken lelt anyaggal egyetemben folyamatban van.

A castrum porta principalis sinistra-jától kb. 1200 méternyire fekvő sírmező a mai község nyugati felén feltételezett civilvároshoz látszik tartozni. A síroknak ugyanis egyáltalában nincs katonai jellege. Egy később idehelyezett (IV. századi) kősír (különben az egyetlen kősír) részben másodlagos felhasználású katonai jellegű feliratos sírkőből állott. Különö-

sebb kritériumok arra nézve, hogy bennszülött, kelta lakosság helyi temetkezési módjával állanánk szemben, nincsenek; a különféle sírtípusokban azonban, amelyek között különösebb érdeklődésre a különböző alakú és mellékletű *égetett sírok* tartanak számot, mindenesetre helyi sajátosságokra is rá fogunk ismerni. A leletanyag egy részét a Nemzeti Múzeum III. emeletén levő ú. n. «Gróf Vigyázó-szobában» két szekrényben kiállítottuk, egyben annak tudományos feldolgozását is megkezdjük.

A nyári turnusban — az immár harmadik éve folyó brigetioi orientálódó kutatások programjának megfelelően — a castrum délkeleti sarkához közel (kutatásainkban s a készülő ismertetésben 4. számmal jelzett sírmezőn) is végeztünk ásatást. Közel 1000 négyszétméternyi pontosan bemért területet árkoltunk át (a székesfehérvári vegyesdandárparancsnokság részéről nagy előzékenységgel rendelkezésünkre bocsátott árkász-katonai segítséggel), miközben a hivatlan kincskeresőktől már jól feldúlt területen egy kifosztott szarkofág, négy ugyancsak feldúlt kősír, valamint a kincskeresőktől megkímélt huszonöt IV. sz. cserép-, illetőleg föld-sír leletei jutalmazták fáradságunkat.

*

Ugyanezen sírmezőnek északabbra eső részén (3. sz. sírmező) egy cserépsír, valamint egy kősír mellett egy 8 m hosszú és 6 m széles, erős falazatú, kettéosztott, a belső cellában két kősírt tartalmazó, cubiculum-szerű, *ókeresztény-gyanús építményt* tártunk fel az őszi ásatás végén. Utóbbi sírokat az utolsó brigetioi dúlások alkalmával, kutatásaink megkezdése előtt, 1926-ban kifosztották. A helyenkint egy méternyi vastagságot is meghaladó falak részben másodlagos felhasználású faragott kövekből, köztük egy igen díszes és felette jó fenntartású feliratos sírkőből állottak.

*

Fenti kutatások alkalmával dr. Bersunak, a Römisch—Germ. Kommission igazgatójának szőnyi kirándulása kapcsán nyert impulzus következményeképpen, az 1928. évben a castrum fekvésének és kiterjedésének pontos megállapítása céljából végzett kutatások kiegészítéseképpen fenti árkáskatonákkal (részben szintén a M. Tudományos Akadémia által rendelkezésre bocsátott összeg terhére) néhány már meglevő kutató-árkot kimélyítettünk, amely munkálatokkal a castrum föld- és kőfalainak védelmi rendszerét, valamint a kettős árok-rendszert illetőleg fontos ismeretekre tettünk szert.

Paulovics István.

II.

A Magyar Tudományos Akadémia által kilátásba helyezett jelentős anyagi támogatás reményében elérkeztünk oda, hogy a magyarországi római korú kutatásban szélesebb koncepciók szerint állítsuk fel az elvégzendő munka programját.

Ennek megfelelően már az idei 1930. évi ásatások is egy nagyobb feladat, a pannoniai limes részletekbe menő kutatására voltak szánva.

A Nemzeti Múzeum Régészeti Osztálya, egyetértésben az Akadémia Régészeti Bizottságának tagjaival, első lépés gyanánt egy római castellum tervszerű feltárásának megindítását tűzte ki céljául.

A választás a Komárom-Dunaföldvári szakasz végigvizsgálása után a dunabogdányi castellumra esett, amely választást a castellum kedvező helyzete s aránylag jó állapota tettek indokolttá.

Az ásatás előhaladásával remélhető volt, hogy lassan sikerül majd azt az őrtornyokból és castrumokból álló nagyobb keretet is felkutatni, amelyben a dunabogdányi castellum is mint közbeeső láncszem tartozott, különösen pedig, hogy a szomszédos Szentendrei sziget és a Duna balpartján egymással szemben álló tévesen hídfőnek nevezett kisebb erődítmények topo-

gráfiai és korbeli kérdéseinek megoldásához is közelebb jussunk.¹

A dunabogdányi castellum, illetve az azt ma fedő domb a Duna partjától 30 méternyire a Bogdánynál kezdődő és kb. Tahnál végződő könyökhajlás alsó délkeleti részének közepén fekszik.

A domb alakja kisebb szabálytalanságoktól eltekintve négyszöges és a terület átlagosan 10 m tengerszín feletti magasságából 4 méterrel emelkedik ki.

A castellum területén régibb eredetű kincskutatás nyomaival találkozunk, főleg a porta praetoria körül, ezenkívül nagyobb felületen mentek tönkre a terület gazdasági kihasználása folytán a dunai és az ezzel szemközt fekvő oldalon.

Ezek ellenére azonban szabadon levő falak is mutatkoztak. A déli sarok közelében egy biztosan római korú többméteres falszakasz s az északeleti peremen fűből kiütköző fal, továbbá a domb felületének Duna felőli északeleti harmadában is hasonló, de meg nem állapítható falirányú habarcsba ágyazott kövek voltak láthatók.

Ezekon kívül földalatti, de magas szintű falak jelenlétére engedett következtetni a kimaradó vagy a homogén tömegben más-színezetet mutató növényzet is.

A területen és annak környékén a római korú leletek egész sora került elő s ezeknek az összegyűjtése s így a dombnak mint római castellumnak a felismerése már régebben megtörtént.²

Meg kell említenünk, hogy a castellum tágabb értelemben vett területéről megemlékeznek ókori források is, azonban a hozzájuk fűződő problémákra a jelen szűk helyen nem térhetünk ki.

Az ásatás részletesen kidolgozott terv szerint indult meg. Első lépés a terület

¹ Jelen közlésben csak az építészeti részek tárgyalására szorítkozunk, annál is inkább, mert az egyéb leletek publikálása Paulovics István hivatott tollára vár.

² Római, Fröhlich, Kuzsinszky. L. Arch. Ért. 1893. 45; Pécs v. ókori lexikona 421 l.; Pauli—Wischowa VI. 2585.

rétegvonalas felvétele volt, melyet repülő-felvételek is kiegészítettek. Az idei próba-jellegű ásatás volt pedig a második lépés, amely a földben rejlő *problémákat* volt hivatva elénk tárni. Kérdés volt így, hogy mi rejlik a földben a castellumon kívül, milyen volt az erősítés rendszere, milyen állapotban maradtak meg és végül, hogy körülbelül milyen korúak?

Az ásatás egy kelet-nyugati irányban húzódó 2 m széles és utolsó fázisában 90 m hosszú kutatóárok nyitásával vette kezdetét, mely árok egyik végpontja a castellumon kívül volt, úgy, hogy a sejt-hető árokrendszert átvágva a keleti sarok közelében ütközött merőlegesen a várfalba s így húzódott a castrum belsejébe kb. annak $\frac{1}{3}$ -áig.

A munka 3 helyen indult meg. Az árok keleti végén, a domb peremén s a nyugati végpontnak szánt helyen.

A domb peremén már az első napon előtűnt egy vastagabb fal, melynek belső felülete nem volt rendesen kiépítve, köz-

127. KÉP.

126. KÉP.

vetlenül mögötte pedig egy jól épített sarok, melynek az árok hossz tengelye irányában futó egyik fala megroggyant s így mintegy 30 cm széles repedés támadt rajta (126—7. kép).

A két fal egymáshoz való időrendi viszonya kétségtelen. Első a sarok s ennek támaszául épült a külső fal, amely pedig úgy vastagsága, mint a külső front kiképzése után ítélve csakis várfal lehetett.

A sarokképző megrepedt falnak a folytatása is előkerült a castellum belseje felé húzódó árokban, de a végét elfedte egy későbbben és igen magasan, a földbe alig bemélyülő, de habarccsal szilárdan épített rövid, vastag fal alapozása (128. kép A—B).

A falnak itt át kellett ismét fordulnia, mert ezután már nem bukkant ki az előbbi irányban. A falra merőlegesen, az árokban mélyen, előkerültek egyéb falmaradványok, melyek bár magasabb alapozásúak, mégis korábbiak, mert részint az újabb fal alapozási árkanak megfelelően le vannak

128. KÉP.

vágva (128. kép C), részint magába foglalja az újabb falazás a reá merőleges régebbi falat (128. kép D).

Ez a körülmény nyújt módot számunkra arra, hogy az egész ásatás legfontosabb eredményeit már most leszögezzük. Ugyanis a sarokfalba befutó, illetve az előtte levágott falmaradványok nagy száma mutatja, hogy itt régebben, a sarokfal idejénél, kiterjedt telepet, s miután ez erősítés nélkül el nem képzelhető, feltételeznünk kell egy elsődleges erődöt is, melynek tönkremenetele után épült egy kisebb (17×20 m) burgus, mely az első castellum területének csak kis hányadán fekszik s ennek a falát alkotta az előbb tárgyalt ú. n. sarokfal, majd a burgusnak a megrokkánása után épült a II. castellum, melynek a fala magába foglalta az I. castellum fal, illetve alapozási maradványait és gyámként támasztotta a burgus megrepedt falát.

Ennek az eredményes bizonyítását értük el a további munkával, amikor is ennek a hármass periódusnak a részeit találtuk

meg a feltárt részek majd minden pontján, amennyiben a II. castellum fala mellett mélyebbre ásva, napvilágra került a már feltételezett I. castellumnak az anyatalajba mélyített *alapozása és az alapfölkötti fal néhány rétege, melyet beburkolt a későbbi castellum alapozása* (129. kép A—B).

A további feltárás egyrészt a főárokkal párhuzamos irányú segédárok nyitásával, majd a Duna felőli oldalon egy a főárokra merőleges irányú segítőárokkal történt, s folytatódott a két segítőárok által bezárt derékszögnek (melybe beleesett a castellum sarka) óvatos felületi lehántásával.

A segítőárkok további bizonyosságokat szolgáltatottak az erődítés rendszeréről. Mindenütt megtaláltuk a burgus falát legbelül, majd mintegy 0,45 m széles törmelékes kitöltés után a II. castellum falát, alatta az I. castellum alapozásával.

A felületi feltárás pedig megvilágította a sarok alakításának a módját.

A burgus fala mindkét oldalon nekifut egy a hossziránytól 45° nyíra elhajló, ko-

129. KÉP.

rábbi építésű kifelé U-alakú falnak (130. kép, B,—I. c.—B.—B.), melynek déli sarkán valamikor egy ajtó volt. Ezt az ajtónyílást később betöltték s ugyanakkor az egész helyiséget is feltöltötték. A betömés módja megegyezik a burgusfal belső falazási módjával, tehát a betömés idejének, bár a habarcs anyaga nem teljesen megegyező, mégis a falak érintkezése és az előbbi ok miatt, egybe kell esnie a burgus építésével.

A korábban épült és később betömött kifelé U-alakú fal, illetve az az által bezárt helyiség rendeltetése is tisztázódott akkor, mikor a külső oldalon mélyebbre kerül-

130. KÉP.

tünk. A fal kifele hajló két szára egyenlőtlen távolságban eltűnt egy úgy a fal, mint a kitöltés anyagától lényegesen eltérő sárgás habarcsú, rendetlenül, betonszerűen rakott tömeg alatt, mely kapcsolódott a késői várfal (II. castellum) belső színével s kő- és habarcsanyagában megegyezett azzal.

Viszont a késő várfal alatt erős tisztogatás után megkülönböztethető volt az első castellum falának az egészen más, puhább trachit kőanyagú és erősen kavicsos zöldes színű habarcsba rakott fala, amely viszont megegyezett anyagában az U-alakú fallal, mely tehát egy az első castellum saroknál lekerekített falához tartozó belső torony.

A torony kapcsolódási módja magához

a várfalhoz ma még nem tisztázott, mert mindkét lefutó falát elfedi a már említett II. várfalhoz tartozó betontömeg, s a torony és a várfal kapcsolódási módját csakis ennek egy kis szakaszon való lebontásával vagy az egész komplexus átvágásával tisztázhatnók. (131. kép.)

A burgus alakjának a tisztázása végett még egy bevágást létesítettünk a domb dunai partján. A bevágás helyét a torony déli sarkáról leágazó burgusfal iránya s az a körülmény határozta meg, hogy a főárokból követett burgus fal, mint láttuk, 12—23 m között eltűnt egy késői fal alatt s nem bukkan fel többé előbbi irányában, biztos volt tehát, hogy itt valahol fordult át. Az ebből a megfontolásból eredő számítás eredményre is vezetett, amennyiben kevéssel a felszín alatt a kijelölt helyen tényleg megtaláltuk a burgus falát, majd a falat követve magát a sarkot is, sőt mélyebbre vágva a külső oldalon magát a várfalat is.

A burgus alakja, a napfényre került részletek szerint, trapézszerű. Egyetlen oldalával sem követi akár a várfal, akár a falon belül fekvő épületek által meghatározott irányt, hanem úgy helyezkedik el, hogy kb. szimmetrikusan a diagonális tengelyre északi és déli sarka érinti a várfalat, keleti sarka pedig nekifut a fentírt módon az I. castellum toronyfalának.

A burgus fala után következő II. castellumfal úgy a nagy árokban, mint az attól 7 m délkeletre vont párhuzamos segédárokból és a teljesen feltárt sarkon eltűnt.

A sarkon a bevágás szélétől kb. 4 m nyire követhető, aztán a leomlott része alatt előtűnik a külső színében mintegy 30 cm-el beljebb haladó I. castellum fala, melynek néhány hézaga késői habarcsba ágyazott kővel vagy téglával van itt-ott kijavítva.

Nagyobb javított rész van még a forduló sarokfal déli oldalán, rögtön az I. castellum alapja fölött, jeléül, hogy itt tulajdonképp a II. várfal külső színe megegyezett az I.-vel. Ezen belül terült el a toronyfalakat eltakaró betonszerű tömeg, amely a fordulóban a régi toronytól a burgus fa-

láiig terjedő közt kitöltendő, északra és délre szabálytalan határokkal kiszélesedik.

A II. castellum falát a görbülő sarkon 1 m-nyire egy másik 1'20 m széles fal kíséri, melynek északi vége szögbetörve nekifut a már fennálló castellum falának gondosan kialakított pontjának, déli vége ellenben ugyancsak szögbetörve beleolvad a fal késői javításába. (131. kép.)

Ennek a kísérő falnak a pontos jelentősége kétes, bár bizonyos, hogy az erődítéshez tartozik. Komplikálja ezt a kérdést az is, hogy a falnak belső színe is van s hogy az általa bejárt területen égési nyomokat feltüntető agyagos használati szintet találunk, mely nekifut a rossz és hiányos állapotban levő I. castellumfalnak. Tehát lehet, hogy itt a II. cast. falának külső színe tönkremegetett s a régi burkoló javítás helyett egyszerűen új falat vontak. Ez azonban egyáltalán nem biztos és a végleges megoldást a másik dunai (déli) sarok kiásása hozhatja meg, ahol nem lesz zavarólag ható burgusfal és így világosan mutatkozni fog, vajjon ez a kísérő fal rendszeres kiegészítés maradványa-e vagy lokális javítgatás volt csak.

A nagy kutatóárok feltárta a castrumot körülvevő árkok rendszerét is, melyek először közvetlenül a II. cast. fala alatt, majd 4 és utána 10 m távolságra mélyültek a talajba. Az árkokhoz még problémák fűződnek, melyek szintén csak későbbi több irányban való bevágások és különböző szelvények egybevetése árán oldhatók meg.

Azok az egyéb bevágások, melyeket a területen belül, az ott levő épületmaradványok jelenlétének a megállapíthatása miatt tettünk, mindenütt kielégítőek voltak. Alig 40 cm-nyire mindenütt falak jelentkeztek, úgy, hogy biztosan lehet remélni a későbbi munkának azt az eredményét, hogy a területen aránylag jó állapotban elő fog kerülni a castellum teljes belső berendezése.

Ami már most a vár korát illeti, az építési eljárások nyomán tett meggon-dolások az I. castellum korát még a Kr. u. II. század II. felére helyezik s a telep élete

tartott a limes feladásáig. Azonban a pontos időbeli elhelyezést is csak a kutató-árkok szelvényeiből már ismert és biztos rétegek felületi lehántása nyomán primár elhelyezésű leletek fogják lehetővé tenni.

Meg kell emlékeznünk még a nagy kutatóárokban, a castellum területén belül, a római szintek felett 1 méternyire, a jelenlegi felszínbe 1'07 m-nyire bemélyített sírokban fekvő csontvázletelekről (számszerint 19), melyek minden melléklet nélkül egyformán ÉK.-DNy. irányban fekvtek. Bár melléklet, mint mondtuk, egyetlen egyszer sem volt, mégis a római szintek fölött több mint 1 m-el felnöveke-

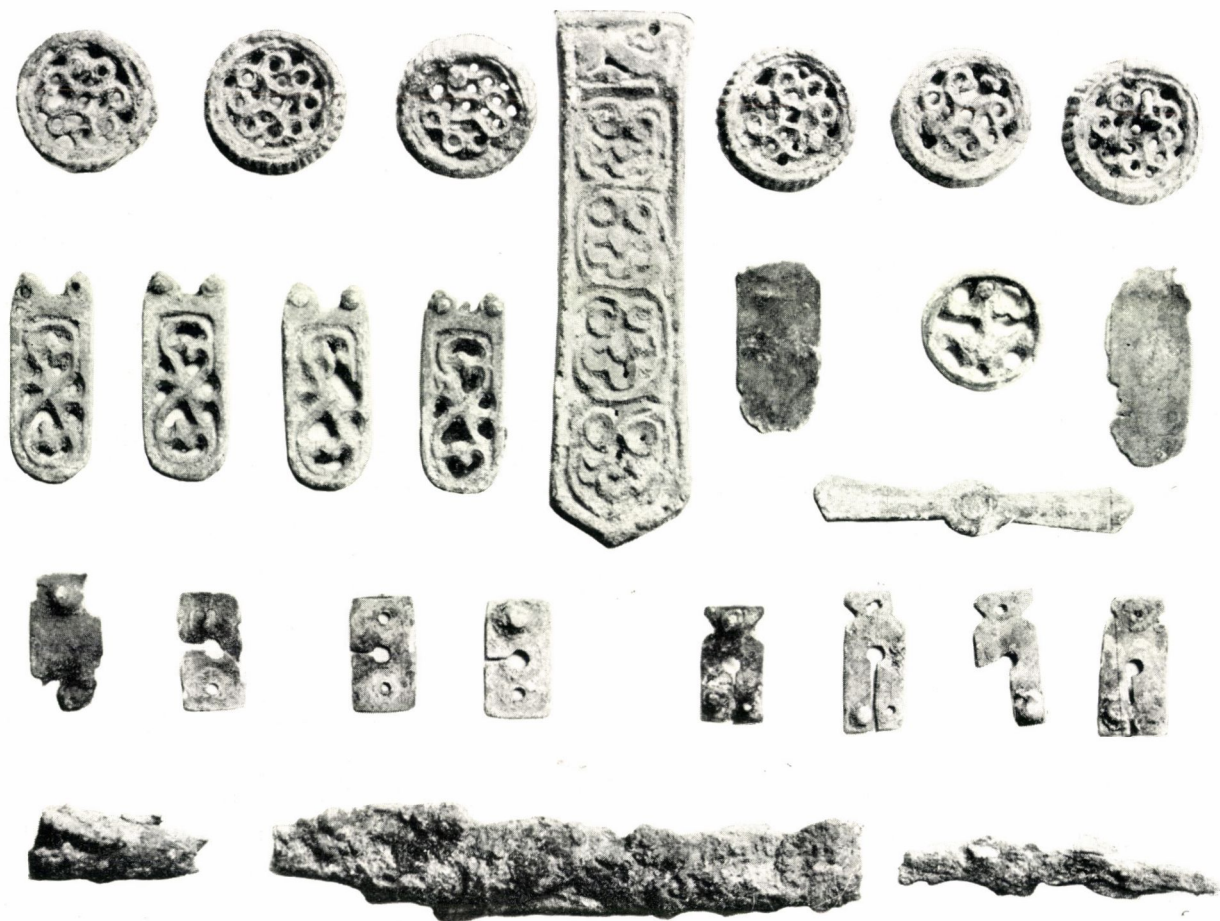
131. KÉP.

dett törmelékes föld kétségtelenné teszi, hogy itt évszázadoknak kellett elmulnia a limes tönkremenetele után a temetkezésig és így legvalószínűbb korbelt elhelyezés a korai középkor.

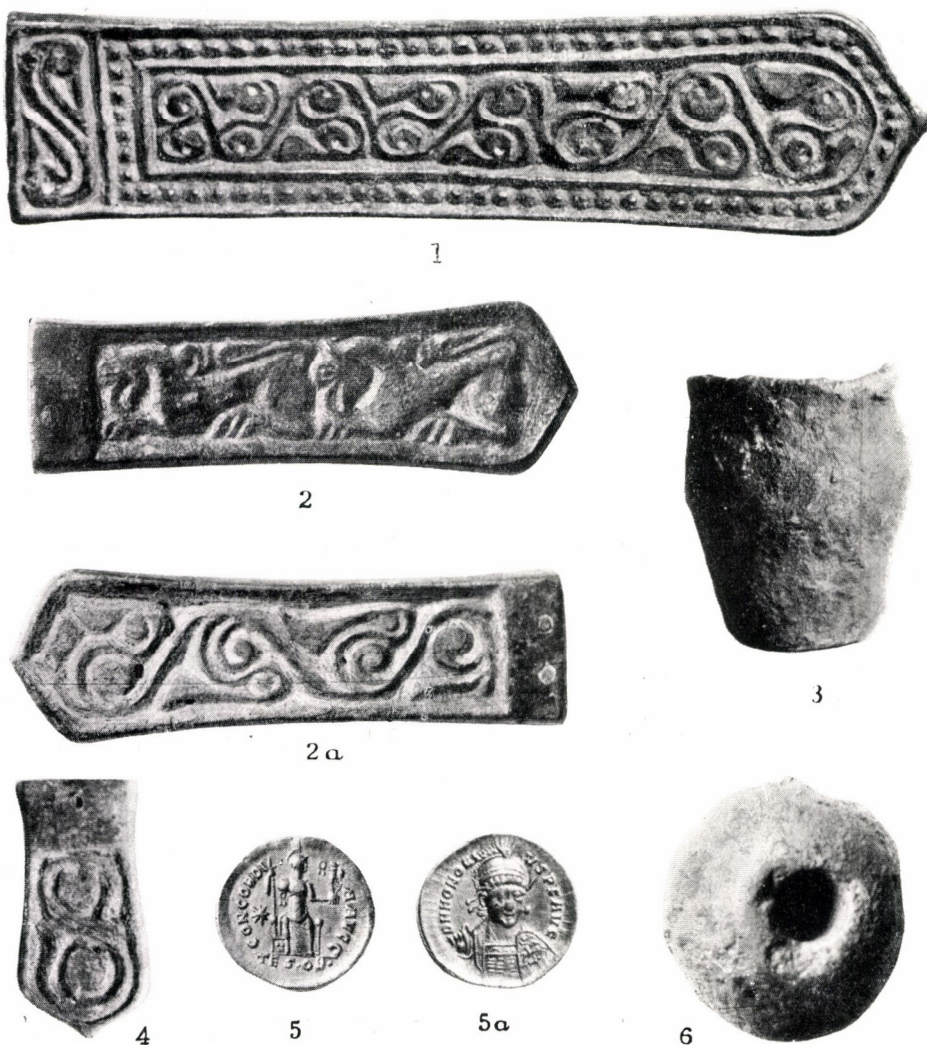
Megemlítjük végül, hogy az ásást az Akadémia vendégszeretétét élvezve, több vidéki múzeumigazgató és külföldi meghívott látogatta meg. Szalay Ákos ő.

Népvándorlások.

A Régészeti Osztály Mosonszentjános és Mosonszentpéter (Moson m.), Cece (Fehér m.), továbbá Körösladány (Békés m.) községek területén és a Harta melletti Mikla-pusztán végzett népvándorlási ásatásokat.

132. KÉP. MOSONSZENTPÉTER 160. SÍR.
A Magyar Nemzeti Múzeumban.

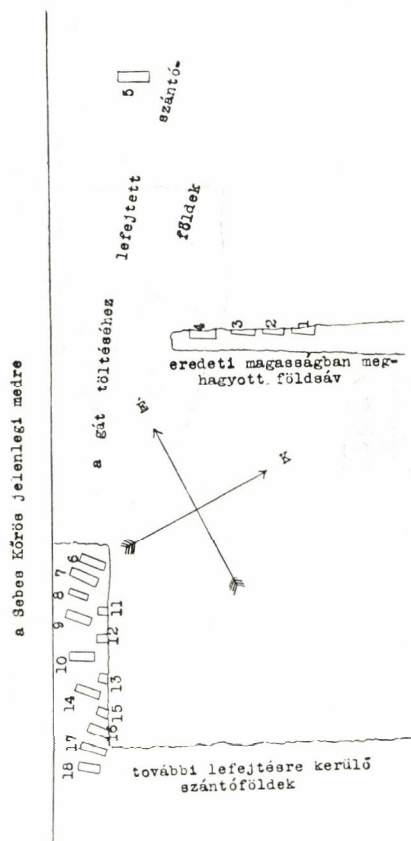
133. KÉP.

1. és 4. Körösladány, 10. sír; 2., 3., 5. és 6. szórványos leletek Körösladányról.
A Magyar Nemzeti Múzeumban.

Mosonszentjánoson évek óta folyó ásataink egy nagy népvándorláskori temető gazdag régészeti és antropológiai anyagát hozták napvilágra. Ez az első nagyobb népvándorláskori lovasnomád temető, melynél a régészeti anyaggal kapcsolatban az antropológiai anyag is gondos

felvételben és megőrzésben részesült. Az antropológiai anyag feldolgozását dr. Bartucz Lajos végzi, aki vizsgálatainak eredményét előzetes jelentés formájában «Die anthropologischen Ergebnisse der Ausgrabungen in Mosonszentjános, Ungarn» cím alatt N. Fettich, *Bronzeguss und No-*

madenkunst, Prague, 1929. munka függelékében ismerteti. Legutolsó ásatásunk alkalmával ennek a nagyjelentőségű temetőnek határait minden irányban sikerült meghatározni és az összes sírokat kimeríteni. A sírok száma ezzel 276-ra

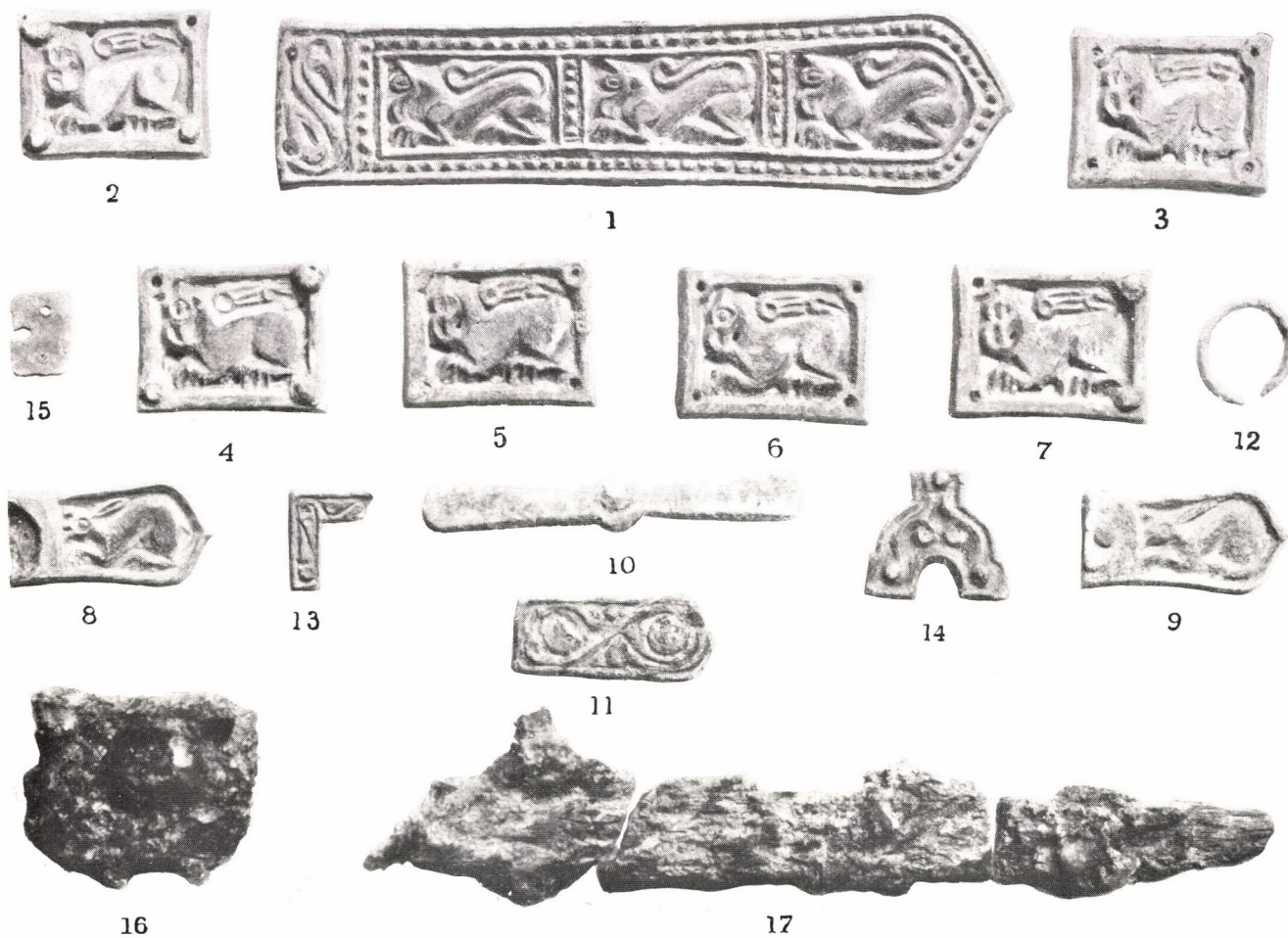
134. KÉP. A KÖRÖSLADÁNYI NÉPVÁNDORLÁSKORI TEMETŐ TERVRAJZA.

emelkedett. Az egész sírmező anyagának monográfiája készülóban van és előreláthatólag a jövő év folyamán el is készül. A sírok fekvéséről térrajzok készültek, az egész régészeti anyagnak megtisztítása és lefényképezése befejeztetett. A fényképfelvételek 61 táblát tesznek ki nagy 4° formában.

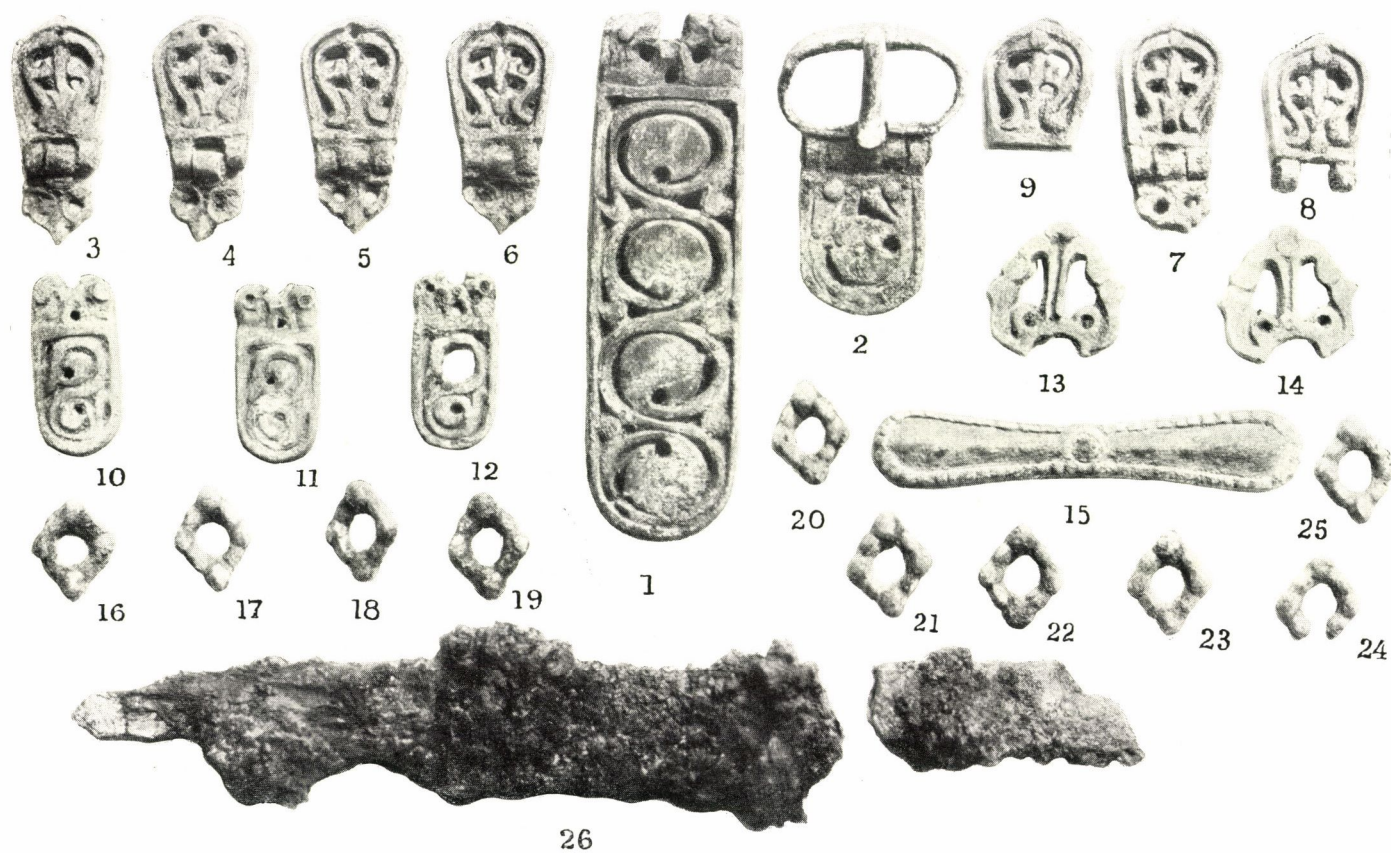
Mosonszentpéteren mindenekelőtt az volt

a feladatunk, hogy a Sötér Ágost által elhagyott temetőnek kutatásra érdemes helyét megkeressük és a temetőt lehetőleg itt is kimerítsük. Sötér itt 152 sírt tárt fel (A Mosonmegyei Történelmi és Régészeti Egylet Emlékkönyve, Magyaróvár, 1898. 272. o.). A régi helyrajzi térképek és helyszíni szemle segítségével csakhamar sikerült is a temető folytatását megtalálnunk. A sírmező végére azonban ezúttal nem juthattunk. Az eddig feltárt sírok száma meghaladja a 100-at. Úgy az antropológiai, mint régészeti leletek rokonok a mosonszentjánosiakkal. A megtisztítás és fényképezés munkája folyamatban van. A mellékelt 132. képen mutatvány gyanánt közlöm a 160. sír leleteinek garnitúráját. További ásatás e helyen feltétlen szükséges.

Hasonló jellegű, de még gazdagabb régészeti eredménnyel járt a körösladányi ásatás. A sírmező nagy részét gátépítési munkálatokhoz szükséges földhordással megsemmisítették, míg végre a hivatalos hatóságok a Nemzeti Múzeumot a leletekről értesítették. Azonnal kiszállva a helyszínre, több ponton feldúlt sírokat találtam, azonkívül különböző helyekről különféle régiségeket sikerült összeszednem (133. kép). Az akkori helyzetet a mellékelt térrajz tünteti fel (134. kép). A sírmezőből 18, többé-kevésbé ép sírt állapíthattam meg, a többiek menthetetlenül elpusztultak. Az 5. sírban egyebek mellett egy *Honorius*-aranyat találtak (395—408 Kr. u.). A 10. sz. teljesen érintetlen sírban díszes bronzgarnitúrát találtam (135. kép). A 18. sz. sír alsó részét a földhordásnál már lehordták volt, amikor a helyszínre érkeztem. Beljebb a földben, a még meg nem bolygatott öv táján, ismét egy gazdagon díszített darabokból álló övgarnitúrát sikerült megmentenem (136. kép). A többi, általam feltárt sírok a szokásos egyszerűbb leleteket szolgáltatottak (vascsat, vas-kés stb.). Nem messze ezen helytől, egyedül álló sírban lették a 137. képen látható finom agyagedényt (28,5 cm magas), mely méltó párja a Hampel által közölt

135. KÉP. KÖRÖSLADÁNY, 10. SÍR.
A Magyar Nemzeti Múzeumban.

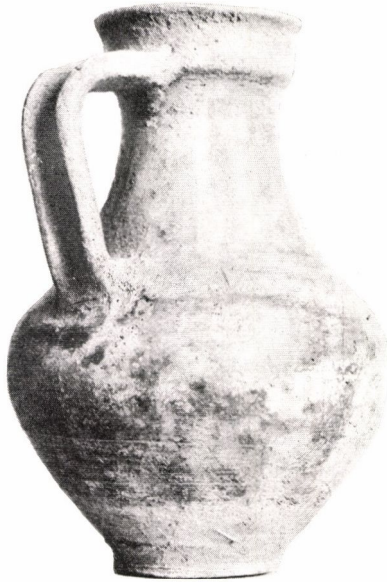
26
136. KÉP. KÖRÖSLADÁNY, 16. SÍR.
A Magyar Nemzeti Múzeumban.

murgai korsónak (Hampel, *Alterthümer*, I. 134. o. 290. kép.). Díszítménye a nyakon függélyes, a vállon zeg-zugos, rásímtott vonalakból áll. A körösladányi leletek különös érdekessége abban áll, hogy közöttük két példányban találjuk a Finnországban, *Tyynela-Perniö*-i hamvasztásos temetésből származó bronz szíjvégtöredék egész közeli analógiáját (Tallgren, *Miten on erään avaarilaisen esineen löytyminen*

52—73 (az egész körösladányi sírmező publikációja).

A *cecei* ásatások nagyjelentőségű antropológiai anyagot szolgáltatnak. Régészetiileg az anyag a mosonmegyei említett sírmezők kultúrájához kapcsolódik. Hiányzanak azonban az ott megszokott gazdag bronzmellékletek. A homokban jól megőrződött csontanyag erős szláv keveredésről tanuskodik.

Fettich Nándor.

137. KÉP. KÖRÖSLADÁNYI LELET.

A Magyar Nemzeti Múzeumban.
Magassága 28,5 cm.

Suomesta selitettävä? Suomen Museo, 1926. I és k. o.). Egyéb alföldi leletekkel együtt a körösladányi leletek kétségtelenné teszik, hogy a finnországi szíjvég a tiszavidéki lovasnomád kultúrából kiszakadva jutott el — valószínűen, amint Tallgren gondolja, a Dnepr-vidéken és a Baltikumon át — Finnországba. N. Fettich, *Über die ungarländischen Beziehungen der Funde von Ksp. Perniö, Tyynelä, Südwestfinnland*, Eurasia Septentrionalis Antiqua, V, Helsingfors, 1930.

Prehistoria és etnológia.

Az etnológiának régiebb evolúciós iránya, amely az emberiség különböző kultúráiban csak az «elemi gondolat», az «Elementargedanke»-ből folyó egymásutániséget kutatta, nem volt alkalmas arra, hogy a prehistorikusok érdeklődését az etnológiai kutatások eredményei iránt a kívánt mértékben felkeltse.

Az akkori téves és egyoldalú meglátás mellett a mai kultúrákat a prehistorikus idők kultúrfejlődése utolsó láncszemeinek tekintették s úgy látszott, hogy inkább az etnológia használhatja fel a prehistoria tanulságait, mint fordítva, amennyiben a prehistorikusok megállapításai alkalmasoknak látszottak az «elemi gondolat»-ból folyó kultúrjelenségek legrégibb megnyilvánulásainak felismerésére.

Ezáltal felfogásunk szerint a régiebb, egyoldalúan evolúciós alapon álló etnológia befolyása inkább károsan hatott a prehistoria fejlődésére, amikor ennek tisztán egyes eszköz- és fegyvertípus, továbbá edényforma kialakulását kutató irányzatát, az úgynevezett tipológiai irányt előmozdította.

A régi etnológiai iskola csak egymásutániséget látott az emberi kultúraelemek kialakulásánál, és nem számolt azoknak egymásmellettségével; szóval csak időben érzékelte és mérlegelte azokat, tekintet nélkül azoknak térbeli adottságára.

Az utolsó három évtized etnográfiai

megfigyelései és etnológiai megfontolásai azonban egészséges visszahatást váltottak ki. Ratzel, Graebner, E. Grosse, L. Frobenius, Ankermann, W. Schmidt, Boas, stb. kutatásai, és ezekre alapított érvelések egymásután döntöttek halomra a régi iskolának helytelen, sokszor bizony elfogult tételeit. W. Schmidt és W. Koppers: *Völker und Kulturen* (Der Mensch aller Zeiten, Band III.) című klasszikus munkájukban már hatalmasan bontakoznak ki ennek az új «kultúrhistóriai» iránynak körvonalai. Ennek az új iskolának legnagyobb eredménye a kultúrkörök tanának történeti alapon való kidolgozása. Ma már világosan látjuk, hogy az emberiségnek «történelőtti», valamint mai kultúrái nem egyes, az «elemi gondolat»-tól sugallt kultúrelemeknek továbbfejlődésének az eredménye, hanem bizonyos kultúrkörökhöz kötött jelenségek, amely kultúrkörök egymás mellett alakultak ki, egyszer függetlenül egymástól, (ősi kultúrkörök) máskor egymásra hatva egymással összekeveredve (másodlagos kultúrkörök). Nem áll ma már meg a régi evolúciós iskolának feltevése, mely szerint az emberi kultúrák általában több meghatározott fejlődési szakon mentek volna át (halász-vadász, állattenyésztő, földművelő stb.). Ma már tudjuk, hogy ezek a különböző kultúrák nem egyszerű egymásutániséget jeleznek, hanem hogy ezek egymásmellett, egymástól többé-kevésbé függetlenül is kialakulhattak.

Ezen az alapon W. Schmidt és W. Koppers említett munkájukban a következő három ősi kultúrákört különböztetik meg: 1. «Vaterrechtlich-grossfamilialer, 2. «Exogam vaterrechtlicher, oder totemistischer» és 3. «Mutterrechtlicher Kulturkreis».

A továbbiakban pedig megállapítják, hogy a mai emberiség összes kultúrái (tehát valószínű, hogy a prehistorikus kultúrák is!) vagy besorozhatók ezeknek valamelyikébe, vagy pedig levezethetők ezeknek összekeveredéséből vagy továbbfejlődéséből, esetleg hanyatlásából.

Hogy például a mai primitív népeknek kultúrái is egymásmellett kialakult kultúrákörökre vezetendők vissza, azt a fölfogást egyebek közt az európai diluviális paleolit kultúrák kutatásainak eredményei is alátámasztják. Nem sikerült, t. i. a régebben pusztán időrendbe osztott chelleén, moustérien stb. kultúráknak Európa területén való szigorú egymásutánját bebizonyítani. Sőt ellenkezőleg, kiderült, hogy ezeknek egyike-másika egyidejű. Így például a nyugateurópai chelleén-acheuléen és a keleteurópai «primitív moustérien» vagy a nyugati felső aurignacien és keleti protosolutréen stb.

Ma már ott tartunk, hogy megkísérleljük a prehistorikus kultúráknak az élő népek kultúrái alapján felállított kultúrkörökbe való besorozását. Igaz, hogy az ezirányú kísérletek még a kezdet kezdetén állnak.

Biztosra vehető azonban, hogy újabb etnológiai analitikus módszerek kidolgozásával sikerül majd ezeket a törekvéseket lényegesen előmozdítani. Nagyon megnehezíti ezeket a kutatásokat az ősi kultúráköröknek az évezredek folyamán történt egymásra települése és kölcsönhatása (kereskedelem!), továbbá az egyes kultúráköröknek fejlődése, esetleg hanyatlása. Így egyelőre a legnagyobb körültekintéssel és óvatossággal kell eljárunk, ha valamely mai és prehistorikus kultúrát a kultúrákörök valamelyikébe közősen be akarjuk sorozni. Csak olyan kultúrákat szabad rokon, illetve közös eredetűnek venni, amelyeknél a legfontosabb etnográfiai elemek egész komplexuma megegyezik, és ahol az egyik vagy másik fontos kultúraelem hiánya, vagy pedig váratlan fellépése oknyomozólag indokolható. Mindig szem előtt tartandó továbbá a földrajzi összefüggés folytonosságának kritériuma is.

Miután ma már tudjuk, hogy a kultúrák nemcsak egymásután időben, hanem egymás mellett térben is kialakultak, abból következik, hogy ma már régészeti problémákat a modern etnológia meg-

állapításai, a különböző kultúrák örök elemeinek ismerete nélkül, vagy azoknak mellőzésével helyesen megoldani nem lehet. A mai régész kezét tipológiai tanulmányainál már nemcsak a stratigráfiai megfigyelések kötik meg, hanem az egymás mellé sorakozó különböző kultúrák öröknek összetétele is. Modern régész etnológiai ismeretek nélkül felfogásunk szerint olyan, mint egy paleontológus zoológiai ismeretek nélkül. Mindkettőnek munkássága okvetlenül egyoldalú és sokszor meddő is lesz. Ahogy a paleontológusnak számolnia kell a rokon élőlények szervezeteinek elemeivel, éppen úgy a régésznek is ismernie kell az élő etnológiai szervezeteket, vagyis a különböző kultúrákat összetevő kultúraelemeket. A modern etnológia a régészeti tudomány szempontjából ma már túlnőtt a segédtudomány jelentőségén. Etnológiai ismeretek nélkül a régészetbűvár legérdekesebb eredménye is holt anyag marad, amelybe csak a helyes etnológiai meglátás visz életet. Azért nem kell a régésznek speciálistának lennie az etnográfiában és etnológiában, de okvetlenül ismernie kell a különböző kultúrák örök legfontosabb elemeit, azoknak kölcsönhatását, továbbá azokat a kritériumokat, amelyek ezeknek kultúrtörténeti jelentőségét megadják. Az egyoldalú «tipologizáló» régészeti módszer éppen olyan zsákutcába vinné a prehistoriát, mint a hová ez egyoldalúan «metrizáló» módszer (4000 mérés egy koponyán!) az antropológiát vitte.

Csak a modern etnológia módszereinek és eredményeinek szem előtt tartása mellett lesz lehetséges a prehistoriát oda fejleszteni, ahová természetének helyes felismerése mellett fejlődnie kell: a «történet előtti» időknek történetírásával!

Szóval a prehistoria és etnológia ma már egyenrangú tényezői az ősi idők kultúrtörténeti kutatásának, amelyek szerencsésen egészítik ki, illetve támogatják egymást.

Hillebrand Jenő dr.

A ságvári felső diluviális lősztelep.

I.

A ságvári prehistorikus ásatások története.

1922 őszén Veszprém vármegye balatoni tájainak föld- és embertörténeti múltját nyomozva, eljutottam a régi emberkultúrák emlékeiben ugyancsak gazdag siómenti Somogynak északkeleti sarkába, Somogykiliti és Ságvár községek környékére, ahol csakhamar úgy közép-, mint ó-, sőt őskori embernyomokra akadtam. Ságvár részletesebb régészeti bejárását megelőzőleg a környék geológiai kialakulásával iparkodtam megismerkedni, mihez bőséges útmutatóul szolgáltak elsősorban a *Lóczy Lajos* szerkesztésében megjelent Balatoni Monográfia idevágó közleményei. A Somogy balatoni lejtőin felhúzódozó mély löszszakadékok tanúsítják, hogy ez a közetnem itt is, mint egyébként megyszerte, nagy és vastag tömegekben halmozódott fel diluviális keletkezése alatt, sőt helyenkint — leginkább szélfúvás eredményeként — azóta is. A lösz ma is a Somogyi-dombvidék általános takarója.

A dombvidék magvát harmadkori lerakódások képezik (l. *dr. Gaál István* alább következő tanulmányát), amelyek ma mint a Pannóniai-őshegység harmadkorvégi megsüllyedése következtében diszlokált és utóbb abraadtalt altalaj, a víz és szél erodáló hatására, különösen a mélyebb völgylejtők lábánál és a magasabb hegyek lekopott tetején napfényre bukkannak. A Somogyi-dombvidéknek ezt a harmadkori hepe-hupás alapállványát a diluvium legelején szárazföldi eróziós termékek töltötték fel és csak már az ilyenképpen kiegyengetett felszínt takarta be utóbb a lösz a maga lazább és szerkezetellen tömegeivel. Így alakult ki Somogyban is egy olyan negyedkori földfelszín, amely úgy növényi, mint állati és emberi élet feltételezésére egyaránt alkalmassá vált. És a szárazföldi szerves élet ezen első létfeltételének érvényesülését nálunk a diluviumi jégkor hideg éghajlata sem tudta

megakadályozni. A nagy magyar iker-medencét az akkori nyugat- és észak-európai eljegesedett területeken uralkodó és szigorú glaciális klíma alól egyrészt a tekintélyesebb távolság, másrészt a medencét körülölelő és ma is klímahatárt képező hegységperemek egyaránt mentesítették, úgyhogy csak ebben a zordon keretben kényszerült az ember túlnyomóan barlangi életre, míg az általa körülzárt, könnyebb mozgást engedő, növényfödte, állati zsákmányban is bővelkedő és csak mérsékelten hideg nyíltvidékeken bizonyára vándorló tanyaéletet élt.

Egy ilyen ősemberi vándortanya felfedezése szolgáltatott alkalmat a ságvári ásatások megindítására, valamint a térszín és környezete geológiai kialakulásának tisztázására.

Ezt a rövid geológiai tájrajzot, azért is tartottam szükségesnek előre bocsátani, mert a löszkérdés itt is, mint ország-, sőt Európaszerte, a legszorosabb kapcsolatban van az ősrégészeti függő kérdéseivel és — mert ez utóbbiaknak részletekbeható tanulmányozására a Somogyi-dombvidéknek a ságvárihoz hasonló részletei feleltet alkalmasnak mutatkoznak.

Az ásatások lefolyása.

A ságvári őstörténeti telephelyről, amely Ságvártól délre az ú. n. Horhosi-úton fekszik, 1929-ben jelent meg az első irodalmi közlemény.¹ Ennek anyagát a telep első, 1928-ban történt feltárásának tárgyi eredményei szolgáltatták. A prehisztóriai leleteket dr. Hillebrand Jenő, az őslénytaniakat pedig dr. Kadić Ottokár és Kretzói Miklós bíralták felül. És bár az akkoron végzett feltárás csak jelentéktelen (alig egy-két négyszögméternyi) térszínen történt, annyit már is meg lehetett állapítani, hogy itt az ősemberi kultúra zavaratlan löszben fekszik, hogy szerszámkész-

lete a nyíltvidéki emberi löszkultúrák egyik felső-paleolitos fokát képviseli és hogy az őslénytani zárványok is a felső lösz jégkori emlősfanájához tartoznak.

A feltárást a Veszprémmegyei Múzeum végeztette és mivel ez az első és csak kísérletszámba menő munka is már nemcsak egyszerű muzeális tárgyi gyarapodást eredményezett, hanem úgy a prehisztória, mint a löszgeológia terén is fontos problémák megoldására kínálkozott alkalmasnak, a múzeum elhatározta a telep további, részletes feltárását.

A második és már jóval nagyobb szabású feltárás 1930. április második felében történt. Az ásatás 8 munkanapot vett igénybe, ebből négy napot a telep lefedése, — hármat annak kizsákmányolása, egyet pedig betakarása. A megmozgatott földtömeg (lösz) 80 köbméterre rúgott, a 4—5 méter mélységben fekvő kultúrtelep eddig lefedett felszínterjedelmét pedig 20 négyszögméterben állapítottuk meg.¹ A földmunka Tóth József ságvári kiskazda figyelmes vezetése alatt folyt le. Az ásatás költségein (kb. 130 P) a Magyar Nemzeti és a Veszprémmegyei Múzeum, tárgyi leletein pedig még a Kaposvári Múzeum is osztozik.

Tudományos jelentőségét Hillebrand Jenő és Gaál István bekapcsolódása biztosította, akik az ásatásban mint a Nemzeti Múzeum Régészeti és Állattári Osztályának megbízottai vettek részt, a munka előkészítését és sikeres lefolytatását pedig úgy Somogyvármegye alispánjának, mint Ságvár község előljáróságának elismeréreméltó erkölcsi támogatása, valamint ft. Ravasz István ságvári plébános és Jüttner Sándor káptalani intéző urak szíves vendéglátása könnyítette meg, amiért valamennyiöknek e helyen is hálás köszönetet mondok úgy a Veszprémmegyei Múzeum, mint a magam és két munkatársam nevében is.

Laczkó Dezső.

¹ Laczkó Dezső, Őstörténeti adatok a Balaton környékéről. A Szent István Akadémia Mennyiség-tan—Természettudományi Osztályának felolvasásai. 2. k. 5. sz. Veszprém, 1929.

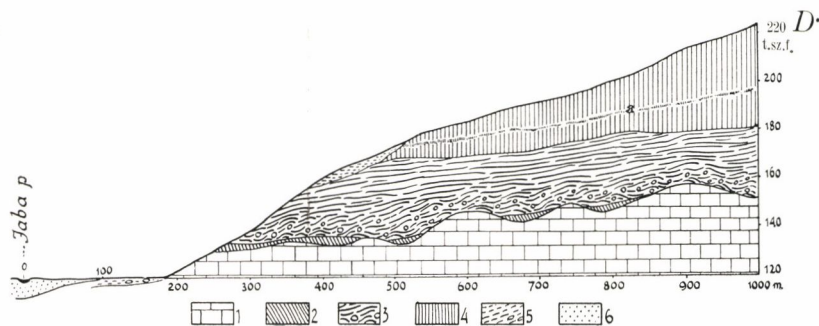
¹ A horhos-úti kultúrtelep elhelyezkedéséről részletes leírást találunk Laczkó Dezső fentidézett munkájában (7. l.).

II.

A ságvári Lukasdomb földtani alkotása.

Ságvár községet a Kis-Koppányba torló Jaba-patak NyÉNy—KDK irányú völgyszakasza választja el a falutól DNy-ra eső dombtól, amelynek 249 m csúcsát — amint ezt Laczkó Dezső a katonai térkép téves megjelölésével szemben helyesbítette — a lakosok Hársfa-hegynak hívják. A Hársfa-hegy lapos gerincén a községbe vezető, ú. n. Hátí-út a dombnak «Lukasdomb» néven ismert, 228 m-ben kulminál, némileg önálló nyúlványát is átszeli. A Hátí-útnak a

E.

138. KÉP. A SÁGVÁRI HORHOS FÖLDTANI SZELVÉNYE.

1. Felső-miocénkori (pannon) üledékek. — 2. Szürke homok, összemosott kagyló és csigamaradványokkal. Valószínűen a diluvium legrégebb képződménye. — 3. Alsó-diluvialis rétegzett üledék; alsó részletében sok konkrecióval. — 4. Tipikus lösz, amelyet az a vörös agyagréteg ketté választ. — 5. Összemosott lösz és lejtő-törmelék. — 6. Alluvium.

Lukasdombtól a Jaba völgyéig terjedő szakasza, a «Horhos», egyúttal a Hársfa-hegy geológiai szerkezetét is teljesen föltárja. Ezenkívül azonban figyelemreméltó a Horhosnak a Lukasdomb tetején levő végződésétől egyenesen É-nak tartó, s ugyancsak egy Jaba-hídnál végződő gyalogösvény mentén látható föltárás is. Itt különösen az árok alsó végén végezhetünk eredményes kutatást, amennyiben a miocén üledékek¹ ezen a ponton figyelhetők meg legjobban.

¹ Félreértések elkerülése céljából külön is hangsúlyozom, hogy fölfogásom szerint, amelyet már több közleményeimből megokoltam, az ú. n. *pannon-*

Előjáróba azt is meg kell még jegyeznem, hogy a szóban levő terület földtani alkotásának megítélése tekintetében — amiként a ságvári őstelep fölfedezője, Laczkó Dezső is tette — magam is id. Lóczy Lajos fölfogásához csatlakozom. Mert Ságvár környékén is megállapítható, hogy a Balatontól K-re elterülő dombság bázisa legfelső miocénkori (pannon) képződmény. A pliocén elején — vagyis a maotikumban — szárazon maradt térszín aztán az egész pliocén folyamán a denudáló erők munkájának volt kitéve.² A denudációt csak a diluviumban váltotta föl ismét üledék-fölszínmozgás periódus.

Hanem térjünk át ezek után magára a ságvári Lukasdomb földtani szelvényére. (L: 138. kép) Itt jegyzem meg, hogy a szakirodalomban 1905 óta szerepel «A ságvári Lukasdomb vázlatos átmetszete».³

üledék — korát tekintve — okvetlenül a felső miocén végére s nem a pliocén elejére helyezendő.

² Lóczy és követői szerint a pannon a pontikummal egykorú, a térszín szárazzá válását tehát a pliocén közepe tájától számítják.

³ Lőrentsey I., Adatok a balatonmelléki pannóniai korú rétegek faunájához és stratigráfiai helyzetéhez. (A Balaton tud. tan. eredm. I. k., I. r. Különleny. Bpest, 1905. p. 41.) Érdekes, hogy Lőrentsey csak K. T. betűkkel sejteti, hogy a szelvény szerzője Kormos Tivadar, de világosan sehol meg nem mondja. Így tehát csak 6 évvel később, amikor Kor-

Ennek szembeszökő hibáit nem kívánom itt részletezni, de annyit mégis szükséges megjegyezni, hogy mind a pannon képződménynek a diluviumhoz való arányát, mind pedig e kettőnek egymáshoz való települési viszonyát helytelenül ábrázolja. Tökéletesen érthetetlen végül a Kormos-féle szelvény bázisául (?) föltüntetett futóhomok; ilyen képződmény a Lukasdomb tövéen sehol sem bukkan elő.

Ságvár környékén ugyanis a pannonnál régibb képződménnyel sehol sem találkozunk. Ez viszont a Hársfa-hegy tövéen minden mélyebb árokban látható. Futólagos vizsgálat alkalmával is észrevehető, hogy benne legalább két tagot kell megkülönböztetnünk. Az alsó, sötétebb szürke, jól rétegzett csillámos homokréteg, s ebben — a föntebb említett gyalogútnak a Jaba völgyébe való leereszkedése pontján — nagyon jól megtartott csigaházak és kagylóhéjak nagy tömege látható.¹ Kétségtelen, hogy ezzel a faunával a részletes földolgozás során behatóan kell majd foglalkozni. Egyelőre legyen elég csak annyit megjegyezni, hogy a kagylók legnagyobb részét a *Limnocardium*, *Dreissensia*, *Congeria*, *Unio*, a csigák pedig a *Planorbis*, *Melania*, *Micromelania*, *Hydrobia*, *Valvata* és *Neritina* nemzetségekbe tartozók.

Az erre települő, kevésbé rétegzett, világosabb szürke agyagpadban — nagyon ritkán beágyazva — csak néhány *Congeria*-teknőt találtam.

Ezt a két pannon képződményt a mellékelt szelvényen összefoglalva tüntettem föl. (L. a rajzon az I. sz. réteget.)

Ennek a kétségtelenül felső miocén (pannon) üledéknek fedűjében helyenkint hordalékjellegű, szürke, homokos réteget találunk települve. Ilyetén eredetét a

petrográfiai bélyegeken kívül a belézárt fauna is igazolja, minthogy pannonkori, kopoltyús puhatestűek héjain kívül a diluvium alsó tagozatában is szereplő szárazföldi csigafajok keveredtek közéjük. (*Succinea*, *Pupa*, *Vitrea*, *Helicidae* stb.). Beható vizsgálat fogja csak eldönthetni, hogy ezt a minden tekintetben átmeneti jellegű képletet a pliocén végére vagy pedig már a diluviumba kell helyeznünk.

Annál kétségtelenebb, hogy az erre települő, hordalék jellegű, konkréciós, sárga homok a diluvium régibb — esetleg legrégebb — szakaszában üledett le. Vastagságát pontosan meg nem állapíthatjuk, mert nyilvánvaló, hogy csapadékoktól összehordott helyi jellegű képződmény. A horhosi-útban mintegy 40 m-nyi van belőle föltárva. Kár, hogy Kormos szelvénye nem tünteti ezt föl s így faunáját sem tartja külön, holott kétségtelen, hogy ez a rétegzett, csillámos, homokos réteggösszet település tekintetében is, meg fauna szempontjából is élesen elüt a fedűjében levő löszös komplexustól. Mert míg a homokos diluviumban szembeszökő a *Succinea putris* L. gyakorisága, amely fajon kívül csak elvétve található a *Clausilia dubia* Drap. s a *Mastus tridens* Müll. karcsú változatának egy-egy példánya, addig a fiatalabb diluviumot jelző löszben a *Succinea putris* helyét a *S. oblonga* Drap. foglalja el, s ezenkívül igen gyakorivá válik az előbb vagy egyáltalán nem, vagy csak nagyon elvétve látható *Fruticicola hispida* L. és az *Arianta arbustorum* L.

A 170 m körüli abs. magasságvonaltól fölfelé egészen a csúcsig igazi, típusos löszet találunk a föntebb említett, jellemző «lösz-csigák»-kal. A ságvári felső diluviális lösz tökéletesen jellegzetes, szubaërikus képződmény. Tagozása azonban már az eddigi kutatások alapján is kerestül-vihető.

Legelső sorban egy közbetelepült sötétvörös agyagpad ötlük szembe; ennek vastagsága átlag 1 m. Ez az agyagréteg, amelyet Kormos nem említ, Laczkó vi-

mos «A Dunántúl keleti részének pleisztocénkorú puhatestű faunájáról» szóló dolgozatát közli (U. ott. X. f.), s ebben a ságvári szelvény újra napvilágot lát, — válik kétségtelenné Kormos szerzősége.

¹ Ezzel szemben a Lukasdomb K-i oldalában, a «Csáji»-ban levő Balog Teréz-féle telken Kormostól gyűjtött ősmaradványok nagyon gyöngé megtartásúak.

szont «agyagos málladékbetét» néven emel ki és jelentőségéhez képest külön is fölhívja reá figyelmünket — a lösz-komplexust alsó és felső csoportra osztja. A további részletezést a későbbi földdolgozás alkalmára hagyom, s így azonnal a felső csoportra — mondhatnók: «fiatalabb lösz»-re — kell áttérnünk. A ságvári őstelep ugyanis ebben a fiatalabb löszben van.

Faunáját tekintve legelső sorban a *Fruticicola* és *Arianta* héjak föltűnő gyakoriságára kell újból is rámutatnom. Az őstelep helyét, illetőleg abs. magasságát Laczkó már előbbi munkájában is pontosan megjelölte. S minthogy a tőle már felsorolt taránd-, ősló- és mammutcsontmaradványokon kívül egyéb állat csontját a legutóbbi ásatások sem hozták napfényre, ez a rövid előzetes jelentés ezen a téren sem nyújthat semmi újabbat. Mindössze talán csak azt kell kiemelnem, hogy két ősló-faj állapítható meg: az egyik egyelőre az *Equus ferus fossilis*. (Pall.) fajjal, a másik pedig az *E. Abeli* Ant.-szal azonosítható. Eddig egyetlen csikó metszőfogon s néhány zápfogon kívül 4 db metatarsalis kapocs csont (*os metatarsale secundum* 1 db. *o. m. quartum* 3 db) került elő.¹ Ez utóbbiak kivétel nélkül az *E. ferus fossilis* fajhoz tartozók.

Mint érdekes, jöllehet nem példánélküli leletet 3 tengeri kagylóhéjat is föl

kell itt sorolnom. Ezek a teknők — egy átfúrt *Arca diluvii* Lk. s két *Cardium edule* L. — szintén a tűzhely [körül]i hulladék közt heverték.

A pattintott kőeszközök anyagáról egyelőre csak azt ismételhetem, amit első tanulmányában Laczkó közölt: *tűzkő, jászpisz, kalcidon* nagyon vegyesen található köztük. Ezt az elsőrendűnek éppen nem mondható anyagot a horhosi ősemlék minden valószínűség szerint a régibb diluviális hordalék kavicsrétegeiből gyűjtögette össze és válogatta ki. S ugyancsak alsó diluviális rétegből: a babércecs agyagból, ritkább esetben a bakonyvidéki bauxitokból (paleocén) szerezhette be az *okker*-földet, amelynek egyes darabkái szintén előkerültek.

Gaál István.

III.

Előzetes jelentés a ságvári prehistórikus faszenek vizsgálatáról.

F. é. május havában Hillebrand Jenő dr.-tól meghatározás céljából átadott, löszbe beágyazott tűzhelyen talált faszéndarabok túlégettek, ezért porlósok, néhol egész faszénporszerűek. Nagyságuk 1—5 cm között változik és porlékonyságuk miatt nehezen preparálhatók. Mikroszkopice való vizsgálás csak annyit mutatott, hogy ágdarabok, mégpedig az ágak göcsös darabjai, amint ez a magában elalvó tűzhelyen megmaradni szokott.

A sellakos beágyazással készített mikroszkopiai metszetek alapján végzett vizsgálatok szerint a darabok fenyők ágai. A keresztmetszetben jól láthatók a dúcos növést mutató girbe-görbe lefutású évgyűrűk, melyek túlnyomó részét a lazább szerkezetű korai öv adja, míg a késői öv alig terjed néha sejtsorra. Az évgyűrűhatáron gyakoriak a gyantakeverékek és gyantagubacsok. A tangentialis metszetben megtalálhatók a harántgyantavereték, tangentialis gödörkék. A bélsugarak egysorosak, 1—4 sejtsor magasak, néhol a sejtek felfúvódottak. A sugárirányú metszetben jól láthatók a szabálytalanul le-

¹ Semmikép sem óhajtok ugyan a ságvári anyag tipológiai kérdéseibe beleszólni, de ezekről a kapocsontokról mégis meg kell annyit jegyeznem, hogy előfordulásuk meglehetősen föltűnő. Legelső sorban abból a szempontból, hogy ezek a vékony, törékeny csontok itt fönnmaradtak, holott egyébként a két lófajhoz tartozó, legalább 4 példánynak néhány fogán kívül eddig semmi más csontját nem találtuk. Föltűnő az is, hogy ezek az eredetileg is ár-forma csontcskák olyan helyekről kerültek elő, ahol kőszerszám is legbővebben hevert. Szembeszökő továbbá, hogy a legnagyobb kapocs-csont — amelynek hegye is legjobban megtartott — a használat kétségtelen nyomait mutatja. A többinek hegye letörött, a törés azonban régi. Végül a szűrő (lyukasztó) szerszámként való használatot igazolni látszik egy kis, csöves csontból készült hegyes eszköz is, amelyen mind a szándékos kialakítás, mind pedig a használat nyoma szembeötlő.

futó hosszanti faelemek, amelyek falában az udvaros gödörkéek tisztán láthatók. A bélsugarak összetettek és pedig haránt-tracheidákból és bélsugár-parenchymából állanak; különösen jól kivehető a keresztződési mezőt kitöltő nagy bélsugár-parenchima gödörkézettsége, nehezebben vehető ki azonban a haránt-tracheidák szerkezete.

Ezeknek a hisztológiai tulajdonságok alapján kétségkívül a *Pinus* genus-szal van dolgunk, mégpedig az eddigi vizsgálatok szerint a *P. montana* csoportba tartozó fajjal. A faj azonban végleg csak akkor lesz eldönthető, ha jobb megtartású darabok fognak rendelkezésemre állni. Botanikailag tehát annyiban bír jelentőséggel ez a lelet, hogy igazolja Gayer Gy. felfogását,¹ mely szerint a fenyő a Dunántúl középső és keleti részén őshonos és a lelet korában a klíma nedvesebb és hidegebb volt, mint ma, bármelyik *P. montana* csoportbeli fajhoz is tartozzék a ságvári prehisztórikus faszén.

Dr. Hollendonner Ferenc.

IV.

A ságvári lösztelep koráról és annak régészeti jelentőségéről.

Laczkó Dezső nagyjelentőségű felfedezése végre alkalmat nyújt arra, hogy a hazai paleolithikum problémáit egy újabb, eddig ismeretlen oldalról, a löszkultúrák szemszögéből világíthassuk meg. *Laczkó, Gaál* és *Hollendonner* okfejtései után e sorok írójának már csak az a feladat jut, hogy a ságvári lösztelepnek korát a fauna és emberi eszközök típusai alapján közelebbről megjelölje.

Gaál tanulmányában már kijelölte a ságvári telepnek geológiai szintjét, melyet felső pleisztocénnek határozott meg. A faunában uralkodó rénszarvas, illetve tarandszarvas, a Bükk-hegység barlangjaiban tett megállapításaink alapján, a ságvári lösztelepnek korát a pleisztocén végső

fázisába helyezi. Sem az Istállóskő-barlang aurignacien rétegeiben, sem a Szeleta-barlang protosolutréen vagy solutréen rétegeiben nem találtunk számottevő rénszarvas maradványokat. Ezek ottan csak egészen elvétve fordulnak elő, de ugyanakkor az ugyanabban a körzetben fekvő Balla-barlang és Peskő-barlang magdalénien rétegeiből tömegesen kerülnek elő. Ezt a megfigyelést csak úgy értelmezhetjük, hogy feltesszük, miszerint a tarandszarvas csak nagyon gyéren élhetett a hazai felső pleisztocén, aurignacien, protosolutréen és solutréen korszakában és hogy csak a magdalénienben vált a hazai felső pleisztocén állatvilág uralkodó fajává. Ha már most Ságváron tömegesen lép fel a tarandszarvas, úgy minden okunk megvan arra, hogy ezt a lösztelepet a magdalénien emeletbe sorozzuk be.

Ennek a kérdésnek az eldöntése európai viszonylatban is elsőrangú fontosságú, mert az európai löszproblémáknak egyik kiváló szakembere: *J. Bayer* szerint a magdalénien korszakban már megszűnt volna Európa területén a lösznek képződése és így tipikus, elsődleges fekvőhelyen levő löszben már magdalénien kultúrát várnunk nem lehetne. A ságvári lösztelep pedig ennek a fölfogásnak éppen ellenkezőjét látszik bizonyítani. A tömegesen előkerült, túlnyomóan kavicsokból készített kőeszközök eddig talált típusai semmiben sem emlékeztetnek a legfontosabb aurignacien, mégkevésbé a protosolutréen vagy solutréen formákra. Az eddig gyűjtött kőeszközök kivétel nélkül típusos magdalénien formák. A protosolutréen- és solutréen-korszak teljesen kizárt; inkább jöhetne tekintetbe az aurignacien-korszak, amelynek a magdalénien-korszakkal több közös típusa van, olyannyira, hogy a magdalénien kultúrát legújabbban az aurignacien kultúra folytatásának szokták tekinteni, s amelyek közé a protosolutréen és solutréen kultúrák beékelődni látszanak. A behatóbb formaanalízis azonban mégis lehetővé teszi a szóbanforgó aurignacien és magdalénien

¹ Kogutovicz: Dunántúl és Kis Alföld. 73. old.

kultúrák megkülönböztetését. Az aurignacient tudniillik néhány speciális típuson, mint a magas vakarón és az ívelt árvésőn kívül a pengéknek köröskörül erő-

magdalénien-korszakban az egyenes árvésők helyettesítik. Így van ez a ságvári lösztelepen is. *Ezért a stratigráfiai és faunisztikai viszonyok szem előtt tartása*

139. KÉP.

teljesen retusozott formái jellemzik, amellyel szemben a magdalénien-kor pengéi vagy teljesen ép élűek vagy csak nagyon gyengén kidolgozottak. Az aurignacien-korszak ívelt árvésőit pedig a

mellett a ságvári lösztelepet a magdalénien-korszakba kell besorozni. Egyelőre beérem néhány jellegzetes kőeszközzel a közlésével. (139. kép.)

Kiemelendő még a ságvári tűzhelyek-

140. KÉP.

141. KÉP.

nek, illetve kultúrrétegeknek aránylag hatalmas vastagsága, amelyek helyenkint a harminc centimétert is elérik, továbbá az okker-rögöknek gyakori előfordulása, amelyet a ságvári löszember minden bizonynyal testének, — esetleg a halottakénak is — pirosítására használhatott. Nagyon érdekes lelet egy ékszernek használt átfúrt kagyló (Gaál szerint *Arca diluvii* Lk) (140. kép). Nagyon öröndetes perspektívát nyújt az a körülmény, hogy már ez a néhánynapos próbaásatás megdolgozott tarandszarvas agancsokat is szolgáltatott (141. kép), ami arra a reményre jogosít bennünket, hogy a nyugateurópai magdalénien-kultúrákra jellemző, de hazánk magdalénien rétegeiben még jóformán teljesen ismeretlen típusok, mint az egy- és kétsoros szakákkal ellátott szigonyok, valamint a sokszor vésésekkel díszített úgynevezett kommandópálcák is elő fognak kerülni a további ásatások folyamán.

Hillebrand Jenő dr.

A tiszai-kultúra két ismeretlen lelőhelyéről.

Azon a térképen, amelyet Tompa Ferenc «A szalagdíszes agyagművesség kultúrája Magyarországon» című tartalmas munkájához mellékelte, a Kőrösök vidékéről nincs lelőhely feltüntetve. Ennek az az oka, hogy a régészeti irodalom erről a területről idáig jóformán semmit sem publikált. Békésmegye területéről neolith-kori leleteket csupán Szarvas és Szeghalom vidékéről ismer az irodalom, pedig a megye területén több helyen fordulnak elő e kor emlékei. Igaz, hogy legnagyobb részük veszendőbe megy s a szakköröknek egyáltalában nincs módjukban tudomást szerezni róluk.

Ennek a rövid dolgozatnak az a célja, hogy egy eddig ismeretlen lelőhelyet ismertessen az ott évtizedek óta előkerült szórványos leletek alapján. Mielőtt azonban ezt tennénk, fel akarjuk hívni a figyelmet egy, a vésztői árvíz alkalmával nap-

fényre került telepre is, amelynek emlékei közül egy nagyméretű kaptafaformájú kőbaltát és két különös formájú hálonehezéket őriz az egyetem archaeologiai intézete (142. kép.).

Lelőhelyük a Vésztő határában lévő Mágor puszta, ahol az árvíz alkalmával foganatosított földhordásnál kerültek elő. A lelőhely viszonyait közelebbről nem ismerjük, de kötelességünknek tartjuk, hogy a figyelmet ráirányítsuk.

A másik lelőhely évtizedek óta rongálódik, de rendszeres ásatást máig se végzett ott senki, pedig ma is nagyon látszó kiterjedése és az előkerült szórványos leletek valóban figyelmet érdemelnek.

A Békés melletti povádi Kőrös kanyar neve ismerős a praehistorikusok előtt azokból a szórványos leletekből, amelyek Farkas Sándor gyűjtésével és az Emperlefele gyűjtemény anyagával kerültek a Nemzeti Múzeumba. Igazi jelentős darab azonban tudunkkal nincs köztük, jólehet a tiszai-kultúra igen szép emlékei is előfordulnak e helyen.

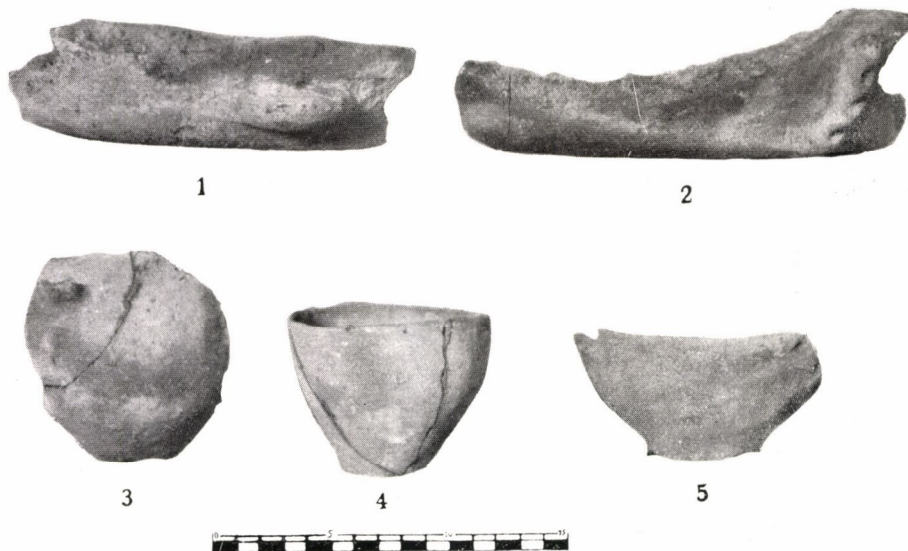
A telep ma már erősen megrongálódott, de nem hisszük, hogy egy hitelesítő

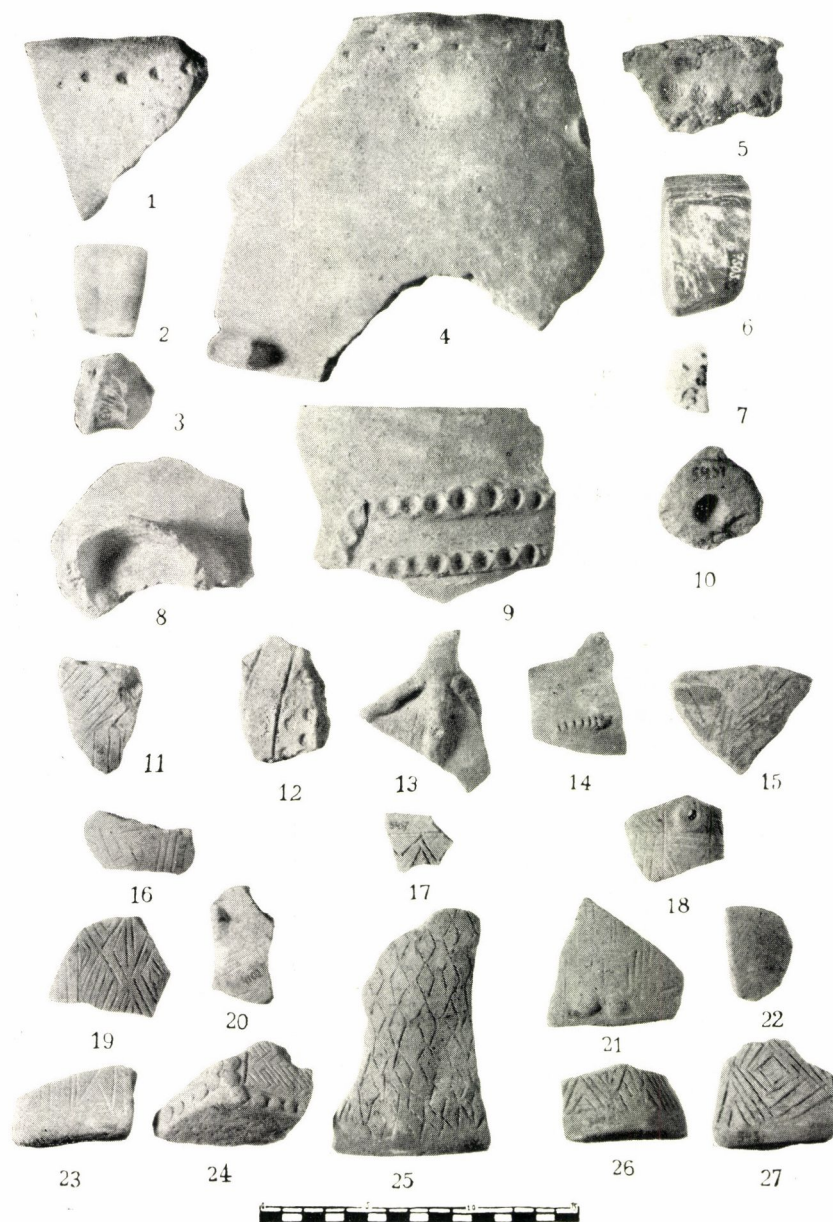
142. KÉP.

ásatás ne találna még ma is annyi háborítatlan területet, amely kiegészítené az ásatás nélkül tett megfigyeléseket.

A lelőhely feltárása a 80-as években kezdődött, amikor az új Kettős-Kőrös

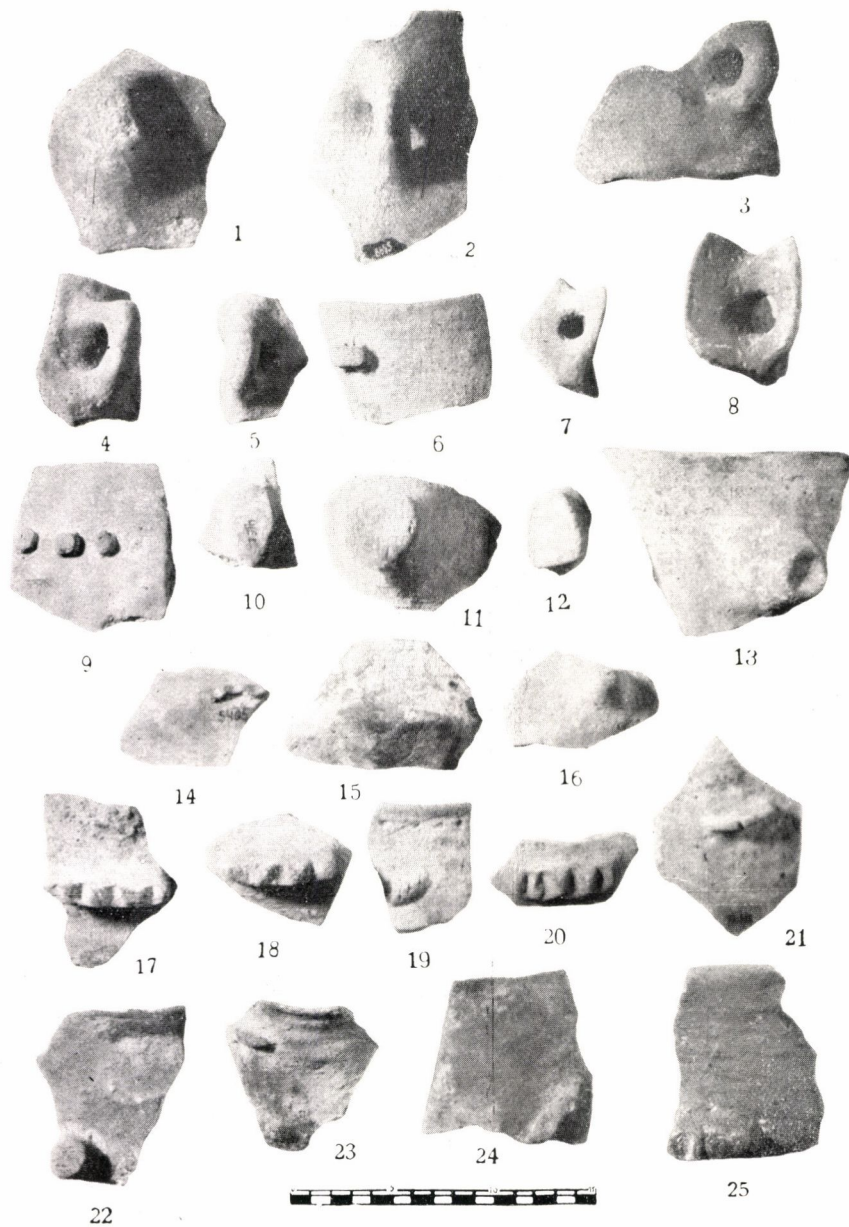
143. KÉP.

144. KÉP.

csatorna építése alkalmával a régi Kőrös egyik kanyarulatát átvágva, a ma zsilippel elzárt csatorna alatt, a telep em-

lékei — egykorú szemtanúk bemondása szerint — igen nagy mennyiségben kerültek elő.

145. KÉP.

Ezt a területet, már mint diákok, állandóan figyelemmel kísértük s a víz által évről-évre kimosott töredékeket, amelyek

közt igen sok díszített és füles darab is volt, gondosan összegyűjtöttük. Ez a gyűjtemény a békéscsabai múzeumba ke-

rült s a háború alatt elveszett. Így ez alkalommal csak az azóta gyűjtött anyagról szólhatok pár szót.

Az újabb gyűjtésre a négy évvel ezelőtt végzett gáterősítési munkálatok szolgáltatnak alkalmat. Ebből a gyűjtésből néhány darab tanítványaink révén került a gyűjteménybe, nagyobb részét azonban magunk gyűjtöttük, a munkálatok befejezése után.

Megfigyeléseink szerint a telep több mint fél kilométer hosszan nyúlik el a csatorna jobb partján. Ennek a területnek az a része, amely az árterületre esik, a hitelesítő ásások számára már elveszett, de egy része — véleményünk szerint — kívül esik az árterületen s ma is sértetlen. Ez a terület még ma is alkalmas volna a feltárára.

A legutóbbi alkalommal lehordott terület stratigráfiailag nem értékes. Rétegzettségé nincs s egyes részein népvándorláskori településsel van megzavarva. De ez a zavart rész sem ad kronológiai képet, mert a településből megmaradt gödrök

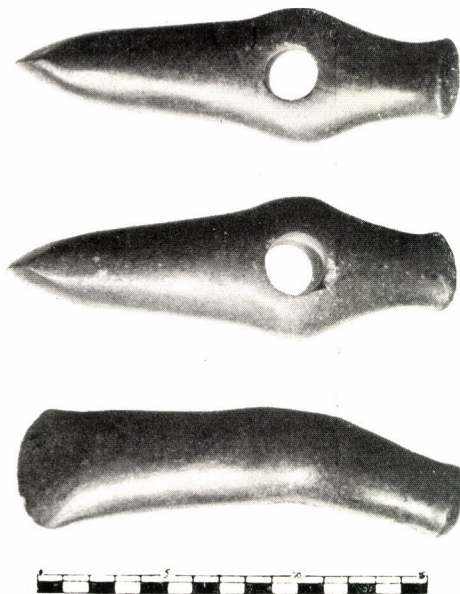
egymással összekeveredve fordulnak elő, sőt egyes gödrök anyaga is különbözőkorú cserepeket őrzött meg a legnagyobb összevisszaságban.

Egyrétegű telepnek kell tehát tekintenünk az eddig feltárt részt megfigyelésünk alapján, ahol hulladék-gödrök mellett a szabályosan kidolgozott nagyobb méretű, kétségtelenül lakás céljaira szolgáló gödrök is előfordulnak. Föld felé emelkedő lakások nyomai, még sártapaszkok formájában sem voltak megfigyelhetők az eddig feltárt területen.

A gödrökből sok jellegzetes töredék került ki, amelyeknek leírását az alábbiakban közöljük.

Az edények között, a töredékekből megállapíthatólag, igen sok a kisebb-nagyobb lapos tál, amelyeknek hol vízszintesen, hol függőlegesen álló füle (143. kép 1., 2.) sokszor kerek benyomásokkal van díszítve. Nem ritkák a kisebb méretű, lapos fenekű csészék sem (143. kép 5.), valamint a tölcéses formájú, kissé kihajló-peremű, fül nélküli (143. kép, 4.) s a gömbszerűen behajló peremű, bütyökfüles edényeké is (143. kép, 3.). Gyakoriak a szegletes formák (144. kép, 24., 26.) és a poháralakú, díszített formák (144. kép 21. 25.) is. E formákat egészítik ki a kettős csonkakúp alakú nagyobb edények töredékei (144. kép 4.) és a gömbös alsó részű, erősen összeszűkülő nyakú füles edényeké (145. kép 2., 4., 5., 8.) töredékei. Talpcsőves edények is előfordulnak a leletek közt (144. kép 8., 10.).

A tiszai-kultúrát jellemző díszítések közül megtaláljuk a kiemelkedő bütyköket (144. kép, 20., 21.) és a bemélyedő kerek pontokat (144. kép, 12.) egyaránt. Ez utóbbiak durvább, nagyobb méretű edényeken is (144. kép 5.) előfordulnak. Meg vannak az apró, szájperemhez közelálló, átfúrt bütykök is (144. kép, 18.). Különösebb figyelmet érdemelnek azok a kiemelkedéssel díszített darabok, amelyeken a szalagdíszes oldalak, lencsenagyságú kiemelkedések egész sorozatával vannak határolva (144. kép, 24.). A kiemelkedő vonalaknak bemélyesztett pontsorokkal való

146. KÉP.

díszítésével is találkozunk nagyobb edény-töredékeinken (144. kép 9.).

A vonaldíszek közt a háromszöges (144. kép, 26.), négyszöges (144. kép, 27.) motívumok éppen úgy előfordulnak, mint a meandroid vonalak (144. kép, 16.).

Elüt a szokásos díszítésektől az a darab, amelyen a cikk-cakkos vonalak valóságos hálót alkotnak s a töredék tanúsága szerint valószínűleg az egész edényt egyenletesen borították (144. kép, 25.).

Vannak szalag- és bütyökfülek. Ez utóbbiaknál a bütyökfülek minden fajtájával találkozunk. Ezek a kisebbméretű edényeken is előfordulnak ugyan (144. kép, 14.), de leginkább a nagyméretű edények durva töredékeit jellemzik (145. kép, 1., 6., 10—25.). Van köztük kerek és hosszúakás egy- és többszortású egyaránt.

Legsajátságosabb az a fültöredék, amelynek alsó része madárlábra hasonlít s ezideig az egyetlen kisplasztikai emlék erről a területről (144. kép, 13.).

A köeszközök közül két pattintott kovaszilánk (144. kép, 3., 7.) és két kisméretű, gyalualakú véső (144. kép, 2., 6.) érdemelnek említést, a mellett a finoman csiszolt, három nézetben is bemutatott fokoson kívül (146. kép), amely kétségtelenül rézkori formát utánoz s a telep több koron át tartott virágzásáról tanuskodik.

Nem kételkedünk benne, hogy úgy ennek, mint az előbb említett vésztől — már a topográfia szempontjából is fontos — telepnek rendszeres feltárása jelentős eredménnyel járna, s lényegesen bővítené a neolithikumról való tudásunkat.

(Szeged.) *Banner János.*

Újabb adatok a tököli eneolith (rézkori?) kultúrához.

Csetneký Jelenik Elek 1876-ban végzett gyűjtéseinek hitelesítése és kritikája.

Amíg a legutóbbi évek céltudatos és a legapróbb részletekre és körülményekre is kiterjeszkedő ősrégészeti kutatásai és ásatásai tudományos eredmények szem-

pontjából hatalmas léptekkel viszik előre a magyar ősrégészetet, addig a régebben begyűjtött, néha legszebb anyagunk — sajnos — pontos lelőhely és a leletkörülmények ismeretének hiányában többnyire alig, vagy csak igen erős kritikának alávetve válik használhatóvá. Ez áll a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött tököli eneolitikus kultúra emlékeire nézve is. Pedig az anyag jelentősége, amint azt Hillebrand Jenő dr. a pusztaitvánházi korárrézkori temető című munkájában is sejteni enged, sokkalta nagyobb, semhogy azt mellőznünk lehetne, avagy újabb tárgyalás és kritika tárgyává ne kellene tenünk.

Ezen közleményemben, melynek főcéljával Hillebrand Jenő dr. legutóbbi részvételemmel eszközölt hitelesítő ásatásainak ismertetését tűztem ki magam elé, célszerűnek látom, — amint azt már az ásatás előtt is megtettem — a kritika helyes mérlegére helyezni mindazon Csetneký-féle ásatásokra vonatkozó adatokat, melyeket az eddig megjelent publikációkból és Csetneký eredeti jegyzőkönyvéből ismerünk.

Felvethetjük tehát az első kérdést: hol feküdt a három őskori temető, melyet az 1876-i nagy csepelszigeti árvíz után, Tököl és Csépe között töltésszépítés alkalmával metszettek keresztül s amelyből szóbanforgó anyagunk is származik.

Csetneký, aki annakidején 5 napot töltött a helyszínen s egy szerencsére megmaradt jegyzetében a temetőkről vázlatot is készített, publikációjában¹ erre vonatkozólag a következőket írja: «Az éjszakeről első temető Tököl helységétől másfél kilométernyi távolban kezdődik. Kiterjedését nem lehet meghatározni, mert ottlétünkön még csak mintegy 150 méternyi területen dolgoztak... Később hallám Jankovics úrtól, hogy éjszakra csaknem egész a faluig terjedt...»

Mindezekből világosan kitűnik, hogy

¹ A csepelszigeti őskori temetők: Arch. Ért. XIII. 1879.

az első temető nem a falutól északra, mint azt Nagy Géza¹ és Bartucz Lajos² vélték, hanem attól délre 1,5 km-nyi távolságban kezdődött és Csetneky távollétében a délről észak felé haladó munkálatok folyamán egészen a faluig folytatódott. Ezt igazolja még az a körülmény is, hogy a második temető, mely Csetneky szerint³ az elsőől délre 1 km távolságban kezdődik és a töltés mentén 700 m-nyire nyúlik dél felé, az egykorú jegyzet 61-dik oldalán levő vázlaton a Szt. Anna-kápolna helyének megjelölésével fixponthoz van rögzítve. Pontos helye így szintén meghatározható; annál is inkább, mivel a töltés nyugati oldalán elhelyezkedő anyagárokok körvonalai ezen a szakaszon szinte sértetlen állapotban maradtak meg s így a jegyzetben feltüntetett egykori temető helyén készült árkokkal azonosíthatók. Kiindulópontnak a kápolnával szemközt fekvő (jegyzetben 32. sz.) árkot véve, a temető helyét észak felé a másodiktól (34.) a kilencedik (41.) árok közötti szakaszon kell keresnünk. Végeredményben tehát északi vége a III. sz. őrháztól délre 850 m-nyire, másik vége pedig ettől délre 700 m-nyire tehető.

A harmadik temetőre vonatkozó adatok nem okoznak nehézséget. Ezek szerint a töltés alsó végén, a csépi szőlők keleti szögletében feküdt, Ercsivel szemben.

Jóval nehezebb kérdésnek látszik annak eldöntése, hogy a zónásdíszítésű, harangalakú kerámia által képviselt tököli eneolitikus kultúra emlékei e három temető közül melyikből származnak.

Csetneky publikációjában erre vonatkozólag ugyanis mindössze két használható adatot ad. A temetkezés módjára vonatkozólag megemlíti, hogy «A halottakat kétféleképp temették el: elégették, a hamvakat és csontmaradványokat cserépedényekbe rakták vagy a tetemet

egyszerűen a puszta földbe ásták el». Az ugyancsak általa 1–6. képen közölt zónásdíszítésű edényekről szólva pedig azt írja, hogy azok «ülő helyzetben, kinyújtott lábakkal, mellre csüggesztett fővel, kinyújtott s a testhez zárt karokkal a puszta földbe helyezett csontvázak» mellől kerültek napfényre, ... melyek egyikének mellrészén, a szegycsont irányában (!) egy lapos, négysegletes, mind a négy szegletén átfúrt agyagpalalap volt.

Ezen az alapon elindulva és Csetneky jegyzetében az egyes temetőkről készült vázlatos rajzok alatt levő, a rajzokon is megszámozott sírokról szóló rövid megjegyzéseket végigolvasva, arra az eredményre jutunk, hogy míg a túlnyomórészt bronzkori urnásír mellett az első temetőben 14 sír közül egyetlen egy, a harmadik temető 22 sírja közül egy esetben sem fordult elő csontvázas temetkezés, addig a második temetőben 71 sír közül már jóval ritkább az égetéssel járó urnatemetkezés. A sírok nagyrésze itt csontvázas, avagy olyan, amelyekből vagy a vázak elpusztulása miatt, vagy pedig a munkások gondatlanságából kifolyólag Csetneky már csak a jegyzetben «vörös edénynek» nevezett mellékleteket menthette meg. Arra nézve, hogy az itt említett vörös edények alatt valóban a tököli eneolit kultúra harangserlegeit kell értenünk, nem igen lehetnek kételyeink. A tököli későbronzkori, díszítetlen, fekete vagy barnásszürke kerámiával szemben ugyanis kizárólag ezek vörös színűek. Másrészt a harangserlegekre jellemző, első tekintetre karcoltnak látszó, valójában pedig pecsételt díszítésről is csak a vörös edényekkel kapcsolatban tesz említést Csetneky. Legvégül döntő jelentőségűnek kell tartanunk az itt említett égetetlen temetkezést is, melyről a már fentebb említettek alapján tudjuk, hogy kizárólag a szóbanforgó kerámia és a négy szegletében átfúrt lapos kőkarvédőlemez (?) kíséretében fordult elő.

Mindezekből tehát világosan kitűnik, hogy a jegyzetben 30–40 cm mélynek

¹ Budapest és vidéke az őskorban : Budapest Régiségei, VIII. 1904.

² A tököli bronzkori sírmező embertani szempontból : Antropológiai Füzetek, III. évf. 1–3. sz.

³ Csetneky id. m.

mondott bronzkori urnasíroknál tetemesen nagyobb mélységben, átlag 1 m mélyen, «a sárga homokot áttörő fekete, hányott földben», magányos v. két-hármas csoportban előforduló eneolith sírok fő zöme a második temető északi felében, az eredeti 39., 40. és 41-es anyagárokban feküdt. Mindez természetesen nem zárja ki azt sem, hogy hasonló sírok a 10. számún kívül az első temetőben is ne fordulhattak volna elő. Feltételezhetjük ezt már csak azért is, mert Csetneky a karvédőlapokról szólva megemlíti, hogy «miként Jankovics úrtól hallá», — tehát távollétében a falu irányában folytatódó munkálatok alkalmával — «még több csontvázon is találtak hasonlókat»¹

Közbeszöve az égetetlen temetkezéssel kapcsolatban még egy körülményre kell kiterjeszkednem. Míg ugyanis Csetneky mindig csak kinyújtott lábbal való temetkezést említ, addig jegyzetében az első temető 10-ik sírját zsugorítottanak rajzolja, majd más helyen a második temető 70-ik sírját az előbbihez teljesen hasonlóknak mondja. Ebből Nagy Géza² arra a következtetésre jutott, hogy mivel a csontvázas sírok is kétfélek voltak, azért itt két különböző idő, két eltérő temetkezéssel állunk szemben. Ezzel szemben, megfontolva azt, hogy a 70-ik sír esetében Csetneky a mellékletekről mint «vörös edényekről» emlékezik meg, sokkal valószínűbbnek tartom, hogy mindkét temetkezésmód a tököli eneolith kultúra hordozóinál volt szokásos. Gyakoribb lehetett a nyújtott lábbal való temetkezés, ritkább a zsugorított. Csetnekynak szokatlan voltánál fogva pedig az előbbi ragadta meg a figyelmét.

Ezzel tulajdonképp ki is merítettem mindazt, amit magukról a temetőkről az irodalomból és Csetneky jegyzetéből meg tudhatunk. A temetők terjedelmére és a további kutatások eshetőségeire vonatkozólag magán a terepen végzett és az aláb-

biakban közölt geomorfológiai megfigyelések és a megejtett hitelesítő ásátás adják meg a feleletet.

A Csepelsziget és így annak nyugati, bennünket érdeklő oldala is, egy tagját képezi ama homokterületeknek, melyeket egy-egy szárazabb klímaperiódusban az e tájon uralkodó északnyugati szél a Duna árterének homokjából kifúvás révén hozott létre. Ennek megfelelően az egész területet szélbarázdák, gerincek és parti dűnék jellemzik. Maga a három őskori temető — amint az a terepen pontos helyhezrögzítésük alkalmával kitűnt — szintén három különálló, meglehetősen keskeny, északnyugat-délkelet irányú, ma már átlag 30 cm vastag humuszréteggel borított parti dűnén fekszik. Miután pedig gerincük alig valamivel emelkedik a maximális árvízszint fölé, feltehető, hogy az eneolithikus időkben a maihoz hasonló klíma mellett csupán gerincük, egy keskeny sáv volt mint ármentes terület temetkezésre alkalmas. Terjedelmük tehát semmi esetre sem lehetett oly nagy, amilyennek azt a töltésepítés alkalmával véletlenségből nyert maximális hossz tengelyük alapján Csetneky és Nagy Géza hitték.

Ásátásunk szűkebb értelemben vett színteréül a Csetneky-féle második temető északi részét, az egykori 40. és 41-es anyagárok közvetlen környezetét választottuk. Itt négy nap alatt, október hó 13-ától 17-éig az egykori dűne gerincén elhelyezkedő, átlag 100 m hosszú és 17 m széles anyagárok mindkét oldalán, partjuktól kb. 2 m-nyire, összesen 370 m kutató árkot vontunk. Negyven cm széles és 170 cm mély árkainkat mindvégig egy átlag 30 cm vastag humuszréteg alatt elhelyezkedő érintetlen, a nagyobb mélységekben mindinkább sárga színbe átmenő homoktalajban ástuk. Leletre azonban, kivéve egy-két igen sekély mélységben talált kopottszerű urnatöredéket, sehol sem akadtunk.

A hitelesítő ásátás ilymódon új anyag szempontjából meddő volt. Mégis éppen meddőségénél fogva igazolni látszik ama

¹ Csetneky: id. m.

² Nagy G. id. m.

felfogást, mely szerint a tököli temetők sohasem lehettek nagy terjedelműek s inkább csak a dűnék gerincére, egy aránylag keskeny sávra szorítkoztak.

Csalogovits József.

A bányabükki rézlelet.

(Torda-Aranyos m.)

Az 1927. év nyarán közölte velem dr. Lenghiel S. kolozsvári orvos úr, hogy Szaniszló itteni rézöntőmesternél egy bronzbaltát látott, melyet állítólag Mikesen (T.-Ar. m.) találtak július hó elején több darabbal együtt.

Hosszas utánjárás után sikerült megtudnom, hogy a lelőhely a tordai országút baloldalán folydogáló Turi-patak völgyében, Bányabükktől 2 km távolságban fekszik Pusztá-Szt.-Márton határszélén. Az állami út 167-ik km-vel szemben van az a kis vízimalom, melynek háta mögött 47 l. távol, a hegyoldal aljában napvilágra került a lelet. A molnár a patak medre feletti 2 méternyi magas terraszon kőveket ásott ki a földből, amelyek egy őskori falazatnak voltak tartozékai. A lapos neogén homokkő patakkövekből minden vakolat nélkül három 40—50 cm vastag falat láttam a földben, amelyek 3.5×4 m területű helyet határoltak. A negyedik falat a patak őskori árvizei elsodorták. A déli fal tövében $\frac{1}{2}$ m mélyen homokos televényben bukkant a molnár a rézbaltákra. Az egész lelet csak baltákból állott s mert mind épek voltak, nyilvánvaló, hogy egy őskori rézművesnek képezte áruját, amit ismeretlen okból ide, a fal-melletti gödörbe elrejtett, de soha azt többé onnan ki nem emelte. A lelet a pusztá földbe volt berakva s edénycserepek sem a földben, sem a közeli környéken nem jönnek elő, úgyhogy itten őstelepek nyoma sincsen.

A lelethely szempontjából nem hagyhatom figyelmen kívül azon körülményt, hogy a lelőhely alatt a Nagy-Rét nevű régi halastó terül el, melynek hatalmas

harántferde dugása az említett malom előtt ma is épségben látható. A nélkül, hogy e halastó keletkezése, kora és a lelet között valamelyes összefüggést állapítanék meg, már a nevezetes lelőhely holfekvéseinek maradandó megjelölése érdekében is érdemes e halastó nyomát felemlíteni.

A rézlelet jellemző tulajdonságai:

A tárgyi változat hiánya t. i. csupán vaskos, súlyos baltaforma alak, mely a kőrszelvényes élő kőszekercét utánozza.

147. KÉP. A BÁNYABÜKKI RÉZLELET
NYOLC DARABJA.

A balták dísztelen egyszerűsége, mely a kőeszközök díszíthetatlenségén alapuló hagyományos kényszerűség folyománya. A nyéltok kétoldali kiszögellése, mely a lágy rezet könnyen érhető törés ellensúlyozására szolgál.

A tárgyak kifogástalan épsége, ami kétségtelenül egy baltakészítő rézművesnek eladásra szánt kész árucikkét képezte.

Patinájuk a bronzoktól eltérően érdes és világoszöld, míg amazoké szép síma és fényesen sötétzöld.

A balták méreteinek kimutatása :

Sorsz.	A balták tulajdonosa	Hossza	Élhossz	Súlya	Formajellege
1.	Orosz Endre	14	7·5	1150 gr	Nagy balta
2.	Orosz Endre	13	7·2	815 «	Lapos balta
3.	Magánkézben	13	6	975 «	Fejsze idom
4.	«	14	6·5	932 «	Kis balta
5.	«	13·5	7	865 «	Hajlott testű
6.	«	14·5	7·5	1125 «	Nagy balta
7.	«	14	7·3	955 «	
8.	«	14	7	1000 «	Falka homorú
9.	«	14·7	7	985 «	
10.	«	13·4	7	890 «	
11.	«	14	7·5	1025 «	Nagy balta
12.	Szaniszló rézműv.....	14	7	1 kgr	Nagy balta
13.	Erdélyi Múzeum	—	—	—	15 drb
14.	«	—	—	—	Még 2 drb

Nemkevesbbé jellemző rajtuk a nyéllyük kicsiny átmérete, melyekbe tehát még mindig a kőbaltáknál divatos mód szerint vékony, hengeres pálcát illesztettek be, mellyel hajlékonyságánál fogva a sóvágók csákányához hasonlóan roppant ütést lehetett leadni. Éppen ezért e balták nem szerszámok, hanem fegyverek, bennük a súly a lényeg, mellyel embert és állatot leütni a legpraktikusabb harci eljárás lehetett.

Nem öntés útján készültek, mert megannyi variáció van rajtuk.

† Minthogy ezen rézbaltalakot sem Pulszky «Rézkor»-ában nem találjuk,¹ sem Hampel tanulmányában nem szerepel,² valamint Posta «Rézkor» c. cikkének I. T. 5. képe is csak némileg hasonlít ezekhez³ s eddig csak Téglás István találta a turi hasadékbán, teljesen elfogadom Téglás azon állítását, hogy «Erdélyben az ilyen alakú rézbalta nagyon ritka»,⁴ mert négy évtizedes ősrégészeti kutatásaim során

gyűjtött számos rézeszköz között bizony ezt a formát egyszer sem találtam.

Összesen 29 drb vörösrézbalta, melyeknek különböző kezekbe történt szétvándorlásáról tudomást bírtam szerezni.⁵ Már most ha ezen 29 balta összes súlyát akarjuk megállapítani, úgy vegyük alapul az első 10 drb-nak 9692 gr súlyát s 3-szor véve = 29,076 gr, vagyis az egy híján 30 darabra rúgó rézlelet súlya 29 kgr-ot tesz ki. A legnagyobb ritkaság ilyen nagytömegű vörösrézlelet előfordulása s Erdélyben tudtommal az egyedüli, mely emberemlékezet óta a tudományos irodalomban fel van jegyezve.

Orosz Endre.

Az érmihályfalvi germán sír.

Stanc Sándor kertjében földásás alkalmával került felszínre még 1926. június havában 1·5 m mélységben. Megmentését *dr. Andrassy Ernő* orvosnak köszönhetjük. A munkások kincset sejtve, alaposan összetörték. (148. kép.) Leletkörülményeiről csak annyit tudunk, hogy csontváza fejjel Ny-nak, hanyatt feküdt

¹ A Rézkor Magyarországon. Bpest, 1883.

² Újabb tanulmányok a rézkorról. Értek. a Tört. tudom. köréből. Magy. Tud. Akad. XVI. köt. 1895. 6. sz.

³ Pallas Nagy Lexicon. 14. kötet. 542. l. I. tábla, 5-ik ábra. (Bpest, 1897.)

⁴ Réz- és bronzbalták Torda vidékéről. Arch. Értesítő. 1914. foly., 57. l. (5-ik ábra.)

⁵ Dr. Roska Márton Erd. Muz. custos úrnak szíves értesítése szerint az Erd. Muz. régisegtárában 19 drb rézbalta van a leletből.

sírában, tehát arccal K-re nézett és hogy az aranyérem, melyről alább lesz szó, a szájában volt.

A megmentett sírmellékletek: 1. kétélű (1. sz.) vaskard. Hegye és markolatnyúlványának jó része hiányzik. Jelenlegi hossza 78 cm, amiből 1 cm esik a markolatnyúlvány tövére. A letört hegyre kb. 3 cm-t számíthatunk s így a kardpenge 80 cm hosszú lehetett. Hüvelye fából volt, ennek korhadt rostjait megőrizte a kardpengét borító rozsa. 2. Nagyobb kiadású, egyélű vaskés (*scramax* 2. sz.). Hegye és nyelnyújtványa hiányzik. Mostani hossza 52 cm. Fatokja volt, akárcsak a kardnak. Ennek rostjaiból is maradt meg helyenkint a penge felületén. 3. Kardhüvelyvég (3. sz.). Anyaga ezüst, hossza 7 cm. szélessége 36 mm, belvilága 28 mm. Három részből áll: az ívesen meghajló hosszanti pántból, melybe a kard hüvelyének vége illett, egy középső díszítő és rögzítő tagból, mely lent kettős gombban folytatódik, felfelé pedig középpüthet bordázott rhombikus lemezben feküdt a hüvelyre. A rhombus tövével két mélyített karikatag szervesen olvad össze vele, ezekben valamikor gránát ült, helyük beroszdázott. Hasonló karika ül a rhombus felső végén, melyen egy szegecs halad a tulsó oldalra, hogy a hüvely két lapját jobban összefogja. Mindkét karikán át kis szegecs volt ütve, hogy a hüvely biztosabban álljon. Belőlük csak egy van meg. A karika közepén szintén gránátdísz volt, mely valószínűleg a kibontás rendjén vesztetett el. Ez a középső, rögzítő tag a túloldalon keresztalakban nyúlik fel, melynek rövidebb szára lennt van. 4. Ezüst lemez (6. sz.), amely a kardhüvely felső részét borította. 1 mm vastagságú öntött. Felületét egymásfölé bordaszerűleg rakott egyenesek ékítik, melyek kétoldalt lépcsőzetesen ereszkednek alá. A rajzon körösnek látszó díszek sekély, csészés mélyülések, melyek mindegyikében ott ül a gránátlap, kivéve az alsó balsó sarkon levőt, melyből a kiszedés rendjén kieshetett. 5. Markolatgomb, borostyánkőből (7. sz.), melyet a tudatlan

kíváncsiság összetört. A közepén áthaladó lyuk 4 mm átmérőjű. 6. Nagyobb ezüstcsatt (8. sz.), melynek nyelve tövén gránátdísz ül. Nyelvének vége kétoldalt benyomott. Egy helyütt leütötték róla a patinát s itt aranyozottnak látszik. A csatt ovális testéről is leütögették a patinát egy pár helyen, de itt nincs nyoma az aranyozásnak. Úgy látszik, hogy ezzel az aranyozással csak a nyelvet emelték ki. 7. U. o. típusú, kisebb csatt ezüsből (4. sz.). Ezt nem vonták be arannyal. 8. *II. Theodosius* (Kr. u. 408–450.) aranyérmének egykorú, barbárizáló utánzata (előlapját v. ö. *Sabatier* I. k. 115. l. 5. sz.). Súlya 4,590 gr.

A sír kibontása rendjén még egy vas-sisakot törtek össze a munkások, melyből csak egy pár töredéket sikerült összeszednem. Rekonstruálása e pár darab alapján lehetetlen. A legfontosabb tudnivaló, amit még meg tudunk állapítani, hogy helyenkint laposfejű ezüstszegekkel volt kiverve.

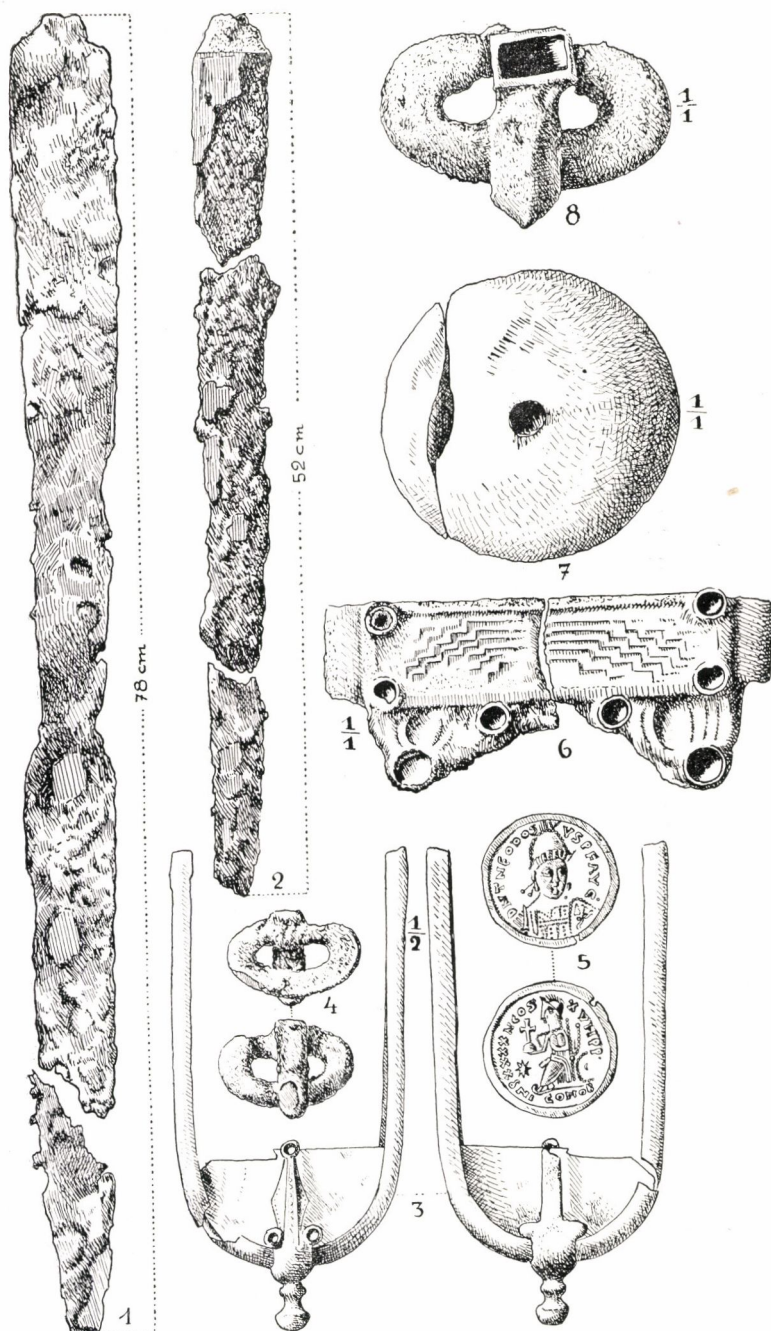
A terület veteményes kert volt, csak egy kis szalagon kísérelhettem meg annak megállapítását, hogy vajjon a most említett sír közelében van-e még egyéb is. Még három bolygatott sír nyomaira akadtam u. abban a mélységben, amiknek tartalmát régebben szedhették ki, amikor házépítéshez agyagot ástak ezen a helyen. Így is leszögezhetjük, hogy itt temető van, melynek feltárása a jövő feladata.

Sírunk több szempontból érdemi megfigyelmünket.

A történeti Magyarország területéről kevés a Kr. u. V. sz.-ból származó emlék s ez sem származik mindig rendszeres ásatásokból, másfelől pedig az eddig felszínre került s az irodalomból is ismert leletek nem olyan változatosak, mint amiket az érmihályfalvi sír szolgáltatott.

A római spathából fejlett kétélű vaskard édes testvéreit ismerjük két példányban a bezenyei (Mosonm.) temetőből,¹ de ezek hossza az 1 m körül jár. Az ér-

¹ *Hampel*: *Alterthümer* I. k. 188. l. és 62. tábla 9., 10. sz.

148. KÉP.

mihályfalvi sokkal rövidebb s a Németország területén napvilágot látott kardoknál is kurtább.

Az ezüst zárótag Erdély területéről teljesen hiányzik, Magyarországból is csak egyet ismerünk, a komáromit,¹ de ez szórványos lelet. Több példánnyal van képviselve Németországban. Így Floheimon (Rheinhessen),² Gültlingenen (Ober-Amt Nagold mellett, Württemberg),³ Pfullingenen (Ober-Amt Reutlingen mellett),⁴ Ooson (Baden)⁵ és Kostheimon Mainz közelében.⁶

Valamennyi ugyanazt a típust képviseli, csak a részletekben találunk jelentéktelen eltéréseket. Közöttük nem áll éppen utolsó helyen az érmihályfalvi. Sőt a többi mellékletek tekintetében is erős az együvé tartozás. Így az aranyozást megtaláljuk a pfullingeni és oosi kardok tokját borító ezüstlemezen, az oosi, flonheimi és gültlingeni kardok tokjának zárótagja is aranyozott. Gültlingenen is két ezüstcsatt került felszínre, melyek közül csak az egyikén látszik az aranyozás nyoma. Ugyanott a férfisírban szokatlan borostyánkőgyöngy is előfordult. Érmihályfalván, mint a kard markolatgombja szerepelt.

A komáromi hüvelyzárótagon zománc-, niello- és granatdíz nyomait lehet megállapítani.

Fel kellett hívnunk olvasóink figyelmét ezekre a szembeszökő egyezésekre, hogy azok világánál nemcsak az azonos természetű leletekről alkossunk magunknak helyes fogalmat, hanem az azonos eredetről és kultúrhordozókról is.

A német irodalom következetesen almann emlékeknek írja le őket, mi általánosabb megjelöléssel germán sírról beszélünk, mint amely nép a Pontus vidékéről magával hozta ezt a művelődési faciest,

nyomait ott hagyta mindenütt, amerre sorsa, jövő elhivatása vitte.

Sírunk korát az emlékeken s azok stílbeli sajátosságain kívül közelebbről is meghatározza II. Theodosius császár aranyérme. A Kr. u. V. sz. első felében vagyunk, amikor a hunok előretörése egyre közelebb éri az Ér vidékét is. *Dr. Roska Márton.*

A keletnémetországi és lengyelországi korai germán kultúra kutatásának mai állása.

Tackenberg K. az «Archaeologiai Értesítő»-ben nemrég megjelent érdekes cikkében ismertette néhány laténekorbéli és római korai császárkori germán leletet a Nemzeti Múzeum anyagából.⁷ Ezek közt szerepel egy Magyarországon előkerült agyagedény, amely erős rokonságot árul el néhány Keletnémetországban és Lengyelországban előkerült korai germán lelettel. Edényünk tanúsága szerint Magyarország is hozzátartozik ezen kultúra hatásköréhez, amint Tackenberg említett cikke is röviden érinti ezt a kérdést. A szóbanforgó leletcsoport a magyarországi őskori kutatás számára más szempontból is jelentős. Újabb kutatások ugyanis kimutatták ezen kultúra összefüggését azon bastarnák germán néptörzsszel, amely a Duna alsó szakaszának legrégibb történetében játszik fontos szerepet. Így talán

⁷ K. Tackenberg: Einige frühgermanische Funde in Ungarn. Arch. Ért. 1928. p. 63—7 és 311—13. Az ott 17. képen közölt korai germán edénnyel kapcsolatban megjegyezzük, hogy egy hasonlóképpen korai császárkori edény van a soproni múzeumban. Szürkésfekete, karcsú, situla alakú edény, fogaskerek-technikával készült, körbefutó mäandermintával a vállán. A Tackenberg által publikált edényről I. Eisner talán helyesen tételezi fel, hogy Csehszlovákiából származik, ahonnan több hasonló, díszítésében kissé eltérő darab ismeretes. (I. Eisner: Prehistorický výzkum na Slovensku a v Podkarpatské Rusi. 1928. [Sborník muzeálnej slovenskej spoločnosti Turčiansky Sv. Martin-Turócz Szt. Márton, 1929.]) Egy korai császárkori germán edénytöredék pontozással készült horogkereszttel a mai határ közelében, a Zseliz melletti Törén is előkerült. (A zselizi Hinteregger-gyűjtésben van.)

¹ U. o. 187. és 188. l.

² Die Alterthümer unserer heidnischen Vorzeit IV. k. 66. tábla 1. sz.

³ U. o. IV. k. 66. tábla 2. sz.

⁴ U. o. IV. k. 18. tábla 1—3. sz.

⁵ U. o. IV. k. 18. tábla 4—6. sz.

⁶ U. o. II. k. XI. füzet 5. tábla 4. sz.

nem lesz érdektelen e helyen beszámolni a kérdéses emlékcsoportra vonatkozó újabb vizsgálatok eredményeiről, annál is inkább, mert Petersen, Tackenberg és La Baume értékes munkássága által az utóbbi évek öröndetes eredményeket mutathatnak fel. Mielőtt rátérnénk erre, figyelembe akarunk venni néhány, román nyelvű munkában kifejtett nézetet, amely valószínűleg olvasóink legtöbbje előtt ezen nyelvi nehézség miatt ismeretlen. V. Párvan kutatásaira gondolunk, aki «Getica»¹ c. alatt megjelent tartalmas munkájában többek közt a korai germán arcábrázolási urnák keletkezésének kérdésével foglalkozik, igen helyesen germánként tekintve őket, szemben többek, főleg Kostrzewski fejtegetéseivel.² Párvan szerint ezen korai germán arcos urnák a magyarországi géta és az ezekkel érintkező településeknek köszönik eredetüket. Ezt a feltevést azonban nem tudja kielégítően igazolni, annál kevésbbé, mert ezen korai germán arcos urnák a germán agyagadényekből minden idegen befolyás nélkül származtathatók.³ Párvan is bevallja, hogy a kérdéses — az eredetet magyarázó — területről nem ismer eddig megfelelő párhuzamos leletet. Mindamellet — úgy véli, hogy a géta kultúra — kapcsolatban a régi idolplasztika neolit-tradícióival, még ily késő időben is létrehozott arcformájú edényeket és hogy a géta-dák kultúrájának általa feltételezett Keletnémetországgal és Nyugat lengyelországgal való fontos kapcsolata történelmi és archaeologiai szempontból egyaránt elegendő ahhoz, hogy

ezen típusnak délkeleti eredetét valószínűvé tegye. Azonban Párvanak a Visztula és Odera közti terület települési viszonyaira vonatkozó fejtegetései némi helyesbítésre szorulnak. Párvan ugyanis azt hiszi, hogy ezen géta bevándorlók a Krisztus előtti vaskorban eljutottak a Visztula torkolatáig vagy legalább is az Odera és Visztula középső szakaszai közt levő területig.⁴ A brandenburgi Vetttersfelde szkita lelete alapján tévesen feltételez egy szkita-géta hullámot, míg valójában erre a területre nézve — a szkítabetöréssel ellentétben — gétabevándorlás szóba se jön. Archaeologiai szempontból Párvan a gétáknak ilyen északi időleges lakhelyét feltételezve futólagosan rámutat az ú. n. «lausitzi» kultúrkör leleteinek magyarországi és romániai leletekkel való bizonyos összefüggésére és hivatkozik E. Blume «Thrakische Keramik in der Provinz Posen» c. munkára. Figyelmen kívül hagyta először is azt, hogy a lausitzi kultúra trák eredetét újabb kutatások megdöntötték,⁵ továbbá azt is, hogy ezen elmélet eredetileg az egész lausitzi kultúrára vonatkozik és nemcsak egy koravaskorszakbeli keleti csoportjára, amint ezt Párvanak tétele alátámasztása végett feltételezni kellene. Párvan főleg történelmi és nyelvtudományi érvekkel támasztja alá megfigyeléseit,⁶ melyeket így vezet be: «Ich

¹ Párvan: *Getica, o protohistorie a Daciei* (Bukarest, 1926.), p. 366. és köv.

² I. Kostrzewski, O, *wzajemnych stosunkach kultury «łużyckiej» i kultury grobów skrzyńkowych* (Über die Wechselbeziehungen zwischen der «Lausitzer» und der Steinkistengräberkultur) *Slavia occidentalis*. Bd. 3—4. Posen 1923—1925. p. 241—281.

³ L. E. Petersen: *Die frühgermanische Kultur in Ostdeutschland und Polen. Vorgesch. Forsch.* Bd. 2. 2. Berlin 1929. és B. v. Richthofen: *Oberschlesische Urgeschichtsforschung und nordische Altertumskunde. Aus Oberschlesiens Urzeit*, Heft 1, Oppeln 1929.

⁴ Párvan idevonatkozó nézetét nem fogadhatjuk el. Itt is, mint máskor is a szalagdíszítéses dunamelléki kerámia és a vaskorbéli dák kerámia közt fennálló tisztára külsőséges, véletlen megegyezéseket tévesen tart továbbélő tradíciónak. A kerámiai arcábrázolásokkal kapcsolatban (idolplasztika) Párvan a következő lelőhelyeket említi meg: Vinča (Déchelette: Manuel II. 3. 1504.) Szentes (Arch. Ért. 1906. p. 377.), Gombos és Sultana (Arch. Ért. 1908. p. 284. és Andriesescu in *Dacia* I. 1924. p. 51. és köv.)

⁵ Mannus Bd. 4. 1912. p. 75. és köv.

⁶ L. a «lausitzi kultúra» néptörzsére vonatkozó kutatásokat. La Baume id. m. p. 27—29., Menghin (Korrespondenzblatt des Gesamtvereines der deutschen Geschichts- und Altertumsvereine. Bd. 1926. p. 18—29.) Richthofen (Die ältere Bronzezeit in Schlesien, Berlin. 1926. p. 127 és «Gehörte Ostdeutschland zur Urheimat der Polen», Danzig. 1929.

habe es also für notwendig erachtet, einen besonderen Abschnitt der Analyse des Ptolemäus zu widmen, gerade um auch geschichtlich die Grenzen der uralten dakogetischen Ausbreitung in Mittel-, Nord- und Südosteuropa zu präzisieren, für deren tatsächliches Vorhandensein die prae- und protohistorische Archaeologie auf nur stilistischen Grundlagen schwer unbedingt bestimmte Beweisgründe würde darbieten können».

Pârvannak Ptolemeusra vonatkozó fejtegetései jórészt Schütte dán kutató munkáján alapulnak.¹ Pârvan néhány — szerinte minden bizonnyal géta, illetőleg trák — Ptolemeusnál szereplő helynevet a Visztula és Odera közt tud csak elhelyezni, annak bizonyosságul, hogy ezen helynevek a korai vaskorszakban a Duna vidékéről idevándorolt géta törzs letelepülését jelzik. Így szerinte pl. Setidava a Warthe, Sussudava az Odera mellékén terült el; döntő bizonyosságul használja fel e nevek «ava» végződését, amelyet ő kizárólag trák, illetőleg gétának tart.² Ezen archaeologiai nem bizonyítható fejtegetések történelmileg sem helytállóak, sőt nyelvtudományi szempontból sem ellenőrv nélküliek,³ habár ezek taglalása itt túlságosan messze vezetne. A mondottak alapján tehát látjuk, hogy azok a főérvek, melyeknek segítségével Pârvan a Visztula és Odera közti területnek géta bevándorlás okozta délkeleti befolyásával akarja bizonyítani, az arcosurnák keletkezését, nem helytállóak. Teljesen igaz van Pârvannak, amikor ezen keletnémetországi és lengyel urnáknak italo-etruszk urnákkal való összefüggését tagadja, bár e nézetet Montelius nyomán újabban Schuchhardt is fenntartotta.⁴ Ez ellen H. Schetelig is állást foglalt következő képpen.⁵ («Die Einrei-

hung der ostdeutschen Gesichtsurnen in die gleichzeitigen Bestattungssitten.»⁶)

Schetelig fejtegetését, amely az említett korai germán urnacsoportnak itáliai befolyását tagadja, a maga egészében magunkévá tesszük. Schuchhardt kivételével az újabb kutatók is csatlakoztak ehhez a nézethez. Újabb publikációk még pontosabb tisztázását teszik lehetővé e kérdésnek. E sorok szerzője Petersentől függetlenül is hangsúlyozta, hogy az urnák típusa a germán kerámika körében otthonos és az északgermán kultúrkörben oly arcképződések, mint aminőket keletgermán példákban találunk, már a bronzkorban Montelius szerinti 5. szakaszában (= Reinecke, Hallstatt B) előfordulnak anélkül, hogy idegen befolyásra kellene gondolnunk.⁷ Különböző is Petersen szerint a szemgödörös edények — mint aminők Tillitz- (Kr. Löben)-ben, Nyugat-oroszország keleti részén, előkerültek, képezik a keletgermán arcurnák előtípusát. Ezeket a tillitzi típussal rokon edényeket Petersen a bronzkor 5. szakaszába helyezi;⁸ nézetét alátámasztja ugyanezen jellegzetességeknek korai előfordulása az északgermán területben.⁹ Ezzel szemben W. Schulz hallei professzor újabban felvetette azt a kérdést, hogy vajon ezek a tillitzi edények nem későbbiek-e és az arcurnák hatása alatt keletkeztek?¹⁰ Az említett északi összehasonlító anyag alapján elfogadhatónak tartjuk Petersen beállítását, bár szemgödörökkel ellátott edények, mint a tulajdonképeni arcurnák elfajult haj-

vábbi adatok pl. Hoernes-Menghin, Urgeschichte der bildenden Kunst, Wien 1925. p. 533. alatt.

⁶ H. Schetelig, Jernalderen i Central- Vest- og Nordeuropa (Die Eisenzeit in Mittel-, West- und Nordeuropa) K. Friis Johansen, De forhistoriske tider i Europa, Bd. 2. Kopenhagen 1927. p. 297—298.

⁷ Ezalatt nemcsak Nyugatporoszország, hanem az egész keletnémet-lengyel koragermán arcurnacsoport értendő.

⁸ Petersen id. m. p. 17. és 36—38. és Richthofen id. m. p. 42. és köv.

⁹ L. i. m.

¹⁰ L. id. m. és Richthofen id. m. p. 6. T. 4. Abb. 3.

¹ Pârvan: Getica p. 220—221.

² Gudmund Schütte: Ptolemý's maps of Northern Europe. Kopenhagen. 1927.

³ L. Pârvan id. m. 368—69 és 730.

⁴ Ezt az adatot Vasmer berlini professzor úrnak köszönöm.

⁵ C. Schuchhardt, Alteuropa. 2. kiad. p. 259. To-

tásai, később is előfordulnak.¹ Ezzel kapcsolatos Schulz más irányú magyarázata az arcurnák keletkezésére vonatkozólag. Nézetét először 1923-ban megjelent rövid, de jelentős tanulmányában fejtette ki («Die Einreihung der ostdeutschen Gesichturnen in die gleichzeitigen Bestattungssitten»)² és Petersen, valamint La Baume-al szemben is főntartotta. Schulz³ legutóbb a következőket mondta: «Anscheinend hat mein Versuch, die Beisetzung des Leichenbrandes in einer Urne, die den Körper des Menschen nachbildet, als Einwirkung der Körperbeerdigung zu erklären, die damals in Mitteleuropa sich ausbreitete und zur Insel Gotland drang, keinen Anklang gefunden. Und doch möchte ich an dieser Erklärung festhalten, da sie für die Gesichturnen, wenn sie den Toten selbst darstellten,⁴ wie La Baume und ich übereinstimmend meinen,⁵ doch die nächstliegende sein durfte und sie einfügt in zeitliche Strömungen damaliger Zeit.»⁶

A tillitzi urnáktól eltekintve is La Baume és Petersen nézetéhez csatlakozunk, már csak azért is, mert Norvégiában és Dániában arcábrázolások edényeken már egy oly korban is előfordulnak (a bronzkor 5-ik fokán), amely megelőzi a Schulz által feltételezett a keleti alpesi vidéki Hallstattkultura temetési szokásának észak felé való terjedését. Már ezért sem helytálló, hogy Keletnémetország és Lengyelország korai germán kultúrájához tartozó edényeken előforduló arcábrázolásokat,

amelyek északgermán leletekkel rokonságot árulnak el, Schulz felfogása szerint magyarázzuk. La Baume és Petersen fejtegetései még több helytálló ellenérvet sorakoztatnak fel.

La Baume már többször említett munkája, amely «Bildliche Darstellungen auf ostgermanischen Tongefäßen der frühen Eisenzeit» címen a Herbert Kühn által szerkesztett «Jahrbuch für prähistorische Kunst» (Ipek) 1928. kötetében jelent meg, igen fontos adatokat tartalmaz az arcurnák kultúr- és művészettörténeti megítéléséhez. E dolgozat egy részét képezi a szerző beható és eredményes, e tárgyra vonatkozó kutatásainak, melyek teljes publikációja még nem történt meg. A legfontosabb eredmények velős összefoglalását adja W. Schulz említett ismertetése.⁷

Ezek után elhagyjuk az arcurnákra vonatkozó részletkutatások területét és átterünk Keletnémetország és Lengyelország korai germán kultúrájának két további fontos kérdésére, még pedig: a pontosabb korbeosztás és a kultúrát hordozó népfaj meghatározásának kérdésére. E fontos kultúrkör körmeghatározásához Tackenbergnek,⁸ főleg Sziléziára vonatkozó kutatásai szolgáltattak jelentős új megfigyeléseket. Ide tartoznak Ekholm La Baume és Seger Ebert: «Reallexikon der Vorgeschichte»-jében levő megfelelő címszavai («Nordischer Kreis», «Gesichtsurnenkultur»), valamint Antoniewicz fontos összefoglalása Lengyelországra vonatkozólag. (Archeologija Polski. Warschau 1928.) Mult évben jelent meg Ebert prof. kiadásában a «Vorgeschichtliche Forschungen» II. kötetének 2. füzetében

¹ L. Petersen és La Baume munkájának gondolatserkentő ismertetését W. Schulz tollából. (Mannus Bd. 1930. p. 148—151.)

² Petersen id. m. p. 37. Ha Petersennek a tillitzi edényekre vonatkozólag igaza van, akkor itt a fejlődési sor kezdő- és végpontja egybeesnek. Ez különben őskori kérdéseknél máskor is előfordul és megnehezíti azok helyes megítélését.

³ Mannus 3. Ergänzungsband p. 43.—7.

⁴ Mannus Bd. 1930. p. 150.

⁵ Az arcurnáknak istenábrázolásként való magyarázatát magunk is túlhaladottnak tartjuk, főleg La Baume dolgozata alapján. (Ipek Bd. 1928. p. 25—40.)

⁶ La Baume id. m.

⁷ Mannus Bd. 1930. p. 149—151.

⁸ Tackenberg: Neue schlesische Funde der frühgermanischen Zeit, Sonderdruck aus der Festschrift zur Hundertjahrfeier der Sängerschaft Leopoldina. Breslau 1924. és «Die frühgermanische Kultur in Schlesien», Altschlesien, Bd. I, 1926. p. 121. és köv. Ezeket kiegészíti Petersen: Neue Ergebnisse über die frühgermanische Kultur in Schlesien, Altschlesien, Bd. 2 1929. p. 196. és köv.

E. Petersen alapvető munkája Keletnémetország és Lengyelország korai germán kultúrájára vonatkozólag. Az előbbieken történt ismételt hivatkozás után ezúttal rövid ismertetését kívánjuk adni e kitűnő munkának, amely különösen e kultúra korbeli tagozása szempontjából alapvető. Petersen munkáját már többször méltatták,¹ de úgy hiszem, szolgálatot teszek vele az Archaeologiai Értesítő olvasóinak, ha e helyen is kitérek rá. P. munkája «Zur Chronologie» és «Gräberkunde» c. fejezetekkel kezdődik. Majd behatóan tárgyalja a korai germán sírleletek különböző csoportjait, a depotleleteket és a kevésbé feltárt településmaradványokat. Különösen eredményes volt a beható typologiai vizsgálat. A munkát az eredmények összefoglalása zárja be. A felhasznált leletanyag beható ismeretére valának a függelékben adott, a tárgyalt emlékek leletkörülményeire vonatkozó jegyzetek, melyek maradandó forrásértékkel bírnak.

Petersen legfontosabb feladatának tartotta a tárgyalt emlékek időbeli csoportosítását. Az egyes típusok beható és részletes vizsgálata után sikerül a korai germán kultúra négy fokozatát megállapítani. A legidősebb a grossendorfi csoport (elnevezését egy odatartozó csoportnak köszöni, amely még a bronzkor Montelius szerinti 5. szakaszába tartozik). Ezáltal sikerül biztos alapot teremteni a korai germán kultúra sokat vitatott eredete számára. Teljes mértékben osztjuk Petersen felfogását. A «lausitzi kultúrkörrel» való egynémely rokonság ellenére a grossendorfi csoportot tőle független, nem lausitzi, germán jelenségnek kell fölfognunk. Világosan bizonyítja ezt a leletek rokonsága más egykorú, minden bizonnyal germán,

északnémet és skandináv csoporttal. Így nem osztjuk Antoniewicznek tárgyilagos, elismerő fejtegetéseiben felhozott erre vonatkozó kételyeit. A grossendorfi temető (Wielka Wies pow pucki) összes leleteinek még hiányzó publikációja bizonyára újabb bizonyító anyagot szolgáltatna, amint ezt Petersen adatain kívül a danzigi múzeum anyaga is bizonyítja. Petersen fejtegetéseihez még hozzátesszük, hogy a grossendorfi lelethez tartozó tálak teljesen megegyeznek pl. a stockholmi és kopenhágai múzeumban levő északgermán leletekkel. A korai germán kultúra további fokai Petersen szerint egybeesnek a hallstatti kultúra Reinecke szerinti C és D szakaszával, míg a legfiatalabb már a korai laténekorba tartozik. Ez a világosan kidolgozott és alaposan megokolt korfelosztás nagy lépéssel vitte előbbre Keletnémetország és Lengyelország korai germán kultúrájára vonatkozó ismereteinket. A legrégibb arcunak Petersen szerint a hallstatti C fokba tartoznak, míg maga a típus a korai laténeig szórványosan előfordul. Így számos korai germán forma keletkezését sikerül messzemenőleg meghatározni. A korai germán kultúra kiterjedése a mellékelt értékes lelettérképekről leolvasható. Ezek is — a történelmi praemissákkal egybehangzóan — világosan mutatják e kultúrának északról dél és délkelet felé való terjedését. Ezen területek közül Petersen legkevésbé vette figyelembe «Kongresspolen»-t.² Az előszó V. oldalán felsorolja Németország és Lengyelország legfontosabb korai germán gyűjteményeit, de nem említi meg, hogy melyeket ismerhette meg személyesen. Látszólag legkevésbé ismeri Varsó és Galicia múzeumainak anyagát.³ Igaz,

¹ W. Schulz említett ismertetésén kívül (Mannus, Bd. 1930. p. 148—149.) megemlíti még Goesslerét (Deutsche Literaturzeitung, Bd. 1930. Heft 22. Sp. 1041—1044), Jahn-ét (Altschlesien Bd. 3. 1930. p. 107—8.) és Richthofen (Deutscher Boden, Zeitschrift für deutsche Volks- und Kulturbodenforschung Heft 1, Leipzig 1930.).

² Néhány koragermán lengyel lelet kitűnő publikációja jelent meg I. Antoniewicz cikkében: Groby cialopalne w obstawie kamiennej w Nowodworach kolo Warszawy (Brandgräber in Steinsetzungen von Nowodworzy, Bez. Warschau) Swiatowit Bd. 13, Warschau 1929. (megjelent 1930-ban.).

³ Az idetartozó galíciai emlékek irodalmának velős összefoglalását adja I. Pasternak leMBERGI kutató

hogy Galicia egyelőre nem túlgazdag a kérdéses leletek terén.

Túlmissze vezetne, ha Petersen munkájának csak legfontosabb részleteredményeit is akarnók megemlíteni. Csak rámutatunk a korai germán «köladasírok» és az úgynevezett «harangsírok» összefüggésének helyes kiemelésére, valamint egyes tudósok, pl. Kostrzewski nézetével való, világosan megokolt szembefordulásra, akiket a «lausitzi» jelenségeknek gyakori felépése a korai germán kultúrára vonatkozólag téves utakra vezet.

Egy kevésbé fontos részletkérdésben nem csatlakozhatunk Petersen nézetéhez, aki elfogadja Kasiski nézetét, amely szerint a korai germán sírmezők a többnyire elhamvasztott tetemeknek szén- és hamanyagoktól való megtisztítása miatt rendszeren kisebb vizek közelségét keresik. Kasiskit egy bizonyos leletcsoport véletlen adottsága vezette félre. Nézetét a kutatás mai álláspontján már nem fogadhatjuk el.

A korai germán kultúra népi hovartozóságára Petersen csak röviden tér ki. Legvalószínűbbnek tartja a Kostrzewski által először használt bastárnak feltevését. Az elmélet behatóbb tárgyalását Petersen szándékosan mellőzte, mivel e kérdéssel — melynek tárgyalásához az orosz múzeumok anyagának beható ismerete is szükséges — jelenleg Tackenberg foglalkozik. A korai germán kultúrának germán néphez való tartozását sem bizonyítja Petersen behatóbban, mert ez minden elfogulatlan kutató számára kétségtelen, amint ezt skandináv és lengyel tudósok munkája is bizonyítja. Sajnálatos módon Kostrzewski professzor egyoldalú beállítottsággal, módszertanilag és egyébként is helytelen módon próbálja újabban e kul-

túra balti voltát bizonyítani. Tévesen a «lausitzi kultúrából» vezeti le, de nem mint azt mások tették, az ú. n. görritzi (Brandenburg) kultúrkörből, hanem egy általa «pomerell» csoportnak nevezett körből, mely jórészt megegyezik Petersen grossendorfi csoportjával, amelyet Kostrzewski tévesen ítelt meg. Bár határozottan visszautasítjuk Kostrzewskinek nem tisztára tudományos, páratlanul elfogult fejtegetéseit, az idetartozó leletanyag bő felvonultatását örömmel üdvözljük. Bővebb ismertetésüket és bírálatukat annál inkább mellőzhetem, mert ezekre másutt ismételten kitértem és felfedtem Kostrzewski egyoldalúságának mélyebb okait.¹ Petersen könyvének eredményei újból világosan bizonyítják Kostrzewski nézeteinek tarthatatlanságát.

Petersen a korai germán kultúrát a grossendorfi csoport elterjedése mentén th. főleg Nyugatporoszország és Észak-Posenban a helyi talajból nőtt és fejlődött jelenségnek tartja, ha egyes északról jövő csatlakozó vándorlások hatását nem is tagadja. Tackenberg is, én is valószínűnek tartjuk ezt.² E feltevésre vonatkozólag W. Schulz hozott újabb bizonyító érveket.³ A kérdés vizsgálata a svéd múzeumok egykorú, összehasonlításul szolgáló anyagának ilyszempontú beható tanulmányozását teszi szükségessé. Északnémetország és Lengyelország korai germán kultúrájának szoros kapcsolatát a Skandinávia és Dánia, valamint a német nyugatgermán leletekkel Petersenen kívül és tőle függetlenül különösen e sorok írója hangsúlyozta.⁴

¹ L. pl. B. Richthofen: Zum Stand der Vorgeschichtsforschung in Posen und dem westlichen Kongresspolen. (Mannus Bd. 16. 1924.) és «Gehörte Ostdeutschland zur Urheimat der Polen.» (Danzig 1929.), v. m. int. «Oberschlesische Urgeschichtsforschung und nordische Altertumskunde», Aus Oberschlesiens Urzeit, Heft 1, Oppeln 1929. Kostrzewskival való állásfoglalásomra nézve lásd «Zum Stand der Vor- und Frühgeschichtsforschung in Lettland», Archiv für Anthropologie Bd. 1930.

² L. Altschlesien, Bd. 3. Heft 1. Breslau 1930. p. 30.

³ Mannus Bd. 1930. p. 149.

⁴ L. Aus Oberschlesiens Urzeit, Heft 1.

«Ruské Karpaty v Archeologii (Die ruthenischen Karpathen in der Archäologie) c. művében. (Prag. 1928. p. 53. és 137.) Az általa ismertetett emlékek kormeghatározása helyesbítésre szorul. Csak a zvenyhorodi (Lemberg mellett) harangsírt helyezi a korai laténekorba, míg az összes többi koragermán leletet a Hallstatt-korba, bár formáik világosan mutatják a koragermán kultúra legfiatalabb, tehát a korai laténebe tartozó fázisát.

Petersen és Richthofen idevágó, részben különböző leletekre vonatkozó fejtegetései kölcsönösen kiegészítik egymást. Ezen archaeologiai tények csatlakoznak azon bizonyítékok hosszú sorához, amelyek kétségtelenné teszik Keletnémetország és Lengyelország korai germán kultúrájának germán népi jellegét. Sőt ezt még Antoniewicz és Karpinska is elismerik.¹ Antoniewicz ugyan most is tagadja az általa lausitzinak tartott grossendorfi csoporttól való származtatást és a korai germán arc és házurnák fellépését Skandináviából való bevándorlással igyekszik magyarázni, miközben a legrégibb arcurnákat a hallstatti C periodusba hajlandó helyezni.² Petersen, Tackenberg és a saját fejtegetésünk alapján azonban nem fogadhatjuk el az érdekes lengyel tudós elméletét. Petersen említett főművén kívül több fontos részlettanulmányában foglalkozik Keletnémetország és Lengyelország korai germán leleteivel. Könyvének ismertetése (*«Deutscher Boden» Zeitschrift für deutsche Volks- und Kulturbodenforschung Heft 1.*) alkalmából említett dolgozataihoz csatlakozik még újabb közleménye *«Ein neuer frühgermanischer Grabfund mit Bronzetasche aus der früheren Provinz Posen.»*³

A korai germán kultúrájának germán néptől való eredetét s kifejlődésében a bastarnák behatás fontosságát Tackenbergnek dél-orosz-ukrán leleteken végzett vizsgálatai fényesen megerősítették. A korai germán kultúra kétségtelenül Ukrajnáig terjedt; pl. a Poltawai kormányzóság területéről előkerültek oly leletek, melyek a megfelelő lengyel és keletnémet leletek legtöbbjénél idősebbek, hisz ez utóbbi területről e nép zöme a Kr. e. 300. év körül délkelet felé vándorolt. Hogy e korai időben a Visztula torkolatának vidékéről a Fekete tengerig nyomon kísérhető vándorlás lényegében és főleg a

bastarnákra vonatkozik, ez történeti tények és Tackenberg kutatásai alapján immár kétségtelen.⁴ Tackenbergnek a *«Volk u. Rasse»* 1929. évi kötetében *«Die Bastarnen»* c. alatt megjelent helyes föltevését újabb bizonyítékok felsorolásával a Mannus 1930. évi kötetében megjelenendő tanulmánya *«Zu den Wanderungen der Ostgermanen»* kétségtelenné teszi. Remélhetőleg a bastarnák Dunamelléki időleges településeiről is előkerülnek majd oly leletek, melyek e néppel hozhatók kapcsolatba, akiknek jelentősége az alsó Duna vidék történetében és forrásaiban oly nagy fontosságú.

Richthofen B.

Néhány III. századbéli vandál lelet Szabolcs vármegyéből.

A szabolcsmegyei Jósza-múzeumban van néhány, az irodalomban már többször is említett,⁵ de fényképben még be nem mutatott ógermán darab, melyek közül néhánynak fényképét Kiss Lajos múzeumigazgató úr előzőekenységének köszönöm. Se időmeghatározásuk, se népi hovatarozásuk nem okoz nehezebb problémát. Kossinna és Diculescu⁶ már igen helyesen hangsúlyozták, hogy vandál tárgyakal állunk szemben. Ezt megerősíti a sziléziai és galíciai összehasonlító leletek tanúsága, amelyek kora és eredete szintén kétségtelen.⁷ A közölt darabok mind vas-

⁴ A bastarna kérdésre vonatkozólag l. szerző fejtegetéseit *«Zur Herkunft der Wandalen»* Alt-schlesien, Bd. 3. Heft 1. Breslau 1930. p. 28–9.

⁵ G. Kossinna: *Zeitschrift für Ethnologie* Bd. 1905. p. 383 és köv., továbbá: *Die deutsche Ostmark ein uralter Heimatboden der Germanen* (Sonderdruck aus der Zeitschrift *«Oberschlesien»* Kattowitz, 1919) p. 19. — M. Jahn: *Der Reitersporn*. Leipzig, 1921. (Mannusbibl. Nr. 21) p. 122. — C. Diculescu: *Die Wandalen und die Goten in Ungarn und Rumänien*, Leipzig, 1923. (Mannusbibl. Nr. 34) p. 6. w.

⁶ I. Diculescu és Kossinna id. m.

⁷ I. Jahn id. m. és ugyanő: *Die Bewaffnung der Germanen...* Leipzig, 1916 (Mannusbibl. No 16), valamint: *Die Gliederung der wandalischen Kultur in Schlesien. Schlesiens Vorzeit*. Neue Folge. Bd. 8. Breslau, 1924. p. 20. — K. Tackenberg: *Die Wandalen in Niederschlesien*, Vorgeschichtliche Forschungen Bd. 1, 2. Berlin, 1925.

¹ L. Richthofen: *Gehört Ostdeutschland zur Urheimat der Polen?*

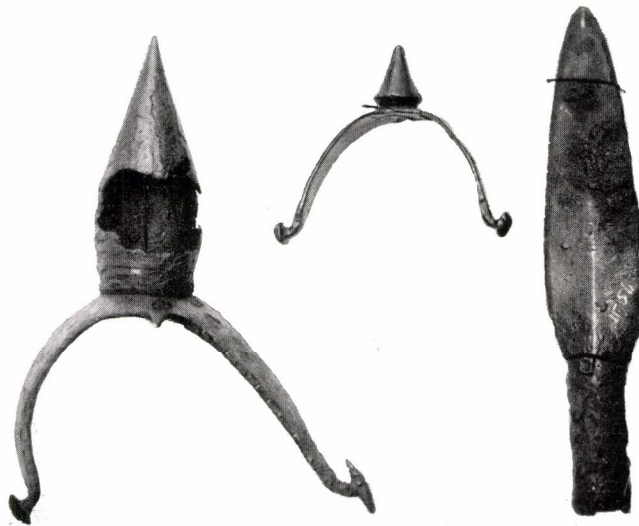
² Swiatowit Bd. 13, Petersen munkájának ism.

³ Mannus 193. p. 60–65.

ból valók, mégpedig egy gombosvégű sarkantyú Kanyarról, szokatlanul nagy tüskével és szögletesen kiszélesedő hajlasközéppel, továbbá egy másik sarkantyú háromszögalakúan szélesedő középrésszel és kis, zömök tüskével, valamint egy lapos gerincű lándzsahegy és egy pajzsdudor a jellegzetes csúcson álló pálcátaggal, mindhárom Kékcseről. Ezekhez csatlakozik még egy gombszerű, tövissel ellátott, a mienkhez hasonló sarkantyú Kanyarról, azonkívül egy kékcsei hasonló darab,

ként szerepeltek. A velük kapcsolatos vandál temetkezési szokások valószínűvé teszi, hogy e vastárgyakkal együtt agyagedények is szerepeltek, amelyeknek, sajnos, semmi nyoma.

III. századbeli vandál település nyomai e területről nem ismeretesek, legalább is még nem lettek felkutatva. Tehát itt is fontos lenne kitartóan keresni és feldolgozni minden, még oly csekély őskori és népvándorláskori leletet. Így vandál telepek mellett bizonyára vandál sírmezők is

149. KÉP.

valamint egy kardhüvely koptatója, végül egy szabolcsmegyei ismeretlen helyről származó, hosszú tövissel és szögletesen kiszélesedő középpel ellátott bronzsarkantyú. Mindezen darabok a Jósamúzeumban vannak. A kanyari lelethez tartozott egy ma már elveszett, díszített lándzsahegy is.¹ Kossinna szerint úgy a kanyari, mint a kékcsei leletek együtt kerültek elő. Kiss Lajos igazgató úr szíves közlése szerint a múzeum katalógusában mint egyes ajándékdarabok szerepelnek. Mindenképpen a darabok sírmellékletek-

elő fognak még kerülni, amelyek tervszerű ásatásra is alkalmasak. A vidéki tanítókra vár az a hálás feladat, hogy a lakosság figyelmét ilyen lelhelyekre és leletekre módszeresen irányítsa. Ha e téren jól haladna a kutatás, úgy talán rövid idő múlva a vandál régészet számára a Tisza-vidék éppoly fontos terület lenne, mint például Felsőszilécia.²

A IV. századból már több olyan sza-

¹ I. Kossinna id. m.

² Felsőszilécia vandál leleteire vonatkozólag I. Jahn: *Prähistorische Zeitschrift* Bd. 10. p. 80—149 és Bd. 13—14 p. 127—149 továbbá Richthofen: *Mannus* 6. *Ergänzungsband*, p. 73—95.

bolcsmegyei cseréptöredéke van a Jósamúzeumnak, amelyeket én vandáloknak tartok.¹ Remélhetőleg III. századbeli vandál kerámika is előkerül még. Különösen fontos lenne ez annak elbírálásához, hogy délkeleten milyen messzire jutottak el a vandálok északkelet vagy nyugat felőli előnyomulásukban.² A Tiszától keletre eső vidékek vandál leleteire vonatkozólag — Kékcse és Kanyar leleteinek figyelembevételével — néhány összefoglaló megjegyzés található Diculescunál.³ Hiányzik azonban a Munkács környéki megfelelő leletek említése, igaz, hogy ezek vagy egyáltalán nem, vagy helytelen datálással mint kelta darabok szerepelnek.⁴ Szándékomban van ezekkel legközelebb foglalkozni. Az ardánházai (Ardanow) leletekkel kapcsolatban Kossinna: Zu meiner Ostgermanenkarte⁵ c. dolgozata hoz néhány jelentékeny adatot, bár nem vette figyelembe az idevonatkozó magyar szakirodalmat. E helyett Lessek ungvári kutató ruthén nyelven megjelent áttekintését használja fel, amely viszont magyar dolgozatokon alapul. Kossinna a következőket írja: «Bereg m. nevét utólag be kell vezetnem, mivel a Munkács melletti Ardanowról nemrég publikáltak egy csontvázleletet,⁶ amelyet az Északmagyarországon egyébként ismeretlen lakring néphez tartozónak vélek, akik a keleti germánok közül a 167-ben kezdődő elő-

nyomulással megkezdik a Kárpátok övezte terület germán periodusát.»

Kossinna említett dolgozata Szabolcs m. egyéb germán leleteire vonatkozólag is fontos és képekkel ellátott tudósítást közöl egy nyíregyházai 4. századbeli germán sírról Jósá adatai alapján.⁷

(Hamburg.)

Richthofen B.

Gallus-szarkofág töredéke a Szépművészeti Múzeumban.

A szarkofág figurális díszéből csak egy előrehajló, dacosan és riadtan visszatekintő, csapzotthajú gallus felső teste maradt fenn, kinek mozdulatát a nyakába akasztott chlamys szélről duzzasztott lobogása kíséri. A gyűjteményhez írott katalógusokban (Hekler: Az antik plasztikai gyűjtemény, 4. kiadás 94. sz. 65. l.; Die Sammlung antiker Skulpturen, S. 145. Nr. 138.) lámpareliefeken és kisbronzokon található analóg ábrázolások alapján (Bienkowski: Les Celtés dans les arts mineurs greco-romains, p. 115/6) azt a föltevést kockáztattuk meg, hogy gallustöredékünk lóháton balra menekülő alakhoz tartozott. Ezt a föltevést egy újabban Tivoliban talált szarkofág végérvényesen megerősítette. (Notizie degli Scavi 1925, p. 244 Tav. XIII). A homlokoldalt díszítő csatakép főcsoportjai itt megegyeznek az Amendola-szarkofággal (Helbig: Führer, 3. Aufl. Nr. 772; Bienkowski: Darstellungen der Gallier, S. 42 T. IV), a nyilván más hellenisztikus mintakép felhasználásával készült középső szakaszon ellenben az Amendola-szarkofágtól eltérőleg lóháton sebesen balra vágató, riadtan visszatekintő gallust látunk küzdőktől és elesettektől övezve. (Not. d. Scavi 1925, p. 245 Fig. 2).⁸ Ennek a vágató gallusnak szarkofágtöredékünkkel való teljes egyezése kétségtelenné teszi, hogy a mi

¹ L. u. o.

² L. Tackenbergnek rövidesen megjelenendő cikkét és Petersen említett dolgozatát.

³ Diculescu id. m.

⁴ E csoport egy sarkantyújáról helyesen ír Petersen: Die Wandalen im Spiegel der ostdeutschen Bodenfunde, Volk und Rasse, Illustrierte Vierteljahrschrift für deutsches Volkstum, München. Bd. 1929. Heft I, p. 38. Abb. 5, az Arch. Ért. 1908. p. 260 után, téves lelőhellyel. A sziléziai vandál leletekre vonatkozólag I. Eisner: Prehistorický výzkum na Slovensku a. v. Podkarpatskej Rusi r. 1928. (Sborník muzealnej slovenskej spoločnosti, Turčiansky Sv. Martin — Túróc Szt. Márton, 1929.

⁵ Mannus 10. 1924. p. 160—175.

⁶ F. Lessek: Époque primitive de la Russie subcarpatique, p. 41.

⁷ C. Diculescu id. m. p. 1, 7, 12, 14.

⁸ A közölt fényképet R. Paribeni főigazgató úr szíveségének köszönöm.

150. ΚΕΡ.

151. ΚΕΡ.

töredékünk is hasonló tartalmú és értelmű harci csoporthoz tartozott (v. ö. még Rev. arch. 1928, 2. XXVIII, p. 335).

Hekler Antal.

Újabb adat a római foglalást megelőző őslakossághoz Szentendréről.

Az Aquincumi Múzeum 155 lelt. szám alatt egy rossz fenntartású sírkövet őriz Szentendréről¹ (152. kép). A kő anyaga szentendre-vidéki rossz anyagú mészkő, magassága 57, szélessége 74 cm, felső bal-

változata.² V. ö. Holder, Alt-celtischer Sprachschatz I. S. 124. A másik elhunyt *Međulivia* neve még Pannoniából ismeretlen. A rokon *Medulius* név előjön Szentendrén (CJL III 3644 = 10576). Kelta voltukra vesd össze Holder II S. 526 f. *Tuion* név előfordult már Budáról (CJL III 3602): *Matsiu Tuionis f.* Holder *Matsiut* (id. m. II S. 474) és *Tuion*-t is (II. S. 1981) keltának veszi, de Krahe a *Tuio* névről a biztos illyr eredetet állapítja meg,³ míg *Matsiut* »höchstwahrscheinlich«⁴ illyrnek tartja.

A felirat szövegezése és a betűtípus

152. KÉP. KIADATLAN SÍRKŐ SZENTENDRÉRŐL.

Az Aquincumi Múzeumban.

oldalán csonka. Így feliratának első két sora is hiányosan maradt reánk. Feloldása: [...]|tatu|[A]nbo(nis) fil(ius) an(nos) XXV|Međulivia|Tuionis f(ilia) vix(it)|an(nos) XXX.

Az első sorban szereplő elhunyt nevének csak a vége maradt meg ...tatu, ilyen végződésű nevek a kelták közt fordulnak elő igen gyakran. Az elhunyt apjának neve [A]nbo(n), mely az *Ambon*

megegyezik azon barbár sírkövek közös sajátágaival, melyek még a Kr. u. I. századból, s a II. század első évtizedeiből származnak. Korai időre utalnak a barbár nevek, s az a szokás, hogy az elhunytnek csak egy neve van, s e mellett ki van téve az atyának a neve is.

Sírkövünk is abba a sorozatba tartozik.

¹ Kuzsinszky Bálint professzor úr szíves engedelmével publikálhatom, melyért e helyen is hálás köszönetemet fejezem ki.

² *Anb*... név töredékesen ismeretes Poitiersből CIL XIII 10003, 61. V. ö. Holden, id. m. Lief. 19. S. 606.

³ Lexikon altillyrischer Personennamen (Indo-germanische Bibliothek III. Abt. 9. 1929) S. 119, 146.

⁴ Fenti mű S. 72.

melyek a római uralom első századából valók, s így hivatva vannak arra, hogy felvilágosítást adjanak az őslakosság nemzetiségi viszonyairól. E tekintetben a Duna középfolyásánál, Pannonia északi részében Szentendre talán az a hely, mely a legtöbb ilyen adatot nyújthatja. Sírkövünk a szentendrei római tábornoktól délre elterülő késő-római temetőből származik, s ott több más sírkövel együtt másodszori felhasználásban sírkövből került elő. A vele együtt előkerült sírköveket már ismertette Kuzsinszky Bálint a *Budapest Régiségei* VII. (1900) 59. és köv. oldalain 64–69. számok alatt. Ennek a temetőnek egy részét az 1928–1929. években ástattam fel, s az előkerült sírkövek közül kilenc a bennszülött lakosságtól származott, s összesen 26 barbár nevet tartalmazott. A nevek mind kelta nevek, kivéve a jelen alkalommal ismertetett sírkő *Tuion* nevét, mely illyr eredetű. De a Duna mentén, azon a vidéken, ahová az *Eravisci*¹ és *Azali*² települését helyezzük, más illyr eredetű nevek is előfordultak, melyeket Krahe a *CJL* III. kötete nyomán fenti művében össze is állított.³ Ezek a nevek azt mutatják, hogy e vidéken illyr elemmel is számolni kell, mely a kelta nyomás alatt vagy beolvadt vagy visszavonult dél felé. Szentendre területén létezett római tábor és telep neve *Ulcisia castra* volt, mely csak a Kr. u. IV. században változott meg *Castra Constantiana-ra*.⁴ Az első név is illyr eredetű. Először G. Meyer hozta kapcsolatba az

Ulcirus mons (*CJL* III. 10156 b), *Olcinium* (Plin., n. h. 3, 144). *Ὀλκίνιον* (Ptol. 2, 16) nevekkal.⁵ Legutóbb Krahe foglalkozott vele tüzetesebben, s Tomaschek után⁶ felhossa még *Ulco amne* és *Ulcaea palus*-t a pannoniái *Amantini* területéről, melyek hasonló jellemző illyr *ulk* alapelemből származnak.⁷ Ezt az ősnévet, mely magyarul «Farkas-vár»-t jelent, az illyr rétegre ráneheződő *Eravisci* is megtartották, s maguk a rómaiak sem változtattak rajta, mikor a Kr. u. I. század végén ott az első táborukat megépítették. Budapest.

Nagy Lajos.

A tatái ókeresztény aranygyűrű.

A Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Osztályában a románkori gyűrűk

153. KÉP. TATAI ARANYGYŰRŰ.

közt van kiállítva egy kis aranygyűrű (153. kép). Átmérője 22, oldalának magassága 1, vastagsága pedig 3 mm. Lelhelye Tata (Komárom vármegye), s múzeumi leltári száma 103/1889. 1. A gyűrű bevésett felirata a következő:

† PAX POP TANTIDOR INVIDENTI

A gyűrű külső alakjára nézve egy sokszögű karikára hasonlít. Ez a forma a római gyűrűk közt igen gyakori, míg a hazai románkori gyűrűk sorában egyedül áll. Tulajdonképpen átmenet a kerekalakú gyűrűből az igazi sokszögűbe, mikor csak a gyűrű külső felülete lett sokszögalakúan kiképezve, s belső oldala megmaradt ke-

¹ V. ö. Patsch, *PW—RE* XIHB. 389 ff; Kuzsinszky, *Pecz-féle Ókori Lexikon* I, 685–686; Hampel, *Budapest Régiségei* IV. (1892) 31 köv. old.

² V. ö. Kuzsinszky, *Pecz-féle Ókori Lexikon* I, 300; Kuzsinszky, Solva. Gróf Klebelsberg Kuno-Emlékkönyv, 107. köv. old.; Barb, *Die Römerzeit im Burgenlande. Burgenland* III. Heft 2. Sond.-Abdr. S. 6.

³ Krahe után közlünk itt egy pár nevet, melyek Ószőnytől Dunaföldvárig fordulnak elő: *Artemo*, *Assoparis*, *Bato*, *Brimoisus*, *Busio*, *Dases*, *Dasmenus*, *Oplus*, *Laepocus*, *Volsetis* f., *Licca*, *Moienus*, *Neritanus* stb.

⁴ *CIL* III 15172. — *A Notitia* (Oc. XXXIII, 34) *castellum Constantiae*-t említ.

⁵ Arch.-epigr. Mitt. XVII. (1894) S. 139. Anm. 3.

⁶ Tomaschek, Geogr. Mitt. 1880, S. 550.

⁷ Krahe, *Die alten balkan-illyrischen geographischen Namen* (Indogermanische Bibliothek. III. Abt. 7) 1925. S. 30, 39, 67, 101, 111; U. az; *Lexikon altillyrischer Personennamen* S. 122, 145, 147, 148.

reknek. Ez a gyűrűforma igen alkalmas volt, hogy a külső felület felosztott részeibe a felirat egyes betűit véssék be s mintegy a fejlődés legmagasabb fokán a felirat betűit áttört műként (opus interrasile) hozzák ki. Ennek a római gyűrűformának fejlődésével és emlékeivel behatóan foglalkozik *Fr. Henkel*.¹ Előfordulnak az arany,² ezüst,³ bronz⁴ és gagát⁵ anyagú gyűrűk sorában. Koruk nem egy-

ábrázolások (galamb az olajággal, bárány és méh, pálmaág, szarvas, hyppocampus, nyúl) és a felírás VIV|AS szerepelnek.⁷ De ismeretes egy oly nyolcszögű gyűrű is Nyugatról, mely a frank uralom korához igen közel áll, ez egy coberni darab CA|RE|NA|TA|VI|VA|S felirattal.⁸ Nagyobb számmal van ez a típus képviselve a British Museum gyűjteményében is.⁹

154. KÉP. SZOMBATHELYI ARANYGYŰRŰ.

idejű, a Kr. u. III. és IV. században gyakoriak. A késő korra igen jellemző egy jülich-i darab, melynek felirata

MAR|F|I|N|IA|NV|SV|IV|AS|>>> a

Kr. u. IV. századra utal, valószínűleg a második felébe s felirata nyomán kereszténynek is vehető.⁶ Ezzel egykorú egy

Ugyanilyen sokszögalakú és bevészt felirattal ellátott római gyűrűk magyarországi lelhelyről is ismeretesek. Ilyeneket őriz a Magyar Nemzeti Múzeum Szombathelyről és Sopron vidékéről.¹⁰ (154. és 155. kép.) Két hasonló darab előkerült Vinkovcén is,¹¹ melyek közül az egyik arany és felirata Henkel helyesbítése nyomán¹²

155. KÉP. SOPRON VIDÉKI ARANYGYŰRŰ.

chouyi sírlelet ezüst nyolcszögű példánya, melynek külső, szögletes oldalain figurális

¹ *Henkel*, Die römischen Fingerringe der Rheinlande und der benachbarten Gebiete. 1913. S. 219 ff.

² Id. m. Taf. I., 8, 9, 12; II., 51.

³ Id. m. Taf. XVI., 309, 310.

⁴ Id. m. No 651 ff, 786.

⁵ Id. m. Taf. LX., 1639.

⁶ *Dalton*, Catalogue of early christian antiquities, London, 1901. No 51; *Henkel*, id. m. Taf. II., 51, S. 8–9.

⁷ *Moreau*, Collection Caranda pl. 39. nouv. sér. Nr. 7; *Henkel*, id. m. S. 221.

⁸ *Henkel*, id. m. S. 175, No 1987.

⁹ V. ö. *Marshall*, Catalogue of the Finger Rings, greek, etruscan, and roman, in the British Museum. pl. XLVII. typ. XXII. No 640 köv.

¹⁰ Képüket hozza a *Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum 1909. évi állapotáról* c. kiadvány a 43. oldal 8. és 9. képein.

¹¹ *Brunsmid*, Colonia Aurelia Cibale. Vincovci u staro doba. *Vjesnik* N. S. VI. (1902) S. 144, fig. 69, 5; S. 160, fig. 90, 2–4.

¹² *Henkel*, id. m. S. 219, Abb. 220.

A|P|I|Ω|N|Z|H|C|A|IC s így ez

is a Kr. u. IV. századból való. Sokszög-alakú gyűrűk felirat nélkül ismeretesek még a második osztrópataki leletből,¹ egy arany példány Szalacs-káról,² s van egy bronz példány az Esztergomi Múzeumban is.

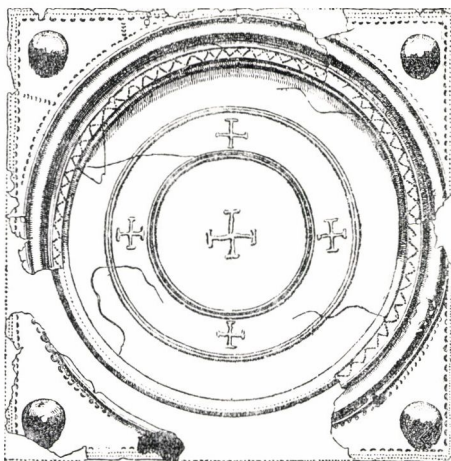
Tatai gyűrűnk feliratának kezdetén álló alakú kereszt a magyarországi keresztény-római emlékek megszokott Nagy Constantinus-féle Krisztus monogramjától eltér, s magyar régészeti irodalomban általános megszokásból későbbi időpontra helyezik.³ Ez a keresztforma azonban különböző vidékeken különböző korokban lép fel, s előfordul a Nagy Constantinus-féle monogrammal együtt is.⁴

Nemcsak feliratokon találjuk már meg a Kr. u. IV. század végén Rómában, Galliában, Afrikában és Keleten, hanem használják a mindennapi élet apró tárgyain is, pl. az atheni Keramaikosban a Kr. u. IV. században dolgozó agyagművesek mécsesein is feltalálható. Ugyanilyen kereszteteket látunk egy intercisai bronztükör díszeként,⁵ mely abból a késő-római temetőből származik, ahonnan több keresztény jelenetekkel ékes ládaveret is előkerült Nagy Constantinus-féle monogrammal díszítve.⁶ (156. kép.) Egyenes szárú keresztet láthatunk a fenéki ásatásokból kikerült bronz mécsen.⁷ Az apahidai kincs két gyűrűjén is ilyen alakú keresztet vannak,⁸ s ez a forma Nyuga-

ton több gyűrűről ismeretes, pl. egy bingeni példányról.⁹

Későbbi előfordulására felhozhatjuk többek közt az ikvatoroki kelyhet is.¹⁰

Gyűrűnk felirata szövegezésénél fogva az érdekesebb keresztény emlékek közé tartozik. A felirat első szava előfordul gyűrűkön is, így a *Victoria and Albert Museum* (South Kensington) egy kölni eredetű gyűrűjén *ave/pax*,¹¹ egy erloni (Aisne) frank sírból előjött gyűrűn pedig csak *pax* olvasható.¹² Feliratunk máso-

156. KÉP.

RÓMAI BRONZTÜKÖR DUNAPENTELEÉRŐL.

dik szavában POP|TANTI a harmadik betű helyesen R, csak a véső tévedése

¹ Arch. Ért. XIV. (1894) 401. old., 7–8. képek.

² Darnay, Arch. Ért. XXVI. (1906), 433. old., 20. kép.

³ V. ö. pl. Czobor, Kiadatlan őskeresztény műemlékek a M. N. Múzeumban. Arch. Ért. XIII. (1879) 173. köv. old.

⁴ V. ö. C. M. Kaufmann, Handbuch der altchristlichen Epigraphik c. mű különböző helyein felhozott példákat.

⁵ Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum 1906. évi állapotáról. 37. old. 5. kép.

⁶ Supka, Frühchristliche Kästchenbeschläge aus Ungarn. Röm. Quartalschr. 27. (1913) S. 162. ff.

⁷ Kuzsinszky, A Balaton környékének archaeológiája. 62. old. 77. kép.

⁸ Finály, Arch. Ért. IX. (1889) 313. old. IV.

tábla; Hampel, Arch. Ért. XIV. (1894) 25. old. 3, 4. képek; Hampel, A régibb középkor emlékei Magyarhonban I., XXXV. tábla; Hampel, Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn I. S. 429., Fig. 1236., 1237; III. T. 35.

⁹ Volbach, Metallarbeiten des christlichen Kultes in der Spätantike und im frühen Mittelalter (Kataloge des Röm.-Germ. Central-Museums No 9.) S. 82. Abb. 5.

¹⁰ Bella, Arch. Ért. X. (1890) 364. köv. old.

¹¹ CIL XIII., 3, 10024, 192; Henkel, id. m. S. 54, Taf. XX, 395.

¹² Espérandieu, Rev. épigr. 4. (1899–1902) No 1375, tab. VII; Pilloy, Bull. du Comité archéol. 1900 p. LVII; CIL XIII., 3, 10024, 107; Diehl, Inscr. lat. christ. vet. 2298 not.

folytán lett P. Így ennek a két első szónak $\text{†} \text{pax portanti}$ értelme «Krisztusban! Béke legyen (e gyűrű) hordozójával», míg a következő DORINVI DENTI feloldása *dor(mitio) invidenti* s jelentése «örök pihenés a gyűlölködőnek is».

Ilyen szövegű felirat még ismeretlen a keresztyén epigraphiában. Értelemben és azonos szavak használatában rokon feliratot azonban ismerünk többet. *Dormitio* használatára, s a *pax*-al való összetételére elég, ha itt csak *Diehl*, Inscr. lat. crist. vet. 3197—3237 számaik idézzük, s *dormitio*-nak *dor* alakban való rövidítése is gyakori *drm*, *dm*, *dorm*, *domt* mellett. E két szónak kapcsolata a keresztyén sírfeliratok szövegezésével rokon zsidó sírfeliratokon is gyakran előfordul, pl.:

sit p[ax] sap dormitor[ium] εο r[um] a[m] ε n,¹ dorm[i]tio tua in p[ace]²

és mások. Egy galliai zsidó felirat, melyre Alföldi András volt szíves figyelmeztetni, közelebbi bepillantást enged feliratunk szövegezésébe. Ezt hozta *Le Blant* (Nouveau récueil, 319) s újabban képpel láthatjuk *Reinach*-nál (Catal. ill. du musée des antiq. nat. I² (1926) p. 81, fig. 68). A felirat következőképpen hangzik: *In dei nomine sancto Peleger qui (h)ic beunid [venit?] deus esto cum ipso. oculi invidiosi crepen(t). de dei donum Jona fecet. Schalom.* — Ennél az *oculi invidiosi crepent* kifejezés használata merő ellentéte a tatari felirat szellemének. Még egy gyűrűfeliratot hozhatunk fel, mely a nürnbergi Germanisches National-Museum tulajdona s a *CIL III.* 10189.16 szám alatt hozza DIN · DA · RI · VI · VAS · ET · INVIDIS · MENTLA.³ — Ezekben a feliratokon az *invidiosi*, *invidis* egész más szellemben vannak használva. A galliai zsidó felirat előbb említett kifejezését azonban ismerjük egy ezüst niellóval díszített

római csattól is, mely Sv. Juraj-on került elő: INVIDI CREPENT⁴

Tatari gyűrűnk rossz latinságú szövegezése mellett is kifejezi a legmélyebb keresztyén gondolatok egyikét, a békességnek és irigységnek a nagy ellentétét, de egyúttal az utóbbival szemben való megbocsátáshoz való felemelkedést is. Gyűrűnk kora a Kr. u. IV. század utolsó évtizedeibe vagy a következő V. század elejére helyezhető. Nagy Lajos.

Árpádkori kard Zagypálfalváról.

A Salgótarján D-i tőzsomszédságában fekvő Zagypálfalva földjéből már eddig is sok érdekes régészeti lelet került a felszínre. Elég itt csak utalnom a «Salgótarján és vidéke őskorához» c. füzetemre,⁵ melyben a 8—10-dik oldalakon tárgyalom a Zagypálfalva eladdig ismert leleteit, továbbá és főképpen pedig *dr. Hillebrand* Jenő, egyetemi m. tanárnak és a M. Nemzeti Múzeum igazgató-őrének a zagypálfalvai bronzkori urnatemető pompás leleteiről írott, értékes cikkeire.⁶

1930. május 3-án egy újabb és szintén igen érdekes lelet került véletlenül elő a *Jenőffy* Zoltán birtokában és a bolgár kertészek bérletében levő földeknek a Ny-i bronzkori urnatemetővel éppen szemben, K-en levő és az országúttól alig néhány lépésnyire fekvő részéből. Ugyanis itt a bolgár kertészek, hogy a kissé távolabb folyó Tarján-patak vizét nélkülözhessek, öntözés céljaira szolgáló kút ásásába fogtak, és ekkor — 4 m mélységben — a sárgás- vagy barnásszürke agyagban (lejtőről lemosott, vagy pedig folyóvízhordta alluviális agyag?) egy álló helyzetben, de egy kissé D-re dülő vaskardot találtak, amelyet *Beczner* Pál, zagypálfalvai községyi jegyző szerzett meg tőlük és erről engem azonnal értesített.

⁴ *Vjesnik* IV. (1899—1900) S. 182—183, Fig. 68.

⁵ Salgótarján, 1926. A szerző kiadása és tulajdona. I—II. táblával.

⁶ *Archaeolog. Értesítő*, 40. köt., 1923—26., p. 60—69. és U. ott, 43. köt. 1929., p. 35—40.

¹ *Diehl*, id. m. 4985 a.

² *Diehl*, id. m. 4923.

³ *Zangemeister*, Mitth. des germ. National-Museums 1890 S. 42 f.

Mikor a helyszínre kimentem, rögtön láttam, hogy itt egy Árpádok korabeli, gerezdes-gombú és egyenes keresztvasú, pallos-szerű vaskardról van szó, amelynek kora a XIII. század; tehát abból az időből való lehet, amikor Salgótarján legelső ismert tulajdonosa, a *Kacsics*-nemzetséghez tartozó *Tarjáni I. Illés* (Elyas de Theryan) fia: *Tarjáni I. Péter* (1246–71) volt birtokos Salgótarjánban és környékén 1246-ban stb. Így azután ez a kard Salgótarján közvetlen környékén a legrégebb eddig ismert lelet a magyar időkben és pedig az Árpád-házi királyaink korából.

Leírása: A pallos-jellegű, egyenes pengéjű kard, a vele egybetartozó s végefelé keskenyedő, egyenes markolattal együtt 96 cm hosszú. A penge legnagyobb szélessége közepén: 5–5,5 cm, az egyenes-szerű keresztvas alatt is 5 cm, a vége felé: 3–2 cm, míg a markolatnál (az egykori fa-, vagy csont (?) burkolata hiányozván): 3–1,5 cm; míg a gombjának szélessége eléri a 8 cm-t. A penge legalább 6–7 évszázadon át hevervén az agyagos földben (nedves agyagban), természetesen alaposan elrozsdásodott, de kitűnő acélból készülhetett, mert még május 13-án is erősen meghajlítható állapotban volt.

Jellegzetessége: egyenes, pallos-szerű pengéje, melyen az erős rozsdá mellett is jól kivehető a mindkét oldalán, közepén végigfutó vércsatorna. Ez a kétélű, vércsatornás pengéje — egyenletesen keskenyedve — tompa csúcsban végződik. Azután a 23,5 cm hosszú, egyenes keresztvasa, mely a két végén szemmel láthatóan kiszélesedik; különösen pedig a vége felé keskenyedő markolati végére erősen oda-rögzített és alma-gerezdhez hasonló, vagy másképpen kettős félgömbalakú és laposodó gombja.

¹ Budapest, 1912. 16-dik kiadás, 94 képes táblával. Kiadja a M. Nemzeti Múzeum. Kilián Frigyes bizománnyában.

Ezen zagyvapálfalvihoz hasonló, vagy vele, mondhatni teljesen megegyező alakú kard a Magyar Nemzeti Múzeumban is látható. Nevezetesen a «Magyar Nemzeti Múzeumi Kalauz a Régiségtárban»¹ című

157. KÉP.

munka 68-ik oldalán, az első helyen ¹/₈ nagyságban ábrázolt karddal, ezen most talált zagyvapálfalvai kard, mondhatni, majdnem teljesen megegyezik.

Dr. Dornyay Béla.

KÖNYVISMERTETÉSEK.

P. MARCONI: **La Pittura dei Romani.** Roma, Biblioteca d'arte editrice, 1929.

A 154 gyönyörű képmelléklettel felszerelt mű célja: a római festészet áttekintő ismertetése; a főszempont pedig: a jellegzetes római vonások kiemelése és a görög művészet zsarnoki nyomása következtében visszafejlődött, elnyomoro-
dott, ingadozó ősrómai művészi felfogás megállapítása.

A római festészet fejlődése, mivel nem saját benső lényének felismerésén alapul és nem azt fejt ki fokról-fokra, hanem saját lelkiségének jóvátehetetlen kárára töle idegen, elütő, nehezen asszimilálható értékeket vesz fel, nem nevezhető normálisnak. A görög művészetnek az évszázadok folyamán kialakult gazdag, változatos, egymástól is elütő formakészlete, amint egyszerre, mintegy elemi erővel zúdul rá, tán egy területen sem tesz olyan nagy kárt, mint éppen a festészetben. Az építészetben a római önálló marad, a szobrászatnak pedig egyes műfajaiban mutatja meg eredetiségét. A festészetben sem tudja ezt a görög befolyás teljesen elnyomni, hanem mint latens erő ott lapang többé-kevésbé minden alkotásban, a művészi egység kárára, de érdekes tanubizonyosságául a tudatos alárendelődés és utánzás dacára öntudatlanul is érvényesülő őserőnek. A római festészeti alkotások, éppen mivel többnyire két, egymással homlokegyenest ellenkező, összeférhetetlen művészi felfogás egybekapcsolódásának eredményei, nem nyújthatnak közvetlen, zavartalan élvezetet. Ezek a nyugtalanító, diszharmonikus alkotások, hogy

megérthessük és helyesen értékelhessük őket, nagyobb elmélyedést igényelnek.

Marconi művének alapeszméje tehát a római festészet jellegzetes vonásainak felkutatása; az anyag is ennek megfelelően van összeválogatva. Nem törekszik teljességre; az emlékanyagból csak azt válogatja ki, ami az ő sajátlagos céljának megfelel; gazdag bibliográfiáját adja az előző munkálatoknak, de itt is nagy hézagok vannak, amit ő egyébként maga is elismer. Az előző kutatókból, kik a római festészet stílusfejlődését tanulmányozták, főleg abban tér el, hogy ő elsősorban a római vonásokat, nem a görögöket keresi. Az idegen és ősrómai vonások szétválogatása természetesen nagyon bonyolult és kényes feladat; nem egyszerű kívonási művelet, melynél az egyik adott tétel eliminálása szükségképpen megadja a másikat. Maguk a tételek sem adóttak, mivel éppen a görög művészetben a festészet a legkevésbé ismert terület, a rómainak kialakulása pedig már kezdettől fogva ingadozó és zavaros; egyazon művészi alkotás keretén belül pedig ezek a különböző, ellentétes és ellenmondó elemek, ha nem is olvadhattak teljesen egymásba, valamennyire mégis csak módosultak és hatottak egymásra.

Az egyéni látásnak és felfogásnak tehát tág tere van és az egyes megállapítások lehetnek esetleg tévesek is. A munkának egyik fő érdeme azonban, az érdekes alapeszmén kívül az, hogy igyekszik szerző ezen az ingatag talajon szilárd pontokat keresni, melyek kiindulól szolgálnak. Különösen óvakodik olyan görög

alkotásokra hivatkozni, melyek csak leírásokból ismeretesek. Az ósrómai festészet jellegzetes vonásait a Kr. e. III. századi jólismert esquilinusi vízfestményen demonstrálja, mely egy várostrom hozs-zadalmas folyamatának különféle mozzanatait, tér- és időbeli egymásutánban epikus terjengősséggel állítja elénk. A kezdetleges technika, szegényes invenció, gyakori ismétlődés dacára értékes alkotás, mivel ezen még tisztán láthatók a görög hatástól mentes ósrómai vonások: a józan, világos meglátás, közvetlen természetmegfigyelés és mesélgető kedv; a részletek kedvelése, az összefoglaló törekvés teljes hiánya. A Farnesina világos alapú festményein, melyeken az idegen hatás jól ismert műfajra, a Kr. e. V. századi attikai fehér alapú lekythosokra vezethető vissza, szintén biztosabban ismerhetők fel a honi vonások: a redukált vonalvezetés dacára az alakok árnyékot vetnek, és az alap, melyen állnak, nem vonal, hanem sík; megvan a térábrázolásra törekvés nyoma.

Hogy a rómaiak olyan problémákkal is foglalkoztak, melyeket a görögök, bizonynyal tudatosan, elhárítottak maguktól, az világosan kitűnik azokból a zavaros kísérletekből, melyek nem jutnak el a végleges megoldásig, de mint a római lelkiség megnyilvánulásai érdekesek. A római lélek előtt feltárul a természet a maga végtelenségében és sokféleségében; a térprobléma, a fény- és árnyékváltozatok foglalkoztatják; művészi látása általában közelebb áll a mienkhez, mint a görög. Gyengéje, hogy nem tud a részletekből kibontakozni, egységes nézőpontra eljutni; mindig csak részletez, leír, mesél; nem emeli ki a lényegét, minden egyaránt fontos neki. A tér végtelenségét megsejti, de egységes nézőpont alá foglalni nem tudja, csak intuíción szerűn ábrázolja. Az alakok beállításai a térbe szintén következtelen, ötletszerű. Fő kifejezési eszköze a szín, melyet impresszionista színfoltokban kezel; a távlatot is a szín lefokozásával állítja elő. A vonal a római művészi meglátás köz-

vetlenségének nem felel meg, túlságosan absztrakt; átveszi ugyan a görögtől, de nem megy át a vérebe; a kolorisztikus illúziókeltésre törekszik, néha csaknem a fantasztikusba csap át. A saját lelkéből fakadt megsejtések sem jutnak el soha a végleges formai kifejezésig. A természetes, következtetes fejlődést az idegen hatáson kívül megbénítja saját veleszületett gyengéje: az összefoglaló erő hiánya.

Ezeket az általános tételeket Marconi a jól megválogatott emlékek hosszú sorozatán demonstrálja. A római festészeti stílus kialakulása — amennyire ez a zavaros folyamat figyelemmel kísérhető — főleg a Kr. e. I. századra és a Kr. u. I. századra szorítkozik; azon túl már tulajdonképpen fejlődésről nem lehet szó, csakis a stílusnak módosulásairól. A fejlődés képe ezen két évszázadon át sem nyilvánul meg egészen világosan, sok elméleti kiegészítésre szorul. Még a technika sem mindig egységes ezeken az alkotásokon, mint pl. a boscorealei Villa Ítem közismert falfestménysorozatán, melynek némely jelenetén az alakok gondosan, apró ecsetvonásokkal vannak kidolgozva és plasztikusan hatnak; mások ellenben gyorsan odavetett, impresszionista színfoltokban vannak előállítva és árnyékszerűnek tetszenek; a fény- és árnyék-elosztás is következtelen. A művészi felfogás a tárgytól független: a másik boscorealei villa festménysorozatán az alakok, noha istenségeket ábrázolnak és így régen kialakult művészeti típusokkal szorosabban kapcsolatosak, mégis egyénibbek, realisztikusabbak, mint némely római tárgyú, de hellenisztikus művészi tartalmú kép.

A latin szellem leghatározottabban nyilvánul meg a tájképfestészetben, megteremti az új természetérzék: az egész világot felöleli a maga sokféleségében; nem összegező: esetleges és rendezetlen, mint maga a természet. Az esquilinusi tájképeken látható a festői illúzió kezdete: a háttér feloldódik; nincs vonal és körvonal, csak tér és tömeg. Egységes tér-

képzet azonban a tájképfestészetben nem alakul ki és az architektonikus jellegű képeken a nehézségek még fokozódnak. A szín lefokozása már nem elegendő; a vonalperspektívára volna szükség, melynek alkalmazása azonban nagyon bizonytalan, ingadozó. Nem tanulmányozzák rendszeresen, nem fejlesztik lépésről lépésre; könnyebb megoldási módokat keresnek, a nehézségeket megkerülik. Kedvelik a madártávlatot, de ezt sem alkalmazzák következetesen; a kép egyes részei különböző nézőpontból vannak beállítva; a tér és távlat összbenyomása bizonytalan, zavaros; a ködszerű együttesből csak egyes szigetek emelkednek ki határozottabban és ezek közt nincs kapcsolat.

Az alakok és csoportok beállítása és elrendezése zilált, szétszórt. A kompozícióból hiányzik az egység és mégsem teljesen független a görög minták megkötöttségétől. A hellenisztikus, pódiumszerű elrendezés a római szabadabb térfelfogással és elrendezéssel olyanképpen egyesül, hogy az alakok egymás mögött több szinten helyezkednek el; a sorozatok és csoportok közt azonban nincs igazi kapcsolat, csak áthidalási kísérlet. Mozgás is csak a két oldal felé van, sohasem a mélység felé. A feladatok a szintek sokszorozódása következtében egyre jobban komplikálódnak és kielégítő megoldási mód sehol sem mutatkozik. Az egyetlen megfelelő megoldási módot, a térábrázolás egységes kiépítését még csak meg sem kísérlik.

A kompozíció zavarosságát gyakran növeli a római mesélgető hajlandóság, térben és időben távoleső jelenetek egyesítése, pl. egy újabban felfedezett Ikarus-képen (105. k.) fenn a levegőben a Napisten jön fényes fogatán; lenn a földön pedig már elsíratják a merész kocsihajtót. A művészi felfogás szempontjából a tárgy nem fontos; gyakran a római tárgyúak közelebb állnak a görög szellemhez, mint a tipikus görög tárgyúak. Az egyes alakok különböző eredete, hogy görög mintakönyvekből vették-e át vagy az életből

merítették, szintén másodlagos fontosságú a térábrázolás, kompozíció és technika nagy kérdéseivel szemben, mert ezekben nyilvánul meg mindegyik nép művészi egyénisége.

Marconi a dekoratív festészetben ismeri fel a római festészet tulajdonképpeni jelentőségét, amiről a pompejii falfestmények gazdag anyaga tanuskodik, és ez az irány fejlődik tovább a római császári palotáknak, később pedig a kolumbáriumoknak falfestményein is. A Mau megállapította négy stílus a falfestmények gazdag változatosságával szemben ma már kissé egyoldalú, kicsinyes skatulyázásnak tűnik fel; elnevezésük sem teljesen szabatos, eredetüket is újabban más-képpen magyarázzák és a hatások sem vonhatók meg az eddigi szempontok szerint elég világosan és határozottan. A határmegállapítások ingadozó voltának nyilvánvaló bizonyossága az, hogy némelyek egy ötödik és hatodik stílust is véltek felismerni; sőt ezen az alapon még több stílust is lehetne megállapítani. A lényeg az, hogy a képeket sohasem szabad önmagukban értékelni, hanem mint egy összefüggő, dekoratív rendszer szerves, átható részét. A Mau-féle négy stílus térben és időben nagyon is közel esik egymáshoz és sokszorosan egymásba kapcsolódnak. Az ú. n. második stílus logikusan felépített architektonikus rendszerébe szabadabb alakulatok is csúsznak be és az ú. n. negyedik stílusban, mely az architektonikus impresszionizmus tetőpontjának tekinthető, mutatkozik a hajlandóság reálisabb formák felé. A harmadik stílus eredetének és jellegének megállapítása szintén revízió alá szorul. A stílusok szétválasztásának legbiztosabb alapja a jelenségek sokféleségével szemben — Marconi szerint — a viszony, melyben a dekoratív keret és a belefoglalt kép egymással állnak; evvel szemben minden egyéb mozzanat, a motívumok eredete és jellege is, másodlagos jelentőségű.

A II. Kr. u. század folyamán a falfestészet továbbfejlődésében két áramlat

figyelhető meg, melyek egymással parallel érvényesülnek és néha egymást befolyásolják. Az egyik a visszatérés az egyszerűségre, a klasszicizáló irányzat; a másik a hajlandóság a fantasztikus alkotások felé. A fantasztikus irány feloldja a dekoratív rendszer szigorúságát. A dekoratív rész, mely előzőleg alárendelt szerepet játszott a falfestészetben, csak keretül szolgált, teljesen felszabadul és előtérbe lép. A kép elemei széthullanak és a dekorációkba mennek át. Állati és növényi motívumok, emberalakok, sőt kisebb jelenetek szabadon, fantasztikusan érvényesülnek. A falat szerény, geometriai hálózat osztja csak fel, melyen belül a fantázia szabadon érvényesülhet. Megszűnik a vesződés a térábrázolás és perspektíva problémáival; a valóság helyébe kedves irrealitás lép, melyen belül minden lehetséges. Evvel az impresszionista áramlattal egyidejű klasszicista irányzat néha ezekbe a fantasztikus alkotásokba is behatol, azoknak nyilvánvaló kárára, a fantázia kedves játékát józanabbá, ridegebbé, szegényesebbé teszi.

A II. Kr. u. századi római impresszionizmus egyik legjellegzetesebb alkotása a Basilica San Sebastiano mellett a régi Via Appián talált falfestménysorozat, melynek változatos motívumait a könnyű geometriai keret alig korlátozza, csak áttekinthetőbbé teszi (140—143. k.). A neoaatticista irány feltámadásának legismeretesebb terméke a vatikáni könyvtár ú. n. heroináinak sorozata, melyen azonban a szigorú klasszicizmus dacára mégis van valamelyes római íz. Ostiában egymás mellett, de mégis egymástól valamennyire szétválasztva kétféle stílus látható. A sírokban a fantasztikus, virágos stílus uralkodik; az élők házaiban ellenben az architektonikus rendszerbe illesztett képekhez való visszatérés látható.

A III. Kr. u. század festészetében is ezen két stílus érvényesül egymással parallel, néha egymásba vegyülve. A SS. Giovanni e Paolo templom alatt Rómában talált falfestmények virágos stílusú, finom, harmonikusan megkomponált

együttesébe egy igazi kép (tán a legnagyobb az antik Rómában) van beillesztve, a nélkül, hogy a fantasztikus környezettől határozottan el volna határolva (145. k.). A kép elemei is vegyesek: a környezet, a tenger, delfinek, ámorkák stb. egészen római jellegű; a jelenet főalakjai, egy fekvő nő és egy férfi, görög eredetűek. A Gens Octavia sírjának virágos stílusú falfestményei közé szintén vannak egyes képek beillesztve, melyek közül különösen egy elysiumi jeleneten (146. k.) látszik a környező dekoratív stílus hatása. Az árnyyszerű gyermekalakok ábrázolása, a sápadt alvilági megvilágítás, a sejtelmes hangulat, a kivitel játszi könnyedsége, a felfogás felületessége, a nehéz problémák kerülése, mindez azt dokumentálja, hogy a tisztán dekoratívvá vált festészet felfogása és stílusa oda is behatolt, ahol igazi képet, nem pusztán fantasztikus dekorációt akartak adni. Az Aureliusok sírjának falfestményein (147—151. k.) különféle stílus és felfogás észlelhető; az előző korok is képviselve vannak; a keresztény tartalom és helyenként evvel kapcsolatban egy új felfogás is bevonul a római festészetbe. Az Apostolok képmásai a római portréművészet és jellemző erő gyöngyei. A Hegyi beszédben Jézus alakja egészen eredeti, az antik művészeti tipológiától független alkotás; a környezet ábrázolása azonban, a Jézushoz vezető faszor, a szétosztott csoportosítás stb. a római stílus szokott sajátosságait mutatja.

A III. század festészeti alkotásai már a római lelkiség utolsó erőmutatványai. A dekoratív festészetet éltető fantázia elapad, a technikai frissesség és könnyedség ellankad. Szeretnének visszatérni a természethez, a realisabb problémákhoz, melyektől a dekoratív irányzat eltávolította őket; de már nincs igazi teremtő erő; csak fáradt epigonok, egyhangú ismétlődések vannak. A IV. századtól kezdve a római művészeti felfogás kifejező ereje kimerül; a rómaiak idegen, új értékek kezdenek érvényesülni; az átmenetet a keresztény tárgyú falfestmények mutat-

ják. Ezeknek részletesebb tárgyalása azonban, éppen mivel a tősgyökeres római művészeti felfogás rekonstruálása a főcél, már kiesik ezen mű keretéből.

Ugyanezen okból nem foglalkozik behatóbban a római provinciális festészettel sem, melynek alkotásaiba idegen, lokális motívumok is hatolhattak be és a görög-római művészet köréből is sokféle áramlat folyhatott bennük egyidejűleg össze; az igazi római értékek ezekben még nehezebben ismerhetők fel; tárgyalásuk ebből a szempontból még időelőtti.

Marconi művében tagadhatatlanul vannak hézagok és tévedések. A portréfestéssel aránylag röviden bánt el; a pompeji falfestészet dekoratív rendszerét nem fejt ki teljesen; megállapításaival nem érthetünk mindig egyet. Abban azonban kétségtelenül igaza van, hogy nem a művészi szempontból tökéletesebb, harmonikusabb alkotásokat helyezi előtérbe, melyekben a római szellem legközelebb jutott a görög mintákhoz, hanem azokat a műveket tanulmányozza előszeretettel, melyekben a római saját magát kereste, saját magával igyekezett tisztába jönni. Hogy ez többnyire nagyon gyarlón sikerült, az nem változtat azon a tényen, hogy ez az önálló művészeti hajlandóság megvolt benne és tudatosan vagy öntudatlanul érvényesülni akart. Marconi rámutat a római lelkiség két, látszólag egymásnak ellenmondó vonására, melyeknek mindegyike megnyilvánul festészetében: ezek a realitás iránti érzék, mely a természet közvetlen megfigyelésére, a tér és perspektíva tanulmányozására indítja, és a hajlam a fantasztikusra, mely dekoratív művészetében nyilvánul meg erősen. Az egyébként józanságra hajló római népnek ezen utóbbi vonása mélyen bevilágít lelkének mélyébe; hogy mi volt ennek a rúgója és hogyan kapcsolódott bele a többibe, azt csak találgathatjuk; tán természetes reakciója volt a túlságosan reális felfogásnak, mely ezen a téren játszott ki magát, könnyített magán.

Marconiban, mikor az ősrómai művé-

szeti sajátságok rekonstrukcióján dolgozik, erősen érvényesül a hazafias szellem, mely azonban ezúttal nem válik a szigorúan vett tudományos szempont kárára; mivel valamely nép művészeti alkotásainak értékét ma már nem élettelen, elvont normák szerint szabják meg, hanem mint azon nép lelkiségének megnyilvánulásai bíráltnak el.

Marconi tanulmánya révén bepillantást nyerünk a görög festészet ismeretlen területeire is. Azok a problémák, melyekkel a római festészet aránylag csekély sikerrel küzdött, ebben a formában legalább bizonynyal távol álltak a görög művészi felfogástól; különben az általános áramlat hatása alatt a római ezen a téren is felcsapott volna utánzóknak, a könnyebb megoldási lehetőséget, a készet kereste volna ezekben is. A görög lélekben nincs meg a hajlam a fantasztikumra; tér- és perspektíva-érzéke is másfajta lehetett. Ez nemcsak a gyér és egyoldalú görög festészeti emlékekből tűnik ki, hanem még sokkal jobban látható a rómaiaknak ezen a téren úttörő, önálló és ennél fogva nagyértékű kísérleteiből.

Dr. Láng Margit.

J. STRZYGOWSKI: **Asiens bildende Kunst** in Stichproben, ihr Wesen und ihre Entwicklung. Ein Versuch von — Augsburg, 1930. Dr. Benno Filser Verlag 4° S. I—XXII. 779.

Ebben a műben egy egész emberélet munkája van benn. Egy csodálatos felépítésű rendszernek, melyet szerző *Krisis der Geisteswissenschaften* Wien, 1923. fektetett le, következetesen keresztülvitt alkalmazása akar ez lenni a világ egyik legnagyobb művészeti birodalmára, az ázsiai, helyesebben eurázsiai képzőművészetre. E kontinens fekvésénél és földrajzi tagozódásánál fogva mai napig igen különböző formák között élő kultúráknak a hordozója, így érthető, hogy a történeti időkben, amikor a mai általánossá vált városi berendezkedéstől oly lényegesen eltérő, különböző nomád- és félnomádkultúrák

még virágzó és sokszor politikai jelentőséggel is bíró, magas nivójú kultúrát jelentettek, ennek az óriási kontinensnek képzőművészete is területenként különböző formák között mozgott. Ebben az óriási és erősen heterogén anyagban igyekszik Strzygowski rendet teremteni az ő sajátos módszerével és rendszerezésével. Ha a cím alatt még megjegyzi, hogy «Ein Versuch», ezzel mindenesetre a feladat rendkívüli nehézségét jelzi.

Ennek az ismertetésnek keretében még csak meg sem kísérelhetem, hogy az anyag rendszerezéséről és a tárgyalás módszeréről behatóan szóljak. Maga a műemlékanyag oly nagy területeket ölel fel, hogy már ez magában azt is kizárja, hogy szerzőnek az összes ázsiai területek művészetével szemben elfoglalt álláspontját egyenként ismertessem. Annál kevésbé sem lehetséges ez, mert Strzygowski az anyagismertetésén kívül itt még sokkal többet ad. Magát az emlékanyagot inkább csak egyes példákkal mutatja be. A különböző területek művészetének különbözőségét mélyreható lélektani fejtegetésekkel igyekszik megmagyarázni és egyúttal keresi mindezekben azt a közös ázsiai vonást is, amely ezeket egymással összekapcsolja.

Magától adódik, hogy mi magyarok elsősorban a magunk problémái szempontjából vizsgáljuk S. tételeit és keresük helyünket abban a sajátos világban, amelyet egy nagy ember az ő páratlan intuíciójával, merész, sokszor meglepő gondolkozásmódjával rekonstruálni igyekezett. Tudományban semmiféle nemzeti, faji, vagy egyéb politikát űzni nem lehet. Ha azonban az ilyen elméleti tudomány eredményei állhatnak valamiféle kapcsolatban az élettel, úgy S. munkásságának, elsősorban pedig ennek a műnek lehet esetleg még szerepe a magyar nemzeti öntudat jövőjében. Hangsúlyozom, hogy ez nála nem valamely közvetlen politikai célzatosság (ilyen banalitásokat a műben sehol sem lehet találni!), hiszen e tételek épp úgy szólnak nekünk,

mint — hogy csak egy példát említsék — a germánságnak. A germánság szerepét és jelentőségét ugyancsak élesen megvilágítja és eredeti nemzeti kultúrájának legmélyebb rétegeit tárja fel és ennek alapján annak eredeti hovatartozandóságára mutat rá. Jellemző a helyzetre, hogy ezen megszívlelendő dolgok horderejét éppen azokban az országokban nem ismerik fel, amelyeknek anyanyelvén ír ez a szláv származású ember és amelyek nemzeti kultúrájait elsősorban szolgálják ezek a mélyen járó megállapítások.

A munka elején, Ázsia földrajzi beosztásánál és az I. képen közölt Ázsia-térkép szemléltetésénél egy csapásra érezzük, hogy egy olyan gondolatvilágba léptünk be, amely előttünk eddig ismeretlen volt. Ázsia geográfiai felosztása e szerint a következő. A tulajdonképpeni Ázsia a Himalájától északra fekvő óriási terület. India és Elő-ázsia inkább tartoznak Európához, vagy Afrikához, mint a tulajdonképpeni Ázsiához (2—4. o.). Indiát a Himalája még sokkal inkább elválasztja a tulajdonképpeni Ázsiától, mint az Alpok a tőlük délre eső részeket az északra esőktől (33. o.). Különös súlyt helyez arra, hogy Nyugat-Ázsiát Szibériától és Elő-Ázsiától megkülönböztesse, ezáltal egy a művészettörténetben eddig nagyon elhanyagolt területre hívja fel a figyelmet (4. o.). A tulajdonképpeni Ázsiától délre és délkeletre eső területeket «vorgelagerte Gebiete» megjelöléssel illeti. Ez a beosztás első pillanatra szokatlannak tűnik fel, a mű olvasásakor azonban lépésről-lépésre világossá válik indokoltsága (összefoglalva a 95. o.).

A munka alap gondolata és célkitűzése a következő. Keresni az ázsiai művészetben azt, ami abban csakugyan ázsiai. Az ázsiai különböző kultúrkörök sokféleségében van valami egység. Ennek kimutatása és sorsának nyomkövetése a mű fő célja. A déli magaskultúrák hatalmas művészetei Ázsiában sohasem hatoltak fel olyan magasra északon, mint Európában, innen van az, hogy Ázsia hűbb tudott

maradni az ő eredeti lényegéhez, mint Európa (92–123. o.).

Az ázsiai művészet lényegét hosszas indukció útján adja. Ezt következőképpen lehetne röviden megfogalmazni. A tulajdonképpeni Ázsiában, akárcsak az európai Északon a művészet eredetileg *jelkép* volt, lelki tartalomnak olyan kifejezése, amelyben a hordozó nem az emberi alak, egyáltalán semmiféle általában érvényes alak, hanem valamely forma, mint például pont, vonal, felület, geometrikus idom stb. (475. o.). «Es handelte sich nicht darum, Bedeutungen durch menschliche Gestalten vorzumachen, sondern um anschauliche Sinnbilder von Vorstellungen, um Kunst selbst» (476. o.). A művészeti produktumoknak nem a «déli» értelemben vett ábrázoló, hanem ellenkezőleg, jelképi értékük van, a jelkép megvalósításának természetes módja pedig az ornamentika. Amíg állati és növényi motívumok jelképek, addig elegendő a természetűségtől távolálló (naturferne) alak (395. o.). «Ein beachtenswertes Wort schrieb Cohen-Portheim (Asien als Erzieher S. 118), wenn er von der Zukunft ohne Religionen, nur mit dem Glauben spricht und die Kunst dieser Richtung als Gottesdienst, Glaubensäußerung bezeichnet. *Das war die eigentlich asiatische Kunst immer*» (486. o.).

Hevesen ostromozza a humanisztikus aláspontot, mely különösen Németországban bizonyos tekintetben káros túltengésekre vezetett. A legtöbb ellenséget ezen a ponton szerezte S. Az érdekeltek (S. szavai: «humanistische Versicherungsgesellschaften», 537. o.) természetesen védekeznek és egyrészt S. ellen fordítják az ő nagy hibáit, másrészt az ő alapvető fontosságú tételeiből, melyek nem annyira az egyes részletekre, mint inkább a nagy összefüggésekre vonatkoznak, még a nyilvánvalóan helytállókat sem ismerik el és jót rosszal összekeverve, szinte lehetetlenné teszik, hogy a kívülálló szemlélő tisztán lásson e dolgokban.

Abból a körülményből, hogy a jelen-

ségek megmagyarázására a legmélyebb gyökerekig nyúl vissza, természetesen következik, hogy itt-ott világnézeti kérdéseket is érint. Természetes, hogy a legélesebb ellentétet váltja ki az érdekelteknél, amikor az *Észak* (steppe-öv és szomszédos területei) és a *Középső öv* («vorgelagerte Gebiete») között csakugyan fennálló óriási ellentéteket egyebek mellett következő szavakkal igyekszik megmagyarázni: «Dieser Kampf ums Dasein, die Vorsorge für den Winter führen zu einer sittlichen Auseinandersetzung mit den Naturmächten, während im Süden der Mensch an sich im Vordergrund steht und beim Vordringen von Nordvölkern sich leicht als Machthaber an Stelle der Naturkräfte aufschwingt und die Menschen zu Untertanen, Gläubigen und Nachbetern macht» (544. o.). Ebből különben érthető S. egyik legjellemzőbb alaptétele, mely szerint nem a *Dél* termékenyítette meg az *Északot*, hanem északi népek játsszák itt a főszerepet; görögök, mezopotámiaiak, indusok és kínaiak, részben maguk is északról bevándorolt népek, melyek a *Dél*t megtermékenyítették (bev. XVI. o.). Következésképpen az ázsiai művészet lényege nem csak a tulajdonképpeni Ázsiában, hanem a déli, előreolt területeken és a hellenizmus művészetében is föllelhető. «Nur aus ihm heraus wird z. B. verständlich, wie die christliche Kunst in Hinterlande der Küsten vorwiegend, und wie der Islam in seiner religiösen Kunst in so später nachantiker Zeit noch vollkommen bildlos werden konnten» (96. o.).

Az ázsiai művészet jellemzését még azzal kell kiegészíteni, hogy lényeges vonása az egyes személyiség (Einzelpersönlichkeit) hiánya, szemben a déli magas-kultúrák művészetével és ez S. szerint arra vezethető vissza, hogy a művészet a tulajdonképpeni Ázsiában ősrégi, *igazi* gyökerekből nőtt ki (477. o.). A könyv egyik legszebb része az «Inhalt» fejezet bevezetésében a «Massenpersönlichkeit» rész (477–479. o.). Azonkívül igen tanul-

ságos és a mi szempontunkból fontos rész: «Die Seele der Wanderhirten» (482. sk. o.). Az északi nomádok primitívebb civilizációban is képviselhetnek magasabb kultúrát, mint a déli városiak (477. o.). Északon a művészet nem eszköz, hanem öncél, nem szolgál, hanem az élet lényegének egy része (478. o.). «Der Norden denkt gar nicht an Geschichte, er betrachtet das Wesen der Dinge, Gott in All». «Der Europäer beschreibt, der Vollblutasiatische betrachtet...» (478. o.). Mindezekből érthető, hogy miért nem szült Ázsia egy mai értelemben vett igazi tudományt, viszont nyilvánvaló az is, hogy képzőművészete tartalomban mélyebb, mint az európai (479. o.).

A humanisztikus esztétika S. szerint már eleve hamis azért, mert a középső öv jellegzetes vonásait akarta nálunk északon törvénnyé emelni. «Das päpstliche wie vorher das kaiserliche Rom mit allem, was an Machtbegriffen zu beiden gehört, haben das eigentliche Europa erstickt» (518. o.). A könyv egyik legsúlyosabb része a következő: «Man spricht heute so viel vom Untergange des Abendlandes und beachtet dabei nicht, dass es sich nur um das Absterben der Südwelt und der des mittleren Gürtels handelt mit all ihren von vornherein im eigentlichen Europa und Asien unmöglichen Forderungen der verschiedenen Machtgruppen, von denen noch die Griechen vor Plato und Aristoteles nichts wussten und doch die Grundlagen jener Geistigkeit legten, die wir Europa ohne Machtgesetze nennen könnten. Die Zukunft erst wird diesen einfachen, schlichten Menschen, den die Griechen ursprünglich kannten, im Norden, seiner Heimat, wiederfinden müssen, bevor er auch dort ganz ausstirbt...» (518. o.).

A nyersanyag és megmunkálásának módja Ázsiában a művészetek fejlődésénél mindig döntő tényező voltak. A kézművesség tulajdonképpen hazája nem Kína, hanem Belső-Ázsia. A nyersanyagok feldolgozása terén iskolázott szövet-

ségek működtek; minden régi, keleti városnak magvát a bazárok alkotják (124–125. o.). A tulajdonképpeni Ázsiában az építészet a kisművészetnek hatása alatt állott és nem megfordítva, mint Európában; a napi tömeghasználat nyersanyaga ott még fontosabb, mint a rendkívüli alkalmakra használt nyersanyagoké (126. és 129. o.). Általában az északi hegyes vidékeken a fa, Iránban és Mezopotámiában a nyerstégla, Belső-Ázsiában és Arábia pusztáin a sátor volt alkalmazásban. Ázsiában a sáornak és nyerstéglának elpusztulása okoz elsősorban nagy hiátust a művészetek rekonstruálásánál. Európában csak a fa az, ami elpusztult (128. o.). Zseniális újítása S.-nak az, hogy a pusztulásnak jobban kitett nyersanyagokra is a legnagyobb gondot fordítja és az azok tönkremenésével támadt szakadékokat igyekszik kitölteni. Támadja viszont a humanisztikus művészettörténeti kutatást, mely csak a meglévő, vagy irodalmi forrásokkal kimutatható emlékekkel számol. Ha északon az emlékek elpusztultak volna, akkor azokat irodalmi adatok hiányában nem létezőknek kellene-e tekintenünk? (95. o.). Jellemzi sorban a különböző nyersanyagokat: fa, föld, agyag, nyerstégla, borítóanyagok, gyapju, fém, kő, égetett téglák stb. Ázsiában a fémek, különösen a bronz sajátos módon a legszorosabb kapcsolatban van a vándor-pásztorok életével. Az arany inkább a türk népeknél, az ezüst az irániaknál vagy az azokkal szorosabb kapcsolatban lévőknél jellemző (136. o.).

Bennünket természetesen elsősorban a steppeöv történeti népei és a szabad germánosság érdekelnek. Amit S. az előbbiekre mond, azt bátran ide állíthatom a szerzőnek és művének jellemzésére: «Die Kunst ist eine Lebensäußerung, das Leben im menschlichen Körper wird ermöglicht durch den Kreislauf des Blutes. Sache des Blutes ist es, ob die Form in Ruhe oder Bewegung gegeben wird. Doch liegt der Fall nicht einfach so, dass ein bewegtes Leben auch eine bewegte Form im Ge-

folge hat, also z. B. die Wanderhirten selbstverständlich auch die Formen in Bewegung zeigen müssten. Vielmehr ist Gemütsruhe die Voraussetzung der ruhigen, ein erregtes Gemüt aber der Anstoss zu bewegter Form. Die Wanderhirten scheinen Träger ruhiger, die Nordvölker solche bewegter Formen» (565. o.).

A műnek jelentősége a magyarországi szkita és népvándorlási emlékeink szempontjából abban áll, hogy az ezen emlékek által dokumentált kultúrának nagy összefüggéseire mutat rá és megrajzolja annak a világnak a képét, amelybe ezek beletartoznak. Ebben a tekintetben egészen egyedül áll és sokáig fog még gondolatokkal és problémákkal szolgálni a jövő kutatóinak. Amint a felhozott idézetek is elárulják, S. erős egyénisége meglehetősen rányomta a maga bélyegét művére, sőt többször érezzük, hogy impulzív és harcos természete és világnézeti állásfoglalása következtében gyakorlatiasságra törekvő, de mégis erősen teoretikus rendszerezését az anyag felhasználásában nem érvényesíti mindig egyenletesen. Egyrészt elmaradnak olyan emléktanyagok (nem egyes darabok, hanem egész, összefüggő emlékcsoportok), melyek S. rendszerében zavaró momentumok lehetnek, amelyeknek helyzetét és jelentőségét tehát éppen S. tételei szempontjából tisztázni kellene. Ilyen elsősorban a pontusi mixhellén fémművesség, melynek rendkívül nagy hatásáról a steppe-népeknél alább fogok szólni. Másrészt az északi területek anyagából olyan emlékcsoportok, melyeknek behatőbb ismertetése S. szempontja miatt is szükséges volna, teljesen hiányzanak, (mint pl. a permi kultúra), vagy csak éppen néhány példával vannak említve (mint a Hampel-féle II. emlékcsoport, vagy a honfoglaló magyar emlékcsoport). Ezek a hiányok annál inkább szembeszökők, mert habár az egész mű alapgondolata az északi népek művészetének méltatása és kiemelése akar lenni a déli kultúrák művészetével szemben, a több, mint félezer képek túlnyomó része a déli művészetek emlé-

keinek van szentelve és egy olyan északi jellegzetes és több, mint ezer évig élő kultúrának művészete, mint a *permi*, egyetlen példával sem szerepel a könyvben.

A steppeterületek különböző nomád-művészeinek megítélése S.-nál hibás alapon nyugszik. Ugyanis e művészetek lényeges tényezői közé bevonja többé-kevésbé a motívumok eredetiségét és természetesen a növényi és állati motívumokat autochton keletkezésűeknek tekintti. Ennek a kérdésnek sokkal nagyobb hordereje van, mint azt első pillanatra gondolnánk, azért ezzel kissé behatóbban kell foglalkoznunk.

A magyarországi idevágó anyag legnagyobb része nem Magyarországon készült, hanem Ázsia steppeterületein és ezek az emlékek ottani hosszú, évszázados fejlődésnek végső stádiumát jelzik. A Hampel-féle III. («avar») emlékcsoporton kívül egyéb csoportoknál lényeges továbbfejlődést nem is lehet megállapítani. Így természetes, hogy ezek elsősorban az ázsiai steppék kultúrtörténetéhez szolgálnak forrásanyagul. Jelentőségük a kutatás szempontjából annál nagyobb, mert ilyen mennyiségű és minőségű anyaggal ezidőszert magában Ázsiában sem rendelkezünk. Ezt S. is jól látta. A keleti steppék kultúrtörténetének, illetve művészettörténetének rekonstruálására ebben a műben mégis nagyon kevés időt szentelt. Úgy látszik, hogy ezen a téren még most is az *Altai-Iran und Völkerwanderung*, Wien 1917 lefektetett állásponton van (144. o.). Azóta megjelent dolgozataiban és előadásaiban többször érintette azokat a különféle embermotívumokat, melyek úgy az ősgermán, mint különböző keleti steppenépek művészetében aránylag gyakran fordulnak elő és főntebb ismertetett tételei értelmében megállapítja, hogy ezek «délről» jövő elemek. Közelebbi meghatározásukat nem kísérli meg. Az én újabb, ezirányú kutatásaim arra az eredményre vezettek, hogy ezeknek a különféle embermotívumoknak forrása a pontus-vidéki mixhellén és iráni-hellenisz-

tikus körben van. A népvándorlási emlékeink mongol csoportjában sikerült a következő mitológiai alakokat meghatároznom: Dionysos, Herakles, Nike, Nereida a tengeri szörnyetegen; azonkívül a hellenisztikus szkitaábrázolások továbbképzését. Mindezeket többféle változatban ezen zárt kultúra kisművészetén belül. További vizsgálataim arra vezettek, hogy ugyancsak e mitológiai és egyéb emberábrázolások a steppék más nomád és fél-nomád kultúráiban is többé-kevésbé gyakran előfordulnak, sőt legutóbb a dániai ősgermán anyagban a déloroszországi szkita-ábrázolások folytatását sikerült kimutatnom és levezetnem. Ezeknek a motívumoknak az élete oly szívós az északi népek művészetében, hogy egyes mitológiai ember- és állatalakok még a IX.—X. századi viking művészetben is egészen jól felismerhetők. A *«Bronzeguss und Nomadenkunst»* Prága 1929 könyvemben behatóan foglalkoztam az említett mongol emlékcsoport állati és növényi motívumainak eredet-kérdésével és azokat különböző utakon a hellenisztikus-perzsa és pontusi körből vezetem le. Egy másik zárt emlékcsoportnak, és pedig a Kr. u. III. és IV. századokból, tehát a népvándorlási mozgalmakat megelőző időből származó csoportnak, a herpályi pajzdudor és rokon északeurópai emlékeknek hasonló vonatkozásait legújabb munkámban dolgoztam ki, mely *Acta Archaeologica*, 3. Kopenhága 1930 fog megjeleni. Ezen nagyszámú hellenisztikus eredetű motívumon kívül természetesen vannak eredeti autochton, perzsa, provinciális római és egyéb motívumok is, amelyek ugyanúgy hozzáidomultak az illető északi kisművészetek stílusához, mint a hellenisztikusak. Érdemes figyelemmel kísérni, hogy mi lett a legközönségesebb hellenisztikus mitológiai alakokból ezekben a kisművészetekben. Ezáltal azután e művészetek törvényszerűségei is világosabban állnak előttünk és látjuk, hogy az egyes motívumok, mint ikonográfiai képek egészen alárendelt szerepet játszanak

egyéb tényezők mellett és szóbanforgó művészetek eredetiségét egyáltalán nem érintik.

Helytelen a laposlevelű inda ferde levágását a fém fényhatásának kihasználásával magyarázni (144. és 454. o.), holott az a fadaragás technikájának természetes következménye. Nem is mindegyik, e körbe tartozó bronzöntvényenél fordul elő a ferde levágás. Némelyik indamotívum ugyanabban a bronzanyagban egészen plasztikus lesz, hihetőleg azért, mert az eredeti, más anyagban látott mintakép stílusát a bronzban is meg akarták őrizni (pl.: *Bronzeguss*, Taf. VIII., 4.). Egyébként érdekes, bár kevésbé valószínű, amit az indakérdésről a 385—386. oldalakon mond (l. még 311., 320., 325., 368—370. o.), ugyanígy nem megnyugtató az sem, amit az állatküzdelmi jelenetről olvasunk a 309—311. oldalakon, bár egyéni megállapításai figyelemreméltók és a további kutatásokra nagyon ösztönzők. A griffkérdés ugyanilyen elbánásban részesül. Az Aristeasra (Kr. e. VII. sz.) való hivatkozás nem elegendő a kérdés eldöntésénél. Egyébként, hogy a fémművészetre milyen más nyersanyagok kézművészégei voltak hatással, arról igen figyelemreméltó megállapításokat olvasunk a könyvnek több helyén. Különösen kiemelem az ökör-alakos ismert minusinski bronzlemezeiről mondottakat (377. o.), ahol egyúttal a pár mondattal való leírás remekét találjuk (l. még: 440. o.). Érdekes az is, amit az almandinos rekeszes aranyművéség kialakulásáról mond (563. o.), bár itt is teoretikusnak tűnik föl. Úgyisintén a fibula keletkezésének kérdésében is (575. o.).

Mindenesetre azonban nagy igazsága van S.-nak, amikor Belsőázsia nagy művészettörténeti jelentőségét hangsúlyozza és pedig azon a két alapon, hogy a sátorélet ott érte el az ő sajátosságának legmagasabb fokát és hogy a fémek megdolgozásában e területek oly nagy szerepet játszottak (578. o.).

E rövid ismertetés keretében nincs módomban az sem, hogy több részletkérdést

vegyek vizsgálat alá, más helyeken még remélhetőleg lesz alkalmam visszatérni S. ezen munkájára. Az előadottakkal csupán képet akartam adni S. munkásságának minket érintő részéről és megelégszem annyival, hogy a könyvnek főbb, idevágó részeit lapszám szerint megjelöltem. Aki komolyan hasznosítani akarja magának ezt a művet, annak természetesen az eredetit kell elővennie és legjobb, ha az egészet elolvassa: fáradságos munka, de azt hiszem, bőségesen meg éri a fáradságot.

Fettich Nándor.

Újabb régészeti irodalom. Az utóbbi évek ezirányú magyar termékei közül kiemeljük az Országos Magyar Régészeti Társulat Évkönyveit, melyek Gerevich Tibor szerkesztésében eddig két kötetben láttak napvilágot. Az első kötet legnagyobb részét régészeti értekezések foglalják el, melyekben többek közt Kuzsinszky «Római határvédelem és a balhavári erőd», Alföldi egy carnuntumi nőszoborról és a nagytétényi pénzletről, Oroszlán a Nemzeti Múzeum két új mitológiai domborművéről, Nagy a pannoniai síremlékeken előforduló kézműves szerszámokról, Fettich a savariai amphitheatrumról, Láng M. ókori női öltözködési stílusokról adnak érdekes közlést. Ezeket több művészettörténeti dolgozat egészíti ki, melyek közül különös érdeklődésre tarthat számot Gerevich fontos cikke Kolozsváry Tamásról és az Eszterházy-kincstár magyar ötvösműveinek méltatása Csányi Károly tollából. A II. kötet a Társulat érdemes elnökének, Kuzsinszky professzor 60. születésnapjának van szentelve és gazdag munkásságának teljes bibliográfiáját is hozza Stöhr összeállításában. Ebben a kötetben régészeti és újabb művészettörténeti dolgozatok egyenlő terjedelemmel szerepelnek. Óskori és régészeti — főleg hazai — anyagunk Hekler, Alföldi, Hillebrand, Tompa, Fettich, Oroszlán, Nagy, Láng, Finály és Jónás avatott tollából nyertek méltatást, míg a művészettörténeti cikkek hazai anyagon kívül az egyetemes művé-

szettörténet kincseiből is merítenek (Gerevich : Perugino) és különös figyelemmel kísérik a hazai és külföldi művészet kapcsolatát. Így Kapossy barokk művésztünk olasz kapcsolataival, Péter a Vatikán magyar vonatkozású freskóival, Horváth németalföldi festők Zichy-múzeumbeli biedermeier-másolataival, Pigler osztrák barokkfestőkkel foglalkoznak. A kötetek gazdag tartalmát e rövid felsorolással amúgy sem meríthetjük ki, csak megemlítjük még, hogy bő illusztrációs anyag és a német kivonatuk még fokozzák a kötetek értékét és nemzetközi használhatóságát. Kíváncsú lenne, ha e sorozat mielőbbi folytatásai is megjelenének.

A Szépművészeti Múzeum antik anyaga két fontos kötetben kapott magas igényeket is kielégítő feldolgozást. Hekler Antal *Die Sammlung antiker Skulpturen* (Krytall Verlag 1929) cím alatt adja az első tudományos feldolgozást az antik szobrászati anyagról, melyről G. Lippold beható ismertetése a *«Philologische Wochenschrift»* 1930. 52. számában többek közt a következőket mondja: «Eine Sammlung antiker Skulpturen im alten Stil, grosse Statuen usw. — lässt sich heutzutage nur mit ganz riesigen Mitteln zusammenbringen, zumal man sich nicht mehr mit römischen Kaisern und späten schlechten Kopien zufrieden geben könnte, der Museumsbesucher von Geschmack, den es doch auch gibt, griechische Originale, allenfalls gute römische Porträts und Reliefs sucht. Die junge Antikensammlung des Budapester Museums hat mit Recht einen andern Weg eingeschlagen: In der Sammlung Arndt, mit der 1909 der Grundstock gelegt wurde, waren meist kleinere, oft fragmentierte Stücke, dafür aber fast alle irgendwie, sei es sachlich, sei es künstlerisch interessant, vieles aus dem griechischen Osten — eine Sammlung, wie sie nur ein Kenner von Geschmack zusammenbringen kann. In diesem Sinne ist dann die Sammlung weiter ausgebaut worden — bewundernswert, wie man auch im Ungarn der Nach-

kriegszeit den Idealismus dafür aufbringen konnte. Die Sammlung verdient vollauf, durch diese schöne Veröffentlichung der Wissenschaft allgemein zugänglich gemacht zu werden; der Name des Verfassers birgt dafür, dass die Hauptarbeit für die wissenschaftliche Auswertung der Dinge in dem Katalog schon getan ist. Die guten Abbildungen, die auch wichtige Vergleichsstücke geben, ermöglichen eine Beurteilung auch ohne Autopsie. — Alles in allem eine in Form und Inhalt gleich erfreuliche Publikation, der wir baldige Fortsetzung — die Katalogisierung der übrigen Budapester Antiken wünschen wollen.» — Méltó kiegészítése ennek az Antik terrakotta-gyűjtemény katalógusa (Budapest, 1930) Oroszlán Zoltántól, amely kitűnő bevezetésével alapvető ismertetést is ad e fontos területről. Az anyag mintaszerű felállításának értékes kísérője ez a komoly felkészültséggel írt és szép illusztrációkkal ellátott kötet. Kíváncsinos volna, ha a terrakotta-gyűjtemény pompás anyaga egy nagy idegen nyelvű tudományos katalógus révén külföldi szakkörök számára is hozzáférhetővé válna.

A Henszlmann-Lapok legújabb számai. A budapesti Pázmány Péter tudomány-egyetem művészettörténeti intézetének izléses kiállításban megjelenő közleményei, melyek az intézetben folyó kutató munka eredményeinek gyors és mozgékony úton való közlési problémáját a külföld által is tetszéssel fogadott szerencsés módon oldották meg, négy újabb füzetrel gyarapodtak. Időrendben az első Hekler Antal egyidejűleg holland folyóiratban is (*Der Dionysos von Leiden*. Oudheidkundige Mededeelingen. Nieuwe Reeks XI. 1930.) megjelent tanulmánya a leideni Dionysos-fejről. Ez az életnagyságon felüli fej, amely Smyrnából került Hollandiába, s amelyet Furtwängler nyomán eddig általában hellenisztikus eredeti alkotásnak tartottak, Hekler véleménye szerint római munka, valószínűleg

Trajánus császár idejéből. A fej eddig fölsem vetett rendeltetésének kérdésében, a fej két oldalán látható lyukak, a hátsó oldalán aláfutó árok és a fej elnagyoltan kezelt, háttérhez való simulás céljából lefaragott hátsó része alapján Hekler a leideni fejet a miletosi Didymaion oszlopfőivel hozza kapcsolatba. Ezen oszlopfők istenfejei a leideni Dionysos-fejjel a méretek egyezése mellett erős kifejezésbeli és stílusbeli rokonságot árulnak el, melynek alapján Hekler, meggyőző okfejtés útján arra a feltevésre jut, hogy a leideni Dionysos-fej is egykor a miletosi Didymaion egy oszlopfőjének díszítésére szolgálhatott.

Kapossy János egyszerre három kis tanulmányával szerepel a füzetek sorában. Az egyikben (*«Maulbertsch egy egri színvázlata»*) kimutatja, hogy a bécsi Dominik Artaria-gyűjtemény egyik színvázlata az egri líceum házikápolnájának az 1793. év folyamán festett mennyezetképéhez készült. *«Gollokort»* című kis cikkével Garzarolli-Thurnlackh (*«Das graphische Werk Johann Martin Schmidts.»* Wien. 1925.) egy téves helység elírását igazítja helyre s kimutatja, hogy a különös hangzású helységnév alatt Nógrádkálló község értendő, melynek templomában, a főoltáron ma is ott függ a Garzarollitól említett tollrajz után készült J. M. Schmidt Szent Pál megtérését ábrázoló olajfestmény. Nagyjelentőségű Kapossy harmadik tanulmánya, amelyben az egri cisztercita, egykori jezsuita templom főoltára plasztikai díszének eddig ismeretlen mesterét agnoszkálja Johann Anton Krauss *«statuarius Jaszoviensis»* személyében. A valószínűleg morvaországi származású kiváló szobrász, a jászóvári premontrei prépostsági templom gazdag szobordíszének elkészítése után, a XVIII. század hetvenes éveinek legvégén került a festő Johann Lukas Krackerrel együtt Egerbe, a jezsuiták szolgálatába.

Az építészetet az új sorozatban Réh Elemér képviseli, az egykori Péterffy-palota és annak mesteréről írt tanulmányával. Az említett palota, népszerűbb

nevéen az ú. n. Krist-féle ház, a régi Pest XVIII. századbeli, érintetlenül megőrzött építészeti emlékeinek egyik legérdekesebbike. Réh alapos levéltári kutatások alapján a palota építőmestereként Andreas Mayerhoffer «Bürl. Maurer Meister»-t nevezi meg. Amily öröndetes eredmény barokkbeli építészeti emlékeink egyik legjellegzetesebbikének művésznévvel való fixírozása, éppoly túlzottnak tekintjük Réhnek ezen felfedezéséhez fűzött messzemenő következtetéseit, aki egyelőre kétséges alapon, «Pest, Buda és környékének elismert művészeti irányító mesterét» látja Mayerhoffer személyében. A «Maurer Meister»-ek működését a XVIII. században mindenkor nagy óvatossággal kell kísérnünk; ezek a legtöbb esetben a tervező építészről szerződött, felelős, kivitelező mesteremberek voltak, akiknek azonban az épület individuális és stílusbeli kialakulására aligha volt befolyásuk. Hasonló alapon a magyarországi barokk építészet egy másik elismert művészeti irányító mesterét kellene tisztelnünk pl. Christian Alexander Oedtl «Kays. Hoff und Landschafft Maurer Maister» személyében, aki Bécs városa levéltárában őrzött beadványában mint a pozsonyi Pálffy-palota, a magyarországi gróf Erdődy-paloták, a budai, trencsényi és nagyváradi jezsuita rendházak építője nevezi meg magát, s akiről azonban tudjuk, hogy az idb. Fischer v. Erlach, Martinelli és más tervező építőművészek pallérja volt. Mindaddig, míg önálló építészeti tervek, szerződések és egy egyénileg elbírálnak stílusjelleg együttesen nem igazolják Réh feltevéseit, Mayerhoffer «Maurer Meister»-rel szemben az objektív várakozás álláspontjára kell helyelkednünk. *Fleischer Gyula.*

PÉTER ANDRÁS: A magyar művészet története. (Budapest, Lampel R. könyvkereskedése, 1930. Két kötet.)

A közelmúltnak hasonló törekvésű vállalkozásai után valóban merész tett volt, szerzőtől és kiadótól egyaránt, a magyar

művészet történetéről egy újabb kézikönyvet megjelentetni. Divald Kornél úttörő könyveinek, «Magyarország művészeti emlékei»-nek és a «Magyar művészettörténet»-nek megjelenése óta csak három év telt el, s ez idő alatt a részletkutatás természetszerűleg csak kevés ismeretlen anyagot tárt fel, vagy legalább is nem szolgáltatott olyan dokumentumokat, melyek a magyar művészet multjának egy-egy korszakáról alkotott fogalmakat döntően megváltoztatták volna. A mozaik kövei egyelőre ugyanazok maradtak. A most megjelent könyv szerzőjének tehát az új beállításra és az új megvilágításra, ugyanazon anyagnak, nézete szerint, logikusabb, összefogottabb csoportosítására kellett a fősúlyt helyeznie. Laikus olvasóban az ilyen megállapítás talán azt a téves benyomást keltheti, mintha az új munkának már a tervét is lekicsinyleni szándékozna. Pedig éppen ennek ellenkezőjét akarja mondani. Tagadhatatlan, hogy Divald könyvei, az első összefoglalások ezen a téren, nagymértékben megkönnyítették Péter munkáját, de aki tapasztalta, ma is még mennyire a problémák végtelen sorozatát jelenti hazai művészetünk multja, az csak őszinte örömmel üdvözölhet minden megvilágosító és tisztázó törekvést.

A közel négyszázoldalas munka a magyar művészet történetét, az iparművészet kikapcsolásával, a honfoglalástól napjainkig tárgyalja. Bővebb tartalmi ismeretetésére természetesen nem vállalkozhatunk, s részletes kritikai méltatásra sincs idő, minthogy közvetlenül folyóiratunk jelen kötetének lezárása előtt jelent meg. Az alábbiakban csak néhány főbb szempontjának kiemelésére szorítkozunk, melyek külön-külön és együttesen a legjobb ajánlói e nagy szorgalommal és lelkesedéssel megírt, szép munkának.

Péter első célkitűzése, «hogy a magyar művészet alkotásai iránt érdeklődő közönség legalább hozzávetőleges, de objektív képet kaphasson mindarról, amit a magyar szellem képzőművészeti téren évszázadok folyamán létrehozott és el-

vesztett». A hangsúly az objektivitáson van, s mindjárt meg kell állapítani, hogy a fiatal szerző ebben a rendkívül fontos tekintetben általában sikerrel képviseli az egyedül helyes tudományos álláspontot. Egyrészt a magyar művészet történetében nemcsak a külső behatások szakadatlan láncolatát látja, hanem igyekszik a kétségtelenül autochton sajátságokat meghatározni, vagy legalább kimutatni azt, hogy ezek a sajátlagosan magyar stílussajátságok hol és mennyiben módosították a külföldről kölcsönvett művészi gondolatokat. Másrészt soviniztikus előítéletek már csak azért sem vezetnek, mert eddig inkább az olasz művészettörténet területén végzett kutató munkát, s így midőn most a magyar művészet multja felé fordul, az új meglátások és elfogultságtól mentes ítéletek lehetőségét inkább bírja, mint az olyan kutató, aki régóta benne élt valamely tárgykörben, s azzal mintegy egész életre összeforrott. Péter a két alapvető csak ritkán téveszti szem elől. Kirívóbb eset még ritkábban akad, de az igazság kedvéért ezek közül is megemlítünk itt egyet-egyet. A tisztán nemzeti szellemben fogant műalkotásoknak olyan magasrendű példái, mint Izsó Miklós terrakottái, bizonyára megérdemelték volna, hogy tisztán művészi kiválóságuk hangsúlyozásán túlmenően a bennük lüktető, kivételesen erős magyarság, magyar vérmérséklet, magyar ritmus is kiemeltessék. Viszont nem esett volna csorba a könyv nemzeti szellemén, ha a későközépkori festészet emlékeinek tárgyalása közben a nyilvánvalóan csakis idegen sajátságokat feltűnítő alkotásoknál, mint a Szépművészeti Múzeumnak négy képből álló sorozatánál (jelenetek Jézus életéből), nem talál elfogadásra az az újabban propagált, de kellően nem indokolt nézet, mely szerint «minden bizonnyal magyar művész alkotásainak tarthatjuk őket». Vagy: ha Kupetzkyvel kapcsolatban oly nyomtatékkal utal a szerző e művész cseh származására és arra, hogy «csupán születési helye alapján szerepel még ma is a magyar

műtörténet annaleseiben», ugyanakkor érdeemes lett volna megemlíteni a korszaknak egy másik, külföldön is nagyon megbecsült festőjét, a felvidéki születésű Spiellenberger Jánost, aki szignatúráiban maga nevezi magát «hungarus»-nak.

Péter könyvének másik érdeméül az önálló véleményalkotást tartjuk. Új meglátásokból leszűrte nem egy megállapítást sikerrel tudja szembeállítani elismert külföldi és hazai kutatók nézeteivel.

Szintetikus munkáról lévén szó, még nagyobb fontossága van a szerző ama képességének, hogy meggyőzően rekonstruálja a fejlődési folyamatokat, s az emlékek óriási tömegéből kiválasztva a reprezentáló jelentőségűeket, azokkal világosan illusztrálja az egymásra következő stílusfázisokat. Az olvasó itt is elfogulatlan méltatást kap, mert a szerző minden korszakot a maga időbeli adottságaival bírál el, s irodalmunkban valóban az ő könyve az első összefoglaló munka, mely a barokk korszakot is az átöröklött ellenszenvnek legcsekélyebb nyoma nélkül tárgyalja.

De nemcsak objektivitása, s a nagy távlatoknak biztos megrajzolása, valamint az anyagnak világos tagolása ajánlják e munkát, hanem könnyen folyó előadása és képanyagának szerencsés megválogatása is. Az alábbiakban néhány kifogásunkat állítottuk össze, de csak azért, hogy a remélhetőleg nemsokára megjelenő második kiadásból minden apró szépséghiba is kigyomlálható legyen. Nagyon hangsúlyozzuk, hogy ez észrevételeket csak azért közöljük, mert tartozunk vele a könyv méltán kijáró megbecsülésének.

I. kötet, 100 és k. old. Erzsébet-királyné házi oltára Párizsban nem a Louvre-ban van, hanem ma is Rothschild-tulajdonban rejtőzik.

116. old. Az esztergomi Keresztény Múzeumnak az a XVI. századi szárnyasoltára, melynek középső része a királyok imádását ábrázolja, nem publikálatlan. Gerevich közölte a «Minerva» 1923. évfolyamában. Tarthatatlan Péternek az az

állítás is, hogy ez a minden ízében a németalföldi manierizmus sajátosságait fel-tüntető szárnyasoltár «minden bizonnyal magyarországi» munka. Külföldön a kom-pozíciónak több példánya ismeretes s ezekről alig tehető fel, hogy Magyar-oroszról exportálták volna őket. Egy hű másodpéldány, mint Pieter Coecke van Aelst modorában készült munka, a kölni gróf Adelman-gyűjteményből elárve-reztetett Berlinben Cassirer- és Helbing-nél 1927-ben; ugyanez a példány a következő évben Münchenben Helbing egyik aukcióján volt látható. Egy másik példány a wiesbadeni Wedewer-gyűjte-ményből 1908-ban Berlinben R. Lepké-nél került árverésre. A középső kép kompozíciója ismét előfordul egy további képen, mely 1909. nov. 25-én Hágában a «Gebouw Haagsche Kunstkring» aukcióján szerepelt.

194. old. Az esztergomi Bakócz-kápolna építésének pontos ideje ismeretes. Az alapító az 1506-os évszámot viselte, míg a kápolna belsejének architrávján olvasható feliratról kitűnik a befejezés éve: 1507.

197. old. A pesti belvárosi plébánia-templom renaissance pastofóriumainak mesteréről nem lehet minden indokolás nélkül azt állítani, hogy «valószínűleg magyar szobrász» volt.

II. kötet, 43. old. A pálosok pesti templomának, a mai egyetemi templom-nak építése nem 1715-ben kezdődött. Az alapkövetétel, az ünnepségek egykorú, nyomtatásban megjelent leírása szerint, csak 1725. április 8-án történt meg.

60. old. A Szépművészeti Múzeum két barokk faszobra, Szent Sebestyén és Rókus alakja, nem Felsőmagyarországról, hanem a vasmegyei Egervár plébánia-templomának 1757-ben felszentelt fő-oltáráról származik.

61. old. A XVIII. század osztrák mű-vészetében a tájkép és csendélet távolról sem ismeretlen. Az előbbinek kiváló mű-velői Faistenberger, Joh. Ev. Dorfmeister, Schinnagl, Chr. H. Brand és Weirötter, az utóbbi képviselői közül elég, ha a

hamburgi születésű bécsi udvari festőt, Franz Werner Tammot említjük.

62. old. Martin Altomonte a győri karmelita templom számára nem négy, hanem öt oltárképet festett, a főoltár képét azonban a múlt században feldarabolták, s ma csak részletei láthatók a kolostorban.

Végül fel kell hívni a szerző figyelmét arra is, hogy könyvében ez alkalommal számos sajtóhiba maradt. Így Szinyei Merse Pál halálának éveként 1900 sze-repel!

Pigler Andor.

YBL ERVIN: **Toscana szobrászata a quattrocentóban.** Budapest, Lampel R. 1930. 544 oldal 236 képpel.

Az olasz szobrászat az a terület, melyre leginkább szokás azt mondani, hogy fel van dolgozva, alaposan ismerjük, meg-lepetések itt már nem várhatók. Sajnos, ennek éppen az ellenkezője igaz. Bár Itália földje oly szobrászati alkotásokkal ajándékozta meg az emberiséget, mint Hellas óta egy ország sem, mégis ezek a kincsek a mai napig sincsenek méltó-képpen publikálva. Éppen az antik szob-rászati kutatással összevetve, tűnik ki legjobban e terület feldolgozásának teljes elmaradottsága. Nemcsak az olyan nagy műemlékpublikációk hiányoznak, mint amilyen pl. a Brunn-Bruckmann, hanem egy-egy provincia vagy egy-egy művész alkotásait tárgyaló monográfiák is. Oly speciális szempontból történő összefoglalás-ról, mint Bulle könyve a görög szobrászat-ról, egyszerűen álmodni sem lehet, holott meggyőződésem szerint új értékeket és új összefüggéseket tárhatna fel. Ennek a nagy elmaradottságnak természetesen meg is vannak a maga szomorú következmé-nyei. Miután az olasz alkotásokat vagy nem ismerjük, vagy ha igen, csak elkop-tatott klisék és elkoptatott kliséfogalmak alapján, egyes túlbuzgó írók megindítják esztétikai devalvációjukat is. Ez a je-lenség különösen Németországban észlel-hető, ami nem is csodálható. Hiszen a németek szebbnél szebb publikációkban

tárják elének hazájuk plasztikai kincseit, újabb és újabb élményekkel ajándékozzák meg a szobrászat szépségeiért rajongókat. Náluk jóformán minden egyes tartománynak megvan már a saját monográfiája. Ezzel szemben Itália számos provinciájáról, mint pl. Lombardiáról, Umbriáról alig tudunk valamit, egyes korszakokra, mint a románra, a gótikára vonatkozólag minden tudományunk Venturi bizonytalan attribúcióján és sötét kliséin alapszik. Ilyen körülmények között nem lehet meg-
lepetés számunkra Wilhelm Pindernek, a német plasztikai kutatás vezérének az a kijelentése, mely szerint a német szobrászat, Michelangelót leszámítva, egyenértékű az olasszal.

Az olasz szobrászat kutatási területe óriási kiterjedésű, gazdag aratást ígérő föld, mégis megmunkálójá alig akad. Az utolsó években idevágó munka csak elvétve jelent meg. Ezért annál nagyobb örömmel kell fogadnunk Ybl Ervin új könyvét, ki a magyar író elé tornyosuló akadályok ellenére is megkísérelte egy művészi terület egy korszakba tartozó műveinek szintetikus ismertetését. Az általa választott problémakör «Toscana szobrászata a quattrocentoban» oly téma, melyhez fokozott mértékben tapad a feldolgozottság ódiума. Pedig ez a hiedelem teljesen alaptalan. A toscan szobrászatra vonatkozó kutatás, mely a múlt század utolsó negyedében ezt a kort felfedezte és főbb vonásaiban ismertté tette, Bode hatalmas Toscana-Werkjének kiadása után, teljesen ellanyhult. Mindenki belenyugodott abba, hogy ezzel ez a probléma végleges elintézést nyert. Bode alapvető munkája egy negyedszázad előtt jelent meg. Azóta művészettörténeti látókörünk hihetetlenül kiszélesedett, látásunk megfinomodott. Mégsem próbálta meg senki az anyagot az új szempontok és új módszerek szerint feldolgozni. Megmaradt irányadó tekintélynek Bode publikációja, amely nemcsak egyes részletmegállapításaiban avult el, hanem képanyagában is. A Toscana-Werk táblái mai szemmel tekintve na-

gyon fogyatékosak, egyáltalán nem alkalmasak arra, hogy egy-egy művész képességéről kielégítő fogalmat adjanak. Hogy milyen alapvető fontosságú egy-egy mester oeuvrejének fotografikus feldolgozása, arról Kennedy csodaszép Desiderio da Settignano-kiadványai nyújthatnak felvilágosítást. Kennedy a Marsupini-sír-emlékről 57 felvételt közöl, a S. Lorenzo tabernaculumáról 66-ot, egy-egy fejről 3–4 nézetet, miáltal nemcsak új és eddig nem sejtett szépségek tárulnak fel, hanem új megállapítások is lehetővé válnak. (Ezen az alapon a berlini stucco Giovannino-buste-öt teljes határozottsággal Desiderio-nak tulajdoníthatjuk.) Csak ha majd minden nagy mester alkotásai ehhez hasonló módon lesznek közzétéve, akkor mondhatjuk el, hogy a quattrocento szobrászatát ismerjük. De nemcsak az alapvető fotografikus publikáció hiányzik, hanem az egyes nagy egyéniségekre vonatkozó monográfiák is. Donatellóról a mai napig sincs olyan könyv, mely felvehetné a versenyt Justus Bier Riemenschneiderével, pedig a német szobrász minden kiválósága ellenére sem tekinthető egyenrangúnak a nagy olasz művészsenivel. Supino újabban megjelent szép Quercia-monográfiája is igen sok kívánni valót hagy hátra, Ghiberti műveinek feldolgozását pedig még egyáltalán meg sem kísérelte senki. Természetes, hogy a kisebb mesterek és a névtelen munkák még mostohább elbánásban részesültek.

A megfelelő előmunkálatok hiánya a szintetikus összefoglalásra törekvő írók következképpen nagy nehézségek elé állítja. Ybl azonban sikeresen küzdött meg az akadályokkal, amiben nagy segítségére volt az a körülmény, hogy az olasz szobrászat emlékeivel a helyszínen behatóan és részletesen foglalkozott. Ez olyan előny, amivel egyensúlyozni lehet a publikációk hiányát. Ehhez járult még a szerző szorgalmas adatgyűjtése. Az idevágó irodalmat egy-két cikktől eltekintve, alaposan ismeri, a részletkutatások eredményeit lehetőleg mind feldolgozta. Gondos biblio-

gráfiai és emlékkutatási munkájával sikerült elérnie, hogy könyve a toscan szobrászatról írt legutolsó összefoglalást, Schubring 1915-ben megjelent, *Italianische Plastik* című művét jóval felülmúlja. Bibliográfiai adatai részletesebbek, egyes problémákról kimerítőbb felvilágosítást ad, emlékanyaga pedig, melyben számos ismeretlen darab is szerepel, sokkal gazdagabb. A műemlékek közvetlen ismeretén alapuló önállósága megnyilvánul az idevágó irodalom feldolgozásában is. A külföldi kutatók eredményeit nemcsak felhasználja, hanem alapos kritikával meg is rostálja. Számos elhamarkodott attribúciót utasít vissza, olyan „capitolo impreveduto”, mint amilyent Fiocco írt a toscan szobrászat velencei hatásáról, nála nagyon helyesen nem talált méltánylásra. Önálló ítéletét még Bodeval szemben is megőrzi. Például a nagy német kutató által Ghibertinek attribuírt Madonna-sorozatot nem fogadja el hitelesnek, hanem biztos kritikai érzékkel rámutat arra, hogy ezek a darabok nem származhatnak egy mestertől. Hasonló rostáló és elimináló megjegyzést többet is lehet könyvében találni. Annál érthetlenebbnek tűnik fel, hogy Bode tekintélyétől megtévesztve a nagyon kétes hírű Foscari-plakettet Donatello műveként említi.

Könyvében a quattrocento nagy egyéniségeit, sőt még kisebb jelentőségű mestereit is önálló fejezetekben ismerteti. Ez a feldolgozási mód ennek az individualisztikus korszaknak sokszerűségét teljes pompájában juttatja érvényre, azonkívül lehetővé teszi a problémák alaposabb megvitatását is. Folytonos utalásaival, melyek felfedik a művészek egymásközi kapcsolatait, sőt távolabbi összefüggésekre, a trecento előzményekre és cinquecento következményekre is rávilágítanak, az erős tagozódás ellenére is biztos kézzel domborítja ki a fejlődés menetét, főbb irányait. Utalásai közül nem egy, mint pl. Michelangelo Jeremiásának motívumbeli előzménye Ghibertinél, Leonardo hatása Bertoldo Könyörgőjében, külön figyelmet

érdemelnek. A művészeket elsősorban a formai kifejezés fejlődésének szempontjából méltatja, minek következtében az adatanyag háttérbe szorul. A műalkotásokra helyezi a hangsúlyt, amelyek ismertetésénél nem elégszik meg rövid jellemzésekkel, hanem részletes formai analízissel állapítja meg fejlődéstörténeti helyüket. Miután esztétikai felfogása a művekben elsősorban a kifejezés igazságát keresi, főleg a naturalisztikus művészek találnak nála meleg méltatásra, különösen Donatello, a quattrocento szobrászatának herosza, kivel már korábban önálló monografia keretében is foglalkozott. Érdeklődését a kisebb mesterektől sem tagadja meg. Andrea della Robbia, Antonio Rossellino művészetéről például nagy megértéssel tanuskodó jellemzéseket írt. A naturalizmustól távolabb álló művészeket, mint Ghibertit már kevésbé méltányolja, Agostino di Ducciónak is szemére veti, hogy nem törődött alakjainak statikájával.

Ybl könyve szintetikus jellegű és így az anyaggyűjtésen és feldolgozáson van a hangsúly. Mindamellett a szerző módját ejtette annak is, hogy új megállapításokkal vigye előbbre e kor történetét. Donatello körébe tartozó Madonna reliefeket egy új darabbal, az avignoni múzeum márványreliefjével gazdagította, minek a Dreyfus-relief problémájának szempontjából van nagy fontossága. Sajnos, nem közölte le képből és így hozzászólni nem lehet. Az Or San Michele egyik céhjelvényét (Arte della Seta) a firenzei Badia lunetteje alapján Buglioneval hozza kapcsolatba. Az összevetés meggyőzőnek látszik, a gyermekek fejtípusa, főleg hajkezelés tekintetében nagyon közel áll egymáshoz. A bizonyítást azonban még ki kellene egészíteni, mivel a Badia-lunette nem hiteles műve Buglionerak, sőt Marquand legutóbb kétségbe is vonta szerzőségét. A legérdekesebb megállapítása a Wittmann-gyűjtemény kis bronzára vonatkozik, melyet Francesco di Giorgiónak tulajdonít. Miután a szerző ezzel a

problémával sajtó alatt levő cikkében részletesebben kíván foglalkozni, jelenleg méltatására nem térhetünk ki.

Külön érdeme Ybl könyvének a magyar vonatkozások gondos regisztrálása és a magyarországi renaissance kevés-számú emlékeinek méltatása. A visegrádi Madonnát Pulszky megállapítása nyomán, mely végérvényesnek tekinthető, nagyon helyesen a Márványmadonnák mesterének (Fiamberti) attribuálja. Ezen kívül foglalkozik még a Nemzeti Múzeum puttós, gyümölcsfüzérés töredékével, melyet Éber Francesco di Simone műveként publikált. Ybl némi székszisszel fogadja ezt az ötletet, ami jogosult is. Ugyanis az Éber által emlegetett gyűrűk és szalagok nem bizonyítanak semmit, ilyet másutt is lehet eleget találni. Viszont a budai töredéken látható, finom elrendezésű gyümölcsgirland nagyon távol áll Francesco vaskos, tömött füzereitől, a puttó sem mutat rokonvonást Francesco típusaival. Sokkal valószínűbb, hogy Desiderio egyik provinciális követőjének munkája, erre vall a mosolygós puttó fejtípusa (v. ö. Kennedy, Cl.: *The Tabernacle of the Sacrament by Desiderio da Settignano*. Northampton, Massachusetts Smith College. 1929 Pl. 44.), azonkívül a márvány megmunkálásának egyes sajátosságai.

Új értékes megfigyelésekkel gyarapítja Ybl a Szépművészeti Múzeum darabjaira vonatkozó ismereteinket is. Gyönyörű Michelozzo-Madonnánkat a sienai S. Andrea eddig publikálatlan kagylós háttérű Madonna-reliefjével hozza kapcsolatba, melyet szintén Michelozzo művének tart. A Schubring által Giovanni della Robbiának attribuált fehér majolika Madonna-szobrot kiemeli a művész oeuvrejéből, rámutatván a fejtípusban és testalkatban mutatkozó különbségekre. Ez a szobor, különösen redővezetés tekintetében, valóban teljesen idegenül áll a Robbia műhely sematikus termékei között, ami annak tulajdonítható, hogy a quattrocento egyik kiváló márványszobrászának a hatása alatt keletkezett, mint

ezt a Szépművészeti Múzeum Évkönyvében módomban lesz részletesen kimutatni. Ybl viszont Giovanninak tulajdonít egy szent nőt ábrázoló mellképet, melyet Schubring Andreának adott, Marquand azonban csak műhelymunkának nyilvánított. Meggyőző attribúciója azon a helyes megfigyelésen alapszik, hogy a buste fejtípusa és a fejkendőnek az elrendezése meg egyezik a firenzei S. Francesco al Monteban levő Krisztus-síratás csoport Máriájával. Ezt a típust Giovanni többször megismételte (Pietà-reliefek a Bargellóban és a bostoni Gardner-gyűjteményben, Mária ájulását ábrázoló relief S. Vivaldóban). A stílusanalógiákon túl éppen ez a körülmény is Giovanni szerzőségére vall, kinek műveiben az egyszer megfogalmazott típusok sematikus me-revséggel újra meg újra visszatérnek. A mellképnek, mely még elég friss, közvetlen hatású, keletkezési idejét 1510–20 közé tehetjük.

Végezetül minden műtörténeti könyv fontos alkotórészéről, az illusztrációs anyagról kell pár szót mondanunk. Bár a kiadónak az áldozatkészsége, mellyel ilyen szokatlanul nagyterjedelmű szakmunka megjelenését lehetővé tette, minden dicséretet megérdemel, mégis nem lehet elhallgatni, hogy a képek bizony nagyon fogyatékosak, nem alkalmasak arra, hogy a tárgyalt korszak műveiről fogalmat adjanak és nem méltók a munka komolyságához.

Balogh Jolán.

TARCAI GYÖRGY: **Az Árpádház szentjei.** 4° 168 p. 163 képpel. Budapest 1930. Szent István-Társulat.

Tarczai György nevét szépirodalmi művek tették ismertté a magyar közönség előtt s csak egy szűkebb kör az, amely tudja, hogy Tarczai György neve alatt a magyar műtörténetnek egy régi, hivatott és elévülhetetlen érdemeket szerzett munkását is tisztelnünk kell: Divald Kornélt.

Ebben a munkájában a magyar szentek-

nek emel monumentumot, olyan monumentumot, amely talán legtökéletesebb. Munkájában megcsillogtatja szépírói kvalitásait a magyar szentek legendáinak költői interpretálásában, azonban, bár ez a könyve, mint ezt az álnév használata is elárulja, nem lép fel tudományos igényekkel, mégis az emlékismeret és történeti adatok egész arzenálját vonultatja fel kép- és szöveganyagában.

Bámulatos szorgalommal gyűjtötte össze a magyar szentek ikonográfiájára vonatkozó anyagot a korai középkortól kezdve a XIX. század alkotásaiig, és pedig nemcsak a hazai alkotásokat, hanem a külföld vonatkozó tárgyú emlékeit is. Anyaggyűjtő munkájában jórészt a saját kutatásainak eredményeit publikálja, de figyelemmel kíséri a legújabb irodalomban leközölt eredményeket is.

Mindezeket összevéve örömmel üdvözölhetjük Tarczai György munkáját, mint olyat, amely széles rétegek tudatába igyekszik könnyed módon belevinni a magyar művészet alkotásainak ismeretét és szeretetét, és külön ki kell emelnünk azt a körülményt, hogy számítva a felébredő érdeklődésre, e népszerűsítő munkájához is részletes bibliográfiát csatol.

Néhány szóval meg kell emlékeznünk a könyv kiállításáról, melynél szebbet, el-

tekintve a könyv tábladíszétől, magyar könyv még nem igen nyert kiadójától.

DR DORNYAY BÉLA : **Fellenthali Fellner Jakab tatai építőművésze**ről. Budapest, 1930.

A magyar későbarokk e kimagasló alakjának tatai működéséről világosít fel minket ez a szeretetteljes alapossággal készült dolgozat, amely levéltári anyagon kívül egy eddig ismeretlen egykorú kéziratot és részben Nedeczky : Posthuma Memoria-ját is felhasználja. Részletesen foglalkozik a tatai plébániatemplom hosszantartó építkezésével, valamint ennek és a pápai templomnak erős kapcsolatával. Kitér Fellner segítőtársaira is, akikről Groszmann József építész és Mesz György János kőfaragón kívül alig tudunk eddig. Stíluskritikai alapon Fellnernek tulajdonítja a tatai Eszterházy-kastély, valamint a helybeli Kálvária-kápolna építését. A dolgozat második részét a tatai piarista rendház és templom kultúrhistoriailag is érdekes építéstörténete foglalja el, amellyel kapcsolatban szerző behatóan foglalkozik Fellner és a rend főnökének, valamint az építkezésben jártas Gasparo Osswald fráternek szerepével, akik helytelenül szerepeltek eddig mint tervező-építészek.

SZALAY ÁKOS 1894—1930.

Szeptember 8-án rövid távirat érkezett a Nemzeti Múzeumba. Gyászos hírt hozott ; Szalay Ákos Kenézlőn földomlás következtében meghalt. A hír megdöbbenést keltett mindenfelé. Szalay Ákosban annyi volt az emberi érték, ami kedvelté és becsültté tette mindenki előtt, aki ismerte. Tehetségében, tudásában szép, munkás életpálya ígérete rejlett, amelyhez nagy reménységet fűztünk mindannyian. Munkásságával új értékeket állított a magyar régészeti kutatás szolgálatába, az építésnek a jelenségeket más szemszögből néző szemléletét és a régi falak feltárásában a legjelesebb német építészettörténészek munkatársaként megszerzett gazdag tapasztalatait. Livia házának feltárása Rómában, a hercegnők palotájának, az arzenálnak, a várpalotának feltárása Pergamonban felfelé ívelő pályájának állomásai. Az iskolát, amelyet Rómában v. Gerkan mellett megszerzett, önálló módszerré fejlesztették a Theodor Wiegand oldalán töltött pergamoni évek, ezalatt gyarapodott gondossága, csiszolódott megfigyelésének élessége.

Az elismerés, amelyet a külföldön munkásságával aratott, biztosított számára helyet a Nemzeti Múzeum Régészeti Osztályában. A nagyrahatott ember céltudatosságával látott munkához új munkakörében. Íróasztalán csakhamar felszaporodtak a jellegzetes apró betűivel teleírt cédulákat rejtő dobozok, az országos lelhely és leletkataszter adathalmaza. Hozzálatott az éppen oly szükséges országos régészeti térkép előmunkálataihoz. Bejárta a dunai Limes vonalát, hogy a felszínalakulatok és a felszínen látszó romok alapján kikeresse azokat az emlékeket, amelyeknek feltárásához legtöbb reményt fűzött. Foglalkozott a török időben elpusztult középkori városaink és falvaink tervszerű felkutatásának gondolatával, amelytől egyházi építészetünk emlékeinek gyarapodását és csaknem teljesen ismeretlen középkori polgári építészetünk megismerését várta. Irányította az őskori földvárak, sáncok és halmoknak repülőfölvételeken való megörökítését. Felmérte a fűzitői és a dunabogdányi castellumokat, és amidőn az Akadémiai Archaeológiai Bizottság választása Dunabogdányra esett, nagy lelkesedéssel

látott munkához. Lelkesítette az, hogy — amint már az ásatás kezdete megmutatta — a választás szerencsés volt. A munka reá eső oroszlánrésze valóban építészhez méltó feladat, mert hiszen itt a jövőben nem csupán ásatásról, hanem a falak megóvásáról, helyenkinti rekonstruálásáról is szó lehetett volna, a felszín alakulása legalább is arra mutat, hogy a castellum egész kiterjedésében ott lappang a felszín alatt és feltárása által a főváros környéke becses műemlékkel gyarapodott volna, amely — ha a Szalay páratlan gondosságával kerül föltárásra — egyben taneszköz lehetett volna fiatalságunknak a római erődítés megismerésében, de taneszköz lett volna maga az ásatás, amelynél vidéki múzeumvezetőink és egyetemi hallgatóink kiképeztetést nyerhettek volna a Limes kutatásoknak nagy költséget igénylő, de egyszer mégis csak megvalósítandó munkájára. Azután Szalayra várt volna az alföldi kurgánjellegű nagy temetkezési halmok feltárásának nem csupán régészeti, de technikai előkészültséget is igénylő nehéz munkája is.

Theodor Wiegand, aki olyan nagy elismeréssel volt Szalay tudása és tehetsége iránt, ez évre is meghívta. Jelentős, talán az eddigieknél is megtisztelőbb feladattal bízta meg, a Demeterszentély feltárásával; nagy örömmel készült erre a feladatra. Egyébként mindnyájunk számára kinyújtotta baráti jobbját, amikor eredményeinket az ő építészeti tudásával kívántuk ellenőriztetni. Csudálatos, hogy a nagy elfoglaltság mellett ásatásainak irodalmi feldolgozására is jutott ideje, pergamoni beszámolóit sajtókészen maradtak íróasztalán, sőt dunabogdányi ásatási jelentése is hamarosan sajtó alá rendezhető. Emléke tehát nem fog nyomtalanul eltűnni közülünk, mert legfontosabb munkái fennmaradnak.

Elutazása előtt lázas sietséggel rendezgette pergamoni és dunabogdányi jegyzeteit, s mielőtt végzetes kenézlői útjára indult volna, még arra is volt gondja, hogy a dunabogdányi ásatási területet bekeríttesse, nehogy valaki a szabadon hagyott mély árkokba belézuhanjon, s míg ő a mások épségével gondolt, az ő életét oltotta ki a rettenetes véletlen. A kenézlői leomló Tiszapart vele együtt a pályájához fűzött sok szép reményt is maga alá temette.

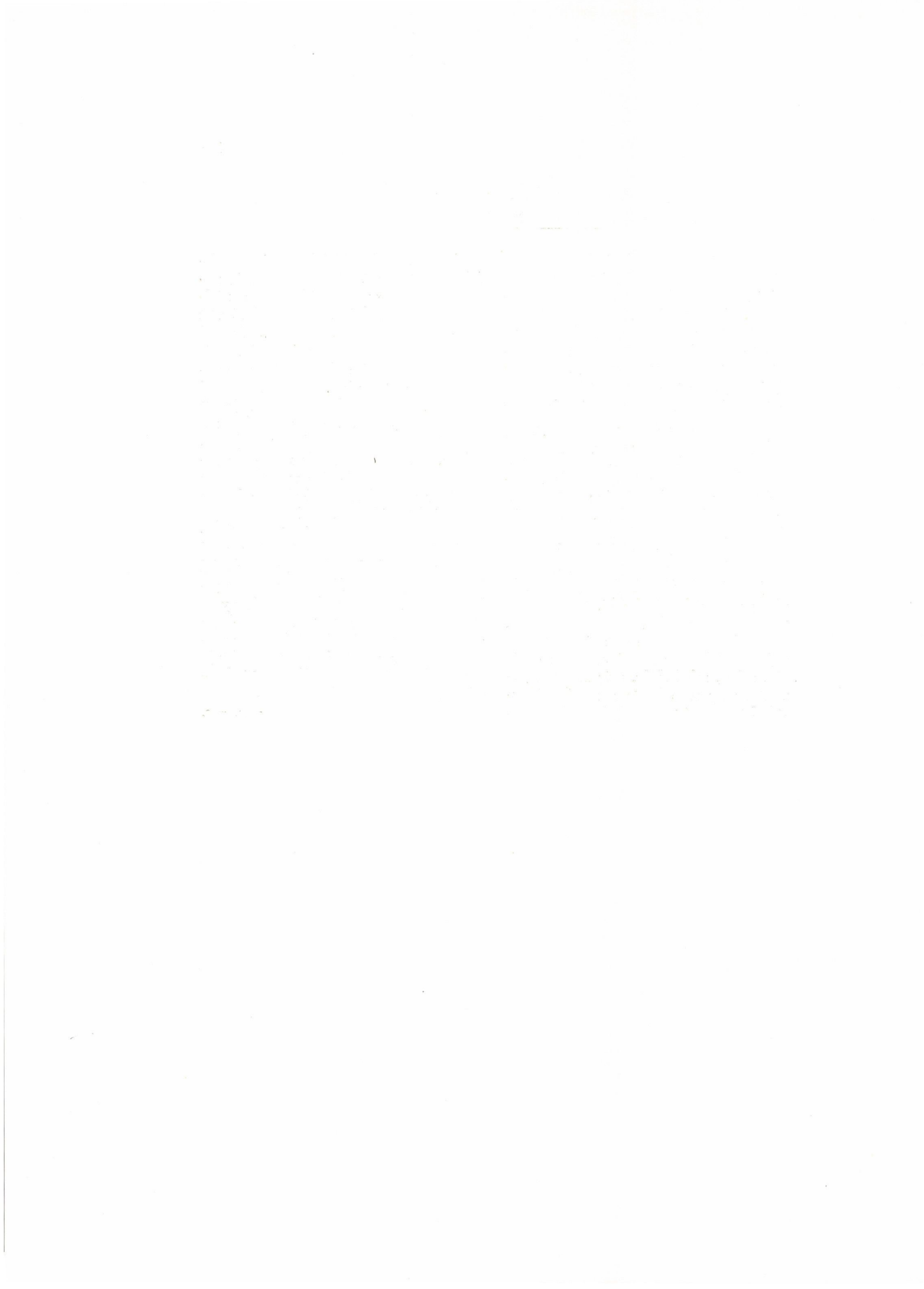
Márton Lajos.

Krecsmárik Endre
1879—1930.

Krecsmárik Endre halálával régi munkatársunk neve tűnik el folyóiratunk hasábjairól. Szarvas vidékének szorgalmas kutatója mintegy húsz éven át hűségesen beszámolt az általa összegyűjtött, vagy szűkösi anyagi erejéből, a maga költségén felszínre hozott leleteiről. Szarvason született, ott végezte gimnáziumi tanulmányait is, egyetemi tanulmányait pedig a budapesti Kir. Magy. Pázmány Péter Tudomány-egyetemen, ahol középiskolai tanári oklevelet szerzett. Legelőször a szarvasi evangélikus tanítóképzőnél működött huzamosabb ideig; később a gyomai, majd a szegedi II. ker. polgári fiúiskolának volt tanára, ahonnan legutóbb a szegedi polgári iskolai tanárképző főiskolához csztották be. Szarvasi tanárkodása idején fordult figyelme a vidék régészeti leletei felé, több kőkori telepet ismert fel Szarvas környékén. Szarvasi környezete sokat évődött vele a jelentéktelennek látszó cserepek gyűjtése miatt, mindaddig, míg Hampel Józseftől meg nem kapta a megfelelő erkölcsi támogatást az által, hogy közlemé-

nyeinek az Archaeológiai Értesítő hasábjain helyet adott. Ettől kezdve még nagyobb szorgalommal gyűjtött és a régiségek gyűjtése, leírása gondúzójévé vált egyébként küzdelmes életének. Anyagi erő, hatalmasabb támogatás híján, nem válhatott kedvtelése hivatásává, amire pedig mindig törekedett. Csak a legutóbbi években, szegedi alkalmazásával jutott olyan környezetbe, amely neki ehhez a szükséges önképzés lehetőségét nyújtotta, sajnos, ezt már nem volt módjában kihasználni, mert egészsége megrokkant és folyó év novemberében befejezte ideális törekvésektől áthatott, de igen gondteljes életét. Számos becses régészeti és anthropológiai adat közlését köszönjük neki így is, melyek leginkább az Archaeológiai Értesítőben, a szegedi Dolgozatokban jelentek meg. De szorgalmával bizonyára több eredményt mutathatott volna fel, ha pályája kezdetén lekicsinylés helyett megértéssel találkozik és idejében megkapja a megfelelő támogatást ideális törekvéseiben.

—n. —s.

ARCHÆOLOGIAI ÉRTESÍTŐ

ARCHÆOLOGISCHER ANZEIGER

NEUE FOLGE, BAND XLIV.

(1930)

INHALT.

	Seite
TH. WIEGAND: Das Pergamonmuseum	275
L. v. MÁRTON: Knochenverzierung an Griffen und Scheiden ungarischer Bronzeschwerter und Dolchen	275
J. v. CSALOGOVITS: Der Einfluss geographischer Faktoren auf die Entstehung und Verbreitung der neolithischen Kulturen in Ungarn	278
A. MAROSI: Die urzeitliche Siedlung zu Pákozdvár	280
K. KERÉNYI: Anodos-Darstellung in Brindisi	281
A. HEKLER: Bronzestatuetten des Priapos	284
L. NAGY: Vas Diatretum aus Brigetio	284
L. v. JANKÓ: Grabfunde aus der Avarzeit zu Pápa	286
J. HÖLLRIGL: Ungarische Keramik aus der Zeit der Arpaden	288
J. BALOGH: Zwei unbekannte Werke von Tiziano Aspetti	290
J. KAPOSSY: Die Fresken Maulbertsch's in Sümeg	292

KLEINERE MITTHEILUNGEN.

Die Graf Vigyázó-Ausgrabungen des Ungarischen Nationalmuseums:	
Urzeit. I—II. Fr. v. TOMPA	298
III. J. HILLEBRAND	298
Römerzeit. I. ST. PAULOVITS	299
II. Á. v. SZALAY †	300
Völkerwanderungszeit. N. FETTICH	300
J. HILLEBRAND: Zur Frage der Siedlungsweise der Bükienstämme in Ungarn .	300
Die Lössmagdalenien-Fundstelle von Ságvár.	
D. v. LACZKÓ: Zur Geschichte der Grabungen	302
ST. v. GAÁL: Der geologische Aufbau des Lukasdomb bei Ságvár	303
FR. HOLLENDONNER: Vorläufiger Bericht über die Untersuchungsergebnisse der Ságvárer Holzkohlen	303
J. HILLEBRAND: Über das Alter der Ságvárer Lössfundstelle und über deren prehistorische Bedeutung	304
J. BANNER: Zwei unbekannte Fundorte der Theisskultur	304
J. CSALOGOVITS: Neue Beiträge zur Tököler Eneolith-Kultur. (Glockenbecher- kultur)	305
A. OROSZ: Der grösste Erzfund in Siebenbürgen	305

	Seite
M. ROSKA : Ein germanisches Grab aus Érmihályfalva	305
B. v. RICHTHOFEN : Zum Stand der Erforschung der frühgermanischen Kultur in Ostdeutschland und Polen	305
B. v. RICHTHOFEN : Einige vandalische Fundstücke des III. Jahrhunderts n. Chr. aus dem Komitat Szabolcs	314
A. HEKLER : Fragment eines Galliersarkophages im Museum der bildenden Künste	316
L. NAGY : Beiträge zur Urbewohnerschaft von Szentendre	317
L. NAGY : Altchristlicher Ring in Tata	317
B. v. DORNYAY : Ein Schwert der Arpadenzeit in Zagyvapálfalva	317

BUCHBESPRECHUNGEN.

P. MARCONI : La pittura dei Romani. Roma, 1929. (<i>Láng</i>)	248
I. STRZIGOWSKY : Asiens bildende Kunst. Augsburg, 1930. (<i>Fettich</i>)	252
Neue archaeologische Literatur	258
Die jüngsten Nummern der Henszlmann Blätter. (<i>Fleischer</i>)	259
A. PÉTER : A magyar művészet története. Budapest, 1930. (<i>Pigler</i>)	260
E. v. YBL : Toscana szobrászata a quattrocentóban. Budapest, 1930. (<i>Balogh</i>)	262
G. TARCZAI : Az Árpádház szentjei. Budapest, 1930	265
B. v. DORNYAY : Fellenthali Fellner Jakab tatai építőművészeiről. Buda- pest, 1930	266

* * *

Ákos von Szalay †. (<i>Th. Wiegand</i>)	318
---	-----

Alle für den *Archaeologiai Értesítő* bestimmte Zusendungen wolle man an den
Herausgeber **Prof. A. Hekler, Budapest, IX., Erkel-utca 9** richten.

DAS PERGAMONMUSEUM.

Erscheint zu gleicher Zeit in den «Berliner Museen. Berichte aus den preussischen Kunstsammlungen». LI. Jahrgang Heft. 5. *Theodor Wiegand.*

KNOCHENVERZIERUNGEN AN GRIFFEN UND SCHEIDEN UNGARISCHER BRONZESCHWERTER UND DOLCHEN.

(Auszug.)

Neben dem grossen Reichtum Ungarns an Bronzeschwertern wissen wir nur wenig von der Montierung der Griffe und Scheiden derselben. Holz, Horn, Knochen mögen hier besonders in der früheren Bronzezeit eine wichtige Rolle gespielt haben.

Bei den Schwertern mit Griffzunge war die Platte gewiss mit ähnlichem Materiale verkleidet. S. Müller gelang es seiner Zeit, eine technische Eigenschaft der Herstellung der Griffe an älteren Exemplaren dieses Typus klar zu machen. Er machte an den undurchbohrten Griffplatten auf Bleispuren aufmerksam. Es wurde also eine Platte von entsprechender Form aus Horn ausgeschnitten, dieselbe in die Ränder der Griffplatte hineingepasst. Da aber diese Hornplatte nicht ganz dicht auflag, wurde der Hohlraum zwischen Griff, Ränder und Verkleidung durch Bleiguss ausgefüllt. Nach dieser Beobachtung S. Müllers gelang es uns, die Bleispuren auch an unseren Schwertern zu konstatieren (Fig. 7, 8) und neulich fand ich sie auch in England an einem Exemplare. Die dickste Bleiablagerung

trägt die Griffplatte dieses in der Stadt London gefundenen Schwertes im London-Museum. Auch dies in England gefundene Exemplar mag jenem italienischen Fabrikationszentrum entstammen, von welchem S. Müller die dänischen und ungarischen herleitet, auf Grund ihrer vorangehenden italienischen Analogien. Die chemische Untersuchung des verwendeten Ausfüllungsmaterials wäre allerdings zu wünschen, wie eine gründliche Beobachtung der technischen Eigenschaften sämtlicher zu diesem Typus gehörender Exemplare.

Bei der späteren, mehr verbreiteten Variante dieses Typus wurde die Verkleidung des Mittelstückes und der Einfassung mittels Nägel festgehalten. An einem schönen, in den Umrisslinien des Griffes von den unseren abweichenden Schwerte im British Museum blieb die ganze Verkleidung des Griffes erhalten. Angeblich stammt das Stück aus Italien und wurde im Jahre 1922 erworben (Fig. 35). Die Angabe der Herkunft ist aller Wahrscheinlichkeit nach richtig, da es in Italien eine chronologisch und geo-

graphisch ziemlich abgegrenzte Gruppe der Kurzscherter gibt, mit welcher das Stück in Verbindung zu stehen scheint. Randall — MacIver und Orsi leiten diese Scherter von gewissen submykenischen Importstücken ab; da mir das mykenische Material und Karos Werk über die Schachtgräber erst nach dem Abschlusse dieser Zeilen bekannt geworden, kann ich mich hier über diese Verbindungsfrage, sowie über diejenigen Beziehungen, welche manche der mykenischen Funde im Lichte dieses Werkes von durchschlagender Bedeutung zu unseren Schertern aufweisen, in keine weiteren Auseinandersetzungen hineinlassen. Die Verkleidung besteht aus drei Stücken: aus der Einfassung an dem oberen Klingenende mit halbkreisförmigem Ausschnitt (das Heft), aus dem durch zwei Nägel festgehaltenen Mittelstücke und einem schönen Knauf. Die Montierung ist aus Elfenbein sorgfältig geschnitten. Von weniger vornehmen Materialien, aber im wesentlichen nicht sehr abweichend müssten auch unsere Bronzescherter mit flachem Griffe ausgestattet gewesen sein.

Wir besitzen aber eine Menge von Schertern und Dolchen, welche überhaupt keine, oder nur ganz kleine Griffzunge besitzen, bei welchen also der ganze Griff aus Holz oder Horn bestand, es sind uns aber keine solche Griffe erhalten geblieben. Doch gibt es Knochengegenstände bisher unbestimmter Verwendung, welche durch Heranziehen italienischer und nordischer Analogien unsere Kenntnisse in dieser Richtung erweitern. In erster Linie denke ich an diejenigen Knochenartefakte, welche in alten Fundinventaren unter dem Namen «Stempelähnliche Gegenstände» angeführt sind (Fig. 10—13). Die Abbildung eines ähnlichen Stückes aus den Einzelfunden von Pécska-Szemlak hatte Roska seinem ausgezeichneten Ausgrabungsberichte beigelegt. Ein zweites Stück stammt von Patvarc (Kom. Nógrád). Ein anderes Stück fand ich in einer grösseren Vorrats-

grube ausserhalb der eigentlichen Ansiedelung in Tószeg; ein bedeutend abweichendes Stück aus Velem scheint auch von gleicher Bestimmung gewesen zu sein (Fig. 13). Roska hielt das Stück aus Pécska für einen Glätter von Tongefässen, was von diesem Stücke auch wegen seiner grossen Formenähnlichkeit zu manchen Tongebilden aus Donja Dolina leicht glaubbar ist. Die feine Profilierung des Stückes von Patvarc schliesst aber eine solche Deutung vollkommen aus und ich halte es für den Knauf eines Dolches. Da aber all die hier angeführten Exemplare dieselben wesentlichen Teile aufweisen, gilt dies wahrscheinlich von allen. Sie bestehen aus einer flachovalen Platte und einem nur rohbearbeiteten Zäpfchen, welches zweifelsohne in eine Tülle eingefasst und mittels Nägel in derselben festgehalten war. Das Zäpfchen ist nämlich immer durchbohrt; es trägt manchmal sogar zwei Löcher. Verschiedenheiten gibt es nur in der Profilierung der Plattenränder und in dem Durchschnitte des Zäpfchens, da dieser entweder viereckig oder elliptisch ist. Das Stück von Velem ist im ganzen weniger sorgfältig hergestellt (Fig. 14). Ich stelle mir vor, sie gehörten alle zu solchen Dolchgriffen, welche aus drei verschiedenen Teilen zusammengesetzt waren, bestanden also aus einer Einfassung mit Tülle, einem hohlen Mittelstücke und einem Knaufstücke. Dass es derart hergestellte Dolchgriffe gab, beweist in erster Linie das öfters abgebildete Stück aus Pollada (Oberitalien) (Fig. 9), und daneben eine ziemlich grosse Anzahl von Dolchen mit einer Tülle an dem Einfassungsstücke, und es lässt sich an einer Anzahl anderer Dolche verfolgen, wie die zu blossen Ornamenten gewordenen Nagelköpfe an den in einem Stücke gegossenen Bronze dolchgriffen sich erhielten. Oft sind es sogar keine Nagelköpfe mehr, nur kreisförmige gravierte Verzierungen. Manchmal bezeichnet diese Verzierung die einstige Verbindungsstelle

zwischen Mittelstück und Einfassung, öfters aber dieselbe zwischen Mittelstück und Knauf (Fig. 15—20). Zu den angeführten Beweisstücken schliesst sich ein ungarisches Exemplar, auch an diesem lässt sich die Stelle des einstigen Nagelkopfes klar erkennen. Es liesse sich hier einwenden, dass diese angeblichen Knäufe keine Spur von irgendeiner Berührung mit Bronze tragen, das ist aber auch nicht nötig, da das Mittelstück ja gewöhnlich aus Horn oder Geweih bestand, zur Befestigung desselben waren also auch Knochennageln ganz entsprechend und die ungarische Bronzezeit machte ja von solchen Knochennageln öfters Gebrauch (Fig. 22).

Dolchgriffe aus Bronze mit an unsere Gegenstände erinnernden flachovalen Knaufstücken gehören nach der Zeitbestimmung von Montelius, dem Ende der ersten Periode der italienischen Bronzezeit an, somit haben wir also auch einen chronologischen Stützpunkt für unsere Knochenartefakte.

Bronzeschwerter und Dolche, welche in einem Griffdorn auslaufen, sind in Ungarn äusserst selten, es fehlen also natürlich auch die entsprechenden Knaufstücke, welche diesen, mit Bronze und Hornringen verputzten Griffdorn oben abschlossen. Ein einziges Stück aus Bronze kann hier angeführt werden, dasselbe von Nagydém, es ist von rundem Durchschnitt und kam von kleinen Vogelgestalten der Hallstattzeit begleitet zum Vorschein (Fig. 25). Dies veranlasst mich dazu auch in einem feingeschnitzten kleinen Knopfe der obersten Schichte von Tószeg (Grabungsjahr 1927) den Knaufstück eines kleinen Dolches zu suchen

(Fig. 33 *a* und *b*). Die Begleitfunde waren die weithalsigen kleinen Henkelbecherchen und solche mit turbanartig gewundenen Rippen an dem bauchigen Körperchen, es lässt sich aber schon aus den Ornamentmotiven des Gegenstandes selbst konstatieren, dass es jenem Abschnitte der Renaissance mykenischer Motive in der ungarischen späteren Bronzezeit angehört, welcher auch die bekannten Goldbuckeln von Ottlaka zuzuschreiben sind.

Die Grabung in Tószeg im Jahre 1928 gab noch einen Gegenstand, welcher auch in engem Zusammenhange mit Schwertern und Dolchen stand. Es ist eine Art flaches Näpfchen von ovaler Form, unten sorgfältig geglättet und mit an beiden Langseiten durchbohrten niedrigen profilierten Rändern (Fig. 28 *a* und *b*). In den Nagellöchern ist keine Spur einer Bronzepatina zu entdecken, der innere Hohlraum weist aber kleine glänzende Bröckelchen einer Harzmasse auf. Das Stück kam unterhalb des in der X-ten Schichte (von oben gerechnet) blosgelegten grossen Hausgrundrisses vor, durch den mächtigen Lehm Boden von demselben getrennt. Derselbe Lehm Boden lieferte ein schlechterhaltenes Bronzeexemplar von dem ältesten Typus der Hängespiralen. Es handelt sich ohne Zweifel um ein Ortband. Ähnliche Stücke aus Bronze führt Sophus Müller aus seiner IV. und V. Periode der ältesten dänischen Bronzezeit an (Fig. 30). Den dänischen ähnlich mag das Stück an einer Holzscheide verwendet worden, wobei die Harzmasse zum Ausfüllen und Kleben diente.

L. von Márton.

DER EINFLUSS GEOGRAPHISCHER FAKTOREN AUF DIE ENTSTEHUNG UND VERBREITUNG DER NEOLITHISCHEN KULTUREN IN UNGARN.

Vfr. betont die kulturgeschichtliche und archaeologische Wichtigkeit der verschiedenen geographischen Faktoren. Man muss unterscheiden: sich verbreitende Völker, wo die geographische Gegebenheiten die Richtung der Verbreitung beeinflussen ohne wichtigere kulturelle Veränderungen hervorzurufen; sodann aus einem zwingenden Grunde wandernde Völker, welche auf neuen Gebieten eine grundlegende, geographisch bedingte Veränderung erleiden.

Eine der ältesten eingewanderten und hier unverändert weiterblühenden Kulturen ist die sogenannte jüngere Linearkeramik, ein Zweig der spiralmeander-verzierten Gruppe der Bandkeramik. Diese Kultur wurde bis jetzt wenig beachtet, auch ihre ungarischen Fundorte — Darufalva, Veszprém-Nándortelep, Zseliz, Szolnok, Tolna, Kéthely, Simontornya und Pécs — sind nicht sehr zahlreich. Die geographische Lage dieser Fundorte, sowie der Umstand, dass das urgeschichtlich besser durchgeforschte Alföld nur einen solchen, ziemlich ungewissen Fund aufweist, spricht dafür, dass diese Kultur geographisch mit Pannonien identifiziert werden kann. Die niederösterreichischen Erfahrungen Menghins zeigten dort als Träger der jüngeren Linearkeramik ein friedliches Ackerbauwesen auf vor Überschwemmungen geschütztem Löss-Gebiet. Die Ähnlichkeit der geographischen Gegebenheiten auf diesen Gebieten mit jenen Pannoniens ermöglichten das ungestörte Verbreiten, Weiterblühen und Bestehen dieser fremden Kultur auf dem Boden Pannoniens, bis sie sowohl hier, wie in Niederösterreich von der jüngeren, sogenannten Theiss-Kultur verdrängt wird.

Das geographisch anders geartete Oberungarn zeigt natürlicherweise einen an-

deren Entwicklungsgang. Tompa weist auf keramischen Fundstücken die Veränderung nach, welche die von den Sudeten auf unbekanntem Wege gekommene ältere Linearkeramik zufolge der geographisch-topographischen Umstände erleiden musste. Die geographischen Ursachen dieser Veränderung müssen wir hauptsächlich in den Siedlungsverhältnissen der einzelnen Entwicklungsphasen suchen.

Als Ergebnis unserer diesseitigen Untersuchungen können wir feststellen, dass die Urbewohner in zwei einander entsprechenden und aufeinander folgenden Zeitabschnitten verschiedenartige Gebiete aufsuchten. Während die Träger der älteren Linearkeramik ihrer agrikulturalen Lebensweise entsprechend am Rande der ungarischen Tiefebene, auf etwas höher d. h. vor Überschwemmungen gesicherten Lössplateaus sich niederliessen (Bodrogkeresztúr, Rakamaz, Tiszadada) und nur selten die am Südhange des Bükkgebirges vorhandenen Höhlen aufsuchten, Istállóskő, Hermann und die Baradla-Höhle, haben die Träger der jüngeren Bükker-Kultur den Flusstälern entlang die alluvialen Terrassen (Borsod, Bodrogkövávalja, Sátoraljaújhely) und die in Höhlen reiche Kalksteingebiete bevorzugt (Istállóskő, Hermann, Szeleta, Büdöspeszt, Aggtelek, Jászó, Oruzsin, Pórács), welche letztere durch ihre dem Ackerbau entsprechende alluvialen Täler und Sänkungen besonders vorzüglich waren. Die Verbindung der Urbewohner mit den Höhlenwohnungen, d. h. ihr Vorhandensein auf diesem Kalkstein-Gebiete erzeugte den Übergang von der älteren zur neueren Phase. Die Keramik dieser Perioden miteinander vergleichend, sieht Vfr. die Ursache dieses Unterschiedes in der ver-

schiedenen Qualität des zur Herstellung benötigten Materiales. Die ältere Linear-keramik arbeitet mit einem einfachen Fluss-Ton, während die Bükker Scherben aus einem feineren, durch Eisengehalt dunkelbraun getönten, auch schwierigeren technischen Ansprüchen entsprechenden, auf Kalkstein-Gebieten vorhandenem Material, sog. terra rossa verfertigt sind. Natürlich waren auf die Entwicklung dieser eigenartigen keramischen Kultur auch andere Faktoren von Wichtigkeit.

Bei der Frage, weshalb die Urbewohner gerade das Bükker-Gebiet aufsuchten, muss noch ein Umstand untersucht werden. Die Meinung Tompas war, dass ausser dem natürlichen Schutz des Gebietes sein Reichtum an nötigem Gestein, hauptsächlich an Obsidian, das Volk zum Hierbleiben zwang. Vfr. erwähnt jedoch, dass Obsidian auf diesem Kalkstein-Gebiet ganz fehlt, die von Tompa erwähnten, bei Rómer zusammengestellten Obsidianfunde aber als Importware aus dem Hegyalja-Gebiet anzusehen sind.

Auf der letzten, dritten Stufe der Bükker Kultur waren zwei Momente besonders wichtig. Vorerst die technische und stilistische Entartung der Keramik, d. h. ihre Annäherung an die sog. Theisskultur; sodann die veränderten, vom Vorhergehenden verschiedenen Siedungsverhältnisse. Vf. sieht in diesem zweiten den Grund für jenen Niedergang. Die Fundorte dieser Periode, sowie der Umstand, dass die nördlich liegenden älteren Fundorte keine Stücke dieser jüngeren Periode aufweisen, zeigt die gegen südlich, der Tiefebene zu gerichtete Wanderung, wo das nötige Material — terra rossa — nicht vorhanden war. Wahrscheinlich war das ursprünglich agrikulturale Volk genötigt, ein Gebiet aufzusuchen, welches durch seine wässerigen, steppeartigen Weiden für ein angelndes-jagendes Volk den Lebensunterhalt sicherte. Das Fundmaterial dieser zwei Gebiete und zwei Perioden bestätigt die aufgebrachte Hypothese solchen Umschwunges. Während

der zum Ackerbau nötige Schuhleistenkeil im Bükker-Gebiet sehr oft vorkommt, ist er bei Funden der Theisskultur kaum vorhanden. Umso reicher sind diese an den verschiedenen, zum Fischen und Jagen nötigen Instrumenten. Dieser veränderten Lebensweise entsprechen die aus Leder verfertigten Trinkgefässe besser (Abb. 40—41, denn jene keramischen: wieder eine wichtige Ursache des Rückganges der keramischen Kultur dieser Periode. Doch ist dieser Niedergang nur ein relativer. Das derbere Material zwingt zur Vereinfachung und verursacht, dass glatte, dem Bemalen zugängliche Flächen immer mehr die älteren, mit feinen Einritzungen verzierten verdrängen. Dieser Aufschwung der bemalten Keramik ist also ebenfalls den veränderten geographischen Umständen zuzuschreiben.

Die Verbreitung der Theisskultur weist — ihrer veränderten Lebensart entsprechend — ein grösseres Gebiet auf, als die vorhergegangenen Kulturperioden. Dort war das dem Ackerbau entsprechende Gebiet massgebend, während jetzt das freie Weiterziehen unbehindert vor sich gehen kann. In dieser Wesensart dieser Kultur liegt der Grund, dass Ungarn trotz kleinerer Verschiedenheiten in dieser Periode zum erstenmal als einheitliches Kulturgebiet anzusehen ist. Diese Kultur verbreitet sich den Theiss-Fluss entlang vorerst nach Osten gegen Siebenbürgen zu, wird dann auch in Pannonien heimisch. Das Urgebiet dieser Kultur ist und bleibt die Tiefebene, Siebenbürgen und Pannonien sind nur Ausbreitungsgebiete. In Siebenbürgen musste diese Kultur den Einschlag der Bojan A Kultur erleiden, welche durch das, nach zwei Seiten offene siebenbürgische Becken (Szamos und Maros — Olt und Zsil) — also wieder durch einen geographischen Umstand — eine zweifache Art dieser Kultur hervorbringt. Denselben Ursachen ist es zuzuschreiben, dass nach Erschlaffung dieser fremden Strömung die mit dem Südosten verwandte Erösder Kul-

tur zu Macht gelangt. Auch ausser den Grenzen Ungarns behauptet sich die Theisskultur überall, wo die geographische Beschaffenheit jener unseres Landes nahesteht. So in Niederösterreich, Bayern, Mähren, Böhmen, Schlesien, sowie am Balkan und in Thessalien. Menghin lässt diese Kultur in Österreich auf die jüngere Linearkeramik folgen. Die letzten Ausstrahlungen dieser Kultur zeigen Münchshof und Jordansmühl. Die charakteristische Gefässform von Jordansmühl findet sich in der II. Periode der Theisskultur vor, siehe Abb. 43. Die Verwandtschaft von Abb. 44. mit dem auf Abb. 45. abgebildeten jüngeren Fund aus Pusztavánháza ist an der Hand liegend. Die Ähnlichkeit des Jordansmühler Fundes mit jenem aus Münchshof bezeugt die zeitliche Zusammengehörigkeit der beiden.

Die ungenügenden Vorarbeiten auf serbischem Gebiet verhindern noch eine genauere Konklusion, doch weisen die aufeinanderfolgenden Fundschichten in Vinča und Pločnik auf das Vorhandensein der Theisskultur auf diesem Gebiete. Die älteste Fundschicht lässt sich eher mit der II. thessalischen Periode in Verbindung bringen, als mit der Theisskultur. In der zikzak und meandroiden Linienführung der zur II. Schicht gehörigen Gefässe lässt sich schon der Einfluss der Theisskultur feststellen. Zum

kronologischen Zusammenhang verhel- fen uns die gefundenen Idole, wie die Ähnlichkeit des Vinčaer Fundes (Abb. 46) mit jenem aus Tordos (Abb. 47) es uns beweist, sowie die sog. Venus von Szentes (Arch. Ért. 1908, S. 244.). Auf diesen ältern Typ folgt sowohl in Vinča, als bei uns ein entwickelterer, wo die Gliederung des Körpers sowie der Versuch, die Kleidung anzudeuten, wo aber auch das Durchbohren des Idolkopfes vorkommt (Dimini, Abb. 14—15. Vinča, Pločnik und Temeskubin), auf jüngere Entstehung folgern lässt. Diese Zusammenhänge machen es wahrscheinlich, dass der Anfang der II. thessalischen Periode mit jenem der II. Periode der Theisskultur zusammenfällt, das Ende dieser erstgenannten Kultur aber mit der erscheinenden Bodrogheresztürer Kultur gleichzeitig ist.

Nach der Blütezeit der Theisskultur hört diese grosse Kultureinheit auf; die darauffolgende Kultur von Bodrogheresztür beschränkt sich nur mehr auf die ungarische Tiefebene. In Pannonien blüht zur selben Zeit die sogenannte Glockenbecher- und schnurverzierte Keramik. Auch in Siebenbürgen macht sich eine charakteristische neue Kultur bemerkbar. Die Ursachen hiefür sind weiter und tieferliegende und würden die Grenzen dieser Arbeit überschreiten.

J. v. Csalogovits.

DIE URZEITLICHE SIEDLUNG ZU PÁKOZDVÁR.

(Auszug.)

Pákozdvár ist eine bronzezeitliche Siedlung im Komitat Fejér, in der Nähe der Gemeinde Pákoz. Sie zerfällt in drei Teile: Nagyvár, Kisvár — hier waren die Wohnstätten der Siedlung — und daneben das Urnengräberfeld. Die Siedlung wurde durch den natürlichen Schutzwand der steilwändigen Täler, an einigen

besonders wichtigen Stellen noch durch heute erkennbare Wälle umgeben (Abb. 52). Die Aufdeckung der Siedlung ist das Verdienst des Székesfehérvári Museums, wo auch die Fundstücke aufbewahrt werden. Die Ergebnisse der in drei Abschnitten (1925, 1926, 1927) unternommenen Ausgrabungen sind folgende:

1. Durchschneidung des Walls, wodurch der mit Steinen befestigte obere Teil erkannt wurde; 2. Aufdeckung der bienenkorb-förmigen, unterirdischen Wohnstätten sowie einer mit Laubzweigen gedeckten Wohnstätte (Abb. 53—4); 3. 1228 Stück verschiedene Gegenstände, welche zumeist in Aschengruben gefunden wurden.

Die Fundstücke können folgendermassen eingeteilt werden: 75 Stück Steininstrumente — darunter eine bei uns seltene Steinaxt mit beiderseitig halbkreisförmig ausladender Schneide. (Abb. 55₃.) Unter den 65 aus Geweih verfertigten Instrumenten erwähnen wir wegen ihrer Verzierung ein Paar Trensenebel und zwei lochverzierte Schnitzungen (Abb. 56—9). Die Knocheninstrumente sind 26 Bohr- und 32 Stichwerkzeuge, 3 Mes-

ser, 32 Glätterwerkzeuge, 13 Nadeln, als Hänger benützte Muscheln und Tierzähne (Abb. 60—61.). Bronze: 2 Bohrer, sowie verschiedene bronzene Grabbeilagen (Abb. 63)., 2 in einem Herd vorhandene grosse Nadeln, Hals- und Kopfschmuckstücke (Abb. 64—6). Sehr abwechslungsreich ist das gefundene Gefässmaterial: 3 verzierte Urnen (Abb. 67—8—9), ein Gefäss mit zugespitztem Boden, Deckel und vier Füßen (Abb. 70.), Becher und Krüge (Abb. 71—3), Gefässe mit Kalksteineinlage und Kinderspiele (Abb. 74—5.). Herdteile, Löffel, Knöpfe, Ringe. Das wertvollste — weil alleinstehende Stück — ist ein Gefässscherben mit erhabener Verzierung, welche ein Randleistenkeil darstellt.

A. Marosi.

ANODOS-DARSTELLUNG IN BRINDISI.

(Auszug.)¹

Der hier publizierte Diskos befindet sich seit einigen Jahren im kleinen Museum von Brindisi. Er hat einen Durchmesser von 35 cm, eine Dicke von 12 mm; wurde in Brindisi selbst gefunden und scheint aus der römischen Zeit der Stadt zu stammen. Doch zeigt er auch mit den rätselhaften *dischi sacri* von Tarent Verwandtschaft. Der Vf. ist dem Vorstand des Museums, Herrn Kanonikus Pasquale Camassa zu Dank verpflichtet dafür, dass er das religionsgeschichtlich interessante kleine Denkmal veröffentlichen und seine Deutung wenigstens versuchen konnte.

I. **Der Zodiakus.** Das Aussergewöhnliche am Diskos ist der Zodiakus von 11 Zeichen. Auf die Deutung der ganzen Darstellung sind daraus keine Folgerun-

gen zu ziehen, nur der Fundort spricht von vornherein für die sepulchrale Bestimmung des Diskos. Die einzige wesentlichere Verletzung lässt sich am wahrscheinlichsten zum Zeichen der Fische zu ergänzen. Die Reihenfolge der Zeichen ist nämlich nicht die gewöhnliche, sondern: Wassermann, Steinbock, Widder, Zwillinge, Stier, Krebs, Löwe, Jungfrau, Skorpion, Schütze, Fische. Die Abweichungen von der wirklichen Reihenfolge der Tierkreiszeichen erklären sich einerseits aus der Unkenntnis des Verfertigers, andererseits daraus, dass er einen in entgegengesetzter Richtung laufenden Zodiakus kopierte. Die Wage hatte er aber weder aus Unkenntnis, noch aus Vergesslichkeit weggelassen, da er ja dem Skorpion 60 Grade einräumt und den übrigen ungefähr nur je 30. Das entspricht genau der älteren Form des griechischen Zodiakus, die die Wage

¹ Erscheint demnächst im Archiv für Religionswissenschaft ausführlich.

noch nicht hatte. Daraus und aus der sinnlosen Übernahme einzelner Zeichen— besonders des augusteischen Steinbocks— ergibt sich das I. Jh. v. Chr. als eine noch wahrscheinliche, aber aus dem Gesichtspunkte der Entwicklungsgeschichte des Zodiakus schon ziemlich späte Entstehungszeit für den Diskos.

II. Das untere Segment. Im unteren Segment der inneren Darstellung sind Gegenstände vereinigt, welche zumeist auch auf den *dischi sacri* vorkommen. Diese sind, von links nach rechts bzw. von oben nach unten gezählt, folgende: 1.* Rad, das wahrscheinlich in Erinnerung an die Hochzeit der Kore auf den Machtkreis der Aphrodite hinweist; 2.* Fackel oben mit Kreuzstäben, Attribut der Demeter und Persephone. 3.* Füllhorn, Symbol des Frucht- und Kindersegens in der Vorstellungswelt desselben Kultkreises 4.* bedecktes *λίχνον* (?); 5—7.* Opfergebäcke; 8.* Phallos; 9.* Fackel; 10. *cista mystica* (?); 11.* Thyrsos oder Skeptron mit einem Band geschmückt; 12.* Leiter, welche auf das höhere Niveau des oberen Segmentes emporführt; 13.* Sichel des Kronos, doch wohl nur wegen ihrer allgemeinen agrikulturalen Bedeutung hier aufgenommen; 14.* Schlange, heiliges Tier chthonischer Gottheiten, so auch der Demeter und Persephone; 15.* Dreizack des Poseidon; 16. Blume(?).

III. Das obere Segment. Die Hauptdarstellung des Diskos tritt als solche im oberen Segment deutlich hervor. Die Hauptpersonen stehen im Viergespann, die Frau scheint die wichtigere zu sein. Zu ihrem Kopfschmuck bieten tarentinische Terracotten eine Analogie, ebenso zur Haartracht der halbnackten männlichen Figur. Hermes führt das Gespann, und Eros ist der Wagenlenker. Der Gesamteindruck ist dem der bekannten *ascensio* des Antoninus Pius und der Faustina ähnlich: man glaubt eine Art

Himmelfahrt zu sehen. Ausser den beiden mächtigen Szeptern lassen das besonders die Leiter und der himmlische Hintergrund hervortreten. Zwei Atlanten halten den Himmel. An ihm sind Blitz, vier Sterne, die *pilai* der beiden Dioskuren, Sonne und Mond, und noch drei Gegenstände sichtbar, wohl die drei Spindeln der Moiren mit sphärisch ausgebildeten Wirteln. Die Hauptszene selbst erinnert an das Echelos und Basile-Relief des athenischen Nationalmuseums und könnte den Koreraub darstellen, wenn die Frau nicht unabhängig von ihrem männlichen Partner dastünde, die Leiter und der himmlische Hintergrund nicht da wären.

IV. Der Sinn. Die literarischen Bearbeitungen des Koreraubes fordern für die letzte Szene, die *ἄνοδος* einen himmlischen Schauplatz. Auf dem amykläischen Altar war auch die richtige Himmelfahrt einer lokalen Kore, der Polyboia, dargestellt. Amyklai ist aber bekanntlich in der Sage durch die Person des Phalanthos, des Gründers von Tarent mit dieser Stadt und auch mit Brundisium selbst verbunden. Der einzige Denkmalfund, den man bisher als eine entfernte Analogie neben den tarentinischen *dischi* anführen konnte, stammt aus Amyklai. (Marmortafeln mit Toilettasachen in Aberdeenschem Besitz.) Das Zeugnis des amykläischen Altars stützt also jenes Ergebnis der Analyse, dass auf unserem Diskos im typischen Rahmen des Korenraubes eine Himmelfahrt dargestellt ist, und zwar die *ἄνοδος*, welche dem Raube folgt. Eros ist dabei mehr dekorativ beteiligt. Hades hält einen Gegenstand, in dem man wohl einen gefüllten Sack zu sehen hat. Darin trägt er das für die Befreite erhaltene Lösegeld. Eine entferntere Analogie dazu bietet der Prometheussarkophag in Neapel, das Pendant dazu bilden zwei Darstellungen, die zeigen, wie Hermes den Schadenersatz für die geraubte Tochter der tiefbetrübten Mutter bringt (ein pompeianisches Wandgemälde und ein Relief in Verona).

* Auf *dischi sacri* gleichfalls vorkommend.

Auf unserem Diskos ist das *παρσίπιον* in der Hand des Hades ein Zeichen der Einwilligung. Die Himmelfahrt geht mit seinem helfenden Zutun vor sich. Nicht nur der innere Frieden der Götterwelt kommt darin zum Ausdruck. Die unteritalische Religiosität ist durchdrungen vom Glauben an die Güte der chthonischen Gottheiten. Ὡς ὄντα ἀεὶ τῶν τῶν ἀνθρώπων γένηται ἄριστον — so spricht vom Pluton der alte Platon in den Gesetzen (VIII 828 d.). Diese wenigen Worte fassen für die Athener mit der Betonung einer neuen, besseren Lehre den religiösen Gehalt zusammen, den gerade die chthonischen Kulte Unteritaliens für einen Griechen haben mochten. Jedes Mittel eines innigen Verkehrs mit den Mächten der Unterwelt ist auf unserem Diskos vorhanden. Der Dreizack darunter bezeichnet die andächtig anerkannte göttliche Parusie des Poseidon: das Meer ist in Grossgriechenland der beständige Zeuge des Menschenlebens, wie anderswo der Himmel. Aber unser Diskos verrät zugleich eine Umwandlung der Göttlichkeit des Himmels: auch er ist zu einem gütig bergenden Heim geworden, wie die Tiefe der Erde. Mit der Frömmigkeit der chthonischen Kulte hat sich die Sehnsucht nach den sternigen Höhen schon seit dem V. Jh. v. Chr. vereinigt, als Empedokles in Grossgriechenland den Fall der Menschenseele gelehrt hatte. Auf unserem Diskos zeigt die Leiter den Weg der Heimkehr auf eine primitive Weise, angebracht unter den Symbolen eines von den chthonischen Göttern gesegneten Lebens, als ob sie sagte: *ea vita via est in caelum*. Dasselbe wird in der Bildersprache der herzergreifenden heiligen Geschichte durch die Himmelfahrt der geraubten Tochter der Erdgöttin ausgedrückt. Den Korenraub in den Stein eines Ringes geschnitten fasste man als Tod und Unheil kündend auf. Die Darstellung der *ἄνοδος*, derart mit den Mitteln einer mystisch fruchtbaren Lebensführung im himmlischen Rahmen

des Tierkreises vereinigt, durfte Hoffnungen erwecken, welche sie am natürlichsten in die Welt der Gräber verweisen.

V. Die Verwendung. Diese Deutung stellt den Diskos in gewisser Hinsicht neben die orphischen Goldtäfelchen. Die astrale Erklärung einzelner Motive auf den Täfelchen wird dadurch im allgemeinen gestützt. Der Zodiakus deutet später auf Grabdenkmälern nicht nur symbolisch auf eine Apotheose überhaupt, sondern auch auf deren himmlischen Schauplatz. Der Zodiakussarkophag im Palazzo Barberini bezeugt dies am Ende des II. Jh.-s n. Chr. auch für bürgerliche Kreise. Von den kaiserlichen Apotheosen derselben Zeit zeigt eine goldene Consecrationsmünze der älteren Faustina den mythologischen Typ des Echelos und Basile-Reliefs. Ein örtlich, zeitlich und auch in der Auffassung dem Diskos von Brindisi nahestehendes sepulchrales Monument ist das Relief aus Amiternum mit der Darstellung eines Leichenzuges. Die Apotheose des Verstorbenen wird da durch einen gestirnten Baldachin ausgedrückt, welcher den himmlischen Wohnort des Vergöttlichten bezeichnet. Die ganz nahe Analogie der *dischi sacri* ist hier nicht mit voller Sicherheit zu brauchen, doch scheint auch deren sepulchrale Bedeutung fest zu stehen auf Grunde der Angaben, welche Vf. über die Funde in Manduria vom dortigen Sammler Herrn Carlo Arnò erhielt. Für den Diskos von Brindisi ist ähnliche Verwendung wahrscheinlich. (Gegen die verbreitete Ansicht, die tarentinischen *dischi* hätten zu Prägeformen für Opfergebäck gedient, sind auch bisher Gründe geltend gemacht worden, welche in Bezug auf den Diskos von Brindisi besonders triftig sind: 1. die Form ist auch in diesem Fall positiv; 2. das Relief ist für Teig zu flach). Man schmückte mit ihm das Grab, wohl mit einer Andeutung auch in der Darstellung selbst an die Person der Verstorbenen, vermutlich eines Mädchens oder einer

jungen Frau: Hades hatte sie geraubt, um sie doch dem Himmel zu überlassen. Vielleicht darf man annehmen, dass die rätselhaften Scheiben, die auf unter-

italischen Vasenbildern manchmal die Grabdenkmäler schmücken, eben solche Monumente der sepulchralen Kleinkunst darstellen.
Karl Kerényi.

BRONZESTATUETTE DES PRIAPOS.

Die vor kurzem in Smederevo gefundene und hier zum erstenmal abgebildete 11·6 cm hohe Bronzestatue des Priapos (derzeit im hiesigen Kunsthandel) beansprucht durch ihre typologische Sonderstellung sowie durch ihre hohe künstlerische Qualität erhöhtes Interesse. Den geläufigen Darstellungen gegenüber, die Priapos als den Gott der Fruchtbarkeit mit unverhülltem Phallos zeigen, haben wir in unserer Statuette eine Darstellung vor Augen, in welcher der dionysische Charakter einer weichlichen Vornehmheit vorherrscht. Der schlanke und zart gebaute Gott trägt einen bis zu den Knöcheln herunterreichenden Mantel, welcher auf der linken Seite heruntergerutscht Schulter und Brust frei lässt. Der durch das ithyphallische Glied gebildete Mantelbausch ist mit herunterhängenden Früch-

ten beladen. Die linke Hand rafft den Mantelzipfel empor, die Rechte dagegen ist mit einer feinen, fast präziösen Geste lässig und nachdenklich zum Kinn gehoben. Der sanft geneigte und nach rechts gewandte, kurzbärtige Kopf ist mit einem kleinen, turbanartigen Tuch bedeckt. Die langen beiderseits wellig zurückgestrichenen Haare sind rückwärts in altertümlicher Weise zu einem Nackenschopf zusammengebunden. Die hohe Sorgfalt der Arbeit, der eklektisch pikante Reiz und die reserviert vornehme Geistigkeit, welche die ganze Konzeption durchdringen und ihr unter allen erhaltenen Priaposdarstellungen eine Sonderstellung sichern, empfehlen eine Datierung dieser bedeutsamen Schöpfung in die augusteische Zeit.

Anton Hekler.

VAS DIATRETUM AUS BRIGETIO.

(Auszug.)

In der wertvollen, hauptsächlich aus Brigetio stammenden antiken Sammlung der Frau Theodor Tuzsila-Budapest befinden sich sechs Bruchstücke eines spät-römischen, netzverzierten Glasgefäßes, aus welchen 2 Stücke zusammengefügt werden konnten (Abb. 82). Diese Bruchstücke wurden vor ungefähr 30 Jahren in der nördlichen Hälfte des ehemaligen Römercastrums von Brigetio gefunden. Das Gefäß war aus farblosem, durchsichtigem Material, welches in jetzigem Zustand opalisierende Oberfläche hat,

verfertigt. Die Höhe des grösseren Stückes beträgt 80 mm, der Rand ist etwas auswärts gebogen und hat eine kaum sichtbar gravierte Kreislinie. Am oberen Teil des Gefäßes, zwischen dem freien Streifen zwischen dem Rande und dem Netzwerk sind 4 Buchstaben der einstmaligen Aufschrift noch erhalten VASI . . . Das Netzwerk des unteren Gefäßsteiles fängt mit einer Kreislinie an, dazu gesellen sich Ovalringe, an ihren Treffpunkten durch kleine Maschenverzierung zusammengehalten. Soweit

man folgern kann, schlossen sich an diese erste Reihe verflachte Kreisverzierungen an. Die Biegung der innern Oberfläche sowie des Netzwerkes macht es wahrscheinlich, dass unser Gefäss zu den bekannten Halbkreis- oder Eiformen gehörte. Man vergleiche die aus Köln stammenden ähnlichen Exemplare in Berlin und München. Der erhaltene Teil der Aufschrift [VI] VASI [N] bezeugt unzweifelhaft den christlichen Ursprung, war wohl mit den Formeln : *p. z. zeses, gaudias, semper, gaude semper* ergänzt, am Anfang mag wohl der Name oder eine Anrede gestanden haben (z. B. *dulcis anima* usw.). Unter den Gefässen mit Netzverzierung kann nur dieses eine unstrittbar für christlich gelten. Die ähnlichen Stücke des Ungarischen National Museums aus Szekszárd und des Berliner Antiquariums aus Köln lassen durch ihre unter den Christen der spätrömischen Zeit üblichen griechischen Begrüssungsformel der Aufschrift christlichen Ursprung vermuten.

Die Fundorte der Vasa-Diatreta fallen grösstenteils auf Pannonien. Mit dem jetzt vorgeführten Stück sind schon vier hier gefunden worden. Unter diesen steht der im Wiener Kunsthistorischen Museum befindliche, aus Daruvár stammende Netzbecher unserem Stück am nächsten. Er wurde von Kisa untersucht und seine technische Herstellung beschrieben. Wir schliessen uns seiner Ansicht an, dass die Aufschrift sowie das Netzwerk aus demselben Material angefertigt wurde, wie der Pokal selbst. Derselbe Fall lässt sich bei unserem Gefäss aus Brigetio feststellen. Hier ist die Grundfläche unter den Buchstaben weniger glatt geschliffen, da die Bearbeitung hier schwerer möglich war, wie an den unbedeckten Teilen. Am Glaskörper sind die Spuren des Schleifinstrumentes sowie der verschiedenen Richtungen der Bearbeitung überall erkennbar. Da weder dieses, noch das Daruvärer Exemplar einen Fuss gehabt, hat es einen Ständer

aus Metall oder aus einem andern edlen Material benötigt.

Die andern zwei Vasa-Diatreta des National Museums (aus Szekszárd und aus dem Komitat Fejér) sind technisch eng miteinander verbunden. Bei der Frage der technischen Herstellung des ersteren wollen wir uns mit Weglassung der verschiedenen Ansichten jener von Fremersdorf anschliessen. Auch hier sind Buchstaben, Verzierung und Gefäss aus einem Material, doch fehlt das Netzwerk der untern Hälfte, statt dessen sind Schnecken und Delphinkörper aus der Gefässwand geschliffen und dienen zugleich als Fusständer. Auf die Verwandtschaft dieses Exemplars mit jenem aus dem Komitat Fejér hat schon Hampel hingewiesen. Der Becher ist aus durchsichtigem, zartgrünem Glas, mit vielen kleinen Luftblasen. Die Aufschrift und erhabene Blattverzierung sind samt dem Pokal aus dickem Glas gearbeitet. Die äussere Oberfläche ist unter den Buchstaben nicht ganz glatt ausgearbeitet, auch am Pokalrand sind Spuren der Bearbeitung sichtbar. Die von Hampel richtig gelöste Aufschrift [VIVA] S FEL[ICITER] ist durch Kisas fehlerhafte Publikation verfälscht bekannt. Die Buchstaben S und F sind gut erhalten, das E etwas beschädigt, das L ist tadellos, das I nur teilweise vorhanden. Hampel nahm am untern Teil dieses Gefässes Delphin- oder Schneckenverzierung an, während Kisa einen zwiebelartigen Unterteil mit einem dünnen Fuss in Vorschlag brachte. Ähnlich ist ein Becher des Aquincumer Museums (Abb. 86), welches zu den schönsten diesartigen spätrömischen Stücken gehört. Ein Ohr und auch der untere Teil sind beschädigt. Das Gefäss und die Ohren sind aus einem dicken Glasmaterial hergestellt, man könnte an westlichen Ursprung denken. Dieses Stück mag wohl mit den erwähnten Vasa-Diatreta in eine Zeit fallen und hat sein nächstes Analogon in einem Stück des Stambuler Ottoman Museums. Doch mag man sich das vor-

erwähnte Stück auch ohne Untersatz vorstellen, denn ein mit dem Aquincumer sehr übereinstimmender Fund südrussischen Ursprungs in Berlin hat überhaupt keinen Untersatz oder Fuss, sondern benötigte wohl des üblichen ἐγγυδῆκη.

Die heute übliche Benennung dieser netzverzierten Pokale: Vasa-Diatreta, bezieht sich jedoch nicht nur auf diese, Kisa nennt so alle gravierten Gefässe, Köster alle gedrechselten Gefässe, Zahn versteht unter diesem Sammelnamen die sehr feinen, zerbrechlichen Edelstein- und Glasgefässe, und zwar sowohl die mit gebogener Reliefarbeit verzierten farbigen Stein- und Glasgefässe, die einfacheren, erhaben oder vertieft verzierten Gefässe, sowie jene glatteren, welche ihre Form durch Bohrer, Meissel und Dreheisen erhalten haben. So viel steht fest, dass der Grossteil der erhaltenen Stücke dieser Art in das IV. Jahrhundert gehört, frühere Exemplare sind unbekannt, obwohl die Benennung schon bei Martial vorkommt: ein Beweis, dass der Ausdruck calix diatretus ein Sammelbegriff technischen Ursprungs war.

Eine andere, abgesonderte Gruppe der netzverzierten Gefässe bilden jene, wo das Gefäss mit einem Netz separatgearbeiteter Glasstäbchen umgeben ist. Die schönsten Beispiele dieser Art sind zwei

Stücke aus Köln: ein Kantharus (jetzt in der Sammlung Sangiorgi in Rom) sowie das Exemplar der Goluchow-Sammlung. Auch die kleinen, tierfigurigen Ampeln syrischen Ursprungs gehören hieher, z. B. das schöne Stück aus Palmyra im Ottoman Museum, ferner das jüngst von Albizzati publizierte Stück der Sammlung Sangiorgi. Charakteristisch ist das Zusammenschweissen der Glasstäbchen, während die pannonischen und die mit ihnen verwandten Vasa-Diatreta mit Bohrer und Dreheisen in kaltem Zustande gearbeitet werden. Diese sind die wertvolleren und wurden durch die vorerwähnten nachgeahmt, sogar noch in fränkischer Zeit, wie dies ein Glas im Mainzer Zentral Museum beweist.

Die ins IV. Jahrhundert datierten Vasa-Diatreta wurden laut Kisa und Fremersdorf in Köln, laut Morin-Jean im Rheingebiet hergestellt. Die zwei Kölner und die vier pannonischen Stücke weisen solche Ähnlichkeiten auf, dass man versucht wäre, sie einem Meister sogar zuzuschreiben. Aufschrift, Verzierung, sogar das Glasmaterial stehen einander unglaublich nahe. Die pannonischen Stücke gelangten wohl als Importware aus Köln hieher, wie auch in anderen Fällen Kölner Werkstätten ihre Produkte bis Pannonien verpflanzten.

Ludwig Nagy.

GRABFUNDE AUS DER AVARENZEIT ZU PÁPA.

(Auszug.)

Am 6—7 m hohen sogenannten «Herrenhügel» nördlich von der Stadt Pápa (Komitat Veszprém) wurden im Frühjahr 1928 drei Gräber aus der Avarzeit entdeckt, welche in der Nähe eines völkerwanderungszeitlichen Reihengrabhofes lagen. In den Gräbern wurden aus gepresstem Bronzeblech verfertigte Riemenzungen, verschiedene, mit vergol-

detem Silberblech überzogene Gürtelverzierungen, Bronze- und Eisenschnallen, Messer, bronzene Ohrgehänge und ein Eisenschwert gefunden. Alle drei Gräber waren mit dem Gesicht gegen Süden gekehrt, zwischen ihnen war ein Abstand von je 8 Metern.

Der Stil, die Formgebung sowie die Presstechnik weisen sofort auf die Ava-

renzeit (568—803), umso merkwürdiger ist jedoch der Unterschied, welcher sich zwischen einzelnen Stücken auch schon des ersten Grabes bemerkbar macht. Sehr interessant sind die sog. Pseudoschnallen, unter welchen die auf Abb. 87. (5, 6) abgebildeten eine auffallende Verwandtschaft mit dem ähnlichen Stück unbekannten Fundortes aus der Sammlung Jankovich aufweist. Doch sind an diesem beide Glieder in einem, während sie in Pápa getrennt vorhanden sind, indem das untere, wappenförmige Stück noch mit einem blaugrünen Glasstückchen verziert ist. Eine Ähnlichkeit mit dem Funde von Peresčepin (Poltava, Russland) und Tépe (Komitat Bihar) ist ebenfalls vorhanden. Alle Stücke ähneln sich oft bis zu völliger Gleichartigkeit, nur sind die aus Pápa etwas einfacher und ärmlicher. Diese Pseudoschnallen weisen mit ihrer Perlenverzierung am Rande nach Osten. Die Motive sprechen für Persien oder doch die östlich-nordische Gegend des Schwarzen Meeres, obwohl die Press-technik aus der Avarenkunstübung uns wohl bekannt ist. Die Goten vermittelten die durch Sarmaten und Skythen gebrachten östlichen Motive nach dem Westen und Süden Europas, wohin sie auch durch den Aufenthalt der Hunnen, Avaren und Longobarden schon gelangt waren.

Ein wichtiges Stück des I. Grabes ist das Eisenschwert No 16; gerade und zweischneidig. Man wäre geneigt zuerst an germanische Typen zu denken, wenn dem die Massverhältnisse nicht widersprechen würden. Die Klinge ist schmal und lang, ihre Länge beträgt mit dem Griff zusammen 94 cm, an der Spitze fehlen wohl noch 5—6 cm. Die Breite beträgt oben 4, unten 3 cm. Diese Form ist bei

den Funden der Avaren- und überhaupt in der Völkerwanderungszeit höchst selten. Es lässt sich schwer entscheiden, wohin und bis wann diese Form zu verfolgen ist, es ist nicht unmöglich, dass wir eine skythische Urform vor uns haben.

Die Verzierung der im II. Grab gefundenen Fundstücke lässt byzantinischen Einschlag erkennen, die Punzierung der Felder zeigt Avarentechnik. Die Riemenzungen können mit den U-förmigen Riemenzungen der oberitalienischen Longobardengräber verglichen werden. Die Verzierung der grossen Riemenzunge aus dem II. Grab in Pápa ähnelt stark einer goldenen Riemenzunge aus Nocera Umbra.

Die Funde von Pápa gehören wohl in die II. Hälfte des VII. Jhs. Unsere Datierung wird durch das bronzene Ohrgehänge des III. Grabes bestärkt, welche Form sowohl in Byzanz als auch bei uns in dieser Zeit allgemein üblich war. Auch dieser Fund beweist die Angehörigkeit von Pápa zum Siedlungsbereich der Avaren. Doch unterscheidet sich dieser Fund von andern Fundorten des Bakonygebietes. In den Gräbern von Pápa sind keine Spuren von Tierknochen oder andern Lebensmitteln. Die östlichen Motive lassen vermuten, dass der Einfluss der älteren Sassanidenzeit sich auch in jüngerer Zeit bemerkbar machte, wie auch die Stilvermittlerrolle von Byzanz über Justinian hinausreicht.

Die Gleichartigkeit der Motive — verstärkt durch südrussische Funde — lässt die kulturellen Verbindungen nach dem Osten weiterverfolgen. Bei der näheren Untersuchung dieser Verbindungen gebührt dem Gräberfund von Pápa eine besonders wichtige Rolle.

Ladislav v. Janák.

UNGARISCHE KERAMIK AUS DER ZEIT DER ARPADEN.

(Auszug.)

I.

Gefässe mit Bodenstempel.

Die folgende Abhandlung befasst sich mit einer Gruppe der in der Historischen Abteilung des Ungarischen Nationalmuseums und in einigen kleineren Sammlungen befindlichen, mittelalterlichen Keramiken, welche auf ihrem Boden mit einem Stempel versehen sind. Diese Stempel sind teils vertieft, teils plastisch erhaben. Erstere zeigen einen Kreis oder Kreissegment von 1—3 cm Durchmesser. (Abb. 90.) Die Plastischen bestehen aus geraden und kreisartigen Linien sowie aus ihren Kombinationen. Abb. 91—93. zeigen Bodenstempel von Gefässen verschiedener Sammlungen. Vorerst behandeln wir nur die plastischen Bodenstempel, welche entwicklungsgeschichtlich auf die Vertiefungen folgen.

Die Gefässe mit Bodenstempel werden zumeist auf Drehscheibe verfertigt und zeigen oft Spuren nachträglicher, ungeschickt verbessernder Nachhilfe. Das Material besteht zumeist aus derbem, mit Sand vermischem Ton; die Gefässwand ist mitteldick, selten sehr dick gebildet. Ihre Farbe ist schwarz, respektive schwarzgrau, bräunlich oder rot, mit gebrannten Flecken, zumeist gelblich-weiss oder rosig getönt. Die Oberfläche ist unpoliert und glanzlos, stets unglasiert. Die Mehrzahl weist eine Urnenform auf (Abb. 94—97, 105), seltener kommen enghalsige, flaschenartige Formen (Abb. 98, 99, 101) oder niedrige, ohrenlose Näpfe vor (Abb. 101, 102). Ohrengebilde kommen kaum vor. Das grösste Stück ist 26,5 cm, das kleinste 6 cm hoch. Die schwarzen oder dunkelgrauen Gefässe sind zumeist mit einer, mit einem mehrzahnigen Kamm gezogenen Wellenlinie oder geraden Linie versehen. Die roten

oder gelblichen Gefässe sind seltener mit dieser Verzierung geschmückt, zumeist weisen sie spiralförmige, mit Stäbchen gezogene einfache Linien auf, welche mit einem mehr oder weniger dichten Netz die Fläche überziehen. Bei diesen kommt auch eine aus liegenden S gebildete Halsumrandung vor. Unter den gelblichen Gefässen findet man auch bemalte (Abb. 101—102). Als Fundorte erwähnen wir die Komitate Pest, Jász-Nagykun-Szolnok, Esztergom, Nógrád, Heves, Hont, Nyitra, Moson, Tolna, Baranya, Torontál und Szerém.

Zur Lösung der wichtigen Frage der Zeitbestimmung wurden auch stempellose Gefässe herangezogen, welche in Form und Verzierung, sowie durch den Fundort auch zeitlich mit den stempeltragenden zusammenfallen. Einige können durch Münzen datiert werden, so (Abb. 91₉ u. 11. durch die Silbermünzen des Heil. Ladislaus (1077—95), durch die Goldmünzen des Nicophorus III (1078—81) und Michael Ducas (1071—78) (Abb. 94₂); Abb. 93₃₉ durch das Silbergeld Andreas I. (1046—61) Abb. 93₄₅ durch die Kupfermünze Stephan IV (1162—3). Andere Fundstücke datieren folgende Exemplare: Abb. 92_{30—38} Geldstücke aus der Zeit des heil. Ladislaus, Béla III, Andreas II, und Béla IV sowie verschiedene Rüstzeugstücke und Gebrauchsgegenstände aus dem XIII. Jh. Ein bodenstempelloses Exemplar im Kecskeméter Museum wird durch mehrere, ins X. Jh. gehörende Grabfunde näherbestimmt; Abb. 93₄₃ durch silberne Haarringe und einen Bronzering aus Kecskemét; Abb. 100₂ durch einen lilienverzierten Kupfering aus Budapest, Abb. 100₅ durch eine in das XIII. Jh. gehörende, figuralverzierte Bronzeschüssel aus Pusztavasád, Abb. 93₄₆ durch Grabfunde aus der Zeit der Landeinnahme. Aus

diesen Angaben geht unstreitig hervor, dass Gefässe mit und ohne Bodentempel (doch demselben Typus angehörend) vom X—XIV. Jh. nachweisbar sind. Die ältesten Stücke sind die schwarz und grau-schwarz getönten, welche in jeder Hinsicht der Keramik der späten Völkerwanderungszeit nahestehen. Die roten Gefässe gehören zumeist in eine mittlere, die gelblichen in die jüngste Periode. Unsere Beobachtungen zeigen eine allmähliche Verkümmern der Bodentempel, welche auf den ältesten Gefässen noch den ganzen Boden bedecken. (Abb. 194—5 im Gegensatz zu Abb. 96—99.) In der Verzierung weist die mit Kamm gezogene gerade oder Wellenlinie auf älteren, die durch Stäbchen geritzte Linienverzierung auf neueren Ursprung. Die rote Bemalung kommt auf den entwickeltsten Formen vor. Ausser der Verzierung gebührt der Gefässform und besonders dem Profile der Öffnung eine wichtige Rolle bei der Datierung. Im Allgemeinen gehören die länglichen Urnenformen in die ältere, die schwerfälligeren behäbigeren in eine neuere Periode. Als Profil weisen die älteren Stücke einfache Abrandung oder eckigen Schnitt auf, während er auf den jüngeren immer reicher gegliedert wird.

Auffallend ist die Verwandtschaft zwischen diesen Bodentempeln mit der Ausfüllung der Mitte an unseren Münzgoldern aus der Zeit der Arpaden. Wir finden die griechische Kreuzform, vier- und sechsachsig Radform vor, so wie bei den Bodentempeln. Durch das feinere Material und durch die feinere Bearbeitung ist an diesen Münzen eine reichere, kompliziertere Darstellung des ursprünglich einfachen Motives möglich. Wenn auch die Münzen nicht als Quelle dienen, so zeigen doch beide auf eine im Zeitalter flussende Gemeinsamkeit.

Die Kreuzform in der Mitte dieser Goldmünzen ist nicht unbedingt als religiöses Symbol anzusehen, — als solches kommt es ja in der umgebenden Rund-

schrift vor — sondern als ein, schon in der Keramik der Bronzezeit beliebtes Ornament (Abb. 103). Ursprünglich einer technischen Notwendigkeit entsprungen, bildet es sich alsbald zur Dekoration aus.

Es liesse sich schwer entscheiden, welchem Zweck diese Bodentempel dienten. Da die ältesten Beispiele eine symmetrische Ausfüllung der Bodenfläche aufweisen, glaube ich, dass sie einem rein dekorativen Zwecke dienten. Umsomehr, als diese ohrenlosen Gefässe stets mit abwärts gerichteter Mundöffnung aufbewahrt werden mussten. Sowohl in der Bronzezeit (Abb. 104.) als in neuerer Zeit wurden Gefässboden oft in irgendeinerweise verziert. Bei neueren Gefässen füllt der Stempel nur den mittleren Teil des Bodens aus, und zwar sowohl in symmetrischer, als willkürlicher Weise: wahrscheinlich ist aus dem urspr. dekorativen Motiv ein Meister- oder Werkstattzeichen geworden.

Der Bodentempel muss unbedingt auf das fertige und schon getrocknete Gefäss nachträglich eingeprägt worden sein, da die Herstellung der Gefässe eine Bestempelung während der Arbeit ausschliesst. Die Stampiglie war aus Holz, Metall oder anderem harten Material.

Gefässe mit Bodentempel waren nicht nur bei uns, sondern auch in anderen Ländern, so in Deutschland stark verbreitet. Über diese hat Max Näbe gearbeitet, welcher ihre reiche Verbreitung in Deutschland wohl kannte, doch sowohl die ungarischen, wie die auf polnischem, russischem und kleinrussischem Boden gefundenen ausser Acht liess. Niederle beschäftigte sich auch mit diesen, indem er die russischen Verbreitungsgrenzen genauer feststellte. In allen Ländern kommen fast die gleichen Motive und deren Kombinationen vor, natürlich mit lokalbedingten Varianten, deren Erforschung noch der Zukunft vorenthalten ist. Soviel steht schon jetzt fest, dass vertiefte Stempel sowohl bei uns, als in Deutschland sehr selten sind, während sie in Polen

und Böhmen etwas öfter vorkommen. In Böhmen kommen auch eingeritzte Bodenstempel vor, welche bei uns noch nicht gefunden wurden. Hier ist die Wellenverzierung häufiger, sowie das aus Punkte geformte Bandmotiv. Die gelblich weissen, dünnwandigen Gefässe kommen nur bei uns vor.

Die Gefässe mit Bodenstempel wurden früher als slawisch angesehen. Näbe bestreitet dies und weist auf die einfache Wellenlinie deutscher Gefässe — gegenüber der mehrfachen Wellenlinie auf slawischen Gefässen — hin. Beide Völker

übernahmen dieses Motiv von den Römern, doch ist sein Platz in deutscher Keramik ein weniger wichtiger, als in der slawischen. Ähnlich ist die Ansicht Niederles.

Bei uns kommen sowohl mit Kamm gezogene, wie mit Stäbchen geritzte Verzierungen vor, jedoch besteht zwischen ihnen ein Zeitabstand.

Die verhältnismässig kleine Zahl solcher Gefässe ist den bis jetzt spärlichen Ausgrabungen und Aufarbeitungen auf diesem Gebiete zuzuschreiben.

Josef Höllrigl.

ZWEI UNBEKANNTE WERKE VON TIZIANO ASPETTI.

In dem ausländischen Renaissance-Barocksaale des Kunstgewerbemuseums zu Budapest ziehen zwei grosse, mit ausserordentlich reichem plastischem Schmuck versehene Feuerböcke (107—7. Abb.) von hervorragender Qualität die Aufmerksamkeit auf sich. Die spärliche Literatur katalogisiert sie als venezianische Arbeiten aus dem XVI. Jahrhundert, was — abgesehen von einiger Modifikation der Datierung — im Wesentlichen richtig ist. Sie ragen aber infolge ihrer künstlerischen Vorzüglichkeit und ungewöhnlich grosszügigen Aufbaues aus den erhaltenen, zahlreichen venezianischen Feuerböcken des XVI. und XVII. Jahrhunderts weit hervor, so dass wir uns mit solch allgemeiner Werkstattbezeichnung nicht begnügen können. Es handelt sich nicht um dutzendweise gegossene Fabrikwaren, sondern um die Schöpfung eines vorzüglichen Plastikers, dessen Phantasie mit der Verwendung der hockenden Atlanten einen neuen Typus des Feuerbockes geschaffen hat. Den ersten Hinweis zur Feststellung des Meisters geben gerade diese Atlanten, das neue Motiv des Aufbaues. Diese schlanken, muskulösen Gestalten stehen in der nächsten Verwandtschaft mit jenem Atlaspaare, wel-

ches den Kamin in dem Sala dell'Anticollégio des Dogenpalastes in Venedig schmückt. Beide venezianischen Atlanten sind authentische Werke des Tiziano Aspetti. Zu den Atlanten der Budapester Feuerböcke, besonders zu ihrem Kopftypus können wir noch nähere Analogien auf dem, das Martyrium des hl. Daniels darstellenden Paduaner Relief (108. Abb.) Aspetti's und auf der Vulkanstatuette (109. Abb.) der Sammlung Strauss (Wien) finden. Der Kopftypus des letzteren kehrt fast wörtlich auf dem linken Atlante des mit der Merkurgestalt geschmückten Feuerbockes zurück. Auf diese Weise einen festen Ausgangspunkt gewinnend können wir in dem Oeuvre Aspetti's die entsprechenden Analogien auch zu den anderen Gestalten der Feuerböcke leicht finden. Die auf dem oberen Rande der Sockel gemächlich sitzenden Putti sind leibliche Brüder jener Kinder, welche die Caritas (110. Abb.) von Aspetti umgeben. Die Gesichtsformen, die Haartracht mit dem dichten Lockenbüschel über die Stirn sind hier wie dort identisch. Das abgehauene Haupt des Argus stimmt bis in die kleinsten Details mit jenen abgehauenen Köpfen, welche unter den Füßen der Judith (Berlin,

Kaiser Friedrich-Museum. 111. Abb.) und des Mercur (Wien, Slg Figdor. 112. Abb.) von Aspetti liegen, überein. Besonders auffallend ist in allen drei Fällen die ähnliche Modellierung der stark angeschwellten Augenbrauen. Im Aufbau des Budapester Mercur lebt der Rhythmus der Berliner Judith und der Paduaner Allegorien — aber in beruhigter Form — weiter. An der Gestalt der Minerva erinnern die Motive des auf ein kleines würfelförmiges Postament gesetzten, ruhenden Fusses und des sich öffnenden Mantels gleichfalls an die Paduaner Allegorien, besonders an die Temperantia, ihr ruhigerer Aufbau dagegen, welcher die, von der manieristischen Stilepoche so sehr beliebten Wellenlinien womöglich reduziert, zeigt gemeinsame Auffassung mit dem Figdor'schen Merkur. An der Minerva sind aber auch neue Momente bemerkbar. Der Kopftypus lässt den Einfluss der Frauengestalten Giovanni da Bologna's spüren, die frontale Einstellung der Gestalt, ihr Aufbau erinnert an die Genueser Caritas, gemeinsame Arbeit des Giambologna und des Francavilla, mit welcher er auch darin Ähnlichkeit zeigt, dass der stützende Fuss in herabfallende Falten eingebettet ist. Die Verarbeitung äusserer Einflüsse können wir auch an den anderen Gestalten feststellen. Bei dem Mercur ist die Einwirkung Alessandro Vittoria's offenkundig, im Aufbau ebenso wie in der Faltengebung. Das Vorbild zu dem Motiv der hockenden Atlanten finden wir an den die Weltkugel haltenden Evangelisten Girolamo Campagna's (Venedig, S. Giorgio Mag-

giore, Hauptaltar). Auf die Ausbildung des Puttentypus wirkte wahrscheinlich Giuglielmo della Porta ein. Der Putto auf dem Grabmale Pauls III. weist alle wesentlichen Formen des Aspettischen Kindertypus auf, das pausbäckige Gesicht, die hohe Stirn und darüber den Haarbüschel. Der Putto Aspetti's hat aber weniger Lebendigkeit und Frische, er ist kälter und ernster. Später gab Roccatagliata, diesen Typus weiterbildend, dem Putto das kindische, spielende Gepräge wieder zurück.

Die oben erwähnten Analogien können auch zur Datierung der Feuerböcke einen Anhaltspunkt geben. Nachdem sie mit den Paduaner Werken Aspettis, mit dem Danielsrelief und den Allegorien, welche in dem letzten Jahrzehnte des XVI. Jahrhunderts entstanden, enge Verbindung zeigen, können wir ihre Entstehung auf ungefähr 1600 setzen, in jene Zeit, als der übertriebene und störende Manierismus Aspettis sich zur Formeneleganz veredelte, als seine venezianischen Reminiszenzen sich immer stärker mit florentinischen Elementen, besonders mit dem Einflusse Giambologna's, mischten. Ihre Bedeutung ist eben von diesem Standpunkte aus sehr gross. Diese Feuerböcke, welche zu den hervorragendsten Werken Aspettis gehören, stellen diese merkwürdige Künstlerpersönlichkeit, welche in vieler Hinsicht als die Verschmelzung des venezianischen und florentinischen Manierismus zu betrachten ist, wahrlich von ihrer charakteristischsten Seite vor.

Jolán Balogh.

DIE FRESKEN MAULBERTSCH'S IN SÜMEG.

Eines der grössten Überraschungen, welche dem Barockforscher auf ungarischem Boden entgegentreten, und wohl eines der tiefsten Erlebnisse, die dem heutigen Betrachter Denkmäler dieser Kunstepoche überhaupt bieten. Eine unbedeutende Dorfkirche, im äusseren Aufbau kaum mehr, als schlichte und anspruchslose Arbeit eines unbekannten Maurermeisters, im Innern durch die Altar- und Gewölbefresken des genialsten österreichischen Malers des XVIII. Jahrhunderts geschmückt. In einem traditionsarmen Milieu, ohne künstlerische Vorbedingungen, fremd und alleinstehend, die Hochleistung Anton Maulbertsch's, eines wuchtigen Maler temperamentos, welches hier eine Höhe erklommen hat, die seine weitere glänzende Künstlerlaufbahn in selten glücklichen Stunden des Schaffens höchstens erreichen, nie aber übersteigen konnte. Die Seitenwände des Kirchenschiffes schmücken mächtige Altarfresken, welche in klarer und knapper Fassung, in bravuröser Maltechnik, leuchtender Farbenpracht, verinnerlichter Darstellung, die Gedanken- und Gefühlswerte mit suggestiver Kraft betonend, neutestamentarische Szenen versinnlichen. Die Geburt Christi oder die Anbetung der heiligen drei Könige durchleuchtet das edle Glück der reinen Mutterschaft, während die Szene der Beschneidung voll innerlicher Ergebenheit ist. Die «erste Predigt der Apostel» verkündet das hohe Pathos der höheren Sendung, während die Auferstehung als jauchzender Sieg des Geistes über die vergängliche Materie erstrahlt. Am Kalvarienbilde eine ruhig-abgedämpfte Ergebenheit, während Christi Himmelfahrt mit seiner im Glorienschein leuchtenden Verhimmlichung fesselt. Jedes mit ergreifender Intuition wiedergegeben, im Gegensatz zu den meist

rein äusserlich dekorativ aufgefassten Darstellungen der Barockmeister: Höchstleistungen nicht nur eines genialen jungen Künstlers, sondern einer ganzen Epoche.

Umso überraschender wirkt die Tatsache, dass diese Meisterwerke bisher von der Forschung kaum beachtet, sogar — von einigen Detailaufnahmen abgesehen — nicht einmal publiziert worden sind. Es harrt ja ausser der rein fenomenologischen Untersuchung auch ihr entwicklungsgeschichtlicher Platz und Wert im Oeuvre des Meisters einer näheren Bestimmung. Woher kam der junge Meister, welche künstlerische Wirkungen entschied seine Frühentwicklung und darüber hinausgehend: welche individuelle Kraft des schöpferischen Geistes brachte er mit sich, dass er an der Schwelle des Mannesalters, kaum 4—5 Jahre nach seinem ersten grosszügigen Werk, sich auf solch niegeahnte Höhen hinaufschwingen konnte. Woher die innere Kraft, der lyrische Reichtum, die dramatische Konzentration seiner Kunst, woher die über jede malerische Ungebundenheit und Reichtum siegreich-klar hervortretende bildschöpferische Phantasie, welche uns hier statt allgemeiner, leerdekorativer oder schwerfällig-verwobener Symbolik entgegentritt? Welche Empfehlungen und Verbindungen liessen den jungen Künstler am Anfange seiner Laufbahn in den Dienst des Bischofs von Veszprém gelangen? Ist es mehr als blosser Zufall, dass gerade der aus dem Csallóközer Kleinadel stammende Martin Biró, dieser späte, doch fanatische Anhänger der Gegenreformation sein erster ungarischer Mäzen wird, dem wir seine weitere Verbindung mit ungarischen Auftraggebern und somit die Entstehung seiner bedeutendsten Werke

verdanken, und nicht einer der im Auslande herangebildeten, galanten Bischöfe?

Fragen, die noch nicht alle in beruhigender Weise beantwortet werden können. Es gelang der Forschung noch nicht, das Dunkel seiner Frühentwicklung ganz zu klären. Die geschichtlichen Quellen sind auch in unserem Fall wortkarg und unvollständig. Unsere archivalischen Forschungen konnten weder den — vielleicht vorhanden gewesen — Briefwechsel zwischen dem Künstler und seinem Auftraggeber, welcher in Hinsicht des Künstlers sowie der inneren und äusseren Entstehungsumstände des Werkes besonders wichtig wäre, auffinden, noch den Vertrag, welcher die beiderseitigen Ansprüche und Verpflichtungen enthielte, noch den wahrscheinlichen Programmentwurf, welcher klarlegen würde, welcher Teil des gedanklichen Inhaltes dem Künstler und welcher dem Auftraggeber zuzuschreiben sei, der mit sichtlicher Freude und grosser Routine selbstverfasste kronostische Aufschriften über die Fresken anbringen liess.

Die äusseren Umstände und die — übrigens nicht unbekannten — Zeitgrenzen der Arbeit lassen sich auch so mit ziemlicher Sicherheit feststellen. Ein Brief des Martin Biró vom 12. XII. 1755 teilt uns mit, dass der Baubeginn der neuen Pfarrkirche auf das Frühjahr des Jahres 1756 geplant war. Die feierliche Grundsteinlegung fand (laut handschriftlicher Eintragung der Inschrift in das bischöfliche Tagebuch) am 21. März 1756 statt («In solemnitate Sancti Benedicti Abbatis»), die feierliche Einsegnung wurde am 6. Aug. 1759 vollzogen. Der Rohbau selbst war jedoch schon im Herbst 1757 fertig (laut dem Brief des Bischofs vom 11. Aug. 1757, an den Oberstuhlrichter Franz Farkas, an den er sich am 1. Sept. mit der dringenden Bitte wendet, das zur Eindeckung des Schiffes nötige Holzwerk zu liefern, da die Ausmalung des Sanctuariums schon

begonnen wurde). Die mehrfach angebrachten Kronostika ergeben alle die Jahreszahl 1758: auf dieses Jahr fällt der grösste Teil der malerischen Arbeit. Der Name des Künstlers wurde sowohl von mündlicher und fast gleichaltiger schriftlicher Überlieferung, sowie durch die eigenhändige Signatur — *A. Maulbertsch pinx.* — in der rechten unteren Ecke des Triptychons aufbewahrt.

Im Laufe von 10—12 Monaten hatten Maulbertsch und seine noch unbekannten Gehilfen ein an Grösse der Konzeption und Qualität der Ausführung wahrhaft einzigartiges Werk geschaffen. Die künstlerische Aufgabe bestand ja nicht nur in einigen mehr oder weniger konventionellen Gewölbefresken und der Ausschmückung des Sanktuariums, wie dies in der zeitgenössischen heimischen und ausländischen Freskenmalerei üblich gewesen. Sie war hier eine viel grössere: die einheitlich malerisch aufgefasste Ausschmückung des ganzen Kircheninnern, wo ausser reiner Wandmalerei weder der kalte Glanz des Marmors, noch die sattere, tiefere Farbenharmonie der Ölmalerei zu Worte kommen. Auf sanftgetöntem Gelblichgrün der Grundmauer fast in Grisaille gemalte Ornamentik, das sanfte Rosenviolette der Pilaster mit altgoldenen Kapitellen sowie das etwas tiefer gefärbte Rosa-Lila des breiten Architravs ergeben den Grundton, welcher die reiche Farbenpracht der Altarfresken, des Triptychons, des goldenen Chorgrisailles, sowie der schon kaum sichtbaren Komposition der Orgelrückwand und des Gewölbes gegeneinander abgetönt in eine höhere optische Einheit fasst. Diese optisch-malerische Einheit der ganzen Dekoration wird durch die innere Verbindung der sonst vollständig voneinander unabhängigen Altarfresken durch Gefühls- und Stimmungswerte noch betont, die bald aufeinanderweisend bald krass kontrastierend ein unglaublich vielseitiges Register von zart-innerlicher Lyrik bis zur wonnevollen Hingerissenheit

erklingen lassen. Die Reihe der Altarfresken stimmt den Hauptton an: Szenen aus dem Leben Jesu, von seiner Geburt bis zur Auferstehung, welche durch die oberhalb der Altäre befindlichen Darstellungen des Gewölbes erklärt und ergänzt werden. Aus dieser Reihe der Altarfresken ragt mit seiner tiefgehenden Symbolik und Problematik, sowie durch den jeden tektonischen Rahmen sprengenden Bewegungsreichtum, Illusionismus und überlegene malerische Kraft das Triptychon des Sanctuariums hervor, welches im Jahre 1757 (also zu allererst) begonnen wurde und die Himmelfahrt Christi darstellt. Die völlige Klärung des Darstellungsinhaltes ist ohne dem zeitgenössischen Programm kaum möglich. Das mittlere Bild mit der prachtvollen Himmelfahrt Christi benötigt keiner weiteren Erklärung. Die Hauptgestalt des rechtseitigen Bildes ist eine breitsitzend hingelagerte, reichgekleidete schöne Frauengestalt mit herabwallendem Blondhaar, welche sich von den auf der Erde zerstreut liegenden Schmucksachen abwendend auf den emporschwebenden Heiland blickt, während eine hässliche, runzlige Alte in dunkles Gewand gehüllt als scharfer Gegensatz sich über sie beugt: eine Mahnung der Vergänglichkeit irdischer Schönheit und irdischen Reichtums. Hinter ihr eine von wirbelnder Bewegung durchzuckte, in reichen Umhang gehüllte Männergestalt mit zwei Begleitern und einem aus dem Bild sich beugenden Negerknaben, — vielleicht die heiligen drei Könige — während in der linken Bildecke hinter einem wie neugierig aus dem Bildrahmen enteilenden Alten eine in spanische Hoftracht gekleidete, porträtmässig aufgefasste Männergestalt steht. Im Mittelpunkt der nach oben blickenden, jubelnden Gruppe des linken Bildes ist wohl die Mutter Gottes zu erkennen, zu ihren Füßen die halb unbekleidete Gestalt des Heiligen Hieronymus, während die in leidenschaftlicher Gebärde knieende, reichgekleidete Männergestalt im

Vordergrund mit den päpstlichen Insignien und dem bärtigen Greis hinter ihm zu den Rätseln des Bildes gehört. Wohl eine rätselhafte Darstellung. Die lokale Überlieferung sieht darin die Huldigung weltlicher und kirchlicher Macht vor dem himmelfahrenden Christus und deutet die blonde Frauengestalt — wohl Maria Magdalene — auf Maria Theresia, den knieenden Greis auf den damaligen Papst Benedict XIV.

Die Formgebung der Komposition, das schwungvolle Ineinanderbinden der einzelnen Teile, der wirbelnde, fast alle Grenzen sprengende Bewegungsinhalt, die bis zum letzten gespannte, jede Tektonik vernichtende innere Dynamik, das tobend-leuchtende Prangen des Farben- und Lichtspieles bedeutet sogar in der noch gärenden Kunst des jungen Maulbertsch einen extremsten Standpunkt. Er schreckt auch davor nicht zurück, dass er die links erschrocken verwundert zurückfahrende Gestalt dem Bildfelde enthoben mit Stucküberbrückung zum Randpilaster führt und ihn fast plastisch hervortreten lässt. Ähnlich zur rechtseitigen enteilenden Figur, deren Oberkörper und Kopf den Bildrahmen überschneidet, mit illusionistisch aufgetragenem Arm den Pilaster durchquert.

Diese ragen schon ins Übermässig-Extreme, wobei die überlegene Sicherheit der Bildkonstruktion, der Reichtum der Gestalten und Gruppenbildung, die magische Kraft der Lichtgebung, die wuchtig-breite Pinselführung, an die intuitive Sicherheit und Frische der Ölskizzen nahekommend uns als Selbstäusserungen eines hinreissend-expressiven Künstler temperamentes fesseln u. zw. mit solcher ausdrucksvollen Kraft, die alle andern gleichzeitigen österreichischen Freskenwerke für akademisch kalt und trocken berechnend erscheinen lässt. Die anderen, im folgenden Jahre entstandenen Altarfresken haben schon etwas von dieser ungezügelt-stürmischen Bewegung eingebläst, sie

sind etwas ruhiger und abgeklärter, wobei die dramatische Konzentration der Darstellung, sowie die Gefühlstiefe noch zugenommen hat. Die fröhlich-intime Feierlichkeit der Anbetung der drei Könige, in zarter Harmonie der seidig-glänzenden, hellen Farben erstrahlend, die ganz in sich vertiefte, schmerzvoll düstere, erhabene Stimmung des Kalvarienbildes und die mit wenigen Gestalten und expressiv-knapper Betonung des Inhaltlichen komponierte Auferstehung, mit kühn hingeworfenen Licht- und Farbenflecken flüchtig-breit gemalt, bedeuten den höchsten Gipfel, wohin der junge Meister mit genialer Intuition und überlegen sicherem malerischem Können in dieser Periode seiner Entwicklung gelangen konnte. Und wenn ausser der fenomenologischen Untersuchung die Stilanalogien dieser Schöpfung, die Quellen seiner Formgebung beachtet werden sollen, so finden wir gerade am Kalvarienbild solche Motive, welche ausser der bis jetzt schon in ausgedehnter Weise, doch nicht immer in guter Richtung gesuchten italienischen Wirkungen mit überzeugender Klarheit den Einfluss Rubenscher Kunst beweisen. Die Gestalt der schmerzvollen Gottesmutter erinnert in den Äusserlichkeiten des Motivs an die ähnliche Gestalt auf dem Pariser Kalvarienbilde von Rubens. Der Vergleich beleuchtet ausser den Ähnlichkeiten die verschiedene Art des seelischen Gehaltes: das prunkvoll festliche, etwas äusserliche Barockpathos des Schmerzes bei Rubens, die innige Vertiefung desselben mit expressiver Ausdruckskraft dargestellt bei Maulbertsch. Auch das beinahe dämonische weisse Pferd an der rechten Seite mit gesenktem Kopfe und herabwallender Mähne, ein grossartiges Beispiel vergeistigter Tierdarstellung, ist eine fast genaue Wiederholung aus dem Bilde «Pauli Bekehrung» von Rubens. Doch keine Kopie, sondern ein mit neuen Farb- und Ausdruckswerten ausgestattetes Motiv, welches sich organisch in

die individuelle Formwelt des Meisters einfügt.

Das Kuppelfresko des Sanktuariums erreicht nicht die Bedeutung der Altarfresken. Im ovalen Felde der Flachkuppel die gewohnte Darstellung: die Verherrlichung der heiligen Dreifaltigkeit, in strahlendem Himmelsglanz über Wolken schwebend, umgeben von malerischen Engelsgruppen voll flackernder Unruhe. Umso neuartiger und mit seinem extremen Atektionismus an südbayerische und schwäbische Kunst gemahnend ist das Deckenfresko des Kirchenschiffes. Mit doppelten Gurten dreigeteilt, verliert die Tonne durch die in höchstem Grade illusionistische architektonische Umrahmung, in welche sich die Darstellungen der mittleren Zone fügen, — Aufzug der drei Könige, und der unter der Kreuzeslast zusammenbrechende Heiland — sowie durch die ohne jedwede Umrahmung malerisch strömenden Gruppen, — die Verkündigung, Moses mit den Gesetztafeln, der auferstandene Christus mit den Aposteln, Ausströmung des heiligen Geistes — welche oberhalb der Altarbilder in der unteren Zone der zwei äusseren Deckenfelder Platz finden, ihren raumabschliessenden Charakter. Diese letzteren werden durch den einfacheren Ovalrahmen des Mittelfeldes dreigeteilt, doch nur, um den Rahmen durchbrechend die einzelnen Szenen ineinander strömen zu lassen und durch höchste malerische Auflösung den Atektionismus des ganzen Deckensystems zu steigern.

Einige dieser kleineren Kompositionen, wie die Ausströmung des heiligen Geistes, Moses und die Gruppe des auferstandenen Christus sind in ihrer Stellung, Bewegung und Gruppenbildung, sowie in Hinsicht der Malweise und des dekorativen Grundempfindens von grösster entwicklungsgeschichtlicher Wichtigkeit. Sie weisen auf die frühesten Quellen und richtunggebenden Einflüsse, die die Jugendentwicklung des Meisters entscheidend

bestimmt hatten. Nicht die venetianische Malerei, auch nicht die Vorgänger Rembrandts boten hierfür die primären Quellen, sondern die südbayerische, insbesondere schwäbische Malerei, in welcher Umgebung der Langenargener Meister die ersten künstlerischen Erlebnisse des Kinder- und Jugendalters empfing, wo er bis zu seinem 16—18. Jahre sich aufhielt und die erste Schulung auch im Technisch-Handwerklichen erhielt. Dies beweisen auch die Stilmerkmale der Sümeger Fresken. Es gehört zu den wichtigen Aufgaben der künftigen Forschung, die noch dunklen Jahre seiner Frühentwicklung klarzulegen, die Fäden zu entdecken, welche Maulbertsch's Kunst — über jeden oberitalienischen, venetianischen und Wiener Einfluss hinausgehend mit der einheimischen schwäbischen Malerei, besonders mit der Kunst des führenden Meisters, Franz Josef Spiegler, verbinden. Die eingehendere Untersuchung seines Formenschatzes wird mit Hilfe mehr oder weniger treffender Analogien und Motive feststellen können, dass — wie dies in der kirchlichen Malerei des Zeitalters allgemein üblich ist — die hier gebrauchten und herangebildeten Motive, Schöpfungen und Träger bestimmter Gefühlsinhalte auch auf seinen späteren Werken wiederkehren. So kommt der gekreuzigte Christus — welcher unleugbar die Wirkung von Rubens und Van Dyck verrät — ein Jahrzehnt später in fast genauer Wiederholung im Oratorium der Székesfehérvárer Karmeliterkirche vor sowie in den 70-er Jahren auf einem Seitenaltarbild der Kathedrale zu Győr. Die in tiefer Demut sich beugende Gestalt des heiligen Joseph, als Repoussoir und auch als feiner Stimmungswert auf der Darstellung der Beschneidung wirkungsvoll gebraucht, wiederholt sich auf einer späteren Skizze der Darstellung im Tempel; sogar das mehr äusserliche Motiv des barocken Leuchters, ein wichtiges Mittel zur gewaltigen Steigerung des Raumempfindens, kommt

später auf einem Deckengemälde in Pápa wieder vor.

Bewusst vernachlässigten wir die Farbengebung der Fresken, obwohl dies eines der wichtigsten Faktoren in der Kunst Maulbertsch's ist. Kaum zwei Jahre nach Sümeg entstanden ja die Fresken in Kremsier, als zweiter Höhepunkt seiner Jugendentwicklung, deren festlich jauchzende, leuchtende Farbenpracht die indirekte Einwendung gegen die «schreienden Farben» seiner Kunst von einem Zeitgenossen, an die sanften und blassen Farbenharmonien der Troger—Sambachschen Richtung gewöhnt, auch heute noch verstehen lässt. In Sümeg hat er wohl die Farbenorgie der Kremsierer Fresken noch nicht erreicht; wie die Farben und Töne, die malerische Gesamtwirkung hier ursprünglich waren, das müssen wir uns leider nur mehr vorstellen und alle einfühlende Kraft und rekonstruierende Phantasie zuhelfe nehmen, um aus diesen verstaubten und abgewetzten, von Rauch und Spinnweben überzogenen, sogar vom Kerzenruss nicht verschonten Fresken die ursprüngliche Farbwirkung erraten zu können. Nur an manchen Stellen lässt die jeden feinen Ton und Nuance vernichtende graue Schicht den seidig gebrochenen Glanz, den Reichtum und die Frische der Rokokofarben durchschimmern, das sinnlich warme Rotbraun der Körperteile, das tiefleuchtende Gelb, Grün und Rot, das Aufflackern eines Lichttones — im übrigen übertönt heute das Ultramarin, infolge seiner chemischen Beschaffenheit die andern Farben («Auswachsen des Ultramarin» sagte mit Recht Frimmel) und zerstört mit seinem überlauten Ton die einst delikat abgewogene Farbenharmonie. Nur ein Fresko ist verhältnismässig gut erhalten: die Gruppe der alttestamentarischen Väter am unteren Chorbogen oberhalb des Einganges. Das tiefglühende Rubinrot, das zarte Reseda-grün, das blasse Vergissmeinnichtblau, das hellgoldenschimmernde Braun, das

Kanarigelt und Lilarosa sind zu einem solch raffiniert-feinen Farbenakkord verwoben, welcher Maulbertsch schon hier als unübertroffenen Virtuos und Farbenpoet erscheinen lässt, der schon hier jeden seiner österreichischen Vorgänger überflügelt und sogar in der gesamten Freskenmalerei des XVIII. Jahrhunderts nur mit Tiepolo verglichen werden kann. Die Gruppe von Adam und Eva in der rechten Ecke dieser Bildfläche als wirkungsvoller Gegensatz des kräftigen braunen Männerkörpers und der mit hinreissend anmutiger Sinnlichkeit gezeichneten herrlichen Frauengestalt, mit unglaublich feinen grünen Reflexen an dem rosigen Inkarnat gehören zu den delikatesten Feinheiten Maulbertscher Kunst nicht nur in Sümeg, sondern in seinem ganzen Schaffen. Im Gegensatz zu dieser einzigen, ziemlich gut erhaltenen Bildfläche ist die grosse Komposition an der Rückwand des Orgelchors auf abbröckelnder, unebener, von Schmutz und Nässe zugrundegelegter Mauer kaum mehr sichtbar. Zum

Glück entging der untere linke Teil der Komposition, zwar verdunkelt und etwas abgewetzt, der völligen Zerstörung, und so gelingt noch die Erhaltung und photographische Wiedergabe eines zeitgeschichtlich höchst wichtigen und interessanten Teiles, dies ist das Bildnis des Künstlers und seines Mäzens: der knieende Bischof Martin Biró, von einer portraitgetreuen Gruppe ungarischer, zeitgenössischer Herren, augenscheinlich Führer des Komitatslebens umgeben, unter ihm in deutscher Tracht und mit gepudelter Perücke dargestellt: das älteste Selbstbildnis des Künstlers.

Signatur am Fresko des Hochaltares, Selbstbildnis auf der Chorwand. Wertvoll für die Forschung, und doch nur eine Äusserlichkeit. Das Freskenwerk selbst verrät über den Meister mehr, als jedes Bildnis: es ist das aus der Tiefe der schöpferischen Seele entströmende suggestive Selbstbekenntnis — des Genies.

J. Kapossy.

KLEINERE MITTEILUNGEN.

Die Graf Vigyázó-Ausgrabungen des Ungarischen Nationalmuseums.

(Auszug.)

Urzeit.

I.

Im Monat Juli 1929 wurden in Sátor-
aljaújhely den Ronyva-Bach entlang grö-
ssere Aufdeckungen unternommen, wobei
die vor ungefähr zwei Jahrzehnten hier
geleistete Arbeit Johann Visegrádi's be-
rücksichtigt wurde. In einer 120 cm dik-
ken Schicht wurden wahrscheinlich durch
das Wasser geglättete Scherben mit ab-
gestumpften Rändern gefunden, welche in
die II. und III. Stufe der Bükkerkultur ge-
hören und abwechselnd eingeritzte oder
bemalte Verzierung aufweisen. Mit diesen
wurden zahlreiche Obsidianklingen und
Splitter gefunden, sowie einige Silex-
klingen, Knochenpfriemen und 2 Stück
4 cm lange durchbohrte Tonphalli. Spuren
von Wohnbauten waren nicht vorhanden,
ebenso fehlten hier Herdspuren, doch wur-
den hie und da Holzkohlreste gefunden.

Da dieses Gebiet das am tiefsten lie-
gende der ganzen Umgebung ist und
einst ein Überschwemmungsgebiet war,
ja sogar die vorgenannten Funde ent-
haltende Schicht Wasserablagerung ist,
so müssen wir — durch den Zustand und
die Lage der Fundstücke unterstützt —
annehmen, dass die Fundstücke hier in
secundärer Lage vorhanden sind. Leider
gelang es nicht, die ursprüngliche Lage
der durch Hochwasser zerstörten Sied-
lung aufzufinden.

II.

Nach dieser Arbeit wurden in Bodrog-
keresztúr, die Tokajer Landstrasse ent-
lang Ausgrabungen unternommen. Hier
wurden die Überreste eines durch
Strassenbau völlig zerstörten Urnen-
gräberfeldes vorgefunden. Es gelang in
einer Tiefe von 80 cm 6 Urnengräber,
3—4 m voneinander entfernt, freizulegen.
Die Farbe der cylinderförmigen Urnen
ist schwarz-grau, mit geglätteter Ober-
fläche und ärmlicher Verzierung: ein-
zwei Warzen oder eine am bauchigen
Körper angebrachte vertikale Rippe. Die
Urnen standen auf je einem flachen Stein,
neben ihnen war ein kleineres Gefäss, —
mit Henkel versehen — doch enthielten
sie ausser Asche und verbrannten Kno-
chenresten nichts. Dieses Gräberfeld ist
ein weiterer Beweis dessen, dass die
Lausitzer Kultur in Nordungarn Fuss
fassen konnte.

Eine in einem Abstand von 80 m un-
ternommene Probeausgrabung erbrachte die
schon bekannten Fundstücke der Theiss-
kultur, unter welchen wir einige mit
Ritzmuster verzierte Scherben mit poröser,
leicht abwaschbarer weisser, roter und
gelber Bemahlung hervorheben wollen.

F. v. Tompa.

III.

(Auszug.)

Die ersten Ausgrabungen wurden hier
vom Verfasser dieser Zeilen im Novem-
ber des Jahres 1928 vorgenommen; im

Auftrage des Ungarischen Nationalmuseums und unter Beteiligung des Miskolcer Museums.

Die Fundstelle befindet sich am Avas-Plateau ungefähr 100 Meter über dem Szinva-Bach. Bisher wurden insgesamt 9 Ateliers aufgedeckt. Die tertiären Andesittuff-Bänke sind in einer Tiefe von 3—5 Meter erreicht worden und sind an vielen Stellen von den Protocampignien-Menschen schachtmässig durchbrochen worden.

An der Stelle der einzelnen Durchbrüche wurde das Silex-Material aus den Andesittuff-Bänken herausgearbeitet und daselbst Ateliers angelegt. Hunderte von halbfertigen Steinwerkzeugen und Schlagsteinen mit Abnutzungsspuren sprechen dafür.

Bisher wurden mehrere tausend zu meist halbfertige Werkzeuge gehoben, welche sämtlich dem Protocampignien-Formenkreis angehören. Vorherrschend sind die Tranchets (Abb. 124) und die Pseudomousterien Schaber (Abb. 152). Viel seltener sind faustkeilähnliche Werkzeuge. Keramik und geschliffene Werkzeuge fehlen gänzlich. Auch die stratigraphischen Verhältnisse sprechen für ein vorneolithisches Alter. Die geschliffene Schuhleistenkeile führende ältere Humusschicht dürfte bei Anlegung dieser ersten Bergwerke noch nicht vorhanden gewesen sein. Diese ist erst von den späteren Silexsuchern durchbrochen worden. Dem entsprechend sind die Ateliers mit humusfreier grünlichgelber Erde (hauptsächlich verwitterte Andesittuffe) ausgefüllt. Wo in einigen Fällen Humus in den Ateliers auftritt, lässt sich immer eine später erfolgte Schichtenstörung feststellen.

Im Atelier «K» wurde ein Hornzapfen gefunden, welcher nach Kretzoi's mündlicher Mitteilung der *Capra ibex*-Gruppe angehört. Nach Hollendonner herrscht im Holzkohlen-Material Eiche und Kastanie vor.

Capra ibex würde mehr für das Plei-

stocén, die Eiche und Kastanie eher für Holocén sprechen. Ich neige einstweilen hauptsächlich auf Grund kulturhistorischer Erwägungen mehr der letzteren Annahme zu und verweise mit Vorbehalt die ganze Avas-Kultur in die frühe Litorina-Zeit des Holocén. Sogar in diesem Falle würden die Ateliers des Avas-Berges als die ältesten Silex-Bergwerke Europas anzusprechen sein.

Jenő Hillebrand.

Römerzeit.

I.

(Auszug.)

Die von dem Graf Vigyázó-Fond der Ung. Akademie erhaltene Unterstützung ermöglichte weitere Ausgrabungen in Brigetio. Westlich vom Castrum, die Hauptstrasse der Ortschaft Szöny entlang, neben einem Granarium aus dem XVIII. Jahrhundert wurde ein anheimischen und importierten keramischen Fundstücken überaus reiches Gräberfeld ausgegraben. Die in den Gräbern vorgefundenen Münzen gehören von der Mitte des II. Jahrhunderts an bis circa Mitte III. Jahrhundert; das Gräberfeld scheint zu einer Zivilstadt gehört zu haben, die Gräber weisen keinen militärischen Charakter auf. Ausser einem Steingrab und mehreren Brandgräbern wurden zumeist Erdgräber vorgefunden.

In der Nähe der Südostecke des Castrums wurden aus dem IV. Jahrhundert stammende Gräber entdeckt, in welchen ein bereits früher ausgeraubter Sarkophag, einige Steingräber, sowie Erd- und Ziegelgräber sich vorfanden.

Am III. Gräberfeld neben einem Steinbez. Tongrab gelang uns die Freilegung eines kleinen, mutmasslich altchristlichen Gebäudes, welches zwei — leider schon geplünderte — Steingräber enthielt.

Die im vergangenen Jahre begonnenen Untersuchungen bezüglich der genauen Feststellung der Lage und der Ausdeh-

nung des Castrums wurden fortgesetzt und bereicherten unser Wissen über die Verteidigungswerke des Castrums.

St. Paulovits.

II,

(Auszug.)

Als bedeutender Anfang der geplanten Limesausgrabungen wurde in diesem Jahre die Aufdeckung des Castrums von Dunabogdány in Angriff genommen. Die Erdarbeiten wurden an drei Stellen angefangen, um das Befestigungssystem des Castrums sowie die in der Erde etwa vorhandenen andersartige römische Denkmäler aufzudecken. Zum Vorschein gekommene Mauerwerke legten klar, dass nach dem Zugrundegehen des ältesten Castrums ein kleinerer Burgus erbaut wurde, später entstand ein zweites Castrum, welches das Mauerwerk des ersten mitverarbeitete. Diese Feststellung wurde durch verschiedenartige Proben bekräftigt, es ist sogar grösstenteils gelungen, Lage und Gestalt der einzelnen Befestigungen festzustellen. Weiterer Arbeit harret noch die Klarlegung der gesamten Ausdehnung des Castrums sowie seiner innern Einrichtung. Schon dieser vielversprechende Anfang zeigt den Wert solcher und ähnlicher Arbeiten, welche auch hier noch der Fortsetzung harren. Diese wird auch bestätigen können, dass das erste Castrum schon in der II. Hälfte des II. Jhs n. Kr. erbaut wurde.

Ákos von Szalay †

Völkerwanderungszeit.

(Auszug.)

Dank der Unterstützung aus dem Vigyázó-Fond der Akademie konnte das Museum einige Ausgrabungen unternehmen, usw. in Mosonszentjános und Mosonszentpéter (Kom. Moson), in Cece (Kom. Fejér) und in Körösladány (Kom. Békés).

Die seit Jahren bewerkstelligten, sehr

ergebnisreichen Ausgrabungen in Mosonszentjános wurden nicht nur archäologisch, sondern auch anthropologisch (von L. Bartucz) bearbeitet und erscheinen demnächst monographisch abgeschlossen. Die Ausgrabungen in Mosonszentpéter dienten zur Fortsetzung einer längere Zeit unterbrochenen Arbeit und ergaben ein dem vorhergegangenen ähnliches Gräberfeld (Abb. 134). Noch reichlicher Erfolg krönte die Ausgrabungen in Körösladány. Leider wurde hier ein grosser Teil der Gräber durch den Dammbau unrettbar zerstört. Abb. 137 zeigt einen Krug mit eingeglätteten Mustern, der als Grabbeilage zum Vorschein kam. Wichtig ist die Ähnlichkeit einer hiergefundenen Riemenzunge mit finnländischen Fundstücken. In Cece ist besonders das anthropologische Material wichtig und zeigt einen starken slawischen Einschlag. *Nándor Fettich.*

Zur Frage der Siedlungsweise der Bükienstämme in Ungarn.

Ferenc von Tompa gelang es in seiner zusammenfassenden Monographie des V—VI-ten Bandes der *Archaeologia Hungarica: Die Bandkeramik in Ungarn. Die Bükker- und die Theiss-Kultur* die Stellung der ungarländischen Bükien- und Theisskultur im Rahmen des europäischen Neolithikums einwandfrei festzustellen. Doch scheint mir seine dort gegebene Lösung der Siedlungsgeschichte und Siedlungsweise der Bükienstämme nicht befriedigend zu sein. Es lässt sich nämlich unserer Auffassung nach kaum annehmen, dass wie von Tompa annimmt, die aus dem Sudetengebiet eingewanderten Stämme der älteren Linearkeramik bzw. des Bükien I. sich zuerst in dem Höhlengebiet Oberungarns niedergelassen hätten, allein die dortigen Höhlen besiedelt, und erst allmählich die fruchtbaren Gebiete der Theissebene aufgesucht hätten.

Ich will in den folgenden Erörterun-

gen meine diesbezügliche Auffassung eingehender begründen und versuchen eine andere Lösung dieses Problems zu geben, welche vielleicht in dem ersten Moment überraschend wirken dürfte, meiner Ansicht nach jedoch mit den wichtigsten bisherigen Feststellungen von Tompa gut in Einklang zu bringen ist, umso mehr, da in erster Linie gerade die Feststellungen Tompa meinen Erörterungen zu Grunde liegen.

Meine Auseinandersetzungen fassen übrigens auf den folgenden grundsätzlichen Feststellungen: 1. Die Tatsache, dass im mittleren Neolithikum Europas überall feuchtes Klima herrschte, also der grösste Teil der tiefer liegenden Gebiete durch Urwald bzw. Sümpfen bedeckt gewesen sein dürften und die Hochwässer des Frühjahrs und Herbstes alljährlich auch die niederen Hügellgebiete überschwämmt oder zumindest bedroht haben dürften. 2. Dass auch nach der Annahme von Tompa die eingewanderten Bökkienstämme höchstwahrscheinlich Ackerbau betrieben haben. 3. Dass in mehreren Freilandstationen auch schon die ersten Phasen des Bökkien (Bökkien I—II) vertreten sind. 4. Dass in den verschiedenen Höhlen des Bökkgebirges sämtliche Entwicklungsstufen der Bökkienkultur vorhanden sind, die letzte Phase (Bökkien III) jedoch viel seltener vorkommt. 5. Dass die Keramik und das ganze Inventar der Bökkienstämme in den Höhlen und Freilandstationen keine Unterschiede aufweist. (Diese Auffassung unterstützt ausserdem auch der Umstand, dass Höhlen im Allgemeinen im Winter verhältnismässig warm, im Sommer aber kalt sind.)

Wenn man alle diese Beobachtungen und Feststellungen vor Augen hält, so fällt es einem schwer, sich bezüglich der Siedlungsgeschichte und Siedlungsweise der Auffassung von Tompa anzuschliessen. Dies ist der Grund, dass ich eine andere Lösung dieser Frage zu finden trachtete.

Meiner Auffassung nach liessen sich alle oben angeführten Beobachtungen und Feststellungen einstweilen restlos erklären, wenn man annähme, dass die aus der Sudetengegend eingewanderten Stämme als Ackerbau, wahrscheinlich Hackbau betreibende Völker sofort in die Randgebiete der fruchtbaren Theissebene eindrangen, wie das unter anderen die Freilandstationen (Tiszadada, Rakamaz) zu beweisen scheinen, wo auch schon die ersten Phasen der Bökkkultur vertreten sind. Ich möchte annehmen, dass diese Stämme den Sommer über auf dem Hügellgebiet der Theiss und vielleicht auch selbst am Rand der Theissebene Ackerbau und Fischerei ausübten, im niederschlagreichen Herbst aber vor Einbruch des nassen Wetters gezwungen wurden sich alljährlich in den zunächst liegenden Höhlen des Bökkgebirges zurückzuziehen, um erst nach Ablauf des Frühling Hochwassers in die Theissgebiete auszuschwärmen, um sich für den nächsten Winter mit dem nötigen Kornvorrat und vielleicht auch gedörrten Fischvorrat zu versehen.

Wenn wir eine ähnliche alljährliche Migration der Bökkerstämme in Erwägung ziehen, wie eine solche bei mehreren recenten Naturvölkern, so bei den Veddas auf der Insel Ceylon und den Giljaken Sibiriens tatsächlich vorkommt (die aber gewiss auf einer weniger hohen Kulturstufe stehen als die Bökkienstämme gestanden haben dürften), so lässt sich das ganze Siedlungsproblem der Bökkienstämme vorderhand einfach erklären. Natürlich wirft sich aber die Frage auf, ob man bei dem relativen Hochstand der Bökkienkultur eine solche jährliche Wanderung dieser Stämme annehmen darf, also ähnlich den Veddas und Giljaken von *Winterquartieren* und *Sommerwohnungen* der Bökkienleute reden dürfte. Ich glaube diesbezüglich kein prinzipielles Hindernis obwalten zu sehen.

Diese alljährliche Wanderung der Bökkienleute wäre also in erster Reihe durch

das unter Punkt 1 angeführte niederschlagreiche Klima dieses Zeitalters bedingt und würde uns andererseits alle wichtigen Beobachtungen und Feststellungen von Tompa bezüglich der Bükkerkultur erklären, sowie die unter Punkt 2 angenommene wirtschaftliche Betätigung der Bükkerleute, die diese zur Feldbestellung im Sommer zwangen. Ferner die unter Punkt 3 angeführte Beobachtung, dass auch in einigen Freilandstationen schon die ersten Phasen der Bükkerkultur vertreten sind und dass, wie unter Punkt 4 erwähnt, in den Höhlen des Bükkgebirges alle Phasen des Bükkien, jedoch die jüngsten seltener vertreten sind. Die letztere Beobachtung spräche dafür, dass in diesem Zeitabschnitt schon trockeneres Klima geherrscht haben dürfte, also nicht mehr alle Stämme gezwungen waren ihre Freilandwohnungen im Herbst aufzugeben. Endlich die Beobachtung, dass die Keramik und das ganze Inventar der Höhlenstationen mit den Freilandstationen gänzlich übereinstimmt, also alles mehr für ein Nebeneinander als Nacheinander der Bükker Kulturphasen einesteils der Höhlen- und andersteils der Freilandstationen spricht.

Wir dürfen übrigens nicht ausser Acht lassen, dass die Höhlen als fixe Punkte den Forschungen viel leichter zugänglich sind, als die Freilandstationen, also noch viele dieser Letzteren zu gewärtigen sind.

Das entscheidende Kriterium meiner hier aufgerollten Hypothese würde dasselbe sein, welches auch in der Maglemosestation bei der Frage, ob sie nur im Winter auf Eisplatten oder aber auch im Sommer bewohnt war, entscheidend in die Waagschale fiel.¹

Wären nämlich in den verschiedenen Phasen der Bükkienkultur die Höhlen nur im Winter, die Freilandsiedlungen aber nur im Sommer bewohnt gewesen,

wie ich annehmen möchte, so dürfte man in den Höhlen vorherrschend Überreste älterer (6—12 monatlicher) Exemplare, in den Freilandansiedlungen aber vorherrschend solche von ganz jungen (1—5 monatlicher) Exemplaren gewisser Jagdtiere finden.

Sollte meine hier erörterte Auffassung nicht ohne weiteres von der Hand zu weisen sein, so bleibt es den zukünftigen Forschungen vorbehalten, dieses Siedlungsproblem der Bükkerstämme endgültig zu lösen. Jedenfalls dürfte dabei dem oben angeführten Faunakriterium eine entscheidende Rolle zufallen.

Jenő Hillebrand.

Die Lössmagdalénien-Fundsteile von Ságvár.

I.

Zur Geschichte der Grabungen.

Der Verfasser der einleitenden Zeilen entdeckte diese paleolitische Ansiedlung noch im Jahre 1922, konnte sich aber mit einer eingehenderen Untersuchung dieser Fundstelle erst im Jahre 1928 befassen. Auf Grund der ersten Probegrabungen liess sich feststellen, dass 1. der paleolithische Mensch unseres Diluviums nicht nur in den geschlossenen Höhlen des auch heute Klimagrenze bildenden Randgebirges sich aufhielt, sondern auch an der Oberfläche des Beckens, welcher auch im Eiszeitalter ein milderes Klima besass; 2. liess sich beweisen, dass paleolithische Niederlassungen jüngsten Alters auch noch während der Bildung des Lösses gegründet wurden.

Diese Feststellungen machten es erwünscht, eingehendere Untersuchungen vorzunehmen und zwar aus dem Gesichtspunkte der Lössgeologie und zweitens bezüglich der Frage des Lössmagdaléniens.

¹ P. Z. 1911. III. Bd. S. 82 G. E. F. L. Sarauw . . Maglemose S. 82. III. Band.

Die eingehenderen Ausgrabungen wurden im Frühjahr 1930 durch das Ungarische Nationalmuseum und das Veszprémer Museum durchgeführt.

Dezso von Laczkó.

II.

Der geologische Aufbau des Lukasdomb bei Ságvár.

Auf dem Gebiete der Beurteilung der geologischen Verhältnisse teile ich vollkommen die Auffassung L. Lóczy's und D. Laczkó's, laut der an der Basis des vom Balaton östlich gelegenen Hügellandes pannonische Ablagerungen zu konstatieren sind. Es ist aber dazu noch zu betonen, dass — meines Erachtens — diese pannonischen Bildungen sich dem obersten Miocén — d. h. dem Sarmatikum — angliedern, sind also keineswegs zum Unterpliocén zu rechnen. Ich konnte nämlich in mehreren Abhandlungen beweisen, dass die Identifizierung des Pannons mit dem Pontikum irrtümlich ist.

Das erste geologische Profil des Lukasdomb wurde von T. Kormos gezeichnet und von J. Lörenthey in 1905 veröffentlicht. Dieses Profil kann aber — leider — nicht als den Tatsachen entsprechendes bezeichnet werden. Die richtige Schichtenfolge und Struktur ist aus dem beiliegenden Profil (Fig. 138 ung. Text S. 215) zu entnehmen.

Die untere Hälfte der mit 1. bezeichneten pannonischen Ablagerung besteht aus dunkelgrauem, glimmerigem, gut geschichtetem Sande. Derselbe führt eine gut erhaltene Molluskenfauna, welche meistens den Gattungen *Limnocardium*, *Dreissensia*, *Congeria*, *Unio*, *Planorbis*, *Melania*, *Micromelania*, *Hydrobia*, *Valvata* und *Neritina* angehört. Der obere Teil dieses Pannons ist lichtgrau, dabei weniger geschichtet und führt auch viel weniger Fossilien, — hauptsächlich grosse *Congerien*.

Das Alter der mit 2. bezeichneten Schicht muss als unsicher gedeutet werden, da in derselben eine zusammengeschwemmte Fauna — Muscheln und Landschnecken gemischt — vorzufinden sind. Diese Ablagerung dürfte ebenso gut in das oberste Pliocén, als auch in das unterste Diluvium eingereiht werden.

Wir finden sodann eine gelbe Sandschicht — auf der Basis mit viel Konkretionen — aufgelagert. (Auf der Skizze mit 3. bezeichnet.) Diese Schichte ist zweifellos als unterdiluvial anzusehen. Sie ist im Hohlweg in einer Masse von cca 40 m aufgeschlossen. Bezeichnende Landschneckenart derselben ist die *Succinea putris* L. Darauf folgt eine — zu mindest 40 m mächtige — Lössschicht, welche ungefähr in der Mitte durch eine Verlehmungszone «a» geteilt erscheint. Jedoch enthält so die untere als auch die obere Hälfte dieselbe Schneckenarten (*Fruticicola trispida*, *Succinea oblonga*, *Arianta arbustorum*, etc.). Dementgegen kamen bis jetzt Säugetierreste nur im oberen Teile vor. Im letzteren liegt nämlich auch die paläolitische Herdzonen, mit Steingeräten. Die bis jetzt gebeuteten Säugetiere sind: *Elephas primigenius*, *Rangifer tarandus fossilis*, *Equus ferus fossilis*, *Equus Abeli*.

Das Profil wird mit Tallöss (5. Schicht) und sodann im Jabatal mit Alluvium abgeschlossen.

Stefan von Gaál.

III.

Vorläufiger Bericht über die Untersuchungsergebnisse der Ságvárer Holzkohlen.

Die bisherigen Holzkohlen-Überreste sind durchwegs schlecht erhaltene Reste von verkohlten Zweigen, die sich in Schellak eingebettet unter dem Microscop als Kieferzweige erweisen. Auf Grund der bisher festgestellten Eigenschaften ergibt sich, dass wir es mit dem Genus *Pinus*, wahrscheinlich *Pinus montana* zu tun haben.

Diese Feststellung beweist einesteils, dass das damalige Klima der Ságvárer Gegend kälter und feuchter als das heutige war, und andersteils, dass diese Kieferart, wie G. Gayer schon früher annahm, in unseren Gebieten autochthon war.

Dr. Franz Hollendorfer.

IV.

Über das Alter der Ságvárer Lössfundstelle und über deren prehistorische Bedeutung.

Stefan von Gaál hat im vorangehenden Kapitel II die stratigraphische Lage unserer Fundstelle schon eingehend behandelt und dieselbe in das obere Pleistocén verwiesen.

Das Vorherrschen des Renntieres (ungefähr 99 % des Knochenmaterials) spricht auf Grund der Feststellungen, die ich in dem Höhlengebiet des Bükkgebirges bei Miskolc machen konnte, dafür, dass wir uns im Magdalénien befinden. Das Renntier tritt nämlich im Bükkgebirge im oberen Aurignacien, Protosolutrén und Solutrén nur ganz sporadisch auf, während es in den Schichten des Magdaléniens in auffallender Weise überwiegt. Die Feststellung, nach welcher die Ságvárer Lössstation dem Magdalénien angehört, ist von grosser Wichtigkeit, da ähnliche Stationen im Löss Europas selten sind, ja nach J. Bayer in diesem Zeitalter die Lössbildung in Europa schon abgeschlossen gewesen wäre.

Auch die Typen der Ságvárer Steinwerkzeuge sprechen entschieden für das Magdalénien-Alter dieser Fundstelle. Keine Spur von einem Solutrén-Einschlag. Typische Aurignacien Formen, wie Hochkratzer, Bogenstichel, oder Klängen mit Totalretusche fehlen gänzlich. Alle Klängen sind ohne Randretusche. Sticheln mit Mittelspitze und Klängenkratzer sind die häufigsten Formen. (Abb. 139.)

Die Kulturschichte, die stellenweise eine Mächtigkeit von 20 cm erreicht, ist noch lange nicht erschöpft. Erwähnenswert ist ein schaftähnliches Werkzeug aus Renntierhorn, das erste Renntierhorn-Erzeugnis aus dem ungarländischen Paleolithikum (Abb. 141). Interessant ist das Vorkommen einer von Menschenhand durchbohrten Muschelschale, nach von Gaál der Arca diluvii Lk. (Abb. 140.)

Jenő Hillebrand.

Zwei unbekannte Fundorte der Theisskultur.

(Auszug).

In der Fachliteratur waren nur Szarvas und Szeghalom als neolithische Fundorte des Komitats Békés bekannt, obwohl das ganze Gebiet reich an solchen ist. An einigen Stellen liegen schon seit längerer Zeit einzelne Stücke einer zerstörten Siedlung, während sie anderswo erst durch die jüngsten Dammbauten zutage gefördert wurden. So z. B. in Mágor bei Vésztő, von woher zwei eigenartige Netzbeschwerer sowie eine leistenartige Steinhacke ins Archaeologische Institut gebracht wurde. Ein anderer Ort ist das durch den Körös zweigeteilte Grenzgebiet von Povád, welches mit seinen flachen Schüsseln, mit seiner linienverzierten Keramik ein wichtiger Fundort der von F. Tompa so ausführlich behandelten Theisskultur ist. Regelmässige Ausgrabungen wurden hier noch nicht unternommen, die Beobachtungen lassen eine einschichtige Siedlung vermuten, welche sowohl in der Urzeit, als in der Zeit der Völkerwanderung benutzt wurde. Abb. 142 zeigt die Fundstücke aus Mágor, die weiteren jene aus Povád. Das auf Abb. 146 sichtbare, in die Bronzezeit gehörende Handbeil ist der schlagendste Beweis für die lange Zeit anhaltende Benützung dieser Siedlung.

Dr. Johann Banner.

Neue Beiträge zur Tököler Eneolith-Kultur. (Glockenbecherkultur.)

(Auszug.)

Sowohl neuere Ausgrabungen, wie die glücklicherweise vorhandenen Aufzeichnungen Csetnekis dienen zur Berichtigung unserer diesbezüglichen Kenntnisse. Die drei Gräberfelder weisen sowohl Skelettgräber, wie Brandgräber auf, doch sind die Grabstätten der eneolithischen Periode stets Skelettgräber. Die Gräberfelder liegen auf drei geographisch gesonderten Uferdünen. Wenn auch die neuen Ausgrabungen kein neues Fundmaterial erbrachten, so waren sie durch Feststellung der Lage, Ausdehnung und Alterbestimmung der teils unrichtig bekannten Gräberfelder von grosser Wichtigkeit.

J. v. Csalogovits.

Der grösste Kupferfund in Siebenbürgen.

(Auszug.)

Vfr. berichtet über einen, im Jahre 1927 bei Bányabükk (Komitat Torda) entdeckten Fund, von welchem 31 Kupferbeile geborgen werden konnten, alle in der Art der kreissegmentartigen Steinaxte. Der tadellose Zustand der Stücke lässt vermuten, dass wir einen für den Verkauf angefertigten Vorrat eines Schmiedes vor uns haben. Das Gewicht des ganzen Fundes beträgt 30 kg, das grösste Quantum Kupfer welches in Siebenbürgen gefunden wurde.

Andreas Orosz.

Eingermanisches Grab aus Ěrmihályfalva.

(Auszug.)

Während geringfügiger Erdarbeiten wurde hier ein germanisches Grab gefunden, deren Beilagen wir auf Abb. 148 bringen. Einige Probegrabungen lassen mit grosser Wahrscheinlichkeit auf ein schon zerstörtes Gräberfeld schliessen,

welches weitere Durchforschung verdienen würde. Die Fundstücke gehören in das I. Jh. n. Chr., aus welcher nachrömischen Zeit wir sehr wenige Fundstücke kennen.

Martin Roska.

Zum Stand der Erforschung der frühgermanischen Kultur in Ostdeutschland und Polen.

K. Tackenberg hat kürzlich in einem bemerkenswerten Aufsatz in dieser Zeitschrift einige germanische Altertümer der Latènezeit und der älteren römischen Kaiserzeit aus dem Budapest Nationalmuseum bekannt gegeben.¹ Unter diesen Gegenständen befand sich ein in Ungarn ausgegrabenes Tongefäss, das Fundstücken aus der sogenannten frühgermanischen Kultur Ostdeutschlands und Polens entspricht. Der betreffende Topf scheint zu zeigen, dass diese frühgermanische Kulturgruppe auch Ungarn betrafte. Ihre grosse sonstige Ausdehnung

¹ K. Tackenberg, Einige frühgermanische Funde in Ungarn, Arch. Értesítő, Bd. 1928, S. 63—67, deutscher Text a. a. O. S. 311—313. Nebenbei erwähnt sei hier mit Bezug auf das dort abgebildete germanische Gefäss aus der frühen römischen Kaiserzeit mit Hakenkreuzverzierung (Abb. 17), dass auch das Museum in Ödenburg-Sopron einen germanischen frühkaiserzeitlichen Topf besitzt und zwar aus der Gegend von Ödenburg-Sopron. Es handelt sich hier um ein schwarzgraues, schlankes Fussgefäss von situlaartiger Form mit einem in Rädchentechnik hergestellten, umlaufenden Mäandermuster auf der Schulter. Für das von Tackenberg veröffentlichte gleich alte germanische Hakenkreuzgefäss nimmt dagegen J. Eisner vielleicht mit Recht an, dass es am ehesten aus der Slowakei stammen dürfte, von wo auch sonst schon derselbe Topftyp unter den frühkaiserzeitlich-germanischen Altsachen bekannt ist, allerdings ohne Hakenkreuze (J. Eisner, Prehistoricky výzkum na Slovensku a v Podkarpatské Rusi r. 1928, in Sborník muzejnej slovenskej spoločnosti, Turčiansky—Sv. Martin—Turócszentmárton, Bd. 1929). Ein frühkaiserzeitlicher germanischer Randscherben mit einem aus punktierten Einstichen gebildeten Hakenkreuz wurde übrigens auch in Töre bei Zseliz (= Želiezovce) in der Nähe der derzeitigen slowakisch-ungarischen Grenze gefunden. (Sammlung von Herrn Hinteregger in Zseliz.)

und Bedeutung sind unter anderem von Tackenberg in diesem Zusammenhang in Arch. Értesítő bereits kurz gekennzeichnet worden. Für die ungarische Vor- und Frühgeschichtsforschung gewinnt die fragliche Fundgruppe jetzt auch aus einem weiteren Grunde immer mehr an Wichtigkeit. Sie lässt sich nämlich neuerdings mit dem für die älteste Geschichte des unteren Donaugebietes so bedeutsamen germanischen Stamm der Bastarnen in Verbindung bringen. Es dürfte daher wohl den Lesern dieser Zeitschrift nicht unerwünscht sein, auch in Arch. Értesítő einige weitere Angaben über den Stand der Erforschung der fraglichen Altertümergruppe zu finden. Erfreulicherweise sind hier gerade in den letzten Jahren, vor allem durch Arbeiten von Petersen, Tackenberg und La Baume, ausserordentlich wertvolle Fortschritte erzielt worden. Ehe wir darauf etwas näher eingehen, seien noch einige den meisten Lesern unseres Aufsatzes wohl sonst wegen des Erscheinens in rumänischer Sprache nicht zugängliche Ausführungen berücksichtigt. Es handelt sich dabei um Ansichten von V. Pârvan. Dieser hat in seinem inhaltsreichen Werk «Getica» unter anderem versucht, einen Beitrag zur Frage der Entstehung der frühgermanischen, auch von ihm mit Recht als germanisch angesehenen, Gesichtsturnen zu geben,¹ wobei er sich z. B. besonders gegen Ausführungen von Kostrzewski aus dem Jahre 1925 wendet.² Pârvan vermutet, dass die frühgermanischen Gesichtsturnen südöstlichen Einflüssen aus dem getischen Siedlungsbereich in Ungarn und den in Frage kommenden Nachbargebieten ihre Entstehung verdanken. Zu dieser Annahme liegen jedoch keine anzuerkennen-

den Gründe vor. Es zeigt sich vielmehr, dass die germanischen Gesichtsturnen selbständig innerhalb der germanischen Tonware ohne fremde Einflüsse zu erklären sind.³ Wie auch Pârvan zugibt, liegen in dem von ihm irrig vermuteten Ursprungsgebiet bisher keine Vergleichsfunde vor. Er glaubt aber trotzdem, dass in der getischen Kultur Gefässe mit Gesichtsbildungen noch in so später Zeit im Anschluss an die alte Idolplastik jungsteinzeitliche Überlieferungen bildeten,⁴ und dass die von ihm vermutete besonders starke Verbindung des getodakischen Kreises mit Ostdeutschland und Westpolen geschichtlich und archäologisch genüge, um die Annahme eines südöstlichen Ursprungs des Typs der frühgermanischen Gesichtsturnen wahrscheinlich zu machen. Die dafür besonders massgebenden Ansichten Pârvals über die Besiedlungsverhältnisse im Gebiet der Weichsel und Oder sind jedoch teilweise unrichtig. Pârvan glaubt nämlich, dass getische Einwanderer in der vorchristlichen Eisenzeit bis zur Weichselmündung oder mindestens zur mittleren Oder und mittleren Weichsel in der Gegend zwischen diesen beiden Flüssen gelangt seien. Er spricht hierbei u. a. unter Bezugnahme auf den bekannten skythischen Fund von Vetttersfelde in Brandenburg irrig von einer skytho-

³ Vgl. E. Petersen, Die frühgermanische Kultur in Ostdeutschland und Polen, Vorges. Forschungen Bd. 2, 2. Berlin, 1929 und B. v. Richthofen, Oberschlesische Urgeschichtsforschung und nordische Altertumskunde, Aus Oberschlesiens Urzeit, Heft 1, Oppeln, 1929.

⁴ Die betreffende Anschauung Pârvals ist aber unzutreffend. Pârvan deutet — worauf er sich gerade an dieser Stelle besonders bezieht — überhaupt mehrfach irrig rein zufällige äussere Übereinstimmungen zwischen handkeramischer donauländischer Keramik und dakischer der vorchristlichen Eisenzeit als Fortleben einer alten Überlieferung. In Bezug auf die keramischen Gesichtsdarstellungen (Idolplastik) erwähnt Pârvan die Fundorte Vinča (Déchelette, Manuel II, 3, 1504), Szentes (Arch. Értesítő 1906, S. 377), Gombos und Sultana (Arch. Értesítő 1908, S. 284 und Andrieşcu in Dacia I. 1924, S. 51 ff.).

¹ Pârvan, Getica, o protohistorie a Daciai (Bukarest, 1926), S. 367 ff.

² J. Kostrzewski, O, wzajemnych stosunkach kultury «łużyckiej» i kultury grobów skrzynkowych (= Über die Wechselbeziehungen zwischen der «Lausitzer» und der Steinkistengräberkultur), Slavia occidentalis Bd. 3—4, Posen 1923—1925, S. 241—281.

getischen Welle, während in Wirklichkeit für diese Gebiete im Gegensatz zu dem Skytheneinbruch eine getische Einwanderung nicht in Frage kommt. Archäologisch verweist Pârvan im Zusammenhang mit seiner Annahme zeitweiliger so nördlicher Wohnsitze der Geten ausser der gelegentlichen Erwähnung einiger allgemeiner Beziehungen zwischen Funden der «Lausitzer Kultur» Ostdeutschlands und Polens zu Altsachen aus Ungarn und Rumänien nur auf die Arbeit E. Blumes «Thrakische Keramik in der Provinz Posen».¹ Hierbei ist ihm aber zweierlei entgangen, erstens, dass die Deutung der «Lausitzer Kultur» als thrakisch inzwischen durch neuere Arbeiten überholt ist² und ferner, dass diese These sich auf die *ganze* «Lausitzer Kultur» bezog und nicht nur auf einen Teil der östlichen *früheisenzeitlichen* Gruppen dieses Kulturkreises, wie Pârvan zur Stützung seiner Vermutung eigentlich fordern müsste. Im wesentlichen ist seine Betrachtung hier aber geschichtlich und sprachwissenschaftlich. Er beginnt sie³ mit folgenden Worten:

«Ich habe es also für notwendig erachtet, einen besonderen Abschnitt der Analyse des Ptolemäus zu widmen, gerade um auch geschichtlich die Grenzen der uralten dako-getischen Ausbreitung in Mittel-, Nord- und Südosteuropa zu präzisieren, für deren tatsächliches Vorhandensein die prä- und protohistorische Archäologie auf nur stilistischen Grundlagen schwer unbedingt bestimmte Beweisgründe würde darbieten können.»

Pârvals Auslegung von Ptolemäus stützt

¹ Mannus, Bd. 4, 1912, S. 75 ff.

² Vgl. hierzu z. B. die Übersichten über den Stand der Erforschung des Volkstums der «Lausitzer Kultur» von La Baume in seiner Vorgeschichte von Westpreussen S. 27–29, — Menghin (Korrespondenzblatt des Gesamtvereins der deutschen Geschichts- und Altertumsvereine, Bd. 1926, S. 18–29 ff) und Richthofen (Die ältere Bronzezeit in Schlesien, Berlin, 1926, S. 127 und Gehört Ostdeutschland zur Urheimat der Polen, Danzig, 1929).

³ Pârvan, Getica, S. 220/221.

sich stark auf eine Arbeit des dänischen Forschers Schütte.⁴ Pârvan glaubt, dass sich im Anschluss an Ptolemäus einige sprachlich seines Erachtens zweifellos getischen bzw. thrakischen Ortsnamen, die Ptolemäus nennt, nur zwischen Weichsel und Oder festlegen lassen, und dass sie eine Siedlung während der frühen Eisenzeit aus dem Donaugebiet eingewanderter Geten in diesem Bereich anzeigten. Er verlegt hier z. B. Setidava an die Warthe und Sussudava an die Oder und schreibt sprachwissenschaftlich der Endung «ava» als nur thrakisch bzw. getisch eine ausschlaggebende Bedeutung zu.⁵ Diese archäologisch nicht zu stützenden Ansichten sind aber geschichtlich ebenfalls nicht zu halten und auch sprachwissenschaftliche Gegengründe⁶ liessen sich vorbringen. Es würde jedoch zu weit führen, darauf hier näher einzugehen. Wir sehen also wie gesagt, dass auch diese Hauptunterlagen von Pârvan für seine Verbindung der Gesichturnen mit südöstlichen Einflüssen auf Grund angeblicher getischer Einwanderungen in das Weichsel- und Odergebiet nicht anzuerkennen sind. Zutreffend ist dagegen Pârvals Meinung, dass sich die frühgermanischen Gesichturnen Ostdeutschlands und Polens auch nicht durch einen Einfluss der italisch-etrurischen Gesichturnen erklären lassen, eine Ansicht, die früher u. a. von Montelius und kürzlich noch durch Schuchhardt vertreten wurde.⁷ Gegen diese Anschauung hat neuerdings mit Recht auch H. Shetelig Stellung genommen. Er schreibt u. a.:⁸

⁴ Gudmund Schütte, Ptolemy's maps of Northern Europe, Kopenhagen 1917.

⁵ Vgl. Pârvan a. a. O. S. 368–369 und 730.

⁶ Eine entsprechende Auskunft verdanke ich der Freundlichkeit vom Herrn Prof. Vasmer aus Berlin.

⁷ C. Schuchhardt, Alteuropa, 2. Auflage S. 259. Weitere Angaben aus dem älteren Schrifttum zu dieser Frage sind z. B. in Hoernes-Menghin, Urgeschichte der bildenden Kunst, Wien, 1925, S. 533 zusammengestellt.

⁸ H. Shetelig, Jernalderen i Central-Vest- og Nordeuropa (= Die Eisenzeit in Mittel-, West- und

«Die Gesichtsturnen in Westpreussen¹ stehen in der ganzen früheisenzeitlichen Kultur nördlich der Alpen einzig da. Gleichartige Erscheinungen kennt man hier und dort in der alten Welt, z. B. von den ältesten Schichten in Troja und aus dem mykenischen Bronzealter sowie auch aus Dänemarks jüngerer Steinzeit. Sie sind aber alle in der Zeitstellung und Verbreitung zu weit voneinander verschieden, als dass wir uns einen Zusammenhang denken könnten. Die einzige Gruppe, die in Europa einigermaßen gleichzeitig ist, sind die Gesichtsturnen der etruskischen Stufe in Mittelitalien, und diese haben teilweise auch merkwürdig übereinstimmende Formen. Es ist aber dennoch schwer zu verstehen, wie die preussischen durch Einflüsse aus Italien hervorgerufen sein könnten, denn Gesichtsturnen fehlen überall anderswo auch da, wo die italischen Einflüsse viel kräftiger als in Westpreussen sind. Man hat darauf hingewiesen, dass die preussische Küste der Endplatz für den Bernsteinhandel war, der Italien mit der Ostsee verband. Wenn aber diese Erklärung für die Gesichtsturnen gültig wäre, müsste auch die mehr stoffliche Auswirkung des Handels in demselben Bereich bemerkbar sein, und das ist nicht der Fall. Italische Einfuhrsachen machen sich nicht geltend. Die Gesichtsturnen in Westpreussen sind also auch in Zukunft ein Rätsel, eine eigentümliche Gruppe, deren Ursprung man nicht kennt.»

Diesen Gründen Shetelig's gegen die Annahme italischer Einflüsse für die Entstehung der Gesichtsturnen des frühgermanischen Kreises stimmen wir wie gesagt unbedingt zu. Auch alle anderen Verfasser, die in letzter Zeit auf diese Frage zu sprechen kamen, vertreten ausser Schuchhardt den gleichen Stand-

punkt. Neue Veröffentlichungen ermöglichen jetzt aber bereits klarere Vorstellungen über die Entstehung der frühgermanischen Gesichtsturnen. So haben z. B. Petersen und der Verfasser dieser Zeilen unabhängig voneinander betont, dass ihr Typ eine im Kreise der germanischen Keramik heimische Erscheinung ist, und im nordgermanischen Bereich Gesichtsbildungen an Gefässen, die den ostgermanischen nahe verwandt sind, bereits in der 5. Stufe der Bronzezeit nach Montelius (= Reinecke, Hallstatt B.) vorkommen, ohne dass dies durch einen fremden Einfluss begründet wäre.² Weiter hat Petersen darauf hingewiesen, dass seines Erachtens Gefässe mit Augenlöchern wie sie von Tillitz Kr. Löbau (= Lubana) im östlichen Westpreussen bekannt sind, Vorformen der ostgermanischen Gesichtsturnen bilden. Diese Töpfe vom Tillitzer Typ setzt Petersen noch in die 5. Stufe der Bronzezeit,³ eine Anschauung, die u. a. durch das frühe Auftreten der gleichen Eigentümlichkeit im nordgermanischen Gebiet⁴ gestützt wird. Prof. Walther Schulz aus Halle hat allerdings demgegenüber die Vermutung geäußert, die Tillitzer Urnen seien vielleicht doch jünger und erst von den eigentlichen Gesichtsturnen beeinflusst.⁵ Wir möchten aber doch die Anschauung Petersens für wahrscheinlicher halten, insbesondere angesichts der erwähnten nordischen Vergleichsfunde, wenn auch zuzugeben ist, dass Gefässe mit Augenlöchern gelegentlich ebenfalls noch als jüngere Entartungserscheinungen der eigentlichen Gesichtsturnen auftreten.⁶ Die

² Petersen a. a. O., S. 17 und 36–38 und Richt-hofen a. a. O., S. 42 ff.

³ Petersen a. a. O., S. 17.

⁴ Petersen a. a. O., S. 17 und Richt-hofen a. a. O. Tf. 4, Abb. 3.

⁵ Vgl. die anregungsreichen Anzeigen des Petersen-schen Buches und einer Arbeit von La Baume durch Walther Schulz in Mannus, Bd. 1930, S. 148–151, bes. S. 150.

⁶ Petersen a. a. O., S. 37. Wenn Petersen, wie wir glauben, in Bezug auf die Deutung der Gefässe von

Nordeuropa) in: K. Friis Johansen, De forhistoriske tider i Europa, Bd. 2, Kopenhagen, 1927, S. 297–298.

¹ Gemeint ist hier nicht nur Westpreussen, sondern die ganze ostdeutsch-polnische frühgermanische Gesichtsturnengruppe.

Meinung von Schulz steht hier mit seinem anders gearteten Erklärungsversuch für die Entstehung der Gesichturnen in Zusammenhang. Er hat diesen erstmalig 1923 in einem beachtenswerten kurzen Aufsatz «Die Einreihung der ostdeutschen Gesichturnen in die gleichzeitigen Beisetzungsitten»¹ bekannt gegeben und hält ihn auch jetzt gegenüber Petersen und La Baume aufrecht. Schulz selbst sagte hierzu kürzlich u. a.:² «Anscheinend hat mein Versuch, die Beisetzung des Leichenbrandes in einer Urne, die den Körper des Menschen nachbildet, als Einwirkung der Körperbeerdigung zu erklären, die damals in Mitteleuropa sich ausbreitete und zur Insel Gotland drang, keinen Anklang gefunden. Und doch möchte ich an dieser Erklärung festhalten, da sie für die Gesichturnen, wenn sie den Toten selbst darstellten,³ wie La Baume und ich übereinstimmend meinen,⁴ doch die nächstliegende sein dürfte und sie einfügt in zeitliche Strömungen damaliger Zeit.»

Wir glauben hier aber auch, abgesehen von der Beurteilung der genannten Tilitzer Urnen, doch den Anschauungen von La Baume und Petersen den Vorzug geben zu müssen, schon weil auch in Norwegen und Dänemark die Gesichtsdarstellung an Gefäßen bereits in einer Zeit auftritt (Stufe 5 der Bronzezeit), die noch vor dem von Schulz angenommenen Nordwärtswandern des Körperbestattungsbrauches der ostalpenländi-

schen Hallstattkultur liegt. Auch aus diesem Grunde dürfte kein Anlass vorliegen, das Auftreten der Gesichtswiedergabe an Tongefäßen der den nordgermanischen Funden verwandten frühgermanischen Kultur Ostdeutschlands und Polens im Sinne von Schulz zu deuten. Hierzu kommen dann noch die weiteren durch die Ausführungen von La Baume und Petersen a. a. O. gegebenen Gegen- gründe.

Die eben schon mehrfach berücksichtigte Arbeit von La Baume mit dem Titel «Bildliche Darstellungen auf ostgermanischen Tongefäßen der frühen Eisenzeit» im Band 1928 des von Herbert Kühn herausgegebenen Jahrbuches für prähistorische Kunst «Ipek» ist ein besonders wichtiger Beitrag zur kultur- und kunstgeschichtlichen Wertung der Gesichturnen. Er bildet einen Teil eingehender, erfolgreicher Untersuchungen des Verfassers über die Gesichturnen, deren weitere Veröffentlichung bevorsteht. Eine knappe Zusammenfassung der wesentlichen ersten bisher veröffentlichten Ergebnisse enthält auch die bereits genannte Anzeige durch Walther Schulz.⁵ Besonders beachtenswert ist z. B. die Unterscheidung weiblicher und männlicher Gesichturnen nach den Beobachtungen La Baumes.⁶ Kurze aber methodisch ausserordentlich lehrreiche Beiträge zur Deutung von Zeichnungen auf Gesichturnen und damit gleichzeitig zur Wertung vorgeschichtlicher Zeichnungen überhaupt gab La Baume in einer Mitteilung über die sogen. Spinnenzeichnung von Wroblewo⁷ und besonders in seinem Vortrag auf der Tagung baltischer Archäologen in Riga

Tillitz recht hat, würden sich hier also ein Anfangspunkt und ein Endpunkt der Entwicklungsreihe entsprechen. Diese Erscheinung kommt ja auch sonst bei ur- und frühgeschichtlichen Funden öfters vor und erschwert mitunter sehr die richtige Erkenntnis.

¹ Mannus, 3. Ergänzungsband, S. 43—47.

² Mannus, Bd. 1930, S. 150.

³ Bemerkung des Verfassers dieser Zeilen: Die sonstige kulturgeschichtliche Deutung der Gesichturnen, z. B. als Wiedergabe einer Gottheit, halten auch wir für überholt, insbesondere auf Grund des Aufsatzes von La Baume in Ipek, Bd. 1928, S. 25—40. Vgl. hiergegen u. a. Shetelig a. a. O.

⁴ La Baume a. a. O.

⁵ Mannus Bd. 1930, S. 149—151.

⁶ Vgl. hierzu auch La Baume: Neues aus der Vorgeschichte von Westpreussen, in: Nachrichten der deutschen anthropol. Gesellschaft, Bd. 3, Heft 7, 1128, S. 61—62 (Eine neue Gesichtsurne mit Tierbildern).

⁷ Prähistor. Zeitschrift, 1929, S. 275.

im August 1930.¹ Er zeigte hierbei überzeugend, dass auch auf diesem Gebiet nur bei der zuverlässigen Grundlage gewissenhafter Typologie sichere Schlüsse erzielt werden können, aber nicht durch vorschnelle kultische und symbolische Deutungen, wie sie immer wieder bei verschiedenen und teilweise sonst sehr verdienten Verfassern auftreten.

Wir verlassen nunmehr die Einzelfrage des Standes der Bearbeitung der Gesichturnen und gehen in erster Linie auf zwei andere Hauptpunkte der Erforschung der frühgermanischen Kultur Ostdeutschlands und Polens über, nämlich die nähere zeitliche Gliederung und die Bestimmung des Volkstums ihrer Träger. Einen erheblichen Fortschritt unserer genauen Kenntnis des Alters dieser bedeutsamen Kulturgruppe brachten in der letzten Zeit zuerst besonders die einschlägigen Untersuchungen Tackenberg's, vor allem für Schlesien.² Besonders erwähnt seien hier auch die inhaltsreichen, einschlägigen Ausführungen von Ekholm, La Baume und Seger in Eberts Reallexikon der Vorgeschichte unter den Stichworten «Nordischer Kreis» und «Gesichturnenkultur» (Berlin, 1926/27), sowie von Antoniewicz in seiner bedeutungsvollen Übersicht über die Vor- und Frühgeschichte des derzeitigen Polens mit dem Titel *Archeologia Polski* (Warschau, 1928). Im vergangenen Jahre wurde dann noch von Prof. Ebert, bevor der Tod ihn der Wissenschaft mitten aus erfolgreichem Wirken jäh entriss, als Heft 2 des 2. Ban-

des der Vorgeschichtlichen Forschungen die grundlegende, zusammenfassende Untersuchung *E. Petersens* über die frühgermanische Kultur in Ostdeutschland und Polen herausgegeben. Wir haben dieses ausgezeichnete Werk schon oben mehrfach genannt und wollen nunmehr eine kurze Übersicht über seinen wesentlichen Inhalt geben, der u. a. gerade für die zeitliche Gliederung der frühgermanischen Kultur von allergrösstem Belang ist. Die Arbeit Petersens hat übrigens schon in verschiedenen anderen Zeitschriften die verdiente Würdigung gefunden;³ doch dürfte gerade auch für die ungarischen Leser von Arch. Értésítő eine erneute Anzeige an dieser Stelle erwünscht sein. Das Werk Petersens beginnt mit den Abschnitten: «Zur Chronologie» und «Gräberkunde». Danach werden die verschiedenen Altertümergruppen aus den frühgermanischen Gräbern, die Verwahrkunde (= Depots) und die leider bisher durch den zufälligen Stand der Forschung noch sehr spärlichen Siedlungsreste eingehend behandelt. Besonders die gründliche formenkundliche (= typologische) Untersuchung zeitigte hier allenthalben reichen Erfolg. Am Schluss des Textes der Arbeit steht die Zusammenfassung der Ergebnisse. Ein Zeugnis der gründlichen Durchdringung des benutzten Fundstoffes und Quellen von bleibendem Wert sind u. a. auch die als Anhang beigegebenen Fundverzeichnisse für verschiedene Typen und Gruppen von behandelten Altertümern.

Als wichtigste Aufgabe erachtete Petersen zunächst die zeitliche Gliederung der behandelten Altertümer. *Auf Grund eingehender Sonderuntersuchungen über die*

¹ Eine nähere Mitteilung über den Inhalt erscheint voraussichtlich in dem von Fr. Balodis herausgegebenen Bericht über die Rigaer Tagung, 1931.

² Tackenberg, Neue schlesische Funde der frühgermanischen Zeit, Sonderdruck aus der Festschrift zur Hundertjahrfeier der Sängerschaft Leopoldina, Breslau, 1924 und derselbe, Die frühgermanische Kultur in Schlesien, Altschlesien, Bd. 1, 1926, S. 121 ff. Ergänzt werden diese Arbeiten jetzt durch Petersens Aufsatz, Neue Ergebnisse über die frühgermanische Kultur in Schlesien, Altschlesien, Bd. 2, 1929, S. 196 ff.

³ Ausser der schon genannten Besprechung von Walther Schulz, in Mannus, Bd. 1930, S. 148–149 nennen wir z. B. noch weitere von Goessler (Deutsche Literaturzeitung, Bd. 1930, Heft 22, Sp. 1041–1044), Jahn, Altschlesien, Bd. 3, 1930, S. 107–108 Seger, Präh. Zeitschr., 1929, S. 327–329 und Richtshofen (Deutscher Boden, Zeitschrift für deutsche Volks- und Kulturbodenforschung, Heft 1, Leipzig, 1930).

einzelnen Typen gelingt es ihm, die frühgermanische Kultur in vier Stufen zu zerlegen. Die älteste bezeichnet er im Anschluss an einen Fundort im Kr. Putzig als *Grossendorfer Gruppe* und setzt sie noch in die 5. Periode der Bronzezeit nach Montelius. Damit ist zum erstenmal ein fester Boden für die bisher umstrittene Herleitung der frühgermanischen Kultur gewonnen. Die Darstellung von Petersen scheint uns auch in diesem Punkt durchaus überzeugend zu sein. Trotz einzelner äusserer Ähnlichkeiten zu Funden der «Lausitzer Kultur» muss man die Grossendorfer Gruppe doch als unlausitzische, germanische Erscheinung auffassen. Dies bezeugt vor allem klar ihr Verhältnis zu den anderen sicher rein germanischen, gleichzeitigen Gruppen Norddeutschlands und Skandinaviens. Wir vermögen also den Bedenken Antoniewicz's aus seiner anerkennenden, verdienstlichen Anzeige des Petersenschen Buches (Swiatowit, Bd. 13, Warschau, 1929) gegen die betreffende Wertung der Grossendorfer Gruppe nicht zuzustimmen. Die noch ausstehende, auch von Antoniewicz als besonders erwünscht bezeichnete, Veröffentlichung der gesamten Funde des Friedhofes von Grossendorf (Wielka Wies pow. pucki) würde dies erneut bestätigen, wie die Angaben von Petersen und die Altsachen im Danziger Museum lehren. In Ergänzung von Petersens Ausführungen auf S. 52 bemerken wir an dieser Stelle als Beispiel nur noch, dass auch die Schüsseln der Grossendorfer Gruppe durchaus nordgermanischen Funden, z. B. aus den Museen Stockholm und Kopenhagen, entsprechen.¹ Die nächstfolgenden Stufen der frühgermanischen Kultur ver-

mag Petersen den Abschnitten C. u. D. der Hallstattzeit nach Reinecke zuzuweisen und die jüngste der *Frühlatènezeit*. Auch diese Einteilung, die im einzelnen bewiesen wird, ist in ihrer klaren Herausarbeitung ein besonders grosser Fortschritt unserer Kenntnis der frühgermanischen Kultur Ostdeutschlands und Polens. Die ältesten Gesichtsurnen gehören nach Petersen schon in die Hallstattstufe C, während sich der Typ vereinzelt bis in die Frühlatènezeit hält. Die Entwicklung der zahlreichen frühgermanischen Altsachenformen ist also durch Petersen in weitgehendem Umfang geklärt worden.

Die *Ausdehnung* der frühgermanischen Kultur wird durch wertvolle *Fundkarten* veranschaulicht. Auch diese zeigen deutlich, die mit den geschichtlichen Voraussetzungen übereinstimmende allmähliche Ausbreitung der frühgermanischen Kultur von Norden nach Süden und Südosten. Von den Hauptverbreitungsgebieten ist bei Petersen Kongresspolen am wenigsten berücksichtigt worden.² Auf Seite V des Vorwortes finden wir eine Liste der bedeutendsten Sammlungen mit frühgermanischen Altertümern in Deutschland und Polen, aber ohne die Angabe, welche davon Petersen persönlich besuchen konnte. Aus der Arbeit selbst ergibt sich, dass ihm seinerzeit besonders die Kenntnis der Museen in Warschau und Galizien noch fehlte. In Galizien sind die betreffenden Funde allerdings vorläufig nicht zahlreich.³

¹ Zur Keramik der jüngeren Bronzezeit Schwedens vergl. in diesem Zusammenhang ausser den bei Petersen und Richthofen a. a. O. genannten Berichten z. B. B. Schnittgers schwedische Mitteilung über Flachgräber der jüngeren Bronzezeit in den Landschaften Schonen und Blekinge, in Riga, Zeitschrift der Vereinigung für schwedische Kulturgeschichte, Bd. 1919, S. 104–112.

² Eine ausgezeichnete Bekanntgabe einiger bedeutsamer kongresspolnischer Funde der frühgermanischen Kultur brachte kürzlich Frau Prof. J. Antoniewicz in ihrem Aufsatz: *Groby cialopalne w obstarwie kamiennej w Nowodworach kolo Warszawy* (= Brandgräber in Steinsetzungen von Nowodwory, Bez. Warschau), in Swiatowit Bd. 13, Warschau, 1929 (erschienen 1930).

³ Eine knappe Übersicht nach dem Schrifttum über die einschlägigen galizischen Altsachen bot nebenbei bemerkt kürzlich auch der ukrainische Lemberger Forscher J. Pasternak in seiner wertvollen Arbeit: *Ruské Karpaty v archeologii* (= Die

Es würde naturgemäss viel zu weit führen, hier auch nur die Mehrzahl der wichtigsten sonstigen *Einzelresultate* von Petersens Arbeit aufzuführen. Besonders erwähnt seien aber noch seine berechnete Betonung des engen Zusammenhangs zwischen den frühgermanischen Steinkistengräbern und den sogenannten Glockengräbern des gleichen Gebiets, sowie die ebenso treffende und klar bewiesene Stellungnahme gegen eine bei anderen Verfassern, besonders bei Kostrzewski, gelegentlich vorkommende starke Überschätzung der Häufigkeit des Auftretens von «lausitzischen» Erscheinungen in der frühgermanischen Kultur.

Nicht beistimmen möchten wir dagegen, um auch eine weniger bedeutsame Einzelheit zu berühren, der bei Petersen als wahrscheinlich bezeichneten Annahme Kasiskis, dass die Anlage von frühgermanischen Grabfeldern aus Gründen der fast stets erfolgten Reinigung des Leichenbrands von anhaftenden Kohlen- und Aschenteilen gern in der Nähe kleinerer Gewässer erfolgt sei. Kasiski ging hier von Zufälligkeiten seiner Fundbeobachtung in einem örtlichen Gebiet aus. Bei dem heutigen Stand der Denkmalpflege und auch aus weiteren allgemeinen Gründen wird man seine Ansicht jetzt nicht mehr billigen.

Über die *Volkzugehörigkeit der frühgermanischen Kultur* äussert sich Petersen in seinen zusammenfassenden Betrachtungen nur kurz. Am wahrscheinlichsten

ist seines Erachtens die erstmalig von Kostrzewski begrüssenswerter Weise in den Kreis der Erörterungen gezogene Deutung als *bastarnisch*. Eine nähere Begründung dieser Theorie hat sich Petersen aber absichtlich nicht zur Aufgabe gestellt, da diese Sonderfrage zur Zeit durch Tackenberg bearbeitet wird und hierzu die persönliche Kenntnis der Bestände russischer Museen erforderlich ist. Ebenso enthält Petersens Untersuchung kein besonderes Kapitel zur Begründung des germanischen Volkstums der frühgermanischen Kultur und zwar mit Recht. Es steht nämlich für jeden vorurteilsfreien Kenner dieser Fundgruppe ausser jedem Zweifel, wie z. B. auch aus Arbeiten skandinavischer und polnischer Forscher hervorgeht. Sehr zu bedauern ist, dass neuerdings Prof. Kostrzewski auf Grund einer ganz bestimmten, einseitigen Einstellung versucht, in methodisch und auch sonst durchaus abzulehnenden Beweisführungen die frühgermanische Kultur als *baltisch* zu erklären. Er leitet sie irrig aus der «Lausitzer Kultur» her, aber nicht, wie gelegentlich von anderer Seite angenommen wurde, aus der sogenannten Götitzer Kultur der Mark Brandenburg, sondern aus einer von ihm pomerellische Kultur genannten Fundgruppe, die sich zum grössten Teil mit Petersens Grossendorfer Gruppe deckt, die von Kostrzewski falsch beurteilt wird. Müssen wir auch zahlreiche, teilweise letzten Endes auf einer nicht rein wissenschaftlich bedingten Einstellung beruhende Schlüsse Kostrzewskis über Funde der frühgermanischen Kultur entschieden ablehnen, die in der internationalen Wissenschaft fast völlig vereinzelt dastehen, so bleibt natürlich doch auch die rege Bekanntgabe einschlägiger Funde durch diesen Forscher lebhaft zu begrüssen. Eine nähere Anführung und Wertung seiner fraglichen Aufsätze darf ich mir hier versagen, da ich die meisten schon anderweitig wiederholt mit gearbeitet und dabei insbesondere auch die

ruthenischen Karpathen in der Archäologie), Prag, 1928, S. 53, 137 und S. 140 (Glockengrab von Zvenyhorod (= Dzwynogrod.) Kr. Bobrka). Zu berichtigen ist aber die von Pasternak gegebene Zeitbestimmung für die meisten von ihm berücksichtigten frühgermanischen Altertümer Galiziens. Er setzt davon nur das Glockengrab von Zvenyhorod (unweit Lemberg) in die Frühlatènezeit, dagegen die frühgermanischen Grabfunde von Zakrzów Kr. Wieliczka, Kamionka Strumilowa, Belza Kr. Sokal und Uwysła Kr. Husiatyn alle noch in die Hallstattzeit, während ihre Formen soweit sie typisch sind, überwiegend deutlich für die jüngste, bereits frühlatènezeitliche Gruppe der frühgermanischen Kultur sprechen.

tieferen Gründe für Kostrzewskis aussen-seitige Sonderstellung aufgezeigt habe.¹ Die Ergebnisse von Petersens Buch be- weisen ebenfalls erneut klar die Unhalt- barkeit der betreffenden Anschauungen Kostrzewskis.

Nach Petersen ist die frühgermanische Kultur im Verbreitungsbereich seiner Grossendorfer Gruppe, also besonders in Westpreussen und Nordposen, als boden- ständige Erscheinung entstanden, wenn er auch gelegentliche Zuwanderungen vom Norden her während der Zeit ihres Bestehens nicht völlig ablehnt. Tackenberg und der Verfasser dieser Zeilen halten solche Zuwanderungen für wahr- scheinlich.² Eine Anzahl näherer Gründe für diese Annahme hat neuerdings Walther Schulz vorgebracht.³ Zur weiteren Prü- fung der Frage wird insbesondere eine vergleichende Durcharbeitung der ebenso alten Funde in den schwedischen Museen von Belang sein. Die enge Beziehung der frühgermanischen Kultur Ostdeutschlands und Polens zur nordgermanischen Skan- dinaviens und Dänemarks, sowie den deutschen westgermanischen Funden, wurde bisher im Zusammenhang beson- ders von Petersen und unabhängig davon zur gleichen Zeit vom Verfasser dieser Zeilen betont.⁴ Die entsprechenden An- gaben bei Petersen und Richthofen be- rücksichtigen z. T. verschiedene Funde und ergänzen sich gegenseitig. Die be-

treffenden archäologischen Tatsachen ge- hören zu den vielen Beweisen dafür, dass am germanischen Volkstum der früh- germanischen Kultur Ostdeutschlands und Polens nicht der geringste Zweifel bestehen kann. Sie wird z. B. auch von Antoniewicz und Karpínska anerkannt.⁵ Antoniewicz lehnt allerdings auch jetzt noch die Herleitung aus Petersens Gros- sendorfer Gruppe, die er für lausitzisch hält, ab, und möchte das Auftreten der frühgermanischen Gesichts- und Haus- urnen durch Einwanderungen aus Skan- dinavien erklären, wobei er nach wie vor die ältesten Gesichtsurnen erst in die Hallstattstufe C setzt.⁶ Im Rahmen der von Petersen, Tackenberg und dem Ver- fasser dieser Zeilen vorgebrachten Er- wägungen über die frühgermanischen Funde glauben wir jedoch diesen Ein- wendungen des verdienten polnischen Forschers nicht folgen zu können. Peter- sen hat übrigens auch ausserhalb sei- ner Hauptarbeit noch eine Reihe beson- ders beachtenswerter Einzelaufsätze über Funde der frühgermanischen Kultur Ostdeutschlands und Polens geschrieben. Zu den z. B. von mir in der Besprechung seines Buches in Nr. 1. der Deutschen Hefte für Volks- und Kulturboden- forschung «Deutscher Boden» (Leipzig, 1930) genannten einschlägigen Arbeiten kommt jetzt noch seine Mitteilung: Ein neuer frühgermanischer Grabfund mit Bronzetasche aus der früheren Provinz Posen.⁷

Die Ansicht vom *germanischen Volkstum* der frühgermanischen Kultur und die von vornherein gut begründete Arbeitsan- nahme des *bastarnischen Ursprungs der frühgermanischen Kultur* hat neuerdings bei Untersuchungen südrussisch-ukraini- scher Funde durch K. Tackenberg eine

¹ Vgl. z. B. Richthofen, Zum Stand der Vor- geschichtsforschung in Posen und dem westlichen Kongresspolen, in Mannus Bd. 16, 1924, ders. Gehört Ostdeutschland zur Urheimat der Polen?, Danzig, 1929 und ders., Oberschlesische Urge- schichtsforschung und nordische Altertumskunde, Aus Oberschlesiens Urzeit, Heft 1, Oppeln, 1929. In Bezug auf meine Stellungnahme gegen Kostr- zewskis Beurteilung der Arbeit: Gehört Ostdeutsch- land zur Urheimat der Polen? sei hier nur auf meine Angaben in dem Bericht «Zum Stand der Vor- und Frühgeschichtsforschung in Lettland». Archiv für Anthropologie. Bd. 1930, verwiesen.

² Vgl. Altschlesien Bd. 3, Heft 1, Breslau, 1930, S. 30.

³ Mannus Bd. 1930, S. 149.

⁴ Vgl. Aus Oberschlesiens Urzeit, Heft 1.

⁵ Vgl. hierzu z. B. Richthofen, Gehört Ostdeutsch- land zur Urheimat der Polen?, mit näheren Nach- weisen.

⁶ Swiatowit Bd. 13, Besprechung der Arbeit Petersens.

⁷ Mannus, Bd. 1930, S. 60—65.

hervorragende Bestätigung gefunden! Die frühgermanische Kultur reicht nachweislich bis in die Ukraine und es lassen sich aus ihr z. B. Funde im Gub. Poltawa herleiten, die jünger sind als die typischen frühgermanischen Altsachen in Ostdeutschland und Polen, von wo die Hauptmenge dieses Volkes um 300 v. Christus nach Südosten abgewandert sein muss. Dass es sich bei der nunmehr in solchem Umfange fassbar gewordenen Wanderung einer germanischen Volksgruppe vom Weichselmündungsgebiet bis ans Schwarze Meer in bereits so früher Zeit im wesentlichen nur um die Bastarnen gehandelt haben kann, unterliegt nach den Arbeitsergebnissen Tackenberg's und im Anschluss an die geschichtlichen Tatsachen jetzt kaum noch einem Zweifel.¹ Zeigte dies bereits mit hoher Wahrscheinlichkeit Tackenberg's Aufsatz, «Die Bastarnen» im Band 1929 der Zeitschrift «Volk und Rasse», so bringt seine demnächst erscheinende Abhandlung «Zu den Wanderungen der Ostgermanen» im Band 1930 des Mannus noch eine ganze Anzahl weiterer Einzelbelege, so dass die frühere Arbeitsannahme jetzt wohl als bewiesen gelten darf.

Hoffen wir, dass sich auch aus dem zeitweiligen donauländischen Siedlungsgebiet der Bastarnen in Zukunft Altertümer von gesicherten Fundorten nachweisen lassen, die vielleicht diesem germanischen Stamm zugewiesen werden können, dessen Bedeutung für die Frühgeschichte der unteren Donauländer uns in den geschichtlichen Quellen so lebhaft entgegentritt.

Hamburg. B. Frhr. von Richthofen

¹ Zur Bastarnenfrage vergleiche neuerdings auch die einschlägigen Bemerkungen des Verfassers dieser Zeilen in dem Aufsatz «Zur Herkunft der Wandalen», Altschlesien, Bd. 3, Heft 1, Breslau, 1930, S. 28–29 und B. Nerman, Zur Bastarnenfrage, in der Zeitschrift Fornvännen Bd. 1930, Heft 3. Stockholm 1930.

Einige wandalische Fundstücke des 3. Jahrhunderts n. Chr. aus dem Comitatus Szabolcs.

Das Jósá Museum des Comitatus Szabolcs besitzt einige germanische Altertümer des 3. Jahrhunderts nach Christus, die im Schrifttum schon wiederholt genannt² aber noch nie abgebildet wurden. Ich verdanke der Liebenswürdigkeit vom Herrn Museumsdirektor Lajos Kiss aus Nyíregyháza Aufnahmen von einigen dieser Fundstücke. Mit seinem freundlichen Einverständnis seien sie hier abgebildet. Nicht nur die Altersbestimmung, sondern auch die stammesgeschichtliche Zuweisung dieser Funde bereitet im Rahmen der geschichtlichen Quellen auf Grund archäologischer Einzelheiten keine Schwierigkeiten. Wie schon Kossinna und Diclescu mit Recht betonten,³ kann es sich hier nur um wandalische Gegenstände handeln. Dies bezeugen deutlich die ausgesprochen wandalischen Vergleichsfunde aus Schlesien und Galizien, deren Zeitstellung ebenso sicher feststeht wie ihre Volkszugehörigkeit.⁴ Alle in dieser kurzen Mitteilung abgebildeten Stücke bestehen aus Eisen. Es sind ein Knopfsporn mit ungewöhnlich grossem Stachel und stark eckig ver-

² Vgl. G. Kossinna, in Zeitschrift für Ethnologie, Bd. 1905, S. 383 ff., derselbe, in Die deutsche Ostmark ein uralter Heimatboden der Germanen (Sonderdruck aus der Zeitschrift «Oberschlesien» Kattowitz, 1919), S. 16 — M. Jahn, Der Reitersporn, Leipzig, 1921 (Mannusbibl. Nr. 21), S. 122 und C. Diclescu, Die Wandalen und die Goten in Ungarn und Rumänien, Leipzig, 1923 (Mannusbibl. Nr. 34), S. 6.

³ S. Diclescu und Kossinna a. a. O.

⁴ Vgl. z. B. M. Jahn a. a. O., ferner derselbe, Die Bewaffnung der Germanen ..., Leipzig, 1916 (Mannusbibl. Nr. 16) sowie derselbe, Die Gliederung der wandalischen Kultur in Schlesien, Schlesiens Vorzeit, Neue Folge Bd. 8, Breslau 1924, S. 20 ff. u. K. Tackenberg, Die Wandalen in Niederschlesien, Vorgeschichtliche Forschungen Bd. 1, 2, Berlin, 1925.

breiterter Bügelmitte von Kanyar sowie ein Knopfsporn mit stark dreieckig verbreiterter Bügelmitte und kleinem gedrungenem Stachel, eine kurze Lanzenspitze mit flachem Mittelgrat und ein kennzeichnender Stangenschildbuckel, alle drei aus Kékcsé. An weiteren wandalischen Fundstücken derselben Zeit besitzt das gleiche Museum aus Kanyar noch einen ähnlichen Knopfsporn mit etwas kleinerem, in der Mitte knopfartig verdicktem Stachel, ferner aus Kékcsé einen Sporn desselben Typs, wie unsere Abbildung sowie ein Ortband von einer Dolchschneide (?) und aus einem nicht mehr näher bekanntem Fundort im Comitat Szabolcs einen Bronzesporn mit langem Stachel und eckig verbreiterter Bügelmitte. Zu den Funden von Kanyar soll ursprünglich auch eine verzierte Lanzenspitze gehört haben, die jetzt verschollen ist.¹ Nach den Angaben Kossinnas sind die Stücke von Kanyar ebenso wie die von Kékcsé alle zusammen gefunden worden. Im Katalog des Museums ist laut freundlicher Auskunft durch Herrn Direktor Lajos Kiss allerdings nur eingetragen, sie seien als Einzelfunde geschenkt worden. Die Art der Altsachen lässt aber jedenfalls keine Zweifel zu, dass es sich um Grabbeigaben handelt. Bei dem in Frage kommenden wandalischen Bestattungsbrauch darf sicher vermutet werden, dass die Eisenachen ursprünglich auch mit Tongefässen zusammengehörten. Von solchen ist aber leider nichts erhalten.

Wandalische *Siedlungsfunde* des 3. Jahrhunderts aus diesem Gebiet sind bisher nicht bekannt, gewiss nur durch den zufälligen Stand der Forschung. Es gilt also wie allenthalben auch im Comitat Szabolcs weiter ständig selbst dem unscheinbarsten vor- und frühgeschichtlichen Scherben nachzuspüren. Auf diese Weise werden sich gewiss dort in Zukunft auch wandalische Wohnplätze und

weitere wandalische Gräberfelder des 3. Jahrhunderts auffinden lassen, die für planmässige Grabungen geeignet wären. Insbesondere der Lehrerschaft auf dem Lande harret auch hier die dankbare Aufgabe, die gesamte Bevölkerung immer stärker zur Sammlung und zum Schutze der Bodenaltertümer in Verbindung mit den amtlichen Forschungsstellen heranzuziehen. Wenn eine entsprechende Entwicklung rasch und günstig weiter fortschreitet, wird vielleicht das Theissgebiet in nicht ferner Zeit u. a. zur Kenntnis der wandalischen Archäologie sogar ebenso zahlreiche Beiträge liefern können wie z. B. Oberschlesien.²

Auch aus dem 4. Jahrhundert n. Chr. besitzt das Jóna Museum bereits eine Anzahl Altsachen — und zwar Scherben von alten Siedlungsstellen — aus dem Comitat Szabolcs, die meines Erachtens als wandalisch anzusprechen sind.³ Hoffentlich werden sich dort bald auch *keramische* wandalische Altertümer aus dem 3. Jahrh. n. Chr. einstellen. Solche Funde können vielleicht auch für die Frage von besonderem Belang sein, wie weit die Wandalen hier bei ihrem Vordringen nach Südosten von Nordwesten oder Nordosten (Galizien) her eingerückt sind.⁴

Einige kurze zusammenfassende Angaben über die wandalischen Funde aus der Ebene östlich der Theiss und einem Teil der Nachbargebiete mit Berücksichtigung der Funde von Kékcsé und Kanyar brachte bereits Diculescu.⁵ Wir vermissen aber dort eine Erwähnung der entsprechenden Funde aus der Gegend von Munkács. Diese sind allerdings im

² Vgl. über die wandalischen Funde Oberschlesiens u. a. M. Jahn, in *Prähistorische Zeitschrift*, Bd. 10, S. 80—149 und Bd. 13—14, S. 127—149, sowie Richthofen in *Mannus*, 6. Ergänzungsband, S. 73—95.

³ Vgl. oben S. . . .

⁴ S. hierzu auch Tackenberg's Aufsatz über süd-russische germanische Funde, der demnächst im *Mannus* erscheint.

⁵ Diculescu a. a. O.

¹ Kossinna a. a. O.

Schrifttum teils auch sonst noch nicht erwähnt, teils falsch datiert und irrig den Kelten zugeschrieben. Ich gedenke darüber demnächst in der Zeitschrift *Sudeta* einen kurzen Bericht zu veröffentlichen.¹

Einige wesentliche Angaben über einen Teil dieser Altsachen auf Grund von Funden aus Ardanháza (= Ardanovo) brachte übrigens auch Kossinna in seinem Aufsatz: «Zu meiner Ostgermanenkarte.»² Allerdings ist von Kossinna dabei das einschlägige ungarische Schrifttum nicht berücksichtigt. Er nimmt vielmehr hier nur auf eine verdienstliche ukrainisch geschriebene Übersicht des verstorbenen Heimatsforschers F. Lessek aus Ungvár (= Užhorod) bezug, die fast ganz auf den ungarischen Veröffentlichungen beruht. Es heisst dort bei Kossinna:

«Der Name des Komitats Bereg musste eingetragen werden, nachdem kürzlich ein Skelettfund von Ardanowo östlich von Munkács veröffentlicht worden ist,³ den ich den in Nordungarn sonst nicht

feststellbaren Lakringen zuschreibe, jenem Wandalenstamme, der als erster unter den Ostgermanen durch den Vorstoss vom Jahre 167⁴ die germanische Periode des innerhalb des Karpathenkranses gelegenen Landes einleitete.»

Kossinnas eben erwähnte Arbeit ist übrigens auch für die Kenntnis der germanischen Funde der übrigen Nachbargebiete des Komitats Szabolcs von Belang, und bringt auch nach den Angaben von Josas einen kurzen Bericht mit Abbildungen über ein germanisches Skelettgrab des 4. Jahrhunderts nach Chr. aus dem Stadtgebiet von Nyíregyháza.

Bolko Frhr. von Richthofen.

Fragment eines Galliersarkophages im Museum der bildenden Künste.

Die in meinem Katalog (Hekler: Die Sammlung antiker Skulpturen, S. 145, Nr. 138; Bienkowski: Les Celtés dans les arts mineurs greco-romains, p. 64, Fig. 116.) unter Hinweis auf Denkmälern der Kleinkunst geäußerte Vermutung, dass unser Fragment zu einem berittenen und nach links fliehenden Gallier gehörte, erfuhr durch den in Tivoli gefundenen Sarkophag (Not. d. Scavi 1925, p. 244, Tav. XIII p. 245 Fig. 2) eine schöne Bestätigung. Die Hauptgruppen des Kampfbildes an der Vorderseite stimmen hier mit dem Amendolasarkophag überein (Helbig, 772). Als Mittelgruppe ist jedoch von diesem abweichend ein nach links fliehender, berittener Gallier von Gefallenen und Kämpfenden umgeben eingefügt.⁵ Die Übereinstimmung dieser Gestalt mit unserem Fragment beweist, dass wir auch darin den Rest einer ähnlichen Kampfgruppe zu erkennen haben.

A. Hekler.

¹ Richtig beurteilt ist ein Sporn dieser Fundgruppe in E. Petersens guter Übersicht: Die Wandalen im Spiegel der ostdeutschen Bodenfunde, Volk und Rasse, Illustrierte Vierteljahrsschrift für deutsches Volkstum, München, Bd. 1929, Heft 1, S. 38, Abb. 5 nach Arch. Értesítő 1908, S. 260, aber bei Petersen versehentlich mit der Fundabgabe Abra statt Ardanháza (= Ardanovo) Com. Bereg. Auf die wandalischen schlesischen Vergleichsfunde zu Altsachen von diesem Fundort weist ferner mit Recht J. Eisner hin, vgl. derselbe, Prehistorycký výzkum na Slovensku a v Podkarpatske Rusi r. 1928 (= Die vorgeschichtliche Forschung in der Slowakei und in Karpathenruthenien im Jahre 1928), in Sborník muzejnej slovenskej spoločnosti, Turčiansky Sv. Martin — Turóc Szt. Márton 1929.

² Mannus 16, 1924, S. 160/175.

³ Ferd. Lessek, Epoque primitive de la Russie subcarpatique, S. 41 mit Abb.: An der rechten Seite des Skeletts lag ein sehr breites Schwert, dessen Klinge 2 tiefe Blutrinne aufweist (ähnlich wie dasjenige aus dem reichen Baumsargfunde des 3. Jahrh. von Wiekau, Kr. Fischhausen: Sitzungsber. d. Preuss. Akad., Bd. XXXVIII), eine Tüllenpfeilspitze, ein gedrungener Knopfsporn; an der linken Seite eine sehr lange Lanzen Spitze, ein geschweiftes Griffangelmesser, ein zweiter Sporn, ein spitzovaler Feuerschlagstein (?).

⁴ C. Diculescu, Die Wandalen und die Goten in Ungarn und Rumänien, 1923 (Mannusbibl. 34), S. 1 f., 7, 12, 14.

⁵ Die Photographie verdanke ich der Güte des Herrn Generaldirektors R. Paribeni.

Beiträge zur Urbewohnerschaft von Szentendre.

(Auszug.)

Im Museum zu Aquincum ist ein ziemlich schlecht erhaltener Grabstein vorhanden, welcher sowohl seiner Inschrift, wie dem Schrifttypus nach auf das Ende des I. Jhs. oder auf die ersten Jahrzehnte des II. Jhs. nach Christi weist. Diese und weitere solche Grabplatten sind aus dem Grunde besonders wichtig, weil sie aus dieser ältesten Zeit der Römerherrschaft stammend Aufschluss geben über die Urbewohner von Szentendre. Die Namen und Aufschriften beweisen, dass hier illyrisches Volk wohnte.

Ludwig Nagy.

Altchristlicher Ring in Tata.

(Auszug.)

Unter den romanischen Ringen des Nationalmuseums befindet sich ein kleiner goldener Ring (Abb. 153), dessen Inschrift auf das IV. Jh. n. Chr. weist. Ähnliche Ringe kamen sowohl auf ungarischem, wie auch auf ausländischem Boden zum Vorschein. (Abb. 154—5.) Auch die Kreuzform kommt auf anderen Fundstücken dieser Zeit vor. (Abb. 156). Die eigenartige, sprachlich verstümmelte Inschrift zeigt Beziehungen unter

anderen zu gallischen jüdischen Inschriften und weist mit diesen auf das Ende des IV. oder Anfang des V. Jhs.

Ludwig Nagy.

Ein Schwert der Arpadenzeit in Zagyvapálfalva.

(Auszug.)

Die in der Nähe von Salgótarján (Kom. Nógrád) liegende Ortschaft hat schon öfters mit wertvollen Fundstücken die ungarische Archäologie bereichert.¹ 1930 wurde in der Nähe eines bronzezeitlichen Urnengrabfeldes ein Eisenschwert gefunden, welches in das XIII. Jh. gehört und somit das älteste Fundstück ungarischer Zeit dieser Gegend ist. Das gradklingige, mit Blutrinne versehene, zweischneidige Schwert ist mit seinem Griff 96 cm lang, seine Breite beträgt 5—5·5 cm, am Ende 2—3 cm, beim Griff 3—1·5 cm. Die Parirstange ist 23·5 cm lang. Durch die nasse Erde arg zerfressen, ist es noch heute biegsam. Ähnliches Stück bewahrt das Ung. Nationalmuseum in Budapest.

Dr. Béla von Dornyai.

¹ Dornyai: Sur l'âge préhistorique de Salgótarján et de ses environs. Tabl. I., II. Salgótarján 1926. E. Hillebrand: Das bronzezeitliche Urnenfeld von Zagyvapálfalva bei Salgótarján. Arch. Ért. Bd. XL. p. 289—91; ders. Über die neueren Ausgrabungen im bronzezeitlichen Urnengräberfeld von Zagyvapálfalva. Arch. Ért. Bd. XLIII. p. 323—4.

ÁKOS VON SZALAY †

Ein grausames Geschick hat der Altertumswissenschaft einen der tüchtigsten jungen Mitarbeiter entrissen, als am 7. September 1930 Ákos von Szalay von tückischen Sandmassen am Ufer der Theiss bei Kenézlő verschüttet wurde, während er die letzten Anordnungen für die Bergung eines dort gefundenen prähistorischen Einbaumes traf, um kurz darauf nach Pergamon abzureisen.

Dieser junge hoffnungsvolle Architekt war mir im Jahre 1925 durch Seine Excellenz Herrn Minister Grafen von Klebelsberg warm empfohlen worden. Er wünschte, dass Szalay sich mit den Methoden vertraut machen möge, die sich bei den Ausgrabungen und Baustudien deutscher Forscher im Laufe der letzten Jahrzehnte herausgebildet haben. Szalay befolgte zunächst den Rat, sich zu diesem Zweck mit dem aus der Architektenlaufbahn hervorgegangenen und als Bauforscher rühmlich bekannten II. Direktor des Deutschen Archäologischen Instituts in Rom, Dr. Armin von Gerkan in Verbindung zu setzen, der sich sofort mit grossem Interesse seiner Ausbildung widmete. Szalay nahm an allen Institutsveranstaltungen eifrig teil, begleitete Gerkan bei seinen Gängen durch die Ruinenstätten in Rom, Ostia, Tivoli, Veji, Terracina u. a., auch half er ihm bei den schwierigen Aufnahmen in S. Sebastiano. Daran schlossen sich Studienfahrten nach Neapel und Pompei, Sizilien und Tripolis.

Sein lebhafter Wunsch, sich durch eine selbständige Forschungsarbeit in Rom zu betätigen, konnte im Winter 1926 durch die erfolgreichen Bemühungen des Leiters des Ungarischen Instituts, Herrn Professor Gerevich erfüllt werden. Denn die italienische Regierung erlaubte ihm, das Anfangs der siebziger Jahre des vorigen Jahrhunderts zutage gekommene, aber immer noch nicht genügend studierte Haus der Livia aufzunehmen, — ein kühner Plan im Hinblick auf die Kompliziertheit dieser Anlage, bei dem er sich wieder des erfahrenen und freundschaftlichen Rates Dr. von Gerkans bedienen durfte. Als S. E. Graf Klebelsberg am 20. März 1926 in Rom eintraf, konnte Szalay ihm bereits über seine erfolgreiche Forschungsarbeit berichten und ihm melden, dass er nunmehr eingeladen sei, als Architekt in Pergamon mitzuwirken.

Es ist eine weit verbreitete Ansicht, dass die Ausgrabungen von Pergamon erschöpft seien durch das, was in den Jahren 1876 bis 1913 von deutschen Forschern dort geleistet worden ist. Diese Auffassung würde ein schwerer Fehler sein, denn wesentliche Teile der Hochburg harren auch heute noch der Erforschung, besonders die mittleren Teile der hellenistischen Stadt, ebenso manche grosse römische Anlage in der Unterstadt und ihrer Umgebung. So begannen wir, Szalay als Architekt, Dr. Boehringer als archäologischer Assistent und ich als Leiter, auf einer der höchsten Flächen des 322 m hohen Burgberges im März 1927 mit den neuen Ausgrabungen. Wir erwarteten dort, irregeführt durch eine verlockende Inschrift, einen römischen Tempel, fanden aber etwas viel wichtigeres, nämlich die fünf Arsenal- und Magazinbauten des pergamenischen Verteidigungssystems der Attaliden mit der gesamten Geschützmunition, über die in den Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften 1928, hist.-phil. Klasse Nr. 3 berichtet worden ist. Die dort veröffentlichte Tafel I und die Abbildungen 1—4 sind das Werk Szalay's, das Ganze ein wichtiger Beitrag zu unserer Kenntnis der hellenistischen Poliorketik. Wir dürfen es als ein grosses Glück begrüßen, dass die über unseren Vorbericht von 1928 weit hinausgehende Spezialdarstellung Szalay's nebst dem beschreibenden Text druckfertig vorliegt und demnächst der Publikation zugeführt werden kann. Sie wird u. a. zeigen, dass das technische System, das wir bisher nur bei römischen Bauten (*horrea* und *granaria*) gefunden haben, nämlich der Unterlüftung der Lagerböden, schon im dritten Jahrhundert v. Chr. von den pergamenischen Königen angewandt worden ist.

Die Pause, die dann nach der Ausgrabungscampagne eintrat, hat Szalay durch Reisen und Beobachtungen in Kleinasien und Griechenland, sowie in Deutschland ausgefüllt, wo er mit besonderem Interesse in der alten Kaiserstadt Trier die Ausgrabungen Siegfried Loeschkes verfolgte.

Nach Pergamon im Herbst 1928 zurückgekehrt, widmete sich Szalay mit ganzer Hingabe der Aufdeckung, Vermessung und Rekonstruktion des sogenannten «Prinzessinnenpalais», eines prachtvollen hellenistischen Quaderbaues von 50 m Länge, der mit seinem Peristyl auf den Resten älterer hellenistischer Hausanlagen steht und zu sehr interessanten chronologischen Feststellungen Veranlassung gibt. Auch hier hat Szalay bereits die Publikation vorbereitet, das wenige noch

Fehlende soll pietätvoll von seinen Kameraden und Nachfolgern ergänzt werden. Unvollendet geblieben ist dagegen das Livia-Haus in Rom. «Ich kann nur», schreibt mir A. von Gerkan, «auf zwei wichtige Resultate hinweisen: in dem Zustand, der der Ausmalung entspricht, ist das Haus bereits sehr verändert worden, denn früher lag dort an der Stelle des heutigen Hofes eine grosse Halle mit Pfeilern, zwischen denen erst später die Reticulat-Wände gezogen sind, auf denen die Bilder des zweiten Stils sitzen. Ebenso wichtig ist, dass das Haus mit der Malerei nicht etwa pietätvoll geschont worden ist, wie es gewöhnlich heisst, sondern im Gegenteil: es sind andere Wände eingezogen worden, die das Haus gänzlich entstellten, aber erst bei der Ausgrabung entfernt worden sind; ferner eine Balkendecke, wodurch sich der auffällige Erhaltungszustand der Malerei erklärt. Diese ist nur deshalb erhalten geblieben, weil sie in dunkeln, unbeachteten und dadurch ungestörten Räumen geblieben ist. Sonst hätte man sie schon durch modernere Kunst, wie Inkrustation, ersetzt.». Möge sich auch hier die geschickte Hand finden, die Szalay's Werk zu Ende führt.

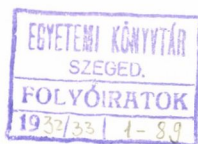
Auch die in diesem Sommer mit mustergültiger Methode begonnene Ausgrabung des Kastells von Bogdány bleibt einstweilen unvollendet.

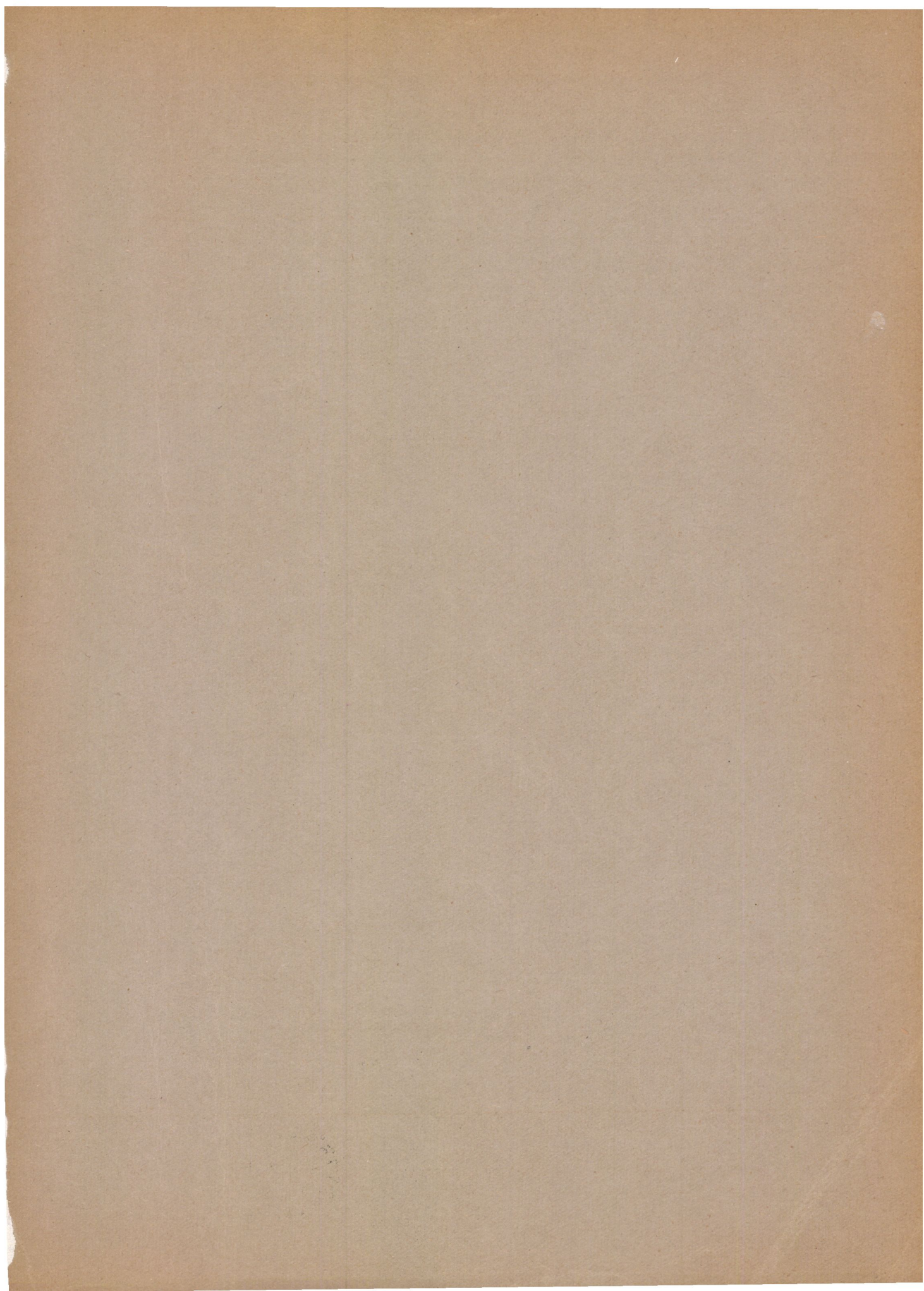
Doppelt tragisch empfinden wir das Geschick unseres so lebensfrohen Freundes, wenn wir erfahren, dass Szalay trotz schwerer Verwundung und Erkrankung, geschmückt mit fünf Kriegsauszeichnungen, glücklich aus dem Felde zurückkehrte, wo er vom Anfang an als Artillerieoffizier Dienst getan hatte; dass sich ihm jetzt eine allen seinen Wünschen entsprechende Laufbahn eröffnete, und dass er, seit 1927 vermählt, Vater zweier Kinder, sich des reinsten Familienglückes erfreuen durfte. Gleich beliebt und geschätzt bei seinen Kollegen am Nationalmuseum wie an der Josefs-Technischen Hochschule und bei den Mitarbeitern in Pergamon, gewann er durch sein schlichtes und solides Wesen, seine sympathische Ritterlichkeit und die guten Formen des Umgangs unsere Herzen, ein echter Sohn Ungarns und lieber Kamerad, der seinem Vaterland überall, wo man ihn kennen lernte, Achtung und Ehre einbrachte.

Friede seiner Asche! Wir stimmen ein in die Worte, mit welchen die erschütternde Todesanzeige des Nationalmuseums schliesst: Sein Andenken bewahren wir in Andacht und Liebe!

Pergamon, November 1930.

Theodor Wiegand.

TARTALOM.

	Lap
WIEGAND TIVADAR: A Pergamon-Múzeum.....	1
MÁRTON LAJOS: Bronzkardjaink markolatának és hüvelyének csontdísztípményei	14
CSALOGOVITS JÓZSEF: Földrajzi tényezők hatása Magyarország neolithikus kultúráinak kialakulására és elterjedésére	28
MAROSI ARNOLD: A pákozdvári őstelep	53
KERÉNYI KÁROLY: Ascensio-ábrázolás Brindisiben	74
HEKLER ANTAL: Priapos bronzszoborcskája	107
NAGY LAJOS: A brigetioi vas diatretum	111
JANKÓ LÁSZLÓ: A pápai avarkori sírleletek	124
HÖLLRIGL JÓZSEF: Árpádkori keramikánk	142
BALOGH JOLÁN: Tiziano Aspetti két ismeretlen műve	170
KAPOSSY JÁNOS: Maulbertsch sümegei freskóműve	177

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

A Magyar Nemzeti Múzeum gróf Vigyázó ásatásai:	
Őskor. I—II. TOMPA FERENC	194
III. HILLEBRAND JENŐ	196
Római kor. I. PAULOVITS ISTVÁN	198
II. SZALAY ÁKOS (†)	201
Népvándorlaskor. FETTICH NÁNDOR	205
HILLEBRAND JENŐ: Prehistoria és etnologia	211
A ságvári diluvialis lósztelep.	
I. LACZKÓ DEZSŐ: A ságvári prehisztorikus ásatások története	213
II. GAÁL ISTVÁN: A ságvári Lukasdomb földtani alkotása	215
III. HOLLENDONNER FERENC: Előzetes jelentés a ságvári prehisztorikus faszenek vizsgálatáról	217
IV. HILLEBRAND JENŐ: A ságvári lósztelep koráról és annak régészeti jelentőségéről	218
BANNER JÁNOS: A tiszai kultúra két ismeretlen lelőhelyéről	220
CSALOGOVITS JÓZSEF: Újabb adatok a tököli eneolith (rézkori?) kultúrához ...	225
OROSZ ENDRE: A bányabükki rézlelet	228
ROSKA MÁRTON: Az érmihályfalvi germán sír	229
RICHTHOFEN BOLKO: A keletnémetországi és lengyelországi korai germán kultúra kutatásának mai állása	232
RICHTHOFEN BOLKO: Néhány III. századbéli vandál lelet Szabolcs vármegyéből	238
HEKLER ANTAL: Gallus szarkofág töredéke a Szépművészeti Múzeumban....	240
NAGY LAJOS: Újabb adat a római foglalatást megelőző őslakossághoz Szentendréről	242
NAGY LAJOS: A tatai ókeresztény aranygyűrű	243
DORNYAY BÉLA: Árpádkori kard Zagyvapálfalváról	246

KÖNYVISMERTETÉSEK.

P. MARCONI: La pittura dei Romani. Roma 1929. (<i>Láng</i>)	248
I. STRZIGOWSKY: Asiens bildende Kunst. Augsburg 1930. (<i>Fettich</i>)	252
Újabb régészeti irodalom	258
A Henszlmann Lapok legújabb számai (<i>Fleischer</i>)	259
PÉTER A.: A magyar művészet története. Budapest 1930 (<i>Pigler</i>)	260
YBL E.: Toscana szobrászata a quattrocentoban Budapest 1930 (<i>Balogh</i>)	262
TARCAI GY.: Az Árpádház szentjei. Budapest 1930	265
Dr. DORNYAY BÉLA: Fellenthali Fellner Jakab tatai építőművészről. Budapest, 1930.	266

* * *

Szalay Ákos †. (<i>Márton Lajos</i>)	267
Krecsmárk Endre †. (<i>Márton Lajos</i>).	269

Az *Archaeologiai Értesítő* szerkesztőségének szánt összes küldeményeket kérjük
Hekler Antal egyetemi tanár címére Budapest, IX., Erkel-utca 9 sz. küldeni.

Franklin-Társulat nyomdája: Géczy Kálmán.